

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. ÁLLAMI TANÁRI KÖNYVTÁRA
A BUDAPESTI
SZERKESZTI
GYULAI PÁL.

KILENCZVENEGYEDIK KÖTET.

(247. 248. 249. SZÁM)

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1897.

P 11901/959

EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS PARISIENSIS.
BIBLIOTHECA
DUPLUM VENDITUM

18954 61

TANÁRSKÖNYVTÁRA
M. KIR. ...
KÖNYVTÁR

TARTALOM.

CCXLVII. SZÁM.

	Lap
A FINN NÉP ÉS HAZÁJA. (I.) — Szilasi Móricztól	1
EGY NÉMET TUDÓS A SOCIALIS KÉRDÉSRŐL. (II.) — Ifj. Návay Lajostól	27
GRÓF TELEKI SÁNDOR, LISZT FERENCZ ÉS AZ OROSZOK. — Szádeczky Lajostól	51
A VÍZI MALOM. (VI.) Regény. Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	72
KÖLTEMÉNYEK: <i>Emléklapok</i> I—III. — Lévy Józseftől. — <i>A sápadt</i> ... — Heine után, németből. — Vargha Gyulától	110
A MAGYAR MUNKÁS TÁPLÁLKOZÁSA. — Farkas Jenőtől	114
ANAKREON SZERELMEI. — Ifj. Reményi Edétől	131
ÉRTESÍTŐ: Haraszi Gyula: <i>Molière élete és művei</i> . — —g. — Diaconovich C.: <i>Enciclopedia romana</i> . — Réthy Lászlótól. — Wilamo- witz-Moellendorf: <i>Aischylos Orestie</i> . — e — Bartels Adolf: <i>Die deutsche Dichtung der Gegenwart</i> . — Vollanka Józseftől. — <i>Új magyar könyvek</i>	143

CCXLVIII. SZÁM.

A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (I.) — Forster Gyulától 161	
BETHLEN GÁBOR ELSŐ TÁMADÁSA. (I.) — Angyal Dávidtól. ... 196	
A FEHÉR HÚNOK ÉS ROKONTÖRZSEK INDAI SZEREPLÉSE. — Stein M. Auréltól	210
A FINN NÉP ÉS HAZÁJA. (II.) — Szilasi Móricztól	235
A VÍZI MALOM. Regény. (VII.) — Eliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	255
KÖLTEMÉNYEK: <i>Visszatérés</i> . — Kozma Andortól. — <i>A Gönczölszekér</i> . — Sully-Prudhomme után, francziából. — Vargha Gyulától	298
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TAVASZI TÁRLATA. — Ifjabb Mitrovics Gyulától	300

BRASSAI SÁMUEL A MAGYAR HELYESÍRÁS MÓDOSÍTÁSÁRÓL 314

ÉRTESÍTŐ: Demolins E.: *A quoi tiént la supériorité les Anglo Saxons.* —ls. — Acsády I.: *A jobbágyadózás 1577—97-ben.* — d. — Gárdonyi Géza:*Igazság a földön.* — i. — *Új magyar könyvek* ... 320

CCXLIX. SZÁM.

AZ EGYETEMEK ÉS A TÁRSADALOM. — Lechner Károlytól ... 337

A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL. (II.) — Forster Gyulától 350

A SOCIALIZMUS MOSTANI ÁLLÁSA. — Joób Lajostól ... 373

BETHLEN GÁBOR ELSŐ TÁMADÁSA. (II.) — Angyal Dávidtól... 405

A VÍZI MALOM. Regény. (VIII.) Elliot György után angolból. —

Váczy Jánostól ... 429

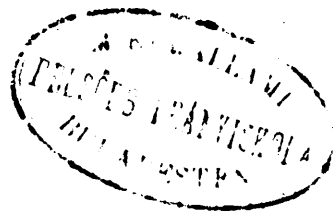
KÖLTEMÉNYEK: *Köszönet.* — Lévy Józseftől. — *A holdhoz.* — Goethe

után németből, Kozma Andortól... 476

D'ANNUNZIO GÁBOR REGÉNYEI. Francia fordításban. — Góbi

Imrétől... 487

ÉRTESÍTŐ: Madách E.: *La tragédie de l'homme traduit du Hongrois*
par Ch. de Bigault de Casanove. — Morvay Győzőtől. — *Nyílt levelek**a Nemzeti Múzeum folyóirata ügyében.* — Schmidt Sándortól és HermanOttótól. — *Új magyar könyvek*... 491

A FINN NÉP S HAZÁJA.

Első közlemény.

«Egy kis nemzet, a finn, eclatáns példáját nyújtja annak, hogy egy oly birodalom kebelében, mely felét teszi ki Európának, mint lehet tiszteletet szerezni a saját nemzetének egyedül az igazi cultura, a loyális hűség és a sohasem frondeurkődő bátorság által. Bátran tanulhatnánk tőlük». Így nyilatkozott Jókai Mór a finnekről a brüsseli békekongressuson. S valóban csudálni való, hogy egy nép, melynek a száma alig haladja meg a két milliót, a rengeteg nagy orosz birodalomban miként bírja megőrizni állami s faji függetlenségét, fönn bírja tartani egyedül egymagán alkotmányos szabadságát. Tudják jól magok a finnek is, hogy ezt a rendkívüli helyzeteket bámulatos kitartásuk mellett egyesegyedül annak köszönhetik, hogy mindig s állandóan résztvettek s résztvesznek az európai cultura haladásában, leggyakrabban persze csak alkalmazkodva hozzá, de nem ritkán tettelegesen is közreműködve benne. Erről a kulturális munkáról akarnak most számot adni a világnak egy gyönyörűen illusztrált remek könyvvel,*) melyben legjelesebb íróik megírták hazájok jelenlegi gazdasági helyzetét, tudományos és szépirodalmát, tanügyét, biztos kézzel megrajzolták népek természetét s jellemét, s élénk színekkel ecsetelik a

*) *Finland im XIX. Jahrhundert.* In Wort und Bild dargestellt von finnländischen Schriftstellern und Künstlern. Helsingfors, 1894. 4. 405. l. (Megjelent még finnül, svédül, oroszul, francziául s angolul is). — V. ö. Szinnyi József: *Ezer tő országa.* B. F. Godenhjelm: *Oppikirja Suomalaisen kirjallisuuden historiasta.*

politikai, nemzeti s vallásos közvéleményt, valamint a kulturális eszmeáramlatokat. Mielőtt e könyvnek rövid vázlatos tartalmát előadom, elismeréssel kell megemlékeznem magas színvonaláról, mely valamint tartalmában s előadásában, ép úgy nyomdai kiállításában, legkivált gyönyörű képeiben mutatkozik. Az egyes cikkeket a legjelesebb írók írták, köztük olyanok, a kiknek híre hazájokon kívül is ismeretes, mint például Topelius, Palmén, Aspelin, Setälä; a szerkesztést egy bizottság végezte L. Mechelin volt senator vezetése alatt. Több, mint 300 kép van benne, valamennyi gyönyörű kivitelben, s erre a részre egy külön bizottság ügyelt föl, melynek tagjai Berndtson, Edelfelt, Järnefelt híres művészek voltak. Szóval az egész műben nyilvánvaló az a pontos alaposság, melyet igen gyakran nyílik alkalma megcsodálni mindenkinek, a ki Finnországgal foglalkozik.

Minket magyarokat, különösen érdekelhet finn testvéreink sorsa. Nemcsak azért, mert úgyszólván kerek e világon egyedüli rokonaink; hiszen az egykori hatalmas és számos finn-ugor nemzetségnek csak mi ketten vagyunk számbavehető maradékai, a többi már csak elzülött rom, pusztulásnak induló nemzedék. Nemcsak a rokonsági kötelék vonzhat azonban hozzájuk, hanem még ennél is inkább kettőnk sorsának oly csudálatosan megegyező közössége; a százados viszontagságok, szenvedések és küzdelmek, melyekből mindegyőnknek oly bőven s szinte egyformán s egyforma okból kijutott a részünk, míg végre mindkettőnk részére győzelemmel végződött. Hányszor nem mondjuk Isten csodájának, még pedig igazságosan, hogy török, tatár meg a német nem birtak bennünket elpusztítani. S vajon mit gondolunk, talán jobb dolga volt a finn népnek, könnyebb lehetett neki fentartania magát a svédek uralmával szemben, a kikkel még most is kemény harcokat kell vívniok, hajdan szabadságukért is, most már csak nyelvökért s nemzetiségökért. Bizony bámulattal eltelve olvassuk a finn nemzet történetét s harczeit. Az ő helyzetök mindig súlyosabb volt, mint a miénk; most is sokkal súlyosabb, mivel sokkal kevesebben vannak és hazájok földrajzi helyzete miatt is sokkal keményebb küzdelmet kell vívniok a mindennapi életért is, mint nekünk, a mi tejjel-mézzel folyó országunkban.

I.

Hatszáz esztendeig tartozott Finnország a svéd birodalomhoz, midőn 1809-ben végleg Oroszországhoz csatoltatott. Birtokáért azonban már régóta versengett a két éjszaki hatalmasság, mert Oroszország mindig vágyakozott a partvidékre, melyet birodalma természetes határának tekintett. Az ország egy részét már Nagy Péter czár elfoglalta 1721-ben, egy másik része meg 1743-ban jutott orosz hatóság alá. A svédek különben is mostohán bántak a finnekkel, s ehhez hozzájárult még a svéd birodalom folytonos hanyatlásának tudata mellett a bizonytalanság érzése is, midőn tapasztalniok kellett a finneknek, hogy nagyon is gyengén vannak megvédeve, s hogy mindegyik új, még pedig gyakran ismétlődő háború mérhetetlen szenvedésekkel s csapásokkal sújtja őket. Szóval sehogyse voltak megelégedve a svéd uralommal. Mindamellett, midőn a tiltsiti egyességgel Napoleon Oroszországnak juttatta Finnországot, nehéz dolga akadt a hódító orosz hadseregnek. A méltó elkeseredésnél erősebb volt a finnek kipróbált hűsége, s midőn már a svédek cserben hagyták őket, saját erejükből erős ellentállást fejtettek ki, annyira, hogy Adlercreutz tábornokuk vezérlete alatt, midőn már minden veszve látszott, midőn már az egész védő hadsereg kivonult az országból, többszörös győzelmet arattak az oroszok fölött. Talán ez a bátor magatartásuk változtatta meg I. Sándor czár szándékát, a ki eleinte nyílt manifestumban hirdette, hogy Finnországot Oroszországba akarja beolvasztani. Fölhívást tett közzé 1808 június 5-én a finn néphez, melyben kijelenti, hogy az ország eddigi törvényeit s alkotmányát épségben fogja megtartani. Együttal a rendekből választandó követséget hívott össze Pétervárra. A követséget nagy kellettlenül megválasztották ugyan, de ennek Pétervárra való megérkezése után az volt az első s egyetlen dolga, hogy fölratot terjesztett a czár elé, melyben kifejtette ezen követség törvénytelenységét, sürgetve a törvényes országgyűlés összehívását. Erre a czár összehívta az országgyűlést, melyet 1809 márczius 28-án személyesen nyitott meg Borgå (Porvoo) városában. Már a meghívóban is «Finnország nagyfejedelmének» nevezi magát s

ünnepélyesen megfogadja a törvények tiszteletben tartását, s ugyanezen ígéretét megismételte azon válaszában, melylyel a rendek hűségesküjét fogadta. Ezalatt azonban a háború még folyvást tartott, s csak 1809 szeptember 17-én kötötték meg a békét Fredrikshamnban (Hamina), melyben Svédország végleg lemondott Finnország birtokáról. Úgy hogy e szerint a finnek önkényt csatlakoztak Oroszországhoz s Finnország korántsem meghódított tartomány. Más kérdés persze, hogy vajon volt-e joguk e tettükhöz, mivel a svéd birodalomban nem volt politikai önállóságuk, s ez utóbbi az erkölcsök s szokások különféleségén kívül legfőlebb csak a czimben nyilvánult. Azaz több állami okiratban «Svéd és Finnország» a hivatalos czimezés.

I. Sándor nagyon jó indulattal volt a finnek iránt. Ennek jeléül 1811-ben visszacsatolta az országhoz az 1721-ben s 1743-ban elfoglalt s Oroszországhoz csatolt részeket; megtette 1812-ben Åbo (Turku) helyett Helsingforst az ország fővárosává; végre 1819-ben meglátogatta az országot s itt három hétig tartózkodott. Mindenfelé szeretettel s lelkesedéssel fogadták. De aztán ismét szomorú idők következtek Miklós czár uralkodása alatt. A finn, illetőleg svéd alkotmánynak az a sarkalatos hibája volt, hogy nem volt megállapítva az országgyűlés egybehívásának az ideje, hanem a fejedelem szabad elhatározásától függött. Ezt a törvényt különben 1869-ben megváltoztatták, úgy, hogy legalább minden ötödik, 1882 óta minden harmadik évben össze kell hívni az országgyűlést. A régi törvény adta jog alapján tehát minden sürgetés mellett is az első 1809-iki országgyűléstől kezdve egész 1863-ig nem hívták össze a rendeket. Miklós czárnak nem igen lehetett ínyére az ilyen alkotmányos uralom, hanem inkább a helyett meghonosította a censurát, s a finnséget annyira üldözte, hogy 1850-ben rendeletet adott ki, mely szerint finn nyelven csakis vallásos s gazdasági tartalmú könyveket volt szabad nyomatni.

II. Sándor trónraléptével új korszak nyílt meg Finnországra; ekkor kezdődött történetének a legfényesebb korszaka. A czár rendkívül kedvelte a finn népet. Már trónörökös korában is gyakran ellátogatott az országba, s ezen látogatásait később mint uralkodó is gyakrabban megismételte. A legemlékezetesebb ezek közül az 1876-iki volt, midőn egész

családjával Helsingforsba jött, hogy az ottani kiállítást megtekintse. A hálás finn nemzet díszes szobrot emelt neki Helsingforsban.

Az országgyűlés hosszú szünetelése alatt oly sok fontos elintézni való kérdés érett meg, hogy az egész nemzetben azon egyetlenegy vágy lön uralkodóvá, hogy a törvényes állapot mielőbb visszaállíttassék. II. Sándor hajlandónak is mutatkozott az országgyűlés egybehívására, de ellenkező befolyás jó szándékától eltérítette. Rendeletet bocsátott ki, melylyel az országgyűlés helyett egy bizottságot hívott össze, melybe a négy rend mindegyike tizenkét tagot válasszon, s a mely 1862 január 20-án kezdje meg üléseit Helsingforsban. A bizottság össze is ült; de nyilvánvaló volt a törvény kijátszása s dicséretére legyen mondva, a finn senatusnak volt is hozzávaló bátorsága, hogy erre a fejedelmet figyelmeztesse. Támogatta őt az egész ország egyöntetű közvéleménye. E bátor s higgadt föllépésnek meg is volt az eredménye, a mennyiben e bizottság elé csak javaslatként végett kerültek az ügyek, tehát fontosságát egyszeriben elvesztette, s hogy 1863-ra csakugyan össze is hívták s megnyitották az országgyűlést. Érdeemes volt ez eseményekkel kissé bővebben foglalkoznunk, mert ékes bizonyosságául szolgálnak a finn nemzet lankadatlan s szivós kitartásának, mivel bizonyos, hogy pusztán erkölcsi bátorságuknak köszönhetik győzelmöket gyengeségökben a hatalmas nyers erővel szemben. De különben is nevezetes ez országgyűlés nemcsak előzményei miatt, hanem, mert itt vette kezdetét a nagy reformmunka, mely azóta szakadatlanul folyik nagy eredménynyel Finnországban. Innen indult ki a pénzügyi reform, melyet a nagy államférfiu, publicista s tudós Snellmann 1865-ben megvalósított; megvalósult, ámbár csak rövid időre, a sajtószabadság; de a mi a legfontosabb, itt mondták ki a finn nyelvnek hivatalos egyenlő rangját a svédvel, mely a százados gyakorlat révén 1809 után is megmaradt az egyedüli hivatalos nyelvnek. A finn nyelv győzelme ezzel még nem vált teljessé, s még most sem az, mivel csak annyit nyertek meg a finn hazafiak, hogy a hivatalok a finn beadványokat is kötelesek elfogadni. De már ez is nagy siker volt, ha meggondoljuk, hogy még 1850-ben majd hogy teljesen el nem tiltották a finn könyvek nyomtatását, s hogy még 1809-ben maga a parasztrend folyamodott a svéd hivatalos

nyelv föntartásáért. Elképzelhető tehát, mekkora küzdelem folyhatott a nyelv-harczban a két párt között, a mely még manapság is tart folyton erősbülő elkeseredéssel. De vele együtt egyre jobban fejlődik s terjed a finnség s egyre jobban hanyatlak s fogy a svéd nemzetiség. Kétségtelenül biztos immár, hogy Finnország, a mint illik is, nemsokára teljesen a finneké lesz. Ebben a harcban s győzelemben is nagy, vagyis a legnagyobb része volt Snellmannnak. Ő vette föl legelőször a harcot *Saima* czimű svéd lapjában (a nagy finn hazafi csakis svédül írt), s ő alapította meg a fennomanok pártját. Az orosz kormány s az egymást követő fejedelmek állandóan jó akarattal támogatták a finnek törekvéseit. De nem annyira az orosz közvélemény s hirlapok egy része, melynek szála a szemében a finnek alkotmánya, haladása s boldogsága. Ezek különösen 1880 óta szakadatlanul izgatnak ellenök, separatistikus hajlamokkal vádolják őket s azt követelik, hogy Finnországot teljesen be kell olvasztani Oroszországba, s úgy igazgatni, mint akármely más orosz kormányzóságot. Szerencsére ez ádáz törekvések még eddig hajótörést szenvedtek a finn nép kipróbált hűségén az uralkodóház iránt, melynek nem egyszer a csataterén is fényes tanubizonyságát adta. Hiszszük is és bizunk Istenben, hogy nincs mit jövőendő veszedelmektől tartania.

II.

Finnország nemcsak névleg független ország. Van külön katonasága, külön pénze s bankja, önálló vámterülete s ön maga rendelkezik minden belügyeiben; csak a posta van az orosz belügyminiszter hatósága alatt, de ez ellen is fölszólalt már az országgyűlés. Alkotmánya a régi rendi alkotmány, mely még az 1772. évi svéd alaptörvényekben gyökerezik. A felségjogok a nagyfejedelmet illetik meg, s az ő nevében kormányoz a «császári finn senatus», élén a főkormányzóval, a ki a fejedelemnek helytartója. A senatus tagjait, számra nézve huszat, a nagyfejedelem nevezi ki. Két főosztályra oszlik az igazságügyi s gazdaságira, s az utóbbi ismét kilencz alosztályra, melyek mindegyikének egy-egy senator a főnöke. A főosztályok mindegyikének élén egy-egy alelnök áll. Hatáskörük

ez osztályoknak olyan, mint egyebütt a miniszteriumé, azzal a különbséggel, hogy az igazságügyi osztály egyúttal a legfelső fokú bíróság is. A kormányhoz tartoznak még az államtitkár-miniszter, a ki Péterváradon székel, s az uralkodónak finn ügyekben a vezetése alatt álló császári finn kancelláriával együtt közvetlen tanácsadója; a főkormányzó segédje, végre az államügyész, a ki a törvények őre s felügyelője. Csak a főkormányzó lehet idegen származású, a kormány többi tagjai mind finn emberek.

Az országgyűlés csak részben alakul választott képviselőkből. Első a lovag- s nemesi rend, mely a saját rendtartása szerint küldi képviselőit az országgyűlésre. Mindegyik nemzetségnek joga van egy-egy képviselőt küldeni, akár a nemzetség legidősebb vagy valamely másik férfitagját. 1892-ben ilyen 237 család volt az országban. Utána következik a papi rend. Tagjai az érsek, s a két püspök, azonkívül összesen huszonnyolczan, a kiket saját soraiból a papság választ, továbbá az egyetem egy vagy két, s a többi iskolák 3—6 képviselője. Harmadik rend a polgári, a mely a városi lakosságból alakul. Képviselői közvetlen választás útján választatnak meg, de nem fejenként számítják a szavazatokat, hanem bizonyos, városonként megállapított census szerint, úgy hogy egy polgárnak a szavazata esetleg többet is számíthat. Például, ha Helsingforsban a census 10,000 márka évi jövedelem, akkor ennek arányában egy-egy szavazónak a szavazata két, három, tíz sőt akár ötven szavazatot is számíthat. Úgy hogy kisebb városokban, a hol csekély a szavazók száma s kisebb a census, egynéhány gazdagabb ember — s ezek rendesen svédek — igen könnyen megdönthetetlen politikai hatalmat bitorolhat. S mellékesen megjegyezve, ez a módszer nagyon nagy kárára van a finnégnek a városokban, a kereskedelem s ipar, s e szerint a nagy vagyon is, teljesen a svecománok kezében lévén. Mindegyik város választ egy polgári képviselőt, de nagyobb városokban minden 6000 lakosra külön képviselő jut. Természetesen a polgári rendben csak a polgárok választanak s ki van zárva a papság s a nemesség. Végre a paraszttrend küld járasonként egy-egy képviselőt, összesen 62-t. Választó minden falusi birtokos vagy bérlő; de ne gondoljuk, hogy mindnyájan parasztok, mert vannak köztük olyanok is, a kik főiskolát végeztek, vagy katonatiszti s államlhivatalnokai szolgálatot végez-

tek. A választás közvetett, azaz a választók csak megbízottakat választanak, s azután ezek választják meg a képviselőket. A négy rend külön tanácskozik, kiki a maga elnöke vezetése alatt. S hogy a tanácskozás e miatt szét ne húzódjék, egy egy közös előkészítő bizottság van, a mely a tárgyalandó ügyeket előre megvitatja, vagy ha a rendek meg nem bírnak egyezni, iparkodik az ellentéteket kiegyenlíteni; sőt esetleg maga is hozhat érvényes határozatot.*) A rendek együttes ülést is tarthatnak, de ezt csak ritkán veszik foganatba. Mint látható, a választáson a gazdagok osztálya az uralkodó, de magában a törvényhozó testületben egyik rend sem áll a másiknak fölötte, vagyis nincs főrendiház, a mely a képviselők határozatait meghiúsíthatná.

Most már Finnországban is általános a hadi kötelezettség. A finn hadsereg tényleges létszáma 5600 ember, főparancsnoka a finn főkormányzó. Katonai, illetőleg hadi szempontból az orosz hadügyminiszter rendelkezik vele, de mellette állandóan van ezen ügyekre egy finn segédtsízt. Minden egyekben, tudniillik a hadsereg ellátása, száma, kiegészítése fölött az országgyűlés határoz. A tartalék 27,000 ember, a népfelkelők 60,000 ember. Van az országban orosz katonaság is, de ennek is a főkormányzó a parancsnoka.

Mindezek közt azonban a legnevezetesebb, hogy Finnországnak nemcsak egészen külön pénze, hanem hogy aranyvalutája is van. Mi sem bizonyítja jobban a finnek alaposságát s czéltudatos kitartó eljárását, mint épen a valuta története. A század elején svéd s orosz papírpénz volt vegyest forgalomban az országban, s a finneknek is végig kellett szenvedniök a két állam pénzeinek különféle érték hullámzásait. Így például 1808-ban a rubel névértékének felére süllyedt, sőt 1811-ben harmadára s még itt sem állapodott meg, hanem az érték két hetedre szállt alá. Hasonló baj volt a svéd papírpénzzel, úgy hogy egyszer már rendeletileg próbálták kitiltani, de hasztalanul. Végre 1834-ben Svédországban megszüntették a papírpénz kényszerforgalmát s ekkor a finn kormány beváltotta az összes svéd pénzt Finnországban tíz millió frank értékben s visszaküldte Svédországba. Mikor aztán 1839-ben Oroszországban is beváltották a kényszerforgalmú papírpénzt,

*) V. ö. Szinnyei i. m. 191. l.

Finnország is nagy erőfeszítésekkel rendezte valutáját s saját veretű ezüst rubeleket, illetőleg ezekre szóló bankjegyeket hozott forgalomba. A pénz egysége tehát meg volt alapítva. De minthogy az orosz rubelt is megtartották a közforgalomban, a melynek a beváltását a krími háború idején megszüntették, a pénz devalvatioja ismét nagy arányokat öltött, mivelhogy a finn banknak is föl kellett hagynia bankjegyeinek a beváltásával. Igen nagy volt már ennek következtében a gazdasági válság, midőn 1860-ban elrendeltetett a finn pénzügyek rendezése. Egységül az ezüst frankot választották, de neve a márka lett. Azonban öt évig tartott, míg az egész ügyet végrehajthatták s a forgalomban lévő papírpénzt bevonhatták. A legnagyobb érdem a szerencsés kivitelben Snellmannt illeti meg, a ki 1863-ban a senatusba lépett s a pénzügyi osztály vezetését átvette. Végre itt sem állapodtak meg a finnek, hanem 1877-ben áttértek az arany valutára. Van önálló bankjok, a mely a rendek felügyeletének van alárendelve.

Ez idő óta általános a gazdasági föllendülés az országban. 1864-ben 17 millió márka volt az állam jövedelme s 18 a kiadása, de már 1884-ben 41 s fél millió a bevétel s csak 38¹/₂ m. a kiadás, mire rögtön leszállították az adókat. Már az 1892—94-iki évekre a bevételeket 53³/₄ millióra irányozták elő, a kiadásokat 47¹/₃ millióra. Érdemes megemlíteni, hogy a katonaság s a közművelődés budgetje majdnem egyenlő nagy; amaz 6.374,000 márka, emez 6.150,000 m., különösen szép haladás, ha egybevetjük az 1864-iki budgettel, a mikor még csak 1.179,000 márkára rugott. Nagy gondot fordítottak a közlekedésre. Az első 107 km. hosszú vasuti vonal 1862-ben nyílt meg Helsingforstól Tavastehusig; már 1893-ban 1,982 km. volt a vasutak területe, illetőleg 2,401 km. az épülőben levőket is hozzászámítva. Nem csekélyebb gondoskodással ápolják a hajózást, a melyben különben a finnek régóta híres mesterek. Különösen említésre méltó a belföldi hajózás, a melyre Finnország számtalan tavai miatt különösen alkalmas. Számos kisebb-nagyobb csatorna kapcsolja őket egymással össze, köztük a leghíresebb a Saima-csatorna, mely 59 km. hosszú, s a belföldet egyenesen összeköti a tengerrel.

A gazdaságban a legfontosabb változás abban áll, hogy a régi egyoldalú földművelést az állattenyésztéssel s legkivált a vajtermeléssel kiegészítették. Nehezen ment a dolog, és a

kormány hathatós segítségére volt szükség. Az első gazdasági egyesület már 1797-ben alakult, de csak akkor lendült föl igazában, midőn Mustialában állami birtokon gazdasági iskolát alapíthatott. Most már számos új egyesület van, a melyeket a kormány pénzzel is támogat, s már tizenegyre rüg a gazdasági iskolák száma is. Folyóirat kettő van. Mint már említve volt, a kormány különös figyelmét a tej- s vajtermelésre fordítja. Külön iskolát tart fenn; vannak külön hivatalnokai (statsmejerister), a kik e szakba vágó tanácsokkal szolgálnak; törlesztésre kölcsönt ad nagyobb tehenészetek föllállítására. S meg is van e körültekintő gondoskodásnak az eredménye, mert a vajkivitel 1875-től fogva $4\frac{3}{4}$ millió kilogrammról több mint nyolcz millióra emelkedett. Azonban a földmivelésről sem feledkezik meg a kormány. Itt is tart felügyelőket, mérnököket, segített alapítani földhitelintézetet, sőt saját budgetjéből is ad a kisebb gazdáknak kölcsönöket. A kisebb tavak s vizek kiszáritásával folyton új termőföldet nyernek; 1881 óta átlag 5—10 ezer hektár új földet vettek mívelés alá s 1890-ben már $11\frac{1}{3}$ millió hektoliter gabonát arattak, pedig csak közepes termés volt, ellenben 1871—75-ben jó esztendőekben átlag csak $8\frac{1}{2}$ milliót.

Ipari czikkek közül a legelterjedtebb a faipar, a melyhez a számos erdőség bő nyers anyagot szolgáltat. Több, mint 350 kisebb-nagyobb fűrészmalom van országszerte, köztük igen nagyok is, különösen Björneborgban s Kotkában, mind a kettő a tengerparton, amaz a Kumo, emez a Kymmene folyók torkolatánál. Az állam tart fenn öt ipariskolát, azonkívül vannak vándortanítók, a kik a népet a házi ipar fejlesztésében oktatják. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük a polytechnikumot Helsingforsban, a melynek körülbelül 150 hallgatója van. Az ipar emelkedését az is mutatja, hogy értéke 1885—1890-ig 127 millió márkáról 167 millióra emelkedett.

A kereskedésben ugyanazon változások álltak be itt is, mint Európaszerte mindenütt, csakhogy talán valamivel későbbben. Mert még csak 1879-ben szüntették meg a cézekeket s a különféle megszorító törvényeket, a melyek egyik pontja szerint például csakis városokban lehetett kereskedést folytatni. A szabad kereskedéssel együtt járt a pénz- s hitelügy s különösen a közlekedés fejlődése; itt is, mint egyébütt szakokra oszlott a régebben vegyesen üzött kereskedés egyes

városok, különösen Helsingfors, Wiborg, Kuopio stb. kereskedelmi középpontokká növekedtek, viszont a vásárok elvesztették régebbi élénkségeket s forgalmukat. A szaktanítás is nagy lendületet vett az új kereskedelmi iskolákban, a melyek folyton szaporodnak, ámbár csak 1839-ben alapították az elsőt Åbóban. A ki- s bevitel összege 1886—1891-ben évenként 176—251 millió márka közt váltakozott. A legnagyobb kereskedést persze Oroszországgal folytatják. Nevezetes, hogy börze nincs Finnországban. Végre említsük még meg, hogy hét hajósiskola is van az országban, a hol világszerte híres hajós kapitányokat s kormányosokat nevelnek.

Folyton szaporodik a népesség is, még pedig, a mint a statisztikusok kiszámították, nagyobb arányban, mint a legtöbb európai államokban. Az 1890-iki népszámlálás szerint az összes lakosság száma 2.412,135 volt, köztük 322,600 svéd, 9000 orosz s egyéb nemzetiségű, a többi, s pedig 2.048,500 finn. A népességnek csak 10% városi lakos, 77% földmivelő. Nagy vagyon kevés van, s a földbirtok is java részben a parasztságé. Persze földművelésre csak csekély része alkalmas, mivel a terület igen nagy részét a vizek s a rengeteg erdők foglalják el. Nem is igen termékeny a föld, s meglehetősen mostohák az égalji viszonyok is. Kemény s hosszú a tél; éjszaka még májusban is van hó, de még délvidéken is tart áprilisban. A bottniai öböl éjszaki fele hét hónapig, novembertől ápriliséig, be van fagyva, a dél-parti tenger szintén öt hónapig. Most nagy jégtörő hajókkal Hangönél egész évben nyitva tartják a tengert, úgy hogy Svédországgal egész évben fönnáll a tengeri közlekedés. E mellett jó kemény télen szánon kelnek át a finn öblön az észti partra s az éjszaki bottniai Svédországba. De ha rövid éltű a tavasz s a nyár, annál erősebb s gyorsabb hatású. Tavasz kezdetétől májusban három hónapig állandó világosság van Finnországban; az igen rövid éjszakát is nappallá varázsolja az éjszaki fény. A leghosszabb nappal (s télen az éjjel) 19 óra s két hónap közt váltakozik. S ilyenkor hihetetlen mily gyorsan fejlődik a növényzet; egy nap elég, hogy a bimbóból virág s ismét egy másik, hogy ebből a gyümölcs fejlődjék s megérjen. De nem ritkák a nyári fagyok, a mikor egy éjszaka tönkre teszi a gazda összes reménysegeit.

A mostoha természeti (s hozzátehetjük politikai) viszo-

nyok meg is edzették a finn népet. A finn köznép erős, munkabíró, s bár különbözik a keleti a nyugotitól testben s lélekben egyaránt, mégis általában hallgató, csendes, magába vonult a természete. Különösen ilyen a nyugoti; nehézkes, soká töprenkedik, míg valamire elszánja magát, de mikor belekap, akkor türelmes, kitartó, sőt néha nagyon is nagy a buzgósága. Nyáron alig pihen valamit, azonban télen szívesen ellustálkodik. Makacs s conservatív, de viszont gyakran kész a meggondolatlan újításra is. Keveset beszél s inkább mogorva, de ha fölmelegszik, akkor se vége se hossza. Sokkal közlékenyebb azonban s elevenebb a keleti finn. Ismeretes, mily bámulatos ennek a népköltészete, hisz mindnyájan ismerjük a Kalevalát. De mennyi, mily változatos s mily gyönyörűek még kisebb népdalaik, mily elmések közmondásaik s rejtvényeik. Itt a nép leginkább az ilyen elmés szójátékokban, éles satirikus versekben leli örömét, s nagy becsülésben áll az olyan ember, a ki ebben kitűnik. Sikerült s mesteri rajzát írta meg egy ilyen parasztnak Aho, a jeles finn regényíró, Muudan Markkinamies (*A vásáros*) című novellájában. Egy szegény csavargó a vásárban találóan csipdeső kis verseivel egész csődületet támaszt maga körül; nevetve, gyönyörködve hallgatja a nép; egyik is vet oda, a másik is egy-egy megjegyzést, a melyre ő mindig okosan s csipősen visszavág. A kör egyre tágul, a nép folyton szaporodik, s nő nagyobbra s nagyobbra a lelkesedés; ki pálinkával kínálja a derék népköltőt, ki szivarral, dohánynyal. Végre akkora lesz a tolongás hogy a szegény ördög megunja s elkábúl tőle. Útat tör magának a tömegeből s eszeveszetten elrohan. (Megjegyzendő, hogy ez a novellának csak egy jelenete.) A népnek költői nagy tehetségét különben a parasztköltők nagy száma is bizonyítja, a kikről alább még szó lesz. Általános jeles tulajdonsága továbbá a finn népnek a mély vallásosság. Majdnem mindnyájan lutheranusok. De ők nem elégesznek meg a valóság külső cziczomáival, s ha fenyegetővé válik a veszedelem, hogy az öldöklő betű meg találná semmisíteni a lelket, akkor tudnak magukon segíteni. Legfényesebb bizonyítéka ennek az a rendkívüli nagy pietistikus vallási mozgalom, mely még most is egyre gyarapodik hívekben, s melynek egy egyszerű paraszt ember, Ruotsalainen Pál, volt a megindítója (sz. 1777-ben + 1853-ban). A pietisták itt ,föl-

ébredteknek' (heränneinen) nevezik magukat, a nép meg különös formájú subájukról körttiläinnenek mondja őket. Jámbor, istenfélő, szorgalmas emberek; fő erényök az önmegtagadás s mértékletesség, s ez a mozgalom nagyban hozzájárult, hogy a nép leszokott a mértéktelen iszákosságról s véres verekedésekről. Bűnnek tartják a vígságot, ennél fogva rendkívül komolyak, bűn köztük még a nevetés is, s a dalokból is csak egyházi énekeket énekelnek. Külön papjaik nincsenek, taníthat s prédikálhat köztük akáarki. Tanításukról s életmódjukról Aho írt néhány rendkívül sikerült rajzot. Egyik ilyen rajza az említett Markkinamiesben van, de külön is adott ki *Heränneitä* czímen egy egész kötetet. Megtanuljuk ebből a kötetből, hogy az új felekezet rohamos fejlődésének s elterjedésének, mely immár sok művelt embert, sőt papot is meghódított, maga a papság volt egyik főkozója. Nagyon is elvilágiasodtak s inkább törődtek az anyagiakkal, mint a lelkiekkel. Az első rajzban például, melynek czíme *Hogyan ébredtem föl* (Kuinka minä heräsin) egy fiatal segédpap mondja el megtérésének történetét. Egy vasárnapi napon messze vidékről egy szegény ember jelenik meg a pap lakásán, kérve őt, hogy ha maga nem is jöhet, küldje el vele egyik káplánját, mert apja halálán van s lelki vigasztalásért esedezik. De a prépost nem hallgatja meg kérését. Délelőtt templom van, ekkor senki sem mehet el — különösen egy «megtért» kedvéért. Elmennék a templomba, köztük a szegény megtért is. A prédikációt a káplán tartja, s erősen kikel az új felekezet ellen. Türelmesen végig hallgatja a szegény paraszt is. Ezután ebédhez ülnek a papéknál; ebéd után a kertbe mennek, mulatnak s tánczolnak. Legjobb kedve a káplánnak van, mert a leányok közt ott van jövődöbelije is. A paraszt egész nap szó nélkül türelmesen várakozik, végre este felé ismét előadja kérését. Kelletlenül s tartóztatva bár, a fiatal káplán mégis rászánja magát. De mire megérkeznek a távoli kunyhóba, meghal a szenvedő beteg apa, a ki épen abban a pillanatban, midőn a szobába lépnek, hunyja le örökre szemeit. Komor vádak marcangolják most a káplán szívét, hogy mulatsága kedvéért annyira meg tudott feledkezni legszentebb kötelességéről. A kis kunyhó tele van megtértekkal, s egyik közölük kemény szavakkal illeti a papot; de a többiek mind egy szívvel-lélekkel lecsendesítik s szívesen megbocsátanak a káplánnak. S ez annyira

meghatja őt, hogy köztük marad egész éjjel, meghallgatja tanításukat, s maga is megtér s közéjük sorakozik. Említsünk meg ez alkalommal még egy másik könyvet is, mely azonban csak czíme után tartozik ide. Ez Arvid Järnefeltnek Heräämiseni (*Ébredésem*) című könyve, mely 1894 karácsonykor jelent meg s nagy föltűnést keltett Finnországban. A könyv Tolstoinak van ajánlva s az ő tanítása szellemében van írva. El van benne mondva, hogy egy előkelő műveltségű, nagyra-törő ifjú, a ki eleinte hirtelen gazdagságban kereste boldogulását, miként változik meg s mond le a világi hiúságról. Részletesen kifejti aztán megváltozott világnézetét Istenről, az emberekről, a hazáról, az emberek egyenlőségéről, a közösen kötelező testi munkáról, stb. a mint ezek ismeretesekek a Tolstoi-féle iratokból. Azonban finom lélektani elemzés s megfigyelés nyilatkozik meg előadásában, s magas ethikai szempont, megható emberszeretet, úgy hogy e könyvet valóban elsőrangú irodalmi műnek kell itélnünk. Helyén volt itt megemlítenünk, nemcsak czíme miatt, hanem azért is, mert tanítása sok részletben megegyezik a finn pietisták meggyőződésével.

Azt hiszem végre, hogy a finn nép jellemét a pietista mozgalom révén ismerhetjük meg legeslegjobban. Ez a komor vallásosság felel meg legjobban az ő komolyságának, magába mélyedő töprenkedő gondolkozásának, a melylyel a világ végső céljait szereti kutatni, s megfelel végre mély érzelmességének is, a mely annál bensőbb, minél ridegebb külső takarja.

III.

A finn nemzetnek büszkesége a helsingforsi egyetem. Csak 1827 óta van Helsingforsban, addig az ország régi fővárosában volt Åbóban. 1640-ben alapította Per Brahe, a kinek szobrot is állítottak ugyancsak Åbóban. A svéd uralom idején, mikor nem volt más külön nemzeti élet, az egyetem volt az egyetlen nemzeti központ. Sok válságon ment keresztül; igazi fölvirágzása 1827-ben kezdődik, mikor az åbói egyetem az értékes 50 ezer kötetet számláló könyvtárral együtt leégett. A csár, I. Sándor, intézkedésére, a kinek az egyetem is sok halálával tartozik és nevére Sándor-egyetemnek is neveztetik,

ekkor áthelyezték Helsingforsba. A tűzvész okozta veszteséget hamar kipótolta. 1832-ben pompás épületet emeltek számára, a mely a fővárosnak most is egyik legszebb díszje. Könyvtára most 240,000 kötetből áll; 107 tanára van, köztük 33 rendes, 15 rendkívüli. Tanárai közé tartoztak a történetíró Porthan, a jogász Calenius, Franzén, Runeberg világhírű költők, Lönnrot, Snellmann és Castrén, a finn nyelv s irodalom első tanára. Miklós cár alatt sokat szenvedett. Mert a negyvenes évek táján megkezdődött a finn nemzeti mozgalom, melynek Snellmann volt a fővezetője; résztvett benne az egyetemi ifjuság is, de szemet szűrt a cárnak, s miután a censura sikeresen elnémitotta a vezért, az egyetem jogait is erősen megnyirbálták. Annyira ment a dolog, hogy a cár 1851-ben már be is zárta volna az egyetemet, ha szerencsére meg nem engeszteli haragját az akkori trónörökös, később II. Sándor cár, a ki ekkor az egyetem kancellárja volt. Ugyanez időtájt a philosophia volt Miklós cár szemében minden bűnöknek az okozója. Ezek a sötét idők azonban csakhamar megszűntek, a mióta II. Sándor lépett a trónra. Az egyetem főfelügyelete a kancellárt illeti meg, a kit a cár nevez ki, s a ki rendesen a trónörökös vagy valamelyik herceg a császári családból. Helyettese a vice-cancellár, szintén a cár által kinevezve. A rectort is ő nevezi ki három évre. Az egyetemi tanács (consistorium) tizenkét választott rendes tanárból áll, élükön a rectorral; rendkívüli esetekben azonban az összes tanárokat is meg szokták hívni. A diákság nemzetségek, vagyis illetősége szerint hat osztályba (osakunta) oszlik, egy-egy tanárral az élén. A diákság száma folyton emelkedik, s míg 1858-ban csak 369-re rúgott, már 1892-ben 1852 volt a számuk: 224 a theologiai, 553 a jogi, 178 az orvosi, 449 a historia-philologiai, 448 a természettudományi facultáson. Köztük 55 nő volt, még pedig 3 a jogi, 4 az orvosi, 23 a nyelvészeti, 25 a természettudományi facultáson. Nők 1870 óta járnak az egyetemre, illetőleg 1870-ben még csak egy nő volt beiratkozva. Említésre méltó különösen a «deákok háza», egy igen szép renaissance palota, a mely közadakozásból 1870-ben épült. «Spei suæ patria dedit», ez a fölírat a homlokzatán. Ebben a palotában a mellett, hogy mindegyik osakuntának megvan a külön helyisége, még egy pompás díszterem, olvasó- s zenetermek, továbbá vendéglő is van, a hová csak diákok járhatnak s olcsó jó ellá-

tásban részesülnek. Külön könyvtári épülete is van a diákságnak s ebben 50 ezer kötetes nagy könyvtára. Nem lesz talán érdektelen néhány számot az egyetem költségvetéséből is közölnünk. Összes jövedelme 1892-ben 1.161,000 márka (frank) volt; ebből az állam fizetett 742,000 márkát, a többi más forrásokból került. Ezek közt megemlítendő különösen az egyetem azon joga, hogy kizárólagosan csak ő adhat ki kalendariumokat, meg hogy van egy gyógyszerháza, melyet szintén bérbe szokott adni. A rendes tanárok fizetése 8000 márka, két 1000 márkás pótlékkal; a rendkívüli tanároké 5—6500 márka; a magántanárok közül hatan 3500, s hatan 2500 márkát kapnak három-három évre. Ösztöndíjakban 36,000 márkát osztottak ki. Vannak alapítványok is; a legnagyobb 800 ezer márkás, melyet egy orvos H. F. Antell alapított tudományos utazások támogatására. Három évre adják, úgy hogy egy-egy ösztöndíjas 8000 márkát kap évenként. Az előadások nyelve régen pusztán a svéd volt, de most már nemcsak hogy meg van engedve, de meg is követelik, hogy minden tanár legalább tudjon finn nyelven is előadni.

A deákok érettségi helyett az egyetemen fölvételi vizsgálatot tesznek.

A középiskolák az utolsó félszázad alatt Finnországban is sokféle változást szenvedtek. Az első jelentékenyebb reformot az 1843-iki rendtartás alapította meg. A középiskolát három tanfolyamra osztották; az alsó 1—2 osztályból, a középső négyből s a felső, melyet gymnasiumnak neveztek, eleinte kettő, később három osztályból állt. Együttal szaporították az iskolák számát, s ekkor rendelték meg először, hogy a két alsó tanfolyamban a finn nyelvet is kell tanítani. Az előadásokat még svédül tartották, s csak 1857-ben alapították meg Jyväskyläben az első finn tannyelvű intézetet, melyet fokozatosan teljes gymnasiummá fejlesztettek, s 1865-ben léptek ki innen az első tanulók, a kik az egyetemi fölvételi vizsgálaton finn nyelven feleltek. A reformtörekvések azonban a következő évtizedekben sem szüneteltek. A legfontosabb alkotások egyike a minta-gymnasium volt, melyet 1864-ben állítottak föl a fővárosban, a hol a tanárjelöltek vizsgálataik letétele után egy évi próbaszolgálatot teljesíteni s az év végén vizsgálatot tenni kötelesek. Az intézet az egyetem pädagogia tanárának a felügyelete alatt áll, s a jelöltek vizsgálatára az

intézet négy tanárából bizottság van kiküldve. Eleinte svéd s finn parallel osztályokból állt, de már 1873 óta különvált s most két külön, egy svéd s egy finn ilyen mintagymnasium van Helsingforsban. Nemsokára ezután s épen a mintaiskola hatása következtében, újra szervezték a középiskolát 1872-ben. A régi háromfokú gymnasiumot egységessé s nyolcz osztályú classikai lyceummá alakították át. Összesen tizenegy lyceumot állítottak föl, melyből csak háromban volt a finn a tanítás nyelve. A lyceumok mellett voltak még realiskolák, a melyek a mi polgári iskoláinkhoz voltak hasonlóak, összesen 19, köztük 10 finn nyelvű.

A finnek azonban keveselték a három lyceumot, s mint-hogy más segítségök nem volt, 1874—79-ben hat magán lyceumot alapítottak, a legtöbbet olyan városokban, a hol már volt svéd középiskola. Előbbre 1871-ben már Helsingforsban is állítottak föl egyet. A középiskola végleges szervezetét azonban 1883-ban kapta. Megszüntették a régi realiskolát, (polgári iskolát) s a lyceumokat két osztályra osztották. Egyik felében latin s görögöt tanítanak, a másokban pedig ezek hiján modern nyelveket s több természettudományt, vagyis a mi iskoláink elnevezésével élve, gymnasiumok s realiskolákra osztották szét a középoktatást. Az új szervezet szerint gymnasium van (1893-ban) 14, még pedig 1 finn, 5 svéd, 1 két-nyelvű, meg a két mintagymnasium; realiskola 7, még pedig 5 finn, 2 svéd. Ezek mellett van még 15 újonnan alapított polgári iskola 2, 3, 4 éves tanfolyammal; 8 svéd, 6 finn, 1 két-nyelvű. Van ezeken kívül még számos magániskola. A középiskola tantervére nem terjeszkedhetem ki, csak azt az egyet akarom megemlíteni, hogy a két hazai nyelven kívül, még három nyelvet tanítanak; a gymnasiumban például latint, németet, görögöt vagy orosz. Világos, hogy ennyi sok nyelvnek a tanulása káros hatással van a tudományos kiképzésre; de fájdalom ezzel a bajjal minden kis nemzetnek meg kell küzdenie.

Ugyanezen időszakban okos gondoskodás történt a leányiskolákról is. A finn nyelv ezekben is öröndetes s föltartóztathatlan haladást mutat. Az első három állami leányiskola még svéd volt. Csak 1864-ben állították föl az első finn nyelvű leányiskolát Jyväskyläben, 1869-ben a másodikat Helsingforsban, de egyik sem volt állami iskola. De már 1885-ben

az állam hat finn leányiskolát állított föl. Az állam összesen tizenegy leányiskolát tart fön.

Mindezeknél nagyobb s öröndetesebb a népiskolák fejlődése. Régebben alig voltak népiskolák, s a melyek voltak is, azok is az egyház közvetlen vezetése alatt állottak, s célúl nem is tűztek volt ki maguknak egyebet, mint az írás s olvasást és a katechismus hézagos ismeretét. Hogy erről meggyőződést szerezzenek, a papság kerületenként s évenként a confirmatióra jelentkezőkkel vizsgálatot tart s ennek volt köszönhető, hogy még iskolák hiányában is, alig találkozott Finnországban analphabeta. Az olvasás s írás elemeibe, a hol nem volt rá más mód, a szülők tanították meg a gyermekeket, s ez a házi oktatás a félreesőbb vidékeken még most sem multa divatját. Csakhogy most már mindenfelé eljárnak a vándortanítók, a kik néhány hétig tartózkodnak egy-egy helyt, s kiegészítik, valamint ellenőrzik a házi oktatást. A népnevelésre új korszak virradt 1856-ban. Elhatározták a reformokat, s legelőször a papi consistoriumok tanácsát kérték ki ez ügyben. Persze, hogy az ő javaslatuk szerint a népiskola megmaradt volna, mutatis mutandis, régi szervezetében, azaz előkészítőnek a bérmlásra. A javaslat megjelent, de fölemelte szavát ellene Uno Cygnaeus (1810—1888), a kit méltán neveztek el a «finn népiskola atyjának». Szigorú kritikát mondott a javaslat fölött s azt követelte, hogy a népiskolát a modern pädagogia vívmányai értelmében szervezzék. A senatus azonnal pártjára állt, s külföldi tanulmányútra küldte egy esztendőre. Hazatérve kinevezték a népiskolák főigazgatójává s megbízták a népiskolák szervezetének szerkesztésével, mely végre hosszú tárgyalások után 1866-ban elfogadva, az uralkodó szentesítését is megnyerte. Előbb már 1863-ban tanító s tanítónő-præparandiát állítottak föl Jyväskyläben, melynek az igazgatását s Cygnaeusra bízták. Utóbb 1880-ban egy másikat is állítottak föl Sordavalában. Mind a két intézet finn nyelvű, tanítókat s tanítónőket képez, s internatussal van összekötve. Különösen megemlítendő, hogy egyik fő tantárgyuk a slöjd, melyet Cygnaeus különösen pártfogolt. A népiskolában is mindenütt tanítják. Még külön tanítóképző-intézetök van a svédeknek Ekenäsben (Tammisaari), s egy másik tanítónők számára Nykarlebyben (Uusi-Kaarlepyy). A városokon kívül most (1892-ben) már a vidéken 953 népiskola van, s csak 57 község van nélküle.

Ezekbe vándortanítók járnak. A haladás annyival is inkább szembeütköző, mivel törvényesen az iskoláztatás nem kötelező; a vezető férfiak úgy gondolkoztak, hogy a kényszer csak elriaszthatja a népet az új iskolától, s hogy sokkal inkább célt érhet, ha a maga erejével s hatásával hódít az iskola. Ebben a reményökben nem is csalatkoztak. Az egyes községek immár versenyezve állítják föl a díszesebbnél díszes iskolaépületeket, különösen a városokban. Támogatja az állam is törekvésöket, a mennyiben minden tanítónak 800 minden tanítónőnek 600 márkát fizet, a mely fokozatosan 1200, illetőleg 900 márkára emelkedhetik, a mihez még hozzájárul a községeknek részint pénzbeli, részint természetbeni járuléka. Különben a nemzet minden rétege át van hatva a népnevelés nagy fontosságáról. Így például midőn nemrégiben a felső népiskolák eszméje megpendült, az egyetemi ifjuság e célra 85 ezer márkát gyűjtött, s rövid néhány év alatt tíz intézetet alapítottak. Néhány évtized óta népkönyvtárak alapításán fáradoznak, s már 1888-ban a vidéken 522, a városokban 84 könyvtár állott fönn, összesen 224 ezer kötettel. A legnagyobb Helsingforsban van 2000 kötet finn s 6000 kötet svéd könyvvel, a melynek számára a város külön házat s olvasótermet épített, s a honnan egy év alatt (1888-ban) 34,000 kötetet kölcsönöztek ki. Alakult továbbá 1874-ben egy külön finn társaság a Kansanvalistuksen Seura (Népművelő társaság), a mely népies könyveket ad ki. Tagjainak száma 4—5000; minden harmadik évben nagy ünnepet rendez, melyen a dalos és zene-egyletek versenyre kelnek egymással. Hasonló célból alakult 1882-ben egy svéd társaság «A svéd népiskola barátai» czímmel, mely mellé viszont 1889 óta «A finn népiskola barátai» című társaság sorakozik.

Ezek az adatok persze csak számok, s nem tüntethetők föl az iskola belső életét s igazi munkásságát. De mindamellett elég tanulságosak, mert világosan tanuskodnak a finn nemzet buzgalmáról s azon helyes meggyőződéséről, hogy tudja jól, hogy egyedül a műveltséggel biztosíthatja nemzeti lételetét s önállóságát.

IV.

Századunkban a szellemi cultura fontos eszközei a tudományos s irodalmi társulatok. Természetes tehát, hogy Finnországban is érezték hiányukat, a mióta hazájok önállóságát visszanyerte. Így alakult meg 1838-ban a finn tudományos társaság. Mindjárt megalapításakor három szakosztályra osztották: nyelv s történelmi, természetrajzi, természettani szakosztályra. Egy-egy szakosztályba eleinte tíz, újabb idő óta tizenöt tagot választanak. A társaság föladata szorosan a tudomány művelése, s munkássága eredménye az *Acta Societatis Scientiarum Fennicae* című gyűjteményes kiadásban jelenik meg. Eddig összesen tizennyolcz kötet jelent meg. A legfontosabb tudományos eredményeit Finnország természetrajzi s etnographiai ismertetésével s metrologiai rendszeres tanulmányaival érte el.

Emennél nagyobb szerep jutott a finn irodalmi társaságnak (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura). Kicsi magból növekedett föl, s egyszeriben a finn nemzeti törekvések középpontjává vált, a minek mai napig is megmaradt. Megalapítója, illetőleg eszméje megpendítője Lindfors Márton János volt, a kinek egy beszélgetés alkalmával jutott eszébe, melyet Rein Gábor történétíróval folytatott. Csakhamar összeállt vagy tizenkét fiatal ember s 1831 február 16-án megtartották az alakuló gyűlést, melyen a jegyző Lönnrot Eliás volt. Utóbb még huszonegyen csatlakoztak hozzájuk, köztük olyanok, a kik később hazájok legjelesebb férfiai közé tartoztak, például Runeberg, a nagy költő, Nordström, a nagy jogász, Ilmoni s Ingman orvosok. Ez a 33 férfiú volt tehát a társulat megalapítója. Első elnökük E. G. Melartin, a későbbi érsek, lett.

A társulat működésében három korszakot lehet megkülönböztetni. Az első 1850-ig terjed, a melynek ragyogó fényt kölcsönöz a *Kalevala* s a *Kanteletar*. A társulat támogatásával folytatta Lönnrot gyűjtéseit, s az ő költségén adta ki 1835-ben a *Kalevala* első kiadását. Röviddel ezután megjelent Lönnrot másik nagy gyűjteménye a *Kanteletar* vagyis népdalok (1840-ben), utána a finn közmondások (*Suomen kansan sananlaskuja* 1842-ben) s finn rejtvények (*Suomen kansan*

arvoituksia 1844-ben). Példájára és sikereitől fölbuzdúlva, egész csapat fiatalabb tudós kezdett hozzá a népköltészet gyűjtéséhez s tanulmányához, valamennyien a társulat támogatásával. Köztük voltak Castrén s Ahlqvist is. Legnagyobb szerencséje Europaeusnak volt, a kinek a *Kulervo* dalok fölfedezését köszönhetjük. Ezekkel bővitve jelent meg a *Kalevala* új kiadása (1849-ben) most már 50 énekben 22,805 sorban (az első kiadásnak csak 32 éneke s 12,078 sora volt). Ismeretesekek dicső hódításai, hogy mint lett azóta az összes művelt emberiség közkincsévé.

Már 1841-ben megindította a társulat *Suomi* című folyóiratát, s azt is gondjába vette, hogy a középiskolák számára jó s finn nyelvű tankönyvekről gondoskodjék.

Második korszaka 1850—65 az elnyomatás ideje volt, s abba az időbe esik, midőn, mint már említettük, finn könyvet sem volt szabad nyomtatni. De ebben a szomorú korszakban sem pihent a társaság, hanem a mennyire a körülmények engedték, nyugodtan s kitartóan folytatta működését, míglen egy új korszakra, virulása s tevékenysége legszebb korszakára virradt. Kiadványai között különös gondot a szótárirodalomra fordított, s megjelentek költségén a finn nyelvnek német, latin, francia, orosz nyelvű szótárai, s valamennyinek koronájaként Lönnrotnak finn-svéd nagy szótára (1866—80-ban). Nem szüntette meg ekközben a népköltészet gyűjtését s a népnyelv tanulmányozását sem. Már 1852—66-ban kiadta a finn népmeséket négy kötetben (*Suomen kansan satuja ja tarinoita*), később Lönnrot szerkesztésében a finn varázsló énekeket (*Suomen kansan muinisia loitsorunuja*). E mellett folyóirata valóságos tárház, a melyet töménytelen népnyelvi adatok, nyelvjárástanulmányok gazdagítanak. Nagy munkájáról s áldásos működéséről némi fogalmat nyerhetünk, látva, hogy már 1889-ben körülbelül 22,000 különféle fajtájú népdalt, 13,000 mondát, 40,000 közmondást 10,000 rejtvényt 20,000 babonát s játékot s 2,000 népies melódiát gyűjtött össze. Akkora s oly értékes anyag ez, a minővel tán egy nép sem dicsekedhetik a világon. De meg is tudta nyerni vállalkozásához a nemzet minden rétegét, úgy hogy gyűjtői között sokan a nép közül is találkoznak, a kik között buzgalmáról különösen egy kovács, Meriläinen Henrik, tette magát nevezetessé. Vagyona nagy részét is magánadakozásnak köszönheti. Legnagyobb adomá-

nyozói közé egy pék, Blomberg, s egy kereskedő, G. F. Ahlgren, tartoznak. Most van már külön palotája, vagyona majd egy negyed millió frank, az állam évenként 10,000 frankkal támogatja. A föladatok szaporodtával beállt a munkafelosztásnak is a szüksége, s ennek következtében több új társulat vált ki kebeléből. Köztük a legnevezetesebbek a népművelő társulat, melyről már megemlékeztünk, továbbá az archæologiai, történelmi, a finn-ugor s a nyelvművelő társulat (Kotikielen Seura.).

Ezek közül a finn-ugor társulatnak (alapított 1883-ban) működése ezen folyóiratban már ismertette volt. *) A történelmi társulatot 1875-ben alapították. Kiváló gondja a történelmi okiratok kiadása. Kiadványai közül különösen megemlítendő egy nagy biographiai lexicon (Biografinen Nimikirja Helsingf. 1879—83.) Az archæologiai társulat, melyet Aspelin alapított 1870-ben, majd az egész országot fölkutatta. Az ő befolyásának köszönhető, hogy az állam 1884-ben egy külön hivatalt állított föl, melynek föladata az ország régiségeinek a gondozása. Ennek a bizottságnak Aspelin az elnöke. A társulat indította meg továbbá azt a tudományos kutatást, mely a Jenissei melléki föliratok összegyűjtésével foglalkozott. Előleges tájékozásul ki is adott egy művet *Inscriptions de l'Jénissei* (1889-ben). Azóta azonban a finn-ugor társaság vette át a kutatást, melyet dicsőségesen be is fejezett Heikel, Donner, Thomsen, Radloff tudományos közreműködésével.

Csak névleg akarom még megemlíteni a többi tudományos társulatot. Ilyenek a svéd irodalmi társaság (1885), a societas pro fauna et flora fennica (1821), két földrajzi társaság (1888), az orvosi társaság (1835), a jogi egyesület (1862). Majd mindegyiknek van folyóirata is.

A finn tudományos irodalomnak két nevezetes sajátága van. Egyik, hogy még a legújabb időben is legkevesebbet írnak a tudósok finnül, hanem többnyire svéd, vagy német s ritkábban francia, a régiebbek latin nyelven; a másik, hogy a legújabb korig igen sok volt köztük a polyhistor. Ilyen volt például a nagy Porthan is, a ki legkivált mint történetíró jeleskedett, de a mellett philologus is volt, sőt a finn philologia megalapítójának mondatik, és philosophiát is tanított;

*) *Budapesti Szemle.* 82 : 313. 1.

Snellman, a nagy államférfiú, a finn pénzügyek rendezője, híres hirlapíró volt, s mint philosophus Németországban is hirt s dicsőséget szerzett magának; Lönnrot orvos volt s még egy jogi kézikönyvet is lefordított finnre; s még többeket is lehetne említeni. Közös baja különben mind a kettő a kis nemzeteknek, különösen az utóbbi. Ámde a finnek az utóbbiból már kiszabadultak; azon pedig, hogy tudományos irodalmuk java része idegen, különösen svéd nyelvű, nem igen csudálkozhatunk, midőn még legnagyobb költőjük, Runeberg is svédül írt, a kit pedig joggal a magukénak vallhatnak.

Kezdjük meg rövid szemlénket a történelemmel. Porthan Henrik Gábort (1739—1804) nevezik a finn történetírás atyjának. Számos latin értekezésein kívül a legnevezetesebb munkája a *Paulus Juusten krónikájához* írt magyarázata. A krónika a finn püspökök történetét adja elő, de minthogy a középkorban a püspököknek nagy politikai hatalmuk s jogaik is voltak, világot vet az országnak, nemcsak egyházi, hanem politikai történetére is. Porthan föllépése óta nem szűnt meg a történelmi kutatás Finnországban. A kiválóbb kutatók közül megemlítendők Pipping F. W., a bibliographus, azután Rein Gábor (1800—67), a kinek művei közül különösen a halála után kiadott fölolvasásai két kötetben figyelemre méltók, mert az első könyv, a mely a finnek történetét kezdettől fogva 1809-ig előadja. Közben a levéltárakat is kezdték jobban kutatni. Kivált köztük Arvidsson Adolf Ivar (1791—1858) tíz kötetes *Handlingar rörande Finlands historia* című munkájával. De még mindig hiányzott egy igazi összefoglaló történelem, mely a nemzet egész múltját előadta volna. Az eddigi kísérletek, mint a már említett Reiné, a melyhez Arvidssonnak szintén svédül írt s Kajaani-nak finn nyelvű rövid compendiuma csatlakozott, nem elégitették ki a szükségletet. Hogy ezt a nagy hiányt pótolta, az Yrjö-Koskinen (sz. 1830-ban; 1863—1882 egyetemi tanár volt, azután senator) dicsősége, a melyet még csak növelhet az, hogy e hiánypótló munkáját finnül írta meg. Művének címe *Oppikirja Suomen kansan historiassa* 1869—72 (a finn nép történetének kézikönyve), a mely 1882-ben új kiadást ért, s már előbbre németül s svédül is megjelent. Szerzője nagy finn hazafi, s műve több helyén kiemeli a svéd befolyásnak a finnség fejlődésére való káros hatását, a miért természetesen számos s heves ellenmondást

ébresztett. Az ifjabbak közül egyetemessége miatt megemlítendő még Schybergson munkája *Finnlands historia* (I. II. 1887—89), a mely a művelődés történetét tárgyalja; hasonló irányt művel Aspelin is különféle irataiban és értekezéseiben.

A nyelvtudományi irodalomról, a mennyiben a finn s a vele rokon nyelveket érdekli, már más helyt adtam áttekintést. *) De különben is ismeretesek nálunk is Castrén, Ahlqvist, Donner, Genetz, Setälä, Paasonen stb., nem is említve Lönnrotot s Porthant, a ki, mint tudjuk, levelezésben állt Perlakival, Gyarmathival s Verseggyel. **) A classikai philológiában a tudományos működés inkább csak a fordításra s kisebb értekezésekre szorítkozik. Kiválnak Brunér (1816—1871), kutatásai Catullusról s Forsman tanulmányai Cicero s Cæsarhoz, valamint ezen írók kiadásai; legjelesebbek Lagusnak Plutarchos forrásait tárgyaló tanulmányai. Legjelesebb fordító hírében Linsén állt. Híres tanára volt a class.-philológiának az egyetemen, a már többször említett Porthan. Az újabb gárdában egyre szaporodik a jelesebb tudósok száma. Nevezetes, hogy maga Runeberg is jeles philologus volt; a miről két rendbeli értekezése tanuskodik. Egyik *Jämforelse af Euripides' och Senecas Medea* (összehasonlítás stb.), a másik *Jakttagelser angående den tragiska koren* (Észrevételek a tragœdiabeli karról). Egészen mint nálunk Arany János.

A keleti nyelveknek is mindig akadnak művelői. Köztük külföldön is igen nagy hírre vergődött Wallin György Ágost (1811—1852). A modern nyelvek művelésére társaság alakult; kiadványa a *Mémoires de la Société néo-philologique à Helsingfors*.

Philosophusok közül már említettük a hegelianus Snellmant (1806—1881). Már 1833-ban magántanár volt az egyetemen, de minthogy nem lehetett tanárrá, 1839-ben elköltözött hazájából. A következő évben Tübingában élt s itt írta meg *Die Idee der Persönlichkeit* című könyvét, a melyet nagy elismeréssel fogadott a kritika. Legfontosabb munkája *Läran om staten* (Az államról). Összes műveit újabban adták

*) *Nyelvtudom. Közlem.* 25 : 369. 1.

**) *Nyelvtud. Közlem.* 24 : 488. 1.

ki tizenkét kötetben. Jelenleg aránylag igen élénk tudományos mozgalom folyik a philosophiában. Rein Th. egyetemi tanár egy két kötetes psychológiát adott ki svédül, Westermarck E. angolul írt egy nagy munkát *The history of human marriage* (1891), a melyet svédre, németre s francziára is lefordítottak.

A finn jogtudomány megalapítója Calenius Mátyás (1738—1817), egyetemi tanár volt. Munkái öt kötetben *Opera omnia* czímen csak halála után jelentek meg (1829—36-ban), a melyekhez később (1870-ben) még egy kiegészítő kötet járult. Latinul írt, s előkelő stilusa mellett dicsérik éles elméjű, világos fejtegetéseit, nemkülönben széles körű nagy tudományos-ságát. Európai híré nagy jogtudós volt utána Nordström Jakab (1801—1870). Calenius különösen a magán s büntető jogot dolgozta föl, viszont Nordström a finn közjogot. Idevágó nagy műve a svéd közjogot tárgyalja ugyan, de magában foglalja a finnekét is, és ez az első rendszeres munka e nemben, mely manapság is minden további kutatásnak a főforrása. Fájdalom, a nagy tudós csak életének felét töltötte Finnországban, mert már 1846-ban végleg Stockholmba költözött, a hol, mint az országos levéltár igazgatója működött, de folytatva nagy fontosságú tudományos búvárlatait. De rövid tanárkodása alatt a finn egyetemen számos tanítványt nevelt, a miről tanuskodnak a finn közjogról tartott fölolvasásai, melyet kéziratban most is őriz a helsingforsi egyetemi könyvtár. Utódja Rosenborg volt, a ki a svéd-finn országgyűlésekről adott ki nevezetes s alapvető munkát. A külföld a finn közjogról legelőször Mechelin L. (egyetemi tanár 1874—82, azóta senator 1892-ig) egy műve által nyert először tudomást, melynek czíme *Précis du droit public du Grand duché de Finlande* (1886), melyet oroszba s angolba is lefordítottak, Ugyanő írta meg a finn közjogot 1889-ben Marquardsen *Handbuch des öffentlichen Rechts* című nagy vállalatába. Jeles jogászok s tudósok még Danielson, a ki az orosz-finn közjogi viszonyokat tárgyalta; Montgomery, a magánjog volt tanára (később senator) s jeles művelője; Palmén J. Ph., a ki szintén tanárból senatorrá lett, s a többi között egy nagy elterjedésnek örvendő jogi kézikönyvet adott ki svéd nyelven; a pénzügyekről alapvető munkát írt Bonsdorff; közgazdasági kérdésekkel foglalkozik Liljenstrand. A nemzetgazdaságnak, statisztikának szintén

vannak hivatott művelői; de a jogtudomány általános nyelve a svéd.

Nem hiányoznak olyan férfiak sem, a kik a természet-tudományokat s a matematikát művelték s művelik, de ez már inkább csak a szakközönséget érdekelheti. Csak megjegyzem, hogy tudományos intézetek, laboratoriumok, kórházak stb. bőviben vannak, s hogy tudományos, különösen természetrajzi nagyobb utazásokra is jelentékeny összegeket áldoznak.

SZILASI MÓRICZ.

EGY NÉMET TUDÓS A SOCIALIS KÉRDÉSRŐL.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

A vagyon eloszlásának minden időben elsőrangú tényezője volt az örökösödés, azaz az egyéni jognak az a része, a mely az elhunyt hagyatéka iránt egyesek igényét biztosítja és elismeri. Tudvalevőleg az örökösödés alapját a rideg jog-alapon kívül még a szeretetnek és összetartozásnak azon érzete teszi, a mely egyeseket nemzedékeken keresztül a vérség láncolatával egybefűz és összetart, s mely a család neve alatt nemcsak az egyesek, hanem az egész emberiség erkölcsi és anyagi boldogulásának nélkülözhetetlen, pótolhatatlan előfeltétele. Nem csoda tehát, hogy a család fogalma, mint emberi lényünknek kiegészítő része, az emberiség fejlődésének minden pontján felfedezhető, s hogy azon tulzók, kik, mint a communisták és anarchisták, a társadalom ezen alapfogalmának megrontására törekednek, már törekvéseik ez egyszerű tényével ellentétbe jönnek magával a társadalommal, s mindazzal, mi e társadalomban a szív és érzés legnemesebb, de egyúttal legtermészetesebb részét is alkotja. E tulzók szemében a család fogalma mesterségesen háttérbe szorítja az emberiség nagy családjának fogalmát, s ezért ők, kik csupán az utóbbit akarják ismerni és vélik szolgálni, mindaz ellen irtó háborút hirdetnek, mi a családi köteléken és érzeten alapulva a család fogalmának fönmaradását biztosítja. Különösen az örökjog és örökösödés az, mi szerintök egyesek megengedhetetlen jóllétének és számosak elviselhetetlen nyomorának a kútforrása, mert az

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 246. számában.

örökösödésnél fogva a javak, a helyett, hogy az összesség jóllétét fokoznák, csupán egyesek kiváltságos helyzetének mesterséges fentartására vezetnek. Messze menne és tárgyunktól nagyon távol vezetne, ha e túlzók lehetetlen nézeteivel huzamosabban foglalkoznánk, hisz úgymint mindenki, ki fogalmával bír a valódi jog lényegének, e megmásíthatatlan jogban fogja föltalálni a családi jog és érzés bevehetetlen erődjét. A valódi természeti jognak tisztelete vezérli szerzőt az örökösödés nagy horderejű kérdésének elbírálásánál, s tiszteletére legyen mondva Schröder igaz tudományának, hogy ő, ki mindenkép híve és előharczosa a javak lehető eloszlásának, örökösödési javaslatánál a család és vérség szentségét soha egy perczig szem elől nem téveszti, sőt javaslata kiinduló pontjául a természetes, azaz vérségi örökösödést veszi. Hogy szerző, ki az egyéni önrendelkezésben, nem kevésbbé látja kifejtve a természetes, azaz valódi jogot, az önrendelkezés szabadságát az örökösödési eljárásban is a végrendelkezési szabadság lehető kiterjesztése által biztosítani és érvényre juttatni óhajtja, ez legkevésbbé sem ellenmondás a szerző fölfogásában, sőt ellenkezőleg következetes kifejtése alapelveinek. Szerző úgy bírálatában, mint javaslatában azon lényeges különbségre hívja föl az olvasó figyelmét, a mely az öröklött és szerzeményi vagyon közt jogi tekinteten fönnáll.

S nagyon következetesen s fentjelzett álláspontjához híven jár el, a midőn a családi fogalmat, azaz a törvényes örökösödés köteles részét csupán az öröklött vagyonra nézve ismeri el föltétlenül, míglen a szerzeményi, azaz örökhagyó egyéni munkája által szerzett vagyonra nézve a szabad önrendelkezés álláspontját képviseli. A modern jogrendszernek bírálatánál első sorban e lényeges megkülönböztetés hiányát sérelmezi, mit ugyan onnan következtet, hogy az öröklött törzsvagyon, mely a társadalom kezdetleges állapotában mindenütt teljesen kötött és az önrendelkezés alól kivont volt, idővel kötött jellegét elveszítette és a szabad (szerzeményi) vagyonnal ugyanazon elbánásban részesült, miáltal az ősi vagyon fölött is az önrendelkezés bizonyos mérve az örökhagyás esetére is elismertetett, mely elismerés azonban a szerzeményi vagyon feletti szabad rendelkezés teljét áldozatul követelte. S e tekintetben Schröder az orosz jogot említi, mint olyant, a mely ma is élesen megkülönbözteti az öröklött va-

gyont a szerzeményi vagyontól, s a mely a végrendeleti teljes szabadságot az örökhagyó részére a szerzeményi vagyona törvényesen biztosítja, s a törvényes köteles örökösödést kizárólag az örökhagyó által öröklött családi vagyona szorítja. Ebből folyólag szerző az orosz örökösödési jogot a legtökéletesebb és a valódi jogot leginkább szem előtt tartó jognak nevezi, mely fölülmulja a római jogot is, mely tudvalevőleg a köteles rész megállapításánál nem tesz különbséget a hagyaték eredete közt. Csupán a magyar örökösödési jogban való teljes járatlanság okozhatta, hogy szerző bírálataiban a magyar jogfejlődést teljesen figyelmen kívül hagyta, pedig a magyar örökösödési eljárásban úgy a múltban, mint bizonyos esetekben a jelenben is megvolt és megvan a különbség az öröklött és szerzeményi vagyon között. Tudvalevőleg az 1848-diki nagy reform-időnek egyik kimagasló alkotása az ösiség eltörlése volt, mindez ideig azonban a magyar jogban az ősi, azaz öröklött vagyon teljesen kötve volt, úgy annyira, hogy az örökségben még pedig egész terjedelmében csupán a törvényes, vér szerinti örökösödés ismertetett el, még pedig első sorban a leszármazók, azután ág szerint az öröklött vagyon eredetét tekintve apai és anyai felmenők, oldalrokonok, (apa és anya testvérei) nagyszülők. Az ösiség elidegeníthetetlen tulajdona volt a családnak és a tulajdonos önrendelkezési joga csupán az élvezetre szorítkozott, elidegeníthető csakis kényszer eladás esetén volt, ekkor is biztosított azonban a család számára az elővételi jog. «Res succedit in locum pretii, pretium succedit in locum rei.» Verböczy hármaskönyvében előfordul fogalom, mely szerint az ösiség csere tárgya lehetett bár, de csupán azon föltétel alatt, hogy a vagyon értéke azonos maradjon. Ellenkezőleg az ösiséggel a szerzeményi vagyon feletti önrendelkezés az örökösödés esetére nézve is elismerést nyert, úgy, hogy nem a chauvinismus iratja velünk, hogy a Schröder által az orosz örökösödési jogban magasztalt tökély jórészt föltalálható régi hazai joggyakorlatunkban is. Az ösiség eltörlése egyértelmű volt a birtokforgalom szabadságának érvényre jutásával s így nemzetgazdasági tekintetből is nagy vívmányt jelentett, de egyuttal az ősi vagyon jogi fogalmának eltörlése által hazai jogunkban is háttérbe szorult az ősi és szerzeményi vagyon örökösödésére nézve addig fennálló éles megkülönböztetés. De azért ma is föltalálható. Ugyanis a törvényes örökö-

södésnélleszármazó hiányában az örökösödési rend más az öröklött és más a szerzeményi vagyonnál. Mert míg az öröklött (ösi) vagyon leszármazó hiányában apai és anyai vagyonra oszolva a megfelelő ág felmenőit és azok leszármazóit illeti, a míg csak az ágbeli kapocs kimutatható és csak ennek szakadtával lép előtérbe a hitves örökösödési joga, addig a szerzeményi vagyonnál leszármazók hiányában hátramaradott hitves örökösödési igénye megelőzi a felmenőket és oldalrokonokat.

Kétségtelen, hogy a megkülönböztetés a valódi jognak megfelel, mert még a leszármazók hiányában az öröklött (ösi) vagyon rendeltetését követi, ha visszaszáll azon fölmenő ágra, melyből eredt, viszont méltányos és helyes, hogy a szerzeményi, azaz örökhagyó kizárólagosan egyéni vagyona, arra szálljon első sorban, ki mint hitvestársa vele a legszorosabb viszonyban állott. Bírálatából folyván javaslata, talán szükségtelen is említeni, hogy Schröder örökösödési javaslatának gerinczét a föntjelzett megkülönböztetés szigorú keresztülvitele alkotja, s hogy e tekintetben részint megelőzi korát, részint elmarad tőle, a mennyiben egyrészt mintegy az ösiség fogalmának föllevenítését sürgeti, másrészt pedig a végrendelkezési szabadságot a szerzeményi vagyonra nézve minden — tehát a köteles rész — korlátjától is menten óhajtja biztosítani. A mi a végrendelet alaki kellékeit illeti, szerző jó részt a mai törvények álláspontját fogadja el. Nem így a végrendelkezési képesség megállapításánál. Mert míglen az összes eddigi jogfejlődések a római jogtól elkezdve egészen napjainkig a végrendelkezési képességét több-kevesebb esetben megtagadják, addig szerző e képességet elvileg mindenkire kiterjesztendőnek hirdeti, mi által nem egyszer a gyakorlati élettel összeütközésbe jő, (mit maga is elismer), de ő abból indulván ki, hogy a szerzemény fogalma egyuttal a korlátlan önrendelkezés jogát is magában hordja, hogy az elvi tökélynek, mint már más helyütt is, a gyakorlati kivihetőséget áldozatul hozza. A végrendelkezési szabadságot kizárólag a szerzeményi vagyonra szorítja, az öröklött (ösi) vagyon csak annyiban érinthető a végrendelet által, a mennyiben az öröklött vagyon a szerzeményi vagyonnal pótoltatván, az öröklött vagyon eredeti állagát felül haladó rész felett a szabad rendelkezés az örökhagyót megilleti. A régi magyar jogi formula: «Res succedit in locum pretii» új életre kel egy reformer német tudós művében. Ez egy

esetet kivéve, csupán még egy kivételes körülmény közbejöttével van joga örökhagyónak ősi vagyona felett szabadon rendelkezni. S ez a kitagadás esete. Föltéve azonban, hogy az örökhagyónak a jogosan kitagadott gyermekein kívül még több gyermeke is van, vajon ekkor a kitagadott gyermek része a többi vagyont szaporítsa-e, avagy mint törvényes örökösnélküli vagyon örökhagyó végrendelkezési szabadsága alá esik-e? Schröder az utóbbi fölfogás mellett nyilatkozik. S az indoklás, melylyel fölfogását kíséri, hogy t. i. ellenkező esetben előfordulhatna, hogy egyesek haszonlesésből örökös társuk kitagadására törekedhetnének, bizonyára nem alaptalan, s elfogadhatóvá teszi a kivételt, melyet szerző a különben oly szigoruan védett ősi vagyon egyenes rovására tesz, mert hisz alapjában egy örökös kitagadása által az örökrész nem veszti el jellegét, hanem a kitagadott örökös elhaltnak tekintetvén, az örökösödési osztálynál semmikép tekintetbe nem jöhetne. Minden öröklött (ősi) vagyon a szerzeményi, azaz szabad önrendelkezés alatt álló vagyon természetével bir, mihelyt sem a jelenlegi, sem a közvetlenül megelőző örökhagyónak törvényes leszármazója nincs. A törvényes örökösödés rendjénél meg kell különböztetnünk oly törvényes örökösödést, a mely, mint az öröklött javaknál törvényesen kötelező örökrészt biztosít a leszármazók javára másodiziglen, s viszont oly öröklést, mely nem vonatkozik az öröklött javakra, a melyek ezentúl csak azáltal esnek a törvényes öröklés rendje alá, mivel örökhagyó végrendelkezési szabadságával élni nem akart. A törvényes örökösödés sorrendjét szerző következőkben állapítja meg. Első fokon állnak örökhagyó gyermekei és azok vérségi leszármazói, második fokon örökhagyó szülei és velök kapcsolatosan testvérei, illetve azok leszármazói. E két fokot tekinti szerző a törvényes, azaz az öröklött vagyon köteles részére ipso facto jogosult elemek határául.

Mert míg ugyanis a legtöbb fönnálló jogrendszerben a fölmenő örökösödési joga a fölmenő törzs legtávolabbi fokáig biztosítva van, addig Schröder a harmadik fokon az örökhagyóval együttes életet folytató házastársat említi, negyedik fokon a nagyszülők jogát meg kivételesen elismeri, de az ötödik fokon az örökség mint caducitas már az államot illeti meg. Más lesz azonban az örökösödés rendje, a szerint, a mint a törvényes örökösödés csupán az öröklött (ősi) vagyonra, avagy egyszer-

smind végrendelet hiányában a szerzeményi vagyonra is kiterjed.

Utóbbi esetben az első fokon álló gyermekek, tekintet nélkül azok törvényes vagy törvénytelen leszármazására, egyaránt és egyenlő részben örökölnék, az elhunyt gyermek helyébe annak leszármazói lépnek. A másodfokon álló szülők egyenlően osztódnak, szintűgy föltéve, hogy a harmadik fokot képező hitves hiányzik avagy érdemetlen, a negyedik fokban a túl élő nagyszülők is. Az öröklött (ösi) vagyon azonban kötött természetét törvényes köteles örökrészt illetőleg csupán csak a leszármazókra nézve tartja fenn, még pedig csupán a törvényesekre nézve. Schröder az öröklött vagyon eredetéből kissé erőltetett módon következteti, hogy fölmenők oly vagyonban, mely tőlük eredt, ismét nem örökölhettek és épen ezért a szülők és nagyszülők fokát teljesen mellőzi, s közvetlen leszármazó hiányában, csakis örökhagyó testvérei s azok leszármazói örökösödési igényét ismeri el, figyelembe vételével annak, hogy a hagyatéknak az ő águkból eredt-e? Mint fennebb már említettük, ilyennemű örökösök hiányában az ösi vagyon elveszti tulajdonképeni jellegét, és örökhagyó szabadvégrendelkezése alá esik, mind akár csak a szerzeményi vagyon. Végrendelet hiányában azonban a törvényes örökösödés megilleti harmadfokban a túlélő hitvest, ki után, a szerzeményi vagyonban jogigénnyel bíró nagyszülők elkerülésével, közvetlenül az állam következik. Mint láthatjuk, szerző örökösödési rendje főként a szerzeményi és öröklött vagyon közti merev megkülönböztetés miatt, nem kis mértékben bonyolult, a mi pedig a hagyatéki eljárásnál egy nem figyelmen kívül hagyandó lényeges hátrány. Különösen erőltetettnek kell találnunk a nagyszülők és szülők örökösödési képességének megtagadását az ösi vagyonnál, mi különösen ott ötlük szembe, hol a már szabad végrendelkezés alá eshető ösi vagyon végrendelet hiányában leendő törvényes örökösödésénél e megkülönböztetés mesterségesen fölélesztetik az által, hogy míg a szerzeményi vagyonban a hitestárs után a nagyszülői fok következik, addig a különben végrendeletileg bárkire is hagyható volt ösi vagyonban az állam örököl.

Hogy szerző az állam örökösödési képességét oly nagy mérvben kiterjesztette, illetve, hogy a rokonság mérvét oly szűk és a jelenlegi jogrendszerbe ütköző mértékre szorította, az valóban csak természetes folyománya tanainak, melyek az

egyén jogos érdeke mellett az összesség érdekeinek szolgálatában állanak. Különben Schröder javaslatában az aristokratikus vonásnak egy neme is föltalálható. Mert noha ő a valódi jognak előharczósa, szembe száll is mindennel, mi egyesek indokolatlan kiváltságának látszhatik, mégis örökösödési jogában nem zárkózik el a családi vagyon egybentartásának lehetőségétől sem, a midőn följogosítani kívánja az elsőszülöttet birói becslés alapján megállapított érték megtérítés mellett az ingatlan fekvősegeket az örökös társaktól megválthatni.

Szintügy elismeri az elsőszülött előjogát a családi irományokra nézve is. A hátrahagyott hitves ellátásáról a végrendelet és törvényes örökösödés keretén kívül még az által gondoskodik, hogy a túl élő hitvesnek új egybekeléséig örökhagyó szerzeményi vagyonából rangjához illő eltartást és biróilag megállapítandó ellátást biztosít. Ezzel körülbelül a magyar jogban oly lényeges szerepet játszó özvegyi jog (*ius viduale*) alapján áll.

A törvénytelen gyermekekre nézve Schröder mondhatni külön örökjogot alkot. A mai törvények tudvalevőleg a törvényes gyermekekben látván örökhagyó családjának elismert tagjait, a törvénytelen gyermekek köteles örökrészét csak annyiban ismerik el, a mennyiben akár elismerés, akár törvényesítés útján a születés törvénytelenisége utólag pótoltatott. Szerző azonban a törvény szigorú szabályait az emberi jog általános elveinek rendeli alá, s a törvénytelen házasságból született gyermek jövőjét nem akarja a nemző szeszélyétől függővé tenni. A törvénytelen gyermekek örökösödésénél is az öröklött és szerzeményi vagyon közt fennálló különbségből indul ki, a midőn kimondja, hogy a törvénytelen gyermek anyjának egész vagyonára, tehát úgy az öröklöttre, mint a szerzeményire is a törvényes gyermekekkel egyenlő igénynyel bír, viszont az apai vagyonra csak annyiban, a mennyiben elismertetett s a mennyiben az öröklött (ösi) vagyon mellett szerzeményi is találhatik. Miből a föntiek figyelemben tartásával következik, hogy a törvénytelen gyermeknek csupán az anyai vagyonból van biztosított köteles része, mert hisz Schröder szerint a szerzeményi vagyon, mint korlátlan önrendelkezés alatt álló köteles rész tárgya nem lehet. Bonyolultabban látjuk kifejtve a törvénytelen gyermek örökjogát a távolabbi fölmenők és rokonok hagyatékára nézve, különösen az anyai ágon. Míg

ugyanis az apai ágon nagyszülők és oldalrokonok után csak annyiban van a törvénytelen gyermeknek törvényes öröklési képessége, a mennyiben ez a szerzeményi vagyona vonatkozik, s ekként a képesség azonos marad az apai hagyattékaival, addig az anyai ágon a gyermek csupán az öröklött ősi vagyon részére tarthat a fenti fokozatok szerint igényt, a szerzeményi vagyonból azonban teljesen ki van zárva.

Ezzel, mint látjuk, a törvénytelen gyermek öröklési képessége más lesz az anya, más az apa és szintűgy más az apai vagy anyai ágon levő rokonok után. Hogy miért zárja ki Schröder a törvénytelen gyermeket anyai ágon a szerzeményi vagyonból, holott az anya után közvetlenül úgy az öröklött, mint a szerzeményi vagyonból a törvényes gyermekekkel hasonló igényűnek állíttatik, arra szerző azon lélektani okoskodással válaszol, hogy a törvénytelen anya szülői és rokonai joggal hibáztatván gyermekek ballépését, azt méltán ki is zárják az általok szerzett vagyon élvezetéből. Hisz különben is szerzeményi vagyonról lévén szó, kinek-kinek jogában áll végrendeletileg a törvénytelen gyermekről gondoskodni.

Az előadottakból önként következik, hogy a szülők öröklési joga sem lehet azonos a törvénytelen gyermek után, s hogy az anya törvénytelen gyermekének — ha ez leszarmazó nélkül hal el — egyedüli törvényes örököse, s hogy e kizárólagos örökösödése csak az esetre korlátozódik, ha a törvénytelen gyermek az apa által elismertetett, a midőn is a szerzeményi vagyon a szülők közt végrendelet és leszarmazók hiányában egyenlő osztály tárgyát képezi. Föltűnhetik a figyelmes olvasónak, hogy szerző az ősi vagyonra nézve a törvénytelen gyermek után elismeri a fölmenő törvényes örökjogot, holott a törvényes gyermekeknél a szülőket ez örökrészből a legnagyobb szigorral, sőt nehézkességgel kizárta. Kétségtelen ellenmondás ez Schröder javaslatában, melyet eloszlatni neki sem sikerül, mely csak azon föltevással menthető némileg, hogy Schröder a törvénytelen gyermek törvényes örökjogát az anya ősi vagyonára nem annyira a szigorú jogi szempontokból, mint azon általános emberies elvből következtette, hogy a törvénytelen gyermeknek is legyen törvényes köteles része, minél fogva az ősi vagyon bevonása szükségessé vált.

A gyermek elhalálozásával azonban az ősi vagyon a szülőkre szálland vissza, s ezáltal eredeti jellegét, mely tulaj-

donképen a családi eszmén alapul, újból visszanyeri. A fogadott gyermekek örökösödési jogával, mely jórészt megegyezik a jelenleg érvényben levő jogszabályokkal, s mely ennél fogva különös tárgyalást nem igényel, fejezi be Schröder örökjog javaslatát. Kétségtelenül érdekes és sok tekintetben tanulságos fejtegetései ellenére sem zárkozhatunk el attól a bírálattól, hogy eszméi életrevalósága igen sok helyütt elvész a forma, az eljárás nehézkességében. Hisz a mereven föllállított és a túlzásig keresztül vitt alapelvek hányszor ütköznek ellenmondásokba, melyek részint lerontják, részint és főleg elhomályosítják a czélt, melyet szerző maga elé tűzött. Nem csalódunk, úgy hiszem, ha Schröder művében az életképesség nagymérvű hiányát tapasztaljuk, minél fogva nem egy tekintetben üdvös újításai mellett, javaslata egy elvont tudományos fejtegetés hatáskörét aligha fogja átlépni.

IV.

Az általános társadalmi elv, melyet Schröder a valódi jog szövetségében és nevében győzelemre juttatni akar, az általános társadalmi elv, mely az összesség érdekét az egyesek kiváltságos helyzetével is szembe állítja s ezzel szemben védelmezi, vezérli szerzőt azon fejtegetéseiben is, melyekben a hitbizomány intézményéről és nagybirtok jelentőségéről értekezik. Hogy a valódi jog, melyet Schröder zászlajára irt s melynek jelígeje alatt küzdeni kétségtelenül magasztos és nemes, nem enged-e helylyel-közzel fejtegetéseiben beszólást az igazságtalan elfogultságnak is, azt tagadni bajos lenne. Nem a hitbizományi intézmény iránti előszeretet, nem a nagybirtok nemzetgazdasági jelentőségének túlhajtása mondatja ezt velünk, mert hisz kétségtelen, hogy a javak lehető szabad és egyúttal aránylagos elosztása is egyik nélkülözhetetlen előfeltétele a társadalmi boldogulásnak és békének, s hogy e szerint minden természetellenes kötöttség, mely a vagyoneelosztás nemzetgazdasági működését meggátolja, általában véve kárhoztandó jelenség. De viszont tagadni, vagy eltagadni akarni a nagybirtok jelentőségét és jótékony hatását, megfelelkezni azon számtalan előnyről, melyet a helyesen és észszerűen kezelt nagybirtok az osztársadalom részére biztosít, nem lehet

folyománya a valódi jog keresésén alapuló bírálatnak, hanem csupán a türelmetlen előítéletnek lehet gyümölcse. A mi a hitbizományi intézményt, illeti jól és helyesen mondja Schröder, hogy már napját élte, s hogy azon társadalmi rugók, a melyek ez intézmény terjedését és megerősödését előmozdították, helyt adtak új rugóknak, melyek nem többé egyes családok gazdagságának mesterkélt biztosításában és védelmében, hanem ellenkezően az általános és sok helyt ijesztő mértékben elterjedt pauperismus enyhítésében keresnek érvényesülést. Ez elvet magukévá teszik a világ összes törvényhozói s például hazánkban is láthatjuk, hogy mily ritkán fordul elő az utóbbi években új hitbizomány alapításának esete. Más elbírálás alá esnek azonban s kell, hogy essenek is a már tényleg meglevő törvény és szokás által egyaránt szentesített hitbizományok, ha tetszik multnak alkotásai, de melyek épen ezért nem csupán és nem kizárólag a jelen mérvadó szempontjai bírálata alá vonandók. Tévedés szülötte minden fölfogás, mely a mult idők egyes elavultaknak látszó alkotásait a modern fölfogás keretébe akarja szorítani, s nem képes a nagy mérvben megváltozott viszonyokat tekintetbe venni, melyek egyes intézményekre a mult idők árnyékát vetik. A hitbizományi intézmény is, mely mai fölfogásunkkal sokban ellenkezik, és az uralkodó áramlattal többé nem egyezik, csupán az elmúlt idők emlékének fölélesztésével nyerhet igazolást. S ha azt tapasztaljuk, hogy a mult oly bizonytalan vagyon- és birtokviszonyaiban ez intézmény nagy szolgálatokat tett a társadalomnak azzal, hogy egyes családok vagyonának védelme és biztosítása a társadalomnak vezető és hatalmas családokat adott, melyek fokozódó befolyásukkal és a nagy vagyon által képviselt erővel nem egy pótolhatatlan szolgálatot tettek az emberiség fejlődésének, akkor bizonyára nem fogjuk többé oly határozottsággal állítani, mint azt Schröder teszi, hogy a hitbizomány a valódi jognak egveses ellentétes s ezért föltétlenül eltörlendő, hanem a multak mérlegelésével a tényleg létező hitbizományokat a mai jogrendszer keretében is el fogjuk fogadni, föltéve, hogy e kiváltságon és előjogon megerősödött családok tagjai kiváltságos helyzetöket nem a modern eszmék rovására, hanem ellenkezően azok szolgálatában és az összemberiség érdekében fogják továbbra is használni, mi egyedüli módja lehet annak,

hogy a multak hagyományait a jövő reményeivel békés összhangban lássuk. S önteltség nélkül állíthatjuk, hogy e fölfogás, mely a szerzett és egyúttal jól kiérdemelt jogok elismerésén alapszik, közelebb áll sok tekintetben a valódi joghoz, mely teljes egyenlőséget ugyan nem ismer, de mely igenis ismeri az elvet, hogy nagyobb jog fokozódott köteleességekkel jár. A mesterkélt tudákosság, a mely Schröder nézeteit úgy általában a nagybirtok bírálataánál, mint különösen az azzal egybefüggő földesuri jogok taglalásaánál (vadászat, halászat) vezérli, s mely lépten-nyomon az elfogultság kifejezője, művének e részét hátrányosan jellemzi, s épen ezért a nélkül, hogy fejtegetéseinél hosszasabban időznénk, térjünk át műve egyik legérdekesebb részére, a jövő egyik sürgős megoldásra váró kérdésére, a létminimumra. A létminimum, azaz a jövedelemnek, illetve vagyonnak az a végső határa, a mely egy család tisztességes fentartására elegendő. A socialis törekvések közt kevés található oly annyira jogosultnak, mint az, a mely az életföntartásra nélkülözhetetleneknek fölsímt jövedelmi ágakat a közterhek viselésétől már csak azért is kívánja mentesíteni, mivel különben a család léte és anyagi boldogulásaának lehetősége koczkázottnak, sőt kizártnak volna mondható.

Alig van oly modern állam, mely adótörvényei útján el ne ismerné e társadalmi törekvések jogosultságát és ne állapítana meg egy oly jövedelmi minimumot, mely a súlyos közterhek viselésétől mentesítettik. Hazánk adótörvényei közt tudvalevőleg az 1875 : XXII. t.-cz. a tőkekamata-adót mentesíti a háromezázttizenöt frtot túl nem haladó kamata- és járadékjövödelmet, az 1883 : X. t.-cz. pedig a napszámkereset adómentességét mondja ki, csakhogy e kedvezmény még minden szerénysége és szűkkörűsége mellett sem mondható biztosítottnak, mert hisz van egy pénzügyministeriumi rendelet, mely a pénzüntézeteknél elhelyezett 315 frtot meg nem haladó kamatajövödelmekről a kedvezményt megtagadja; viszont a napszamos-osztály sem mondható adómentesnek. (Útadó, közmunka-, községi pótagadó). E tekintetben tehát hazánk jogfejlődése nemcsak hogy nem felel meg a socialis reformerek sokszor túlzott óhajának, hanem még legtöbb európai államaitól is elmarad. A létminimum kérdése, azaz az adómentes létfontartási jövedelem egységes megállapítása, szoros kapcsolatban állván az adópolitika minden ágával, így a progressiv jöve-

delmi adó kérdésével is, helyes megoldása csupán egy általános, de egyszersmind fokozatos adóreform politika keretén belül gondolható, épen azért meg vagyunk győződve, hogy államháztartásunk megállapodásával sok tekintetben nehézkes és igazságtalan adórendszerünk reformja is oly irányban létesül, a mely a létminimum jogosultságát a mainál szélesebb körben fogja elismerni és védeni. Schröder műve egy későbbi szakában behatóan foglalkozván az adópolitika reformjával, ne időzzünk tovább egyelőre e tárgynál, hanem kövessük szerző fejtegetéseit azon érdekes és új térre, mely a létminimumot nem csupán a jövedelemben, hanem magában a vagyonban is elismeri és védi. E nézetével Schröder valóban a merész kezdeményezés terére lépett, mert míg az adómentes jövedelmet már legtöbb állam törvényhozása kisebb-nagyobb mérvben megvalósítja, addig az elidegeníthetetlen adó és mindennemű foglalástól mentesített ingatlan birtok eszméjét csupán csak az Egyesült-Államokban «home steadjeiben» találjuk megvalósítva. De tévedne az, ki az Egyesült-Államok ez intézményében a socialis reformok diadalát látná; egészen más politikai természetű okok vezették az Unió törvényhozóit oly törvények megalkotására, melyek a lakatlan és parlagon heverő földek észszerű betelepítése által az Unió hatalmas gazdasági fejlődését eredményezték. Minden betegségnak megvan a maga orvossága, s úgy hiszem Schröder «tűzhely» javaslatának az marad legfőbb hibája, hogy idegen példák és sajátos körülmények által igazolt eljárás után indulva, általánosított ott, hol csupán sajátosságról lehet szó. Tekintve azonban, hogy a létminimum eszméje a socialis kérdés természetsszerű kiinduló pontja, s hogy ennél fogva ez eszme megvitatása magára e kérdés megvilágítására nélkülözhetetlen, tekintve különösen, hogy hazánkban jelentkező agrár-socialismus jórészt a földbirtok után érzett ki nem elégíthető sóvárgásban nyilvánult, nem mellőzhetjük szerző javaslatát röviden ismertetni. A «biztosított tűzhely» fogalmát Schröder magasabb erkölcsi szempontból és érzetből következteti. Hisz ki tagadhatná, hogy mi sem hat oly fölemelőleg és nemesítőleg a családi élet bensőségére és szilárdságára, mint a biztosított otthon, hol a családtagok egymásnak és egymásért élve, részint vigaszt és pihenést találnak a család jólétéért teljesített munka után, részint új erőt és buzditást merítenek a jövő nap folytatandó küzdelemre. Nem.

az anyagi jólét kizárólag az, mely otthonunk értékét előttünk oly becsessé teszi, hisz a szegény munkás épen oly szeretettel és ragaszkodással függ szegény, de tisztességes hajlékán, mint a kastély ura, hanem emberi énünknek azon legyőzhetetlen érzése, mely a szeretet szálaival és a multnak megannyi emlékével fűz életünk elismert menhelyéhez. S ép ezért csupán emberi érzetének ad kifejezést szerző akkor, midőn a megelégedés egyik előfeltételeként a boldog, biztosított otthont említi. És ebből folyólag kötelessége minden államnak lehetőleg oda törekedni, hogy a birtokszerzés a szegényebb osztályok részére is megkönnyíttessék, kötelessége helyesen keresztül vitt telepítési politika által a szegényebb osztályok «otthonának» megalapítójává és istápolójává lenni. De ezzel elértünk az állami tevékenység gyakorlati határáig, a mi azontúl esik, az vagy csupán megvalósíthatatlan ábránd, vagy egyesek igaztalan előjogának a valódi joggal ellenkező mesterséges ápolása. És valamint ábránd Schröder javaslatában az, hogy a biztosított teleptörvény által az állam minden szegénynek az otthon áldását nyújthatja, úgy viszont javaslata nem egy része igaztalan és a valódi joggal ellenkező kiváltságokat biztosít egyes osztály javára az összesség rovására. Az otthon becséből következik, hogy mindig százalmas és szomorú látvány egy végrehajtás, a midőn a kérlelhetetlen hitelező megütteti a dobot egy szegény fizetéseképtelen család hajléka fölött, és a midőn azok, kik még tegnap egy otthon birtokában voltak, holnap esetleg már a hajléktalanok menhelyére szorulnak. De ha érzelmünket vissza fojtva a végrehajtás tényét higgadt tárgyilagossággal vizsgáljuk, ha kutatjuk az okokat, melyek a végrehajtás kényszerét előidézték, akkor számtalan esetben kénytelenek leszünk elismerni, hogy a végrehajtást szenvedő önhibája, könnyelműsége által lett nyomorának okozója, s hogy a tartozás, melyet az összesség érdekében követeltek tőle, az összesség jogos követelése volt. Bármennyire sajnáljuk a szerencsétlent, illetve ártatlan családját, nem mondhatjuk, hogy igaztalanság történt rajta. Sőt ellenkezően, épen az lenne az igaztalanság, ha szerző javaslata értelmében a könnyelmű, rosszakaratú fizető «noli me tangere»-vel állhatna ellen az összesség érdekének, ha az otthon szentélyére hivatkozva megtagadhatná az elismert létminimum határán belől tartozása lerovását. Mert képzeljük szerző javaslatát megvalósulva. Ő ugyanis kimondatni

kívánja, hogy a lakóház és négy hectár földig a járulékos birtok, mint elidegeníthetetlen telep mindennemű végrehajtásból és kényszer-elidegenítésből kizárt legyen, ehhez járul még az ingóságokból a föntjelzett birtok gazdasági üzemére szükséges gazdasági fölszerelés is. Tehát ipso iure a létminimum-birtok megszűnt az összességre nézve létezni, s a socialis reformer ezzel oly birtokviszonyt létesít, mely kiváltságaira nézve a feudális idők alkotására emlékeztet. Magának szerzőnek is vannak némely aggályai javaslata következményére nézve, ezek elosztatására megelégszik azonban azzal, hogy egy év leforgásán belül (már tudniillik a telepbirtok keletkezésétől számítva) jogában álljon az esetleges hitelezőknek igényeiket a telepbirtokból is kielégíttetni, nehogy különben egyesek idegen pénzek csalárd fölhasználásával, a jóhiszemű hitelezők kiájtásával jussanak a biztosított telep birtokába. A hol még az elfogult szerzőnek is ily mérvű kételyei vannak, vajon lehet-e csodálkozni a higgadt bíráló súlyos és az érvelések által bajosan eloszlatható aggályain? Nem. És Schröder érvelései bármily mélyrehatóak legyenek is, bármennyire ismerjük el mi is az otthon fogalmának nagyságát és helyeseljünk ennél fogva minden intézkedést, mely számotvetve a lehetővel, a szegény osztályok érdekeit ez irányban is védi, szerző biztosított telepjavaslatát socialis béke szempontjából sem kivihetőnek, sem, a mi fő, a valódi jognak megfelelőnek nem találjuk, mert az Egyesült-Államok példája, mely után a szerző indul, nem szolgálhat mérvül bírálatunknak, hiszen ott különös kedvezmények nyújtása és biztosítása által iparkodtak egyesek tevékenységét az összesség érdekében igénybe venni, a midőn parlagon és vadon heverő földek megműveléséről volt szó, ellenkezően Schröder javaslata kedvezményeket biztosít, nem az összesség érdekében, de annak rovására, a midőn egyesek tulajdonát, ha mindjárt csupán a létminimum mérvéig is, a társadalom iránt mindennemű kötelezettségtől föloldja. Különben Schröder javaslata azoknak használna legkevésbé, kiknek érdekében terveztetett. Mert föltéve, hogy a végrehajtástól való mentesség valaha kimondatnék, mi az amerikai tűzhely-rendszert is fölülmulná, ez által oly visszás állapot állana elő, mely mintegy kizárná a tűzhelytulajdonosok hitelképességét. Már pedig, hogy a gazdasági üzemben már magától a változó gazdasági körülményekből folyólag is, a hitelképesség egy

pótolhatatlan gazdasági erő, ezt úgy hiszem senkisé is vonhatja kétségbe. De vajon képzelhető-e hitel biztosíték nélkül s vajon biztosítottak nevezhető-e egy hitel, melynek törlesztése az adós jó belátásától van függővé téve, mivel a végrehajtási kényszer ellene, illetve birtoka ellen nem alkalmazható. Mint fönnebb már láttuk, szerző a kiscgazdákat váltóképteleneknek óhajtja, ez újabb javaslatával pedig a betáblázott kötvénytartozásokat teszi lehetetlenné, miből következtetni lehet, hogy a Schröder elképzelte eszményi gazdasági állapotban a kiscgazdák semminemű hitelt igénybe nem vehetnének, kételkednünk, hogy ez újítás megfelelne-e a kiscgazdák létérdekének s hogy az erőltetett létminimum vajon teljesíthetné-e ily körülmények közt az általános jóllétet biztosító hivatását? Nem oly messze állunk még a jobbágykorszaktól, hogy el tudnók feledni a kötött és elidegeníthetetlen jobbágytelek káros hatását úgy az általános közgazdasági viszonyokra, mint magára a jobbágy anyagi boldogulására nézve. Ellenkezőleg minden kényszer rendszabálylyal, meggyőződésünk marad, hogy a szabadság az, a mely a népek gazdasági fejlődésére egyedül gyakorolhat üdvös hatást, hogy a létminimumot képviselő tüzhelyrendszer már természete kötöttségénél fogva sem alkalmas arra, hogy a mai birtokviszonyokban fennálló visszasságokat az összesség javára enyhítse.

A létminimum kérdése mindenesetre elég fontos arra, hogy mindazoknak, kik a socialis kérdés iránt érdeklődnek, különös munkáját és figyelmét felhívja, s azért minden kísérlet és javaslat, mely ez irányban történik, ha nem is közvetlenül, de legalább is közvetve újabb és újabb irányelveket hoz felszínre, a melyek együttvéve és összhangba hozva, socialis kérdés megoldásánál döntő szerepet fognak játszani. S ezért köszönettel tartozunk szerző munkájának, mint olyannak, a mely nem elégedett meg a vert nyomok bejárásával, hanem merész kezdeményezéssel megjelölte az irányt, a melyben a kutató szellemeknek haladniok kell s melyben állhatatosan haladva bizonyára még nem egy üdvös vívmányt fognak az emberiség számára biztosítani. Hogy ez Schrödernek ezúttal nem sikerült, hogy javaslata, szerény nézetünk szerint, alig tekinthető egyébnek, mint egy újabb érdekes, de minden gyakorlati szempontot nélkülöző kísérletnek, nem von le semmit

érdeméből, mely a kezdeményezést és törekvést a jövő szempontjából megilleti.

V.

Az iparüzésről és annak fönnálló korlátairól, hitelről és az adósságok elévüléséről, végre a vállalat és gazdaság közt fönnálló és már érintett kapcsolatról szóló fejtegetéseivel fejezi be Schröder művének általa «magán joginak» nevezett részét. A nélkül, hogy fejtegetéseinek e részét érdektelennek állítanók, még sem időzünk hosszasabban e fejezetnél, mivel a benne foglaltak nem annyira új eszméket képviselnek, mintsem inkább kiegészítő folyamányai az eddig előadottaknak. Mert, hogy Schröder a teljes iparszabadság apostola, s hogy mint ilyen, ellene nyilatkozik minden korlátnak, képesítési fokozatnak, kényszeranonczrendszernek, melyek szerinte a czéhek szűkkeblőségének maradványai, épen oly természetes nála, mint a gyakorlati élet szempontjait sok tekintetben mellőző fölfogás, melylyel a hitelügyről s főként az adósságok elévüléséről elmélkedik. Ez utóbbinál különben jó részt elfogadja a mai jogállapotokat és az elévülési időt 30 évben kívánja megállapítani, kivéve a fogyasztási cikkek hitelét, mely tartozás egy év alatt és a munkabér, szolgálatdíj, életjáradéktartozásokat, melyek már három év alatt évülnének el. Érdekes része fejtegetésének az, mely a zálogházakra, illetve azok szervezetére vonatkozik, s mely főleg abban tér el, még pedig előnyére a mai gyakorlattól, hogy a szegény adósok tulajdonjogát kézi zálogtárgyaikra nézve nagyobb és méltányosabb figyelemben részesíti, a mennyiben a zálogtárgyak elárverezését jóval hosszabb határidőhöz és számos biztosító és a tulajdonos jogát védő föltételekhez köti.

Ezek után áttérhetünk szerző művének közjogi részére figyelemre méltatva első sorban a társadalmi kérdést oly közelről érdeklő pénzügyi közigazgatást és ennek fő alkotó elemét: az adórendszert.

Az adóztatás elve az, mely leginkább és egyúttal legérzékenyebb módon is juttatja kifejezésre az egyénnek az összességhez való tartozását, mert az állam, a midőn igényt táplál egyéni munkánk és vagyonunk egy bizonyos részéhez, azon

általános szempontból indul ki, hogy az állam által eszközölt kiadások az összesség érdekét szolgálják, így tehát jogos és méltányos, hogy azok fedezéséhez az állampolgárok egyeteme vagyon és élvezeti arányához képest egyénenként járuljon. A helyes adópolitika tehát az, a mely az egyenlőség és egyúttal a közösség elvét leghatékonyabban képviseli s azért maga az adózási rendszer kérdése a társadalmi kérdéssel legszorosabb kapcsolatban áll. E kapcsolat visszatükröződik az adópolitika koronkénti fejlődésében is, hisz e politika jóformán mindig a társadalmi felfogásokon uralkodó elvek szolgáltatában fejlődött és állott. Míglen a jogegyenlőtlenség, vagy ha úgyetszik a kiváltságos jog korszakában, az adó ellentétben mai fogalmával, épen azok vállára nehezedett, kik a «*Misera plebs contribuens*» neve alatt a jogélvezetéből többé-kevésbé ki voltak zárva, addig ma a társadalmi reformok előestéjén mindinkább tért hódít azon adópolitika, a mely az egyenlőséget nem csupán a közös teherviselés, hanem a szorosan vett aránylagos teherviselés elvében is keresi. A létminimum elve a jövedelemre nézve, mint már fönnebb is említettük az adórendszerek legtöbbjékében méltánylásra talált, mi által bizonyos törvényileg megállapított minimális jövedelmek a teherviseléstől azon okból mentesítettek, mivel a létfontartás biztosítása e szabadalmat szükségesnek mutatta. De távolról sem érte el még nézetünk szerint, az adómentes létminimum a maga teljét, s például hazánkban is jóformán csak az elv nyert elismerést, a nélkül, hogy ennek keresztülvitele a jogos igények legfőbbjeit is kielégíthetné. A létminimum elvének nagyobb részt nagyobb és nagyobb mérvbe való elismerése két fontos és jórészt új elvet fog az adópolitikában életre hívni. Mert tekintve, hogy a létminimum elve az életfontartásra szükséges minimális jövedelmeket a köztartozások viselése alól föloldja, önként elő áll azon újabb elv, a mely a létfontartásra szükséges jövedelmet többszörösen fölülmúló jövedelmektől a köztartozáshoz való járulás fokozottabb mértéket követeli, azaz a mely az adómentességgel szemben a fokozódó adózás szempontját képviseli. Az adómentes létminimum és a progressiv adók rendszere egyazon társadalmi fölfogás szülöttei, s ha figyelemmel kísérjük az egyes államok adórendszerét és adópolitikáját, úgy e szerves kapcsolatot többé-kevésbé kifejezve is fogjuk látni. Az adómentes létminimum

és az adók fokozódásának rendszere egyben előtérbe állítja az általános és egységes jövedelmi adó eszméjét is, a melyben sokan a jövő panaceáját vélik látni, noha a fölfogás e tekintetben ma még távolról sem nevezhető tisztázottnak, s míg vannak államok, hol mint Anglia az «income tax» az adózásnak régtől helyesnek és czélirányosnak ismert alakja, addig vannak államok, melyek, mint a köztársasági Franciaország, a jövedelmi adóban, fokozódó adózásban és nagyobb mérvű adómentes létminimumban a socialis-radikalismus utópiáját látják. Hisz élénk emlékünkből áll még a Bourgeois-kormány kudarca, melyet adópolitikájában, főleg a senátus merev magatartása folytán szenvedett, s a mely az alsóház és felsőház közt létező ellentétes álláspont kiélesedésével majd csak hogy nem alkotmányválságra vezetett. Pedig a mit a Bourgeois-kormány akart, az nem volt egyéb, mint a jövedelmi adó behozatala kétezer frankig adómentességgel és az 50,000 frank jövedelmig 10% maximummal megállapított fokozódó adózás. Ha ez aránylag szelíd kísérletet Schröder előttünk fekvő adójavaslatával egybehasonlítjuk, úgy önkénytelenül eszünkbe jut az igazság, hogy a socialis reformoknak nincsen nagyobb és szűkkeblűbb ellenese, mint a jómódú tőkepénzes polgárság, a mely ma Franciaországban az uralkodó szerepet viszi, melynek védője s egyúttal kifejezője is volt a senátus megtörhetetlen ellenállása. A mi Schröder adópolitikáját illeti, úgy ez természetesen nagyban eltér a ma uralkodó rendszerektől. Mert nem tekintve az adómentes létminimum nagyobb mérvű kiterjesztését, s ezzel kapcsolatosan az adó progressivitás fokozását, szerző nem elégszik meg a gazdagok hozzájárulásának emelésével, hanem adópolitikája segélyével a létmaximum határát is megszabja, azaz azon legfőbb jövedelmet, melynél többet magános nem élvezhet, s melyen túl minden esetleges jövedelem az összesség javára esik, azaz az államot illeti meg.

Ez az eszme nem új, találkozhatunk vele a progressív adó híveinek némely munkájában, új legfeljebb a fölfogás, hogy a jövedelem maximuma itt nem természetes folyománya a végletekig fokozott adóknak, hanem ellenkezőleg az adók oly irányban fokoztatnak, hogy egy bizonyos és törvényileg megállapított jövedelemtöbbletet az összesség érdekében fölemésztessenek. Az adófokozás túlzása és annak káros következményei ellen már nem egy tudományos és gyakorlati pénzügyi

tekintély emelte föl szavát, s ez indította arra szerzöt, hogy a létmaximum mérvén fölül fönnálló és az államot megillető összjövedelemből 10% erejéig jutalmazási részesedést biztosít a tulajdonos számára. Nem hiszszük, hogy ez a prémium által elosztatva legyen azon többízben hangoztatott aggály, hogy az adófokozás túlzásával a nagy vagyon utáni törekvés és az ennek alapjául szolgáló helyes vállalati szellem gyökerében lenne megtámadva, mi által a közgazdaság fejlődése az egyéni munka és szellem pangásában egyik legfőbb mozgató erejét volna kénytelen nélkülözni. Schröder javaslata különben összhangban áll általános alapelveivel, s a szoros kapocs, mely az egyén érdekét az összességérdekéhez köti, s amely ekként közép-utat képez az anarchikus és communistikus törekvések között, műve e részében jut legközvetlenebb kifejezésre. Más kérdés azonban, hogy vajon az áldozat, melyet szerző az egyestől az összesség javára követel, összhangban áll-e emberi természetünkkel, a mely az egoismusnak uralma alatt áll, s mely fölött a teljes altruismus csak vajmi ritkán fog győzedelmeskedni. S bár igaz, hogy a Schröder által megállapított létmaximum bőven elég a legnagyobb igények kielégítésére is, de már maga a mesterséges korlát, a mely egyéni vagyonosodásunk előtt áll, ellenkezik egyéni érdekeinkkel, s az összesség szeretete helyett inkább az az iránt érzett ellenszenvet fogja fölkeltetni. Az állami teljhatalom, az emberiség gyakorlásában, a társadalmi kötelességek teljesítésében csupán elősegítheti és kiegészítheti az egyéniség tevékenységét, de sohasem pótolhatja, sohasem teljesítheti azt. S nem alaptalan, úgy hiszem, aggályunk, hogy a létmaximum elvének megvalósulásával az összhang egyén és összesség közt csupán látszólagos lenne, tényleg azonban egy, a mainál élesebb ellentét állana föl, mely az egyént a létmaximum határáig minden társadalmi kötelességtől föloldana, azon tudatban, hogy hisz az állam úgyis megszabta a határt, a hol az összesség részesedése az egyén vagyonából, az egyéniség mellőzésével kezdődik. Az állam pedig mint társadalmi kötelmeink csödtömeg-gondnoka járna el, mert az állapot, mely ekként létesülne, tényleg nem volna egyéb, mint a szabad társadalmi élet szégyenletes csödjé.

Schröder konkrét javaslatát, tudniillik a fokozatot, melyel egyrészt a létminimumot megvédeni, másrészt pedig a lét-

maximumot megszabni véli, az alábbi táblázat van hivatva föltüntetni.

Az adómentes létminimum határa a 2000 korona jövedelem.

2,000 koronától	5,000-ig az adó $\frac{1}{4}$ %
5,000	10,000-ig „ „ 1 „
10,000	20,000-ig „ „ 2 „
20,000	30,000-ig „ „ 4 „
30,000	40,000-ig „ „ 6 „
40,000	50,000-ig „ „ 9 „
50,000	60,000-ig „ „ 12 „
60,000	70,000-ig „ „ 16 „
70,000	80,000-ig „ „ 20 „
80,000	90,000-ig „ „ 25 „
90,000	100,000-ig „ „ 30 „
100,000	200,000-ig „ „ 40 „
200,000	300,000-ig „ „ 50 „
300,000	400,000-ig „ „ 60 „
400,000	500,000-ig „ „ 80 „

Az ötszázezer korona jövedelem tehát a létmaximum, mely határon túl az adó az egész fönmaradó jövedelmet fölemésztí a tulajdonosnak biztosított 10% jutalék mellett. A föntebbi táblázati kulcs szerint az tehát, kinek jövedelme 600,000 koronát tenne, adóba a 10% jutalék visszlevonásával 332,457 koronát fizetne. Mint látjuk, Schröder javaslata tényleg radikális eszközökkel dolgozik s nincs kétség abban, hogy ha valamikor érvényre emelkednék, a nagy vagyon létezését rövid idő alatt megszüntetné, hogy azt azonban a valódi jog nevében és az osztársadalom jól fölfogott érdekében cselekedné-e, ebben alapos kételyeink vannak. A mily szigorú szerző javaslata a tulajdonképeni nagy vagyonokkal szemben, épen oly méltányos a közészerű, illetve kis jövedelmekre nézve és így Schrödert nem érheti a vád, hogy ő a vagyont, mint olyant elvileg üldözi. Alaptanaihoz híven járt el, a midőn az egyéni munkát a tőkeszerzés lehetőségében és a vagyon védelmében is elismeri, s nézetünk szerint tévedése csak ott kezdődik, a hol a vagyon fokozását mesterséges eszközökkel megtámadja. S tetézi szerző tévedését azzal, hogy nem elégszik meg a végletekig vitt adófokozódásnak a szoros értelemben vett jövedelmi adókra szorításával, de magát a vagyon átruházási

illetéket is a jövedelmi adók körébe sorolva, a progressiv kulcsot ez illetékekre is kiterjeszti. Tudvalevőleg a socialista apostolok különösen az örökösödési adó fokozásában vélik látni az egyéni vagyon fokozatos megszüntetőjét, s ezért Schröder javaslatát bizonyára helyeselnék. De a míg ők következetesen cselekszenek kitűzött céljok szerint, addig Schröder a következetlenségbe esik, mivel ő a vagyon létjogosultságát elismeri, sőt bizonyos mérvig védeni is akarja, pedig, ha javaslata szigorú alkalmazást nyerne, úgy már harmadízben az átruházási (örökösödési) illeték a törzsvagyont fölemésztene. Az engedmény, melyet szerző az átruházandó vagyonnak az által tesz, hogy a létmaximum elvét reá ki nem terjeszti, csak látszólagos, mert tényleg az 500,000 koronát kitevő hagyaték után fizetendő 242,457 koronailleték oly óriási, hogy ezt többszörösen számítva, a legnagyobb hagyatékot is már első esetben megfelezve fogjuk látni. Schröder szerint ugyanis a hagyatéki vagy nyeresémi vagyon a létmaximum szempontja alá nem esik, hanem az esetben, a midőn a hagyaték az 500,000 koronát meghaladja, az illeték minden 500,000 korona után külön számítandó. Így egy milliót kitevő hagyatéknál az illeték $2 \times 242,457$, azaz 484,914 korona lenne. Mi bizonyára inkább azok malmára hajtja a vizet, a kik az egyéni vagyon ellen küzdenek, mint sem annak, a ki az igaz jog nevében az egyéni vagyont elismeri, de egyúttal az összesség szerintünk tévesen fölfogott érdekét is képviselve azt önkényesen megszabott határok közé szorítani akarja. A fél rendszabályok ilyen esetben csak fokozzák a kórt, melyet gyógyítani hivatvák. Részünkről bár elismerjük a mérsékelt adó progressivitás jogosultságát, s értjük az álláspontot is, a mely az örökösödési illeték fokát nem kizárólag a hagyaték eredete, de egyúttal annak nagysága figyelembe vételével is akarja megszabva látni, Schröder adóreform-javaslatában a társadalmi rendszer oly mérvű megbolygatását látjuk, a mely ellenkezik a szerzőtől kiinduló pontúl fölvett valódi jog követelményével s azon szerzőtől kitűzött végcéllal is, hogy mindenki számára biztosíttassék a szükséges élvezet, ezen fölül egyesek számára a fölösleges kellemes is. Birálatunkban ezuttal kizárólag társadalmi szempontok vezéreltek, mert annak megitélése, vajon e reform gyakorlati szempontból az államháztartásra mily eredményekkel járna, nem tartozhatik e tanulmány

keretébe és különben is hivatottabb erők munkájára vár. Még messzebb menőbb talán a javaslat a fogyasztási adókat illetőleg, melyek tudvalevőleg a modern államháztartás egyik legfőbb jövedelemtételét képviselik, és a melyek a népszaporodás és általános jólét emelkedésével oly szoros kapcsolatban állanak, hogy a fogyasztási adók évi hozadékából joggal lehet következtetni a lakosság fogyasztási képességére, illetve időszertei jólétére. Hogy a fogyasztási adók közül azok, a melyek a mindennapi élet föntartására okvetetlenül szükséges cikkekre, illetve azok áraira nehezednek, a szegényebb osztályokra súlyos és sok tekintetben méltatlan terhet képviselnek, nem képezheti vita tárgyát, ez igazságot különben kisebb-nagyobb mérvben minden állam pénzügyigazgatásában elismerve találjuk, s habár ma is nem egy hasznos és nélkülözhetetlen élelmi cikk, akár adó, akár egyedáruság útján, drágább, mintsem kívánatos lenne, mégis el kell ismernünk, hogy a fogyasztási adók első sorban azon cikkeket sújtják, a melyek fogyasztása némileg legalább a fogyasztó kedvezőbb anyagi körülményeire enged következtetni. Szerző azonban a mai állapotot is jogtalanának és visszaásnak találja és a fogyasztási adókat csupán a fényüzési cikkeknekél, mint drága halak, drága borok, drága szivarok és vadhusoknál óhajtja alkalmazásban látni. Hogy e reformtörekvése is, ellenére a szemei előtt lebegő eszményi végcélnak, bajosan fog egyhamar megvalósulni, az, úgy hiszem, mindenki előtt, ki az államháztartás számos terhével csak távolról is ismerős, világosnak fog tetszeni. Hasonló fölfogás vezérli Schrödert a vámkérdésnél is, mert szerinte csupán csak a fényüzési cikkekre kivetett vámok a jogosultak. Az összesség elve határozott kifejezésre jut az állami egyedáruságok és kizárólagos üzemágak tárgyalásánál, a meny nyiben szerző a magánvállalkozást minden közhasznú és közérdekű vállalatnál eltörlendőnek javasolja és ennek helyébe az állami monopolo k kiterjesztését és nagymérvű fejlesztését a közérdek szempontjából sürgeti. És ezzel elértünk Schröder nagy művének befejezéséhez. Mert mindaz, mit a közigazgatás egyéb ágairól mond, részint már bennfoglaltatik a legtöbb állam törvénykönyvében, (közigazgatási bíróság, pénzügyi bíróság, az adózók bevonásával alkotott adókető bizottság stb.) részint oly annyira megváltozott viszonyokat tételez föl, hogy annak tárgyalása ma minden alapot és közvetlen érdeket nél-

külöz. Tagadhatatlan Schröder könyvének nagy érdeke. S noha taglalásunkban nem egy eszméjével voltunk is kénytelenek szembe szállani, mégis, ki e művet figyelemmel elolvassa, nagy mértékben szaporítja ismereteit, nem annyira a positiv, mint inkább az elvont eszmekörök terén. Mert ha Schröder művében a konkrét javaslatok nagyrésze gyakorlatlan is, úgy viszont az elme, melynek szülöttei, magasröptű és a modern társadalmi kérdés egész komolyságát átlátó és átértő. Az, mit leginkább kifogásolunk Schröder művében, a nemzeti szellem teljes hiánya, sőt annak teljes megtagadása. Igaz, hogy ő az általános emberi kérdést taglalja, mely kérdés a maga általánosságában a nemzeti korlátokat nem ismeri. De viszont emberekről és azok törekvéseiről lévén szó, nem zárkozhatunk el annak fölismerésétől sem, hogy a nemzet és haza fogalma az, a mely az önző ember előtt az összesség tudatát leginkább fölébreszti, s hogy az emberiség nagy történelmében a nemes és önzetlen tettek legfőbbjei a haza fogalmával azonosíthatók. Bizonytalan az emberiség jövője. Lehet, hogy egy későbbi kor, melynek szerző korai hirdetője, tágabb körökre fogja vezérelni az ifjú lelkesedését, a férfiú komoly munkáját, s hogy a tökéletesbülő emberek előtt az egész emberiség fogalma világosabban fog állani, mint ma előttünk. De a jelen és fajunk eddigi fejlődése nem adnak igazat Schrödernek akkor, a midőn az általános jóllét eszményéért küzdve a népek mozgalmát, vándorlását és települését kizárólag az anyagi megélhetés szempontjából bírálja s midőn megfelelkezik az érzelem azon szálaírók melyek a gazdagot, a szegényt is apái lakta földhöz szívének minden érzésével, lényének minden emlékével elválhatatlanul kötik. S lehet, hogy az emberiség fogalmának általános győzelme a helyi érdekek és érzelmek fölött haladást, előmenetelt fog jelölni, de az ár, melyet az esetleges győzelemért az emberiség fizetni fog, létünk és lényünk egyik legszebb, egyik legmagasztosabb érzése lesz. Kifogásoljuk továbbá szerző művében a rideg tudákos fölfogást, mely orvoslást csupán csak a törvénykönyv keretében ismer, s mely a valódi jog győzelmét egy nehézkes törvényalkotásban biztosítva véli. Mert föltéve is, hogy Schröder javaslata érvényre emelkednék, föltéve, hogy mesterséges korlátai és megszabásai egyesek az összesség rovására élvezett kiváltságainak véget vetnének, vajon ezzel biztosítva lenne-

a társadalmi béke? Vajon a jogok biztosítása elegendő-e az osztályérdekek kiegyenlítésére, s vajon nem meddő-e minden jog a magasabb erkölcsi fölfogás hiányában? A német tudós egyoldalúsága, igen is, kiegészítésre vár, s helyén valónak találjuk, hogy vele szemben idézzük az ifjúkori Franciaország egyik jeles fiának s egykori miniszterének Dufaure-nak mondását, melyet a februáriusi forradalom idejében a törvényhozó testület mindenhatóságának perczében, a keresztyén vallás védelmére minden idők intelmére mondott: «C'est l'éternel honneur de la religion chretienne elle vous apprend des devoirs et non des droits, elle a produit dans le monde la plus grande révolution sociale, qui jamais y eut éclaté, elle a affranchi le sujet de sa subordination aveugle et servile envers le souverain elle a relevé la femme de l'humiliation dans laquelle elle vivait, elle a brisé les fers de l'esclave, elle a égalé le pauvre au riche. Comment a-t-elle fait cela? Est ce en parlant au sujet, à l'esclave, à la femme, au pauvre de leurs droits? Non c'est en parlant au souverain, au chef de famille, au maitre au riche, à tous de leurs devoirs». A félszázad, a mely e szavak kiejtése óta elmúlt, nem törölte el azok értékét, sőt ma, a midőn évezredek viszontagsága után is az emberiséget egy jobb jövő reményében elszántan küzdeni és ifjú erővel munkálkodni látjuk, e szavak jelentősége csak fokozódott. És végig tekintve az emberiség által megtett utakon, végig tekintve a különböző fejlődések szakain, melyek egymást fölváltva és kiegészítve az egységes és céltudatos haladás képét nyújtják, úgy a jelen látszólag bonyolult helyzetében is bizalommal tekintünk a jövő elé, mert hitünk megnyugvást talál létünk és küzdelmünk eddigi sikerében.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

GRÓF TELEKI SÁNDOR, LISZT FERENCZ ÉS AZ OROSZOK.

1843., 1849., 1850.

I.

A múlt nyáron egy hét tagú bizottsággal a zernesti csatát kerestük föl, hogy ott hazánk délkeleti szögletében Erdély egyik legnagyobb államférfiának és nemzeti hadserege utolsó főgeneralisának, Teleki Mihálynak, eleste helyét megállapítsuk.

A gróf Teleki nemzetség ugyanis elhatározta, hogy a család nagynevű őseinek és második megalapítójának, a gyászos emlékü zernesti csatatéren, ott, a hol őt a törökök összevagdalták, emlékkövet állít.

Nem volt könnyű föladat a hely megállapítása, mert a Teleki Mihály eleste helyéről mindössze annyit tudtunk, a mennyit a csatában jelen volt Cserei Mihály följegyzett, tudniillik, hogy:

«Itt lőn veszedelme Teleki Mihálynak is, mert a kedves Kálmán nevű lova, kit mindenkor utolsó szükségére tartott, igen bátor, tanult lábas ló vala, a harcshelyen levő búza-kalanyában megbotolván, leesék lovastól: a törökök superveniálván (tudniillik utólérvén), nem tudván kicsoda, mert fekete köntösben vala, a fejedelmet gyászolván, a földön rútul kezét, orczáját egyben vagdalák, meg is lövék, úgy hala meg, a testét megfoszták» (tudniillik kifosztották) még fehérruhájától is stb.

De a helyrajzi nehézségek mellett is célunkat elértük: a csatateret pompásan megállapíthattuk s találtunk egy az emlékkő föllállítására igen alkalmas kimagasló pontot.

A szép siker jó kedvre hangolta kis társaságunkat, a melynek élén állott id. gróf Teleki Domokos, 1848/49-diki honvéd kapitány,*) legutóbb a Teleki-nemzetség seniora; ott volt, gróf Esterházy Miguel szabadságharczunknak szintén egyik érdemes őrnagya, aztán Koós Ferencz brassai ny. tanfelügyelő, a harmadik volt honvéd-bajtárs, korrendben negyedikül Konez József, maros-vásárhelyi tanár, a Teleki-nemzetség levéltárnoka, a ki a forradalom harczaiban mint őrmester szintén részt vett. A többiek a későbbi békésebb kor szülöttei; de apai jogon szintén «rebellis» sarjadékok: ifj. gróf Teleki Domokos országgyűlési képviselő, koltói gróf Teleki László, a kegyeletes emlékü Teleki Sándor fia és én, a ki szintén édes atyám forradalmi szereplése elbeszéléseiből nyertem gyermekkori első benyomásaimat a hazánk történetéért való lelkesedésre.

Régmúlt idők történeteivel foglalkozván, lelkünkben élénken zsongtak a viharos idők emlékei. Nem csoda, mert a zernesti csatatér máig is olyan, mint egy nagy temető. Úton útfélen, szántóföldek mesgyéin, kukoriczás között régi kőkeresztek állanak, vagy fekszenek kifordulva. Mindenikhez mondák fűződnek, mintha megannyi egy-egy régi hősnek, hadvezérnek volna emlékköve. Pedig a legtöbb bizonyára nem egyéb, mint valamely kegyeletes fogadalomból emelt egyszerű kőkereszt, a minők oláh-lakta vidéken másutt is láthatók. Az egyiken másikon még kivehető elkopott oláh fölírások bizonyára nem vonatkoznak se Teleki Mihályra, se az 1690 aug. 21-dikén vívott csatában szintén ott elesett Norcher generálisra, vagy az ugyanott tatár fogságba került Hájszler tábornokra, avagy a hősies ellenállás után elfogott és megkancsu-kázott Doria ezredesre.

E két előkelő fogolyért aztán Thököly szeretett feleségét, a hős Zrínyi Ilonát, váltotta ki bécsi fogságából, hogy legyen a ki a hazátlanul bujdosás keservei között hajótörött lelkét a kétségbeeséstől megmentse.

A zernesti diadal volt a híres kurucz király leáldozó napjának búcsú sugara.

Viharos idők hőseinek és százados eszme s érdek-harczoknak volt mérkőzése az az augusztusi forró délutáni

*) Azóta elhunyt f. é. márcz. 21-dikén.

öldöklő csata, melyen kurucz és székely, német és török, tatár és oláh összekeveredve öldökölte egymást.

Nem csoda, ha a helyi hagyomány hősi mondákat sző e csata emléke körül.

Ám a nép képzelme élénken működik s szerintök a keresztek alatt a Barcza vize keskeny sík völgyalapján mindenfelé hősök porladoznak s a La Murminte nevű helynév máig is jelzi a csatában elesettek temetési helyét.

Zernest fölött a hatalmas Királykő komor kősziklája maga is mintha egy óriás koporsó volna, háta mögött a Valea Turcilor (a Törökök völgye) nevében őrzí annak a helynek az emlékét, a hol Thököly kuruczai s a török-tatár hadak lopva lebecsátkoztak a havasokról, melyeken a jeles hadvezér, mint Hannibál az Alpeseken, emberfölötti erőfeszítéssel vezette keresztül hadseregét.

Teleki és Hájszler a székely és német hadakkal Töröcsvár alatt a szorosban állva, a győzelem biztos reményével várta az ellenséget, midőn egyszerre a hihetetlennek hitt csodahír, az ellenségnek a havasokon átkeléséről s hátuk mögé kerüléséről megérkezett.

Ez előre eldöntötte a csata sorsát: Thököly a kurucz vezér győzött, Teleki az erdélyi hadak főgeneralisa elesett, Hájszler a német hadak kommandérozó generálja fogságba került s a zernesti csatátért öt nemzet fiainak kiömlő vére kövérítette.

II.

A «hős vértől pirosult gyásztér»-ről Brassóba tértünk vissza, jegyzőkönyvet írtunk a csatátér helyszíni szemléjéről, a helyi hagyományokról s egy napot ott töltvén, harmadnap visszafelé indultunk a déli gyorsvonattal.

Lelkünkben még egyre viszhangzott a 207 évvel ezelőtti csata zaja. Majd a régen múltból a közelmúlt szabadságharcz emlékeit elevenítették föl a robogó vonat mellett föltűnő tájak, főkép a szabadságharcz erdélyi temetője: a segesvári csatátér.

Eszünkbe jutott az osztrolenkai és piskii hős — a magyar Tírteusz, Petőfi — és «Bem apó» másik hadsegéde, a még sokunk

kegyeletes emlékezetében élő kedves gróf Teleki Sándor. A segesvári csata után őt küldötte Bem Kossuthhoz, hogy jelentést tegyen az erdélyi állapotokról, «kérjen segélyt s én újra beveszem Szebent — izente Bem — ha egy kis erőt kapok, nincsen semmi elveszve».

«Útra keltem — írja Teleki Sándor — Nagy-Váradra érkezém s ott találtam Görgeit seregével, ott láttam először a rendkívüli embert, ki jobb sorsra volt érdemes . . .

Megtudván, hogy Kossuth Aradon van, oda siettem.

A kormányzó a várban lakott, bevezettek hozzá, elmondám küldetésem okát. Ő figyelemmel hallgatá s aztán így szólt:

— Jőjjön föl holnap reggel, beszélünk a dologról.

— Holnap?!

Másnap Görgei dictátor volt.

Teleki Csányi kormánybiztosnál volt szállva a várban. Görgei is ott lakott s kikérdezte az erdélyi állapotokról.

Éjfél után Csányi haza jöve az utolsó haditanácskozásból, könnytelt szemekkel mondá:

— Kedves öcsém, vége van mindennek, holnap Világosnál leteszszük a fegyvert, ügyünk megbukott s a haza elveszett.

Teleki Csányivál együtt ment Világos felé, a hol Görgei serege augusztus 13-dikán letette a fegyvert.

Ő is osztozott a bajtársak közös sorsában s az oroszok fogságába került.

«Sokan valánk — írja — s nem tudták hirtelenében mit csináljanak velünk. Tamerlán ideje lejárt s nem szokás már koponyákból tornyokat építeni; időnyerés miatt megkocsikáztattak Arad megye országútain.

A doni pikás kozákok, a kaukázi cserkeszek, Olgának regimentje környeztek bennünket s kísérték minket, a világosi gyászvitézeket.

A cholera velünk jött.

Így haladánk több napon át Sarkadra, Gyulára; a muszka volt a gazda, a cholera a szövetséges, a német az orgazda.»*)

És itt átadom a szót id. gróf Teleki Domokosnak, a zernesti csatatért vizsgáló bizottság érdemes elnökének, a ki Teleki Sándorral együtt került az orosz fogságba Világosnál,

*) Az idézetek Teleki Sándor: *Egyről-másról I. k. Aradon* című elbeszéléséből vannak véve.

együtt vándorolt vele az aradmegyei puszták között és sarkadi táborozásuk idejéből a következő érdekes epizódot beszélte el.

Sarkadon a gróf Almássy-féle uradalmi istállókban szállást adtak az orosz fogságban megkörtáztatott honvédeknek. Ugyanazon udvaron a tisztartói lakban volt szállva az orosz őrség tábornoka.

Az istállóban szalmán heverésző honvéd tisztek elhatározták, hogy egy küldöttség keresse föl az orosz tábornokot és mondjanak neki köszönetet eddigi humanus bánásmódjukért.

Megindultak egy néhányan, a két Teleki gróf s egy pár főbb tiszt és jelentkeztek az ismeretlen tábornoknál. Teleki Sándort kérték föl szónokul, a ki legjobban tudott köztök francziául.

A szárnysegéd bejelentette őket, de a tábornoknál mások lévén bent, egy kevés várakozásra kérte az urakat az előszobában.

Teleki Sándor a várakozás közben megkérdezte a segéd-tisztől, hogy mi a neve a tábornok úrnak, nem lévén még hozzá szerencséjük.

Glase nap tábornok — felelte a szárnysegéd.

E név hallatára Teleki Sándor elpirul, majd elsápad, s azt mondja magyarul bajtársainak:

— No fiúk, Isten veletek, engem még ma főbelőnek! ez az a tábornok, a kinek a feleségét Liszt Ferencz számára Szentpétervárott 1843-ban megszöktettem.

Alig végezhetette be szavait, megnyílt az ajtó s a tábornok kiszólt, hogy tessék bejönni!

Teleki Sándor elmondta dictióját, a honvédek köszönetét a humanus bánásmódért.

Glase nap tábornok részvételtjes szavakkal válaszolt, dicsérőleg emlékezett meg a honvédek vitézségéről, biztosította őket a császár jóindulatáról s az ő rokonszenvéről; aztán magán beszélgetésbe ereszkedvén velök, személyenként is óhajtotta őket megismerni.

Én gróf Teleki Sándor vagyok — mutatta be magát a küldöttség szónoka — tábornok úr bizonyára emlékezik reám, mert én voltam az a pernahajder, a ki feleségét Liszttel megszöktettem; ütött a visszatörlesztés órája, most hatalmában vagyok!

A tábornok meglepetve nézett a régi ismerősre, egy dara-

big szóttanul állott, majd fölocsudva a meglepetésből, fölindulás nélkül csak annyit válaszolt, hogy nem tartaná lovagias dolognak helyzetének előnyét bosszúállásra használni föl, e felől legyen nyugodt, a múltakat feledjék el s barátsága jeléül meghívja őket ebédre!

Teleki Sándor alig hitt füleinek s meg volt győződve, hogy e békés szavak mögött cselfogás lappang s egész nap azon töprenkedett, hogy minő válogatott kínzással és halál-nemmel fogja őt a halálosan megsértett tábornok kivégeztetni.

Teleki Sándor aztán a nap folyamán elbeszélte az ő szentpétervári kalandját, hogy miként szöktette meg a szerelmes Liszt számára a szép orosz herczegnőt — a tábornoknak (akkor lovas ezredesnek) a genialis művészbe beleszereltetését.*)

A dolog előzményeiből szükséges tudni, hogy Liszt 1843 tavaszán hangverseny körútra indult Oroszországba.

Teleki Sándort, mint a kívül ennek külföldi útazása idején szoros és mély rokonszenven alapuló barátságot kötött, Berlinből elvitte magával. Útjuk Varsón, a hol a lengyeleket valósággal elragadta, Moszkván, hol az ó-oroszokat hódította meg, Szentpétervárra vezetett.

Mindenütt a legelőbbkelő körökben forogtak és a hangversenyeket ünneplés, lakomák és körül rajongás követték, melyekről Teleki szorgalmasan tudósítgatta Kolozsvárott lakó szüleit. Leveleiben sok tanulságos s élénk jellemzést találunk az orosz társadalmi életről is.

III.

Telekinek Liszttel való ismeretségét, szoros barátságát, Oroszországban együtt útazását s az orosz társadalom rájok tett benyomásait, Teleki saját leveleiből vett szavaival jellemezhetjük legélénkebben.

*) Ezt Papp Miklós regényes epizodokkal tarkítva megírta Teleki Sándor elbeszélése után *A fekete szemű herczegnő* című elbeszélésében. Én csak annyit említek föl belőle, a mennyit gróf Teleki Domokostól és koltói gróf Teleki Lászlótól hallottam s a mennyi a dolog megértésére szükséges.

1843 «Sándor napján» (márcz. 18.) így ír édes atyjának Krzizanoviczból (Porosz-Lengyelországból), a hol akkor Lichnowski herczegnél tartózkodott:

«Kedves apám! Tavaly ez idő tájt esedezém kedves szüleimtől engedelmet Lichnowsky hertzeggel utazhatni. Kéréssem sikerült s útam haszonnal gyümölcsözőtt, tapasztalást szerezvén magamnak... Szerencsém pártol s újra egy gyönyörű alkalom mutatkozik. Több leveleimben írek még tavaly Liszt Ferencz hazánkfiáról, Európa egyik legnagyobb s legnevezetesebb geniejéről, kivel nem csak megismérkedni szerencsém volt, hanem legszorosabban barátságával megajándékozni szerencsétetett, úgy annyira, hogy leghűbb barátim sorába számítom. Vele lenni, vele társalogni, társaságába utazhatni csak annak lehet képze, ki vele van s ki szerencsés őt közelebből ismerni. Nem szükség őt nékem magasztalni, nagyobb ő, mintsem az én igénytelen tollam díszire valamit tehetne. Berlinbe jövé, nagyon sokat valék vele, úgy szólván nálam lakott, mert napokat töltött szállásomon; többet tanulék tőle, mint bármely német egyetemen. Ne gondolják kedves szülőim, hogy ő tsak musikus, vagy compositeur; ez legkevesebb és nem az, mi engem hozzá oly közeli viszonyba állít: ő egy genie, tudós, úr, chevalière, szóval férfi, kinek szíve, lelke, esze helyt áll; művész a concerten, tudós a doctori széken, úr a szalonban s mi legtöbb: barátja, hű barátja a barátjának. Berlinből együtt menénk Breslauba, onnét vissza Berlinbe, Berlinből Posenbe, honnét írek kedves nagyanyámnak s jelentém édes szülőimnek Liszteli útam, de mindeddig egy szó választ nem kaptam... Liszt Petersburgba megy s onnét Svéd- és Norvégországon keresztül Párisba. Páris a hely, melyen nékem alapot kell vetnem jövődő existenciámra, szóval Páris az utolsó iskola. Én a tervet közlém Wesselényi Miklóssal, kivel az utolsó időkben többször leveleztem és szerencsém van némi viszonyba állani vele. Ő nagyon dicséré, sőt biztata a terv végbe vitelére. Nem tartom érdektelennek utolsó levelét ide mellékelni, abból láthatják kedves szülőim a szerencsét, mely ére Liszttel utazhatni... Útunk terve (innét Lichnowskytól) Krakau, Varsau, Moskau, Petersburg s ha kedvező idő jár, a legéjszakibb részre föl(?) Nowgorod és Asztrakán, onnét Hamburgon át Francziaország...»

Wesselényi említett levele nagyon érdekes és jellemző

írója fenkölt hazaszeretetére, és világot vet arra, mennyire óhajtotta, hogy Liszt magyarul megtanuljon s hogy az országgyűlés őt aztán magyar nemességre ajánlja. Telekitől várja, hogy nyelvünk megtanulására buzdítsa. Így ír neki «Freywaldau Mart. 11-én 843» keltezve.

«Kedves barátom! Itteni váratlan s kedves megjelenések annyira örvendeztetett s Lisztünk látogatása által annyira megtisztelve éreztem magamat, hogy együtt létünk repülő pillanati alatt örömet s hálámat kifejezni sem időm, sem módom nem volt. Szükséggé vált ösztön keletkezett azért keblemben, ez iránt Nektek írni. Nem tudván: később leveletem hová utasítsam, most írok, reménylven, hogy e sorok még Lichnowskynál találандanak; vagy hogy e levél onnan utánad fog küldetni. Kérlek, mondd Lisztnek szíves és forró üdvözlétemet s hálámat. Benne én nem csak az óriási tehetségnek s a mennyei magasságra emelkedett művésznek hódolok, hanem honszeretetre képes nemes lelkét s érzetét tisztelem s szeretetreméltó lelkes egyénisége baráti érzetet gerjesztett iránta keblemben. Reá honom s minden magyar méltán büszke s nemzetének szívét bírja. Igaz, hogy őtet az egész civilizált világ is dicsőíti; de e magasztalás olyan, mint azon hódolat, melyet bájos hölgy mindenkitől nyer: ingerlő s hízelkedő ugyan, de a szívnek tartós és üdvteljes táplálékot csak azon hív vonzalom ad, mellyel annak rokonérzet adózik; és ilyen azon viszony, melyben nemes kebel hona iránt van s azon érzet, melynek élvezését csak egy egész hon iránt táplált s attól nyert szerelem nyújtja. Liszt a miénk, s a miénknek kell neki lenni; de csak úgy fogjuk teljesen magunkénak nevezhetni, s hona csak úgy leend valódi hazája, ha nyelvünket beszélni fogja. Egy nyelv megtanulása az ő roppant tehetségének s könnyű felfogásának csekély feladat; s mennyire fogja ez által honát s mindnyájunkat lekötelezni. Te most vele vagy, s vele maradsz; ha megtanul magyarul, egy része az érdemnek tiéd lesz: ha meg nem tanul, téged — s méltán — fogunk hibáztatni. Kíváncsú és illő, hogy Lisztet a hon a Felségnek megneemesítésre ajánlja. Ezzel bizonyynyal a nemzet szintannyira fogja magát, mint őtet megtisztelni; s ő a nemesi rendnek inkább leend, mint ez neki diszére: még is azt hiszem, ez nem lenne neki kedvetlen. De hogy ezt országgyűlésen ki lehessen vinni, arra is szükséges az, hogy magyarul tanuljon;

s szükséges, hogy valami közhasznú cél előmozdításában, p. o. egy conservatorium létesítésében munkás legyen.

Az ég áldása kísérfen útatokban. Mondd újra és számtalanszor mondd Lisztnek hódoló baráti üdvözlötemet. Bethlent köszöntöm. Írj vagy egyszer májusig ide, azután pedig Pestre vagy Erdélybe barátod *Wesselényinek.* *)

Wesselényi biztatása még inkább fokozta Teleki Sándor vágyát, hogy Lisztet oroszországi hangverseny körútjára elkísérje. A szülei engedélyt is valószínűleg megnyervén ahhoz, 1843 tavasza elején útra keltek s ápril közepén Varsóban hangversenyeznek, a legnagyobb lelkesedésre ragadván ott a honfi bűba merült s a magyarok iránt annyira rokonérzésű lengyeleket, saját nemzeti dalaik eljátszásával is. Varsai élményeikről a következő levele maradt fön­n Telekinek:

«Warsau, 16. April 843.»

«Kedves édes anyám! Ha valaki egy elnyomott népet a maga szomorú állapotába látni kíván, úgy jöjjön Varsóba s keblét egy eddig nem érzett bús gerjedelem fogja el. A színház tömve s legkisebb jelét se tetszésnek se elégtelenségnek nem láthatni s csak Liszt képes tapsot és enthusiasmust gerjeszteni.

Én sokat utazám eddig; Európát jó rendin átjárám, de a szó valódi értelmébe csak most tudom, mit tesz utazni — azon nehézségek, melyek minden utazó előtt állanak, Liszt­tel utazva tökéletesen eloszlanak és Vörösmarty verse a legnagyobb poesisba igazul:

Hirhedett zenésze a világnak,
Bárhová juss, mindig hű rokon!

Három héti mulatásunk alatt csak egyszer ebédeltünk otthon és egyszer se vacsoráltunk.

Ma 11 órakor indulunk Pétervár felé — nagyon unalmas lesz, mert hat nap és éjszaka tart egymás után 250 mértföld.

Soha még oly elegáns társaságba nem éltem, mint most s bizony ezen út több hasznót hajt, mint a tavalyi. Lisztnek kedvességéről és igazi barátságáról a legnagyobb hálával kell írnom. Kérem kedves anyámat, írjon neki mentől előbb, szé-

*) Külső czím: A Monsieur Le Comte Alexander Teleky à Troppau.

pen, úgy mint édes anyám írni szokott — érzéssel, úgy, mint egy anya ír.

Könyörgöm, írjanak nekem is mentől előbb Pétervárra. Mi most oda megyünk, de négy napnál tovább ezúttal nem mulatunk, hanem Moszkauban négy héti mulatás után újra visszatérendünk Pétervárra.

Levelem rendetlen lesz, de nem lehet jobban írnom: szobánkban nyüzsgönek a bucsút vevők, több van 50 ember-nél. A legnevezetesebb lengyel pártvezérekkel, kik még itt szenvedtetnek, megismerkedtem, különös rokonszenvvel visel-tetnek nemzetünk iránt.

Éljen kedves anyám boldogúl, köszöntse azokat, kik még emlékeznek
Sándorra.

Apámnak, nagyanyámnak kézcsókomat. Hatyát, Rózát, Gizát szívesen csókolom.»*)

További élményeiről Oroszország belsejében, egy Moszkvából 1843 május 22-dikén írt hosszú levele tájékoztat és tartott fönn az orosz társadalomról, hangulatról — az író éles megfigyelő és jellemző tehetségéről tanuskodó — részleteket.

«A múlt héten írék kedves anyámnak, de mivel Muszkaország rendetlen postái csaknem minden levelet elvesz-tenek,**) úgy helyesnek tartom újra is egy pár sort küldeni...

Útunk nagyon kellemes: nincs ember, ki több gyönyör-rel utazzék, mint én most; mindenkinek ajtaja kinyitva áll előttünk és miolta Liszttel vagyok, nem győzöm a sok ebéd, vacsora és estélyi hívásokat, majd minden nap 4—5 helyre vagyunk hivatalosak, úgy annyira, hogy már nagyon bele-fáradtam és alig várom, hogy valahol megtelepedve kinyugod-jam magam. Muszkaország társas élete, gazdagok lévén tagjai, nagyon elegáns és minden feszesség nélküli s ha az ember belépszokik, mulatságos.

Moszkaunál érdekesebb várost nem igen láttam. Minden európai város hasonlít egyik vagy másikhoz, Petersburg Ber-linhez, Londonhoz, de ez oly sajátságos, hogy az ember magát

*) Külső címzés: Madame Madame la Comtesse Teleky de Szék née Comtesse de Mikes à Clausenbourg Transilvanie. p. Vienne, Pesth etc. (Postabélyegző: Krakau 13. Mai.)

***) Jelenleg egészen ellenkezőleg van: a Zichy-expediczio alatt 4½ hónap alatt tudtommai egyetlen egy levelünk sem vészett el.

az Oriensbe vagy Chinába véli lenni, kiterjedése rémitő és majd minden 5-dik 6-dik ház egy kúpos fedelű, sok tornyokkal, zöld rézzel fedett templom, melyek száma ezren felyül van. Hét dombra lévén a város építve, gyönyörű kilátásokat lehet szemlélni, utczái nagyon szépek, muszkáson befogott equipagekkel telvék és oly számos, hogy bámúlni kell, nagyok lévén a távolságok és kövezete rémitő rossz, majd senki sem jár gyalog.

Ma 22-dik Mai és havaz, oly hideg van, hogy minden ember bundába burkolva jár — mily szép idők vannak ilyenkor nálunk — minden zöld és tavasz van s a természet örül önmagának. Mily szép napokat éltem én is otthon, még akkor nekem is tavaszom volt, és csak egy kívánsatom s egy vágyódásom. A tavasz álmoként eltűnt, a nyár a képzelődéssel elenyészett, az ősz a valósággal elkezdődött, az őszi szél fúj s várjuk a telet, mely hideg és pusztaság, mint a megrögzött bűnös kebele, melyben a szívnek csak helye van — mindegy, hisz a szív is csak húsdarab, az ember balga s lehetetlent kíván s oly oktalan vakmerő, hogy boldog akar lenni, még szerencsétlenek küzdenek a nyomorral. De hagyjuk ezt, kedves anyám ért engem és ez nekem elég. Hagyjuk a poetizálást jobb időkre és szóljunk a prózáról . . .

A napokba múlt két esztendeje, hogy hazul távozám, a mily nehezen távozám, épen oly nehéz szívvel vágyódom vissza s nehezen hiszem, hogy a harmadikat is külföldön töltsem, ki kell nyugodnom magam. Liszt hozzánk szándékozik, ő is el van fáradva. Mily meglegedett leendek, otthon a csendességben, barátom s jótevőm társaságában, szüleim közt, ismerőseim körében, édes hazám közepette.

A társaság, melyet járunk, nagyon elegáns és Muszkaország legelső nemességéből áll — rémitő aristokratikus, de mind a mellett kellemes és minden feszesség nélküli. A német unalmas társasági étellel nem lehet hasonlítani. Az asszonyok nagyon szépek és különös kellemesek. Miotta hazul távozám, mostanig senkinek nem tevém a szépet, hanem most újra otthon hiszem és találok magam: egy gyönyörű, nagyon mívelt és kedves kis herczegnő a muszka klíma kellemetlenségét kellemesre és Muskau városát érdekessé tévé. Jól megjegyezze édes anyám, hogy Muszkaországba kevés gróf és nagyon sok herczeg van.

A mióta George Sand pipázik, cigarózik, azolta minden elegáns és bon tont bíró dáma kormol, mint a plebanus keménye husvét napján; ez nagyon kellemes, mert a férfiaknak is megengedtetik a kisebb társaságokba cigarózni és ez nekem nagy elégtétel. Kérem ezt ne olvassa el H. . . . Náninak, mert az elegantiától a nagy távolság daczára is főfájást találna kapni és N. . . .-né meghallván, bizonyára elájulna. Hanem ilyen a világ: a nőnem immár emancipatiót kiált, nagy és hatalmas lépést tön — pipára gyűjtött és halad . . .

Mi egy néhány nap múlva indulunk Petersburgba vissza, onnét Stokholm, Koppenhága, Hamburg és végre Párisba, útam és vágyódásom főpontjára: e lebegett szüntelen előtttem, vágyam rémítő, milly szabadon fogom érezni magam s mennyi poesis van ott.

Liszt a legkedvesebb ember a föld kerekén és a legjobb barát, főbe üttetném magam érte: nem képzeli kedves anyám, mennyi jóval van irántam, kedves szüleim után neki köszönhetek a földön legtöbbet, bár valaha meghálálhatnám! Mily baráti gyöngédséggel viseltetik irántam, leírni nem lehet; én vagyok előtte mindig az első s utánam jönnek uralkodók, hercegek és a többik; nincs kíváratom, melyet tüstént a legnagyobb barátsággal meg ne tenne. Mily szerencsés leszek, ha hozzánk jön. Ha külföldön egyebet nem nyerek vala az ő barátságánál, úgy még is bőven vagyok megjutalmazva: ő nagy művész, mivelt ember, tudós, jó barát és rémítő vagy jobban My Lordi Chevalier.

Holnap egy nagy ebédre vagyunk híva: 200 tudós adja. Csudálkozik édes anyám, hogy Muszkaországban hogy lehet 200 tudóst egybegyűjteni? Itt is sokan vagynak, kik okulárt viselnek és gyapottal bedugják füleiket és végre hiszik, hogy tudósok. Ebéd után egy nagyon nevezetes festő, kivel közelebbi barátságba vagyok (Graskooff) rajzát, Liszt olajba festett képét babérkoronával ellátva fogják ünnepélyesen átadni s Muskau városa fogja babérkoszorúzni azt, kit Európa már rég megkoszorúzott. Hanem elég példa volt, hogy a korona lehullt, vagy lerántatott, de a babér örökké zölden marad, a történettel virágozva él, boldog, kinek fejét gyűrűzi s még boldogabb, ki azt is megvetni tudja . . .

Legnagyobb mulatságom a cserkeszek gyakorlatait nézni: nincs kedvesebb nép a földön, mint a cserkesz; ha egyedüli

fiú nem lennék, a cserkeszekhez mennék szolgálni. Mily nép, mennyi elszánás és mily szabadsági érzet erősíti keblöket, az Isten legyen oltalmazójok és megmentőjök. Mily nagyszerű történeteket hallék rólok, alig várom, hogy elbeszéljem otthon, ha haza megyek, juttassa kedves anyám a Saman (t. i. Shamy) történetét eszembe, több poesist történetbe még nem hallék — béke porainak! *)

Nagyanyámnak tegnap chinai portékákat vettem, remélem, örülni fog, apámnak egy szép cserkesz kardot, sógoromnak egy tört, édes anyámnak és testvéremnek holnap vásárlók s alig várja, hogy átadja

Sándor.

Moskow 21 Mai 843, muszkáson 10 Mai.»

IV.

Teleki Sándor kivonatosan közölt levéltöredékei míg egy részt élénken, s lelkesedéssel szólnak arról a rajongó tisztelet-ről és önfeláldozásra kész barátságról, melylyel Teleki Liszt iránt viseltetett, másrésről Lisztnek iránta mutatott gyöngédségéről, figyelméről s mélyen érzett baráti vonzalmáról is tanúskodnak.

Ez adja meg lélektani magyarázatát annak, hogy Teleki, a ki kész lett volna «főbe üttetni» magát Lisztért, olyan vállalkozásra is hajlandó volt rajongásig szeretett barátjáért s «jóltevője»-ért, mely a közönséges barátság mértékét messze túlhaladta.

Tudvalevő, hogy Liszt a szép-nemnek nagy tisztelője volt s e mellett a változatosságnak, a szerelmi kalandoknak is kedvelője; viszont a nők lobbanékonyabb részét is könnyen elvárásolta az ő rendkívüli genialitása, tüneményyszerű egyénisége. Így történt az Oroszországban is; ez az út sem maradhatott el szerelmi kaland nélkül.

Telekinek moszkvai 1843 máj. 21. levele már ugyan csak áradozik «egy gyönyörű, nagyon mívelt és kedves kis hercegnő» felől, ki a muszka klimát rá nézve kellemessé varázsolta. Lisztnek viszont Szentpétervárott, a hová Moszkvából még egyszer, most hosszabb időre visszatértek, varázsolta

*) Akkor még élt s csak később halt meg.

el szívét egy «éjszaki csillag», szintén egy «kedves kis herczegnő», egy ezredes szép fiatal felesége, a ki mint nagy zene-imádó ellenállhatatlanul vonzódott a világhírű művészhez s többszörös találkozás után kölcsönösen egymásba szerettek.

Liszt mint az egész Európa elkényeztetett, mindenféle ünnepelt kedvencze, a nagy művészek szeszélyétől sem volt mentes: a mit megkívánt, bírni is akarta. Így történt ez alkalommal is. Teleki Sándor hiába próbálta kiábrándítani — lehetetlen volt, Liszt ábrándos szeszélye előtt előbb-utóbb kapitulálni volt kénytelen s épen ebben a kényes kérdésben kellett megmutatnia leveleiben is annyira hangoztatott ön-feláldozásra kész barátságát.

Gróf Teleki Sándor s utána id. gróf Teleki Domokos így beszélte tovább ezt a curiosus históriát:

A szentpétervári művészi diadalok közben történik, hogy Liszt meghívást kap a czári udvarhoz Carskoje Zelóba, hogy ott hangversenyt adjon.

Az előkészületek megtörténnek, a czári fogat előáll, hogy őket a czári palotába kivigye.

Liszt szokása szerint előzetesen bepezsgőzött s egyszerre csak elkezd tombolni, hogy ő Pétervárról el nem megy, ő a czárnak nem zongorázik, mert ő szerelmes s ő most egyébbel nem törődik.

Teleki Sándor megijedt, hogy minő botrány lesz ebből s előbb szép szerivel, majd a magyar név becsületére hivatkozva kérte Lisztet, hogy ne komédiázzék.

Liszt mindaddig nem engedett, míg Teleki becsületszavát nem adta, hogy a herczegnőt számára megszökteti.

Úgy is történt. A czárnál a hangverseny megtörtént s midőn Liszt Oroszországban dicsősége tetőpontját elérte — hódításának gyöngyével búcsút mondott észak honának.

A szöktető, becsületszavához híven, Teleki Sándor volt; a boldog szökevénypár aztán egy ideig elvonulva a nagy világtól, szerelmének élt.★)

★) Hogy ez a viszony csak futó szerelmi kaland lehetett, arra vall Telekinek ugyanaz év nyarán a Rajna mellől írott egyik levele, mely Liszt élettörténetére nézve érdekes adalékot tartalmaz. A levél egy része így szól:

Ennek a regényes kalandnak az emléke már-már elmosódott a Teleki Sándor emlékezetében, midőn a sors szeszélye a forradalom lezajlása és hajótörése után, oly véletlenül összehozta őt a megszojtetett herczegnő egykori férjével.

Ennek a szoktetésnek a sötét felhője árnyékolta be Világos után Sarkadon a Teleki Sándor napját.

El volt rá készülve, hogy a sötét felhőből villámok fognak lesújtani s hogy ő most kegyetlenül meglakol a Lisztnek tett kényes baráti szolgálatért.

Ily gondolatokkal tépelődve telt el a nap az ebédig, melyre az orosz tábornok őket Sarkadon meghívta. Rég volt az, midőn a kozák pikák között az aradi pusztákon turistáskodó honvédek ebédeltek, de még is jobban féltek az orosz generalis ebédjétől, mint a már megszokott koplalástól.

«Nonnenwärrh, 24-ik Julii 834.

Kedves apám! Ma kapék több leveleket Berlinből és minden ember panaszol, hogy nem írok és többnyire olyanok, kiknek többször írtam. Innét látom, hogy az infamizált muszka postán minden levél elvész. Nagy nyughatatlansággal írom e sorokat, félvén, hogy kedves szüléim még nem vettek tudósítást tőlem s nagyon sajnálnám, ha Muszkaországból írott soraim eltévedtek legyen, melyek ha magokba véve nem sok tartalmúak, de még is nem voltak érték nélküliek, úti jegyzeteimnek nagyobb részét tévén.

Én hála az égnek mindég jól vagyok és szerencsém, mely két év óta mindenütt kísér, most is hűn követ. Csak képzelje édes apám, most Franciaország legjelesebb asszonya társaságába élek. Ki ne hallotta volna a híres és maga nemébe egyetlen egy D'Agoult grófnő hírét, Daniel Stern név alatt író francia journalismus hősét, a *National*, *Constitutional*, *Journal des Debates* elkerülhetetlen tagját ki ne bámulta volna. Soha még senki társaságába nem érzem magam oly kitsinnek, mint a grófnőjében és még is soha érdekesebben és jobban s merem mondani, több haszonnal időmet nem töltém, mint most.

A grófné Liszt barátommal közelebbi viszonyba van s úgy szóllva házas életet élnek együtt, három gyermeke lévén a grófnőtől. Hosszas utazás után Liszt, számos és terhes munka után a grófnő ki akarván pihenni magokat, Nonnenwärrh szigetét, Bon mellett választák lakhelyül egy néhány hónapra — s engem, mint a családhoz tartozó személyt itt marasztának, melyet én a legkészebb szívésséggel fogadtam el. Nonnenwärrh a legszebb pontja a Rajnáknak, a Bolanszek és Drachenfel alatt fekvő szigeten egy régi apácza-kolostor áll, a kilátás bájoló s mostani lakói a grófnő és Liszt isteni emberek. Nem háborgatva senkitől, szobánkba zárkozva, könyvek közt buvárkodva a legkellemesebb életet éljük, nem hibázva semmi nékem, csak kedves szüléim társasága...

Teleki Sándor szentül azt hitte, hogy az «fekete leves»-sel fog kezdődni és «ólom gombóc»-czal végződni. Hiába biztatták bajtársai, ő az utolsó vacsorát és ítéletet látta maga előtt.

Eljött az ebéd ideje, francia módon este hat órakor. A honvéd tisztek savanyú képpel állítottak be Glasenapp tábornokhoz.

A tábornok kifogástalan előzékenységgel fogadta volt ellenségeit — legújabb barátait. Ott volt az orosz tisztikar eliteje, a kikkel egyenként megismerkedtek.

Az ebédlőben fényesen terített és dús asztal várta őket.

Oldalt egy kis asztal állott, melyen orosz szokás szerint a «zakuski» (a kis ebéd) volt föltálalva. Olajos halak, kaviár, sajtok, apró retkek s a kedvelt zöld uborka, s az elmaradhatatlan vutkik különféle fajtái.

Kiki kezébe vett egy tányért, megrakta két-háromféle eledellel s félreállott falatozni. Aztán a bevezető falatozást leöntötték egy pár kupiczával.

Honvédeink «passiv resistantiával» szemlélték ezt a szokatlan étvágyrontást s várták a valódi ebédet — a fekete levessel.

A «zakuski» végeztével a terített nagy asztalhoz ültek.

A házi gazda elfoglalta a fő helyet, jobbjára ültette Teleki Sándort, baljára Teleki Domokost. Aztán megkezdődött a fő ebéd — aludtejjel.

Mindez egy káprázatos álmoként tűnt föl az eleinte elfogult honvéd tisztek előtt.

Midőn a sültekre került a sor s megkezdődött a pezsgős palaczkok durrogása, a tábornok fölemelkedett s pohárköszöntőt mondott:

— Iszom (úgy mond) az én legnagyobb jótevőm egészségére. És ez az én régi barátom Msr. le comte Teleki, a ki megszöktette az én feleségemet, a kit magasabb érdekek és befolyások kényszerítő hatalma miatt vettem el, de sohasem szerettem. Az ő, általa akkor nem is sejtett szívessége tette lehetővé, hogy aztán elvehettem azt, a kit igazán szerettem, s a kivel most boldogan élünk két szép gyermekünkkel együtt. Ő visszaadta nekem szerelmemet, én visszaadom neki barátságomat és ha lehet, a szabadságot!

Hurrah és éljen rázta meg a sarkadi tisztartó-lak falait,

s orosz és magyar tisztek a késő éjszakáig «biberunt magnum áldomás.»

Az orosz tábornok nem is bocsátotta vissza többé az istállóba magyar barátait, hanem ott készítettet nekik éjjeli menhelyet a fedeles tornáczon. Teleki Domokos grófnak, a kinek megsebesült jobb karja föl volt kötve és erősen sajgott, saját párnáját adta oda, hogy arra nyugtassa fájó karját, melyet egy kozák pika szúrt keresztül.

Az őrtálló kozákokat pedig elküldötte a saját ajtaja elől, hiába tiltakoztak ellene Telekiék.

— Az ő személybiztonsága fölül ő rendelkezik — válaszolta — s az ő legjobb testőrei az ő magyar vendégei!

V.

Teleki Sándorékat Sarkadról egy alföldi körúttatztatás után, mialatt az oroszok Gyulán az osztrákok kezébe adták őket, visszavitték Aradra. Innen Telekinek sikerült megmenekülnie. Hogy volt-e része benne az orosz tábornoknak, nem tudom; de hogy Teleki Sándor élete megmentőjét az üldöztetés e válságos napjaiban Csernovics Péterben tisztelte, azt saját, korjellemző, igen érdekes levelével beszéltethetem el. Így szól erről a Csernovics Péter egyik pusztáján írt levele:

«Megyesi pusztá, 14-dik Febr. 850.»

«Kedves szüleim! A mindenható Isten harmadszor mentett meg az akasztófától, légyen áldott az ő szent neve.

Édes apám elmenetele után Aradról mindjárt üldözni kezdettek. Én Macsára vonúltam, de ott sem leheték hosszasan, mert fürkészni meg nem szüntek és így egyik pusztáról a másikra, mint vadállat a kutyák elől, szaladtam.

Erdélyből, mint megtudám, igen nehéz panaszok jöttek az aradi hadi törvényszékhez — s mind jövőre is igen veszedelmesnek állittatván, rögtön nem csak elfogatni, hanem a hadi törvényszék elibe állittatni rendeltettem — annnyival is inkább, mivel én gyujtogatás, rablás és számos gyilkolások miatt nem tartozom azok közé, kik a halálos ítélet alól fölmentettek.

Ezen rendelet magába foglalta egyszersmind halálra ítéltetésemet. Urbán és az erdélyi schwartzgelbek jól elvégezték.

Hanem az Isten nem hagyja el, kit pártfogol — Csernovicsot rendelte megmentőmül. Miképeni megszabadításomat. Clemence és levelem átadója Rodiczky, Csernowics plenipoten-tiarius, elbeszéli.

Csernowics megmentette életemet és adott az útra hat-ezer pengő forintot, tudván azt, hogy egy vagy másfél év előtt semmi egybeköttetésbe kedves szüleimmel nem leendek. Én elfogadtam hálával kegyességét és esztendőre el vagyok látva.

Kedves szüleim! Nagy áldozatot kérek, könyörgöm; ha nem tudom, hogy gyermekök élete többet ér hatezer forint-nál, ha nem, úgy — de erről szó sem lehet. Csernowicsnak 24 nap múlva a kamarának árendába 100,000 pengő forintot kell fizetni és a még együtt nem lévő summából adta a hatezer pengőt s én becsületszavamat adtam, hogy a terminusra meg-fizetek.

Én Belgrádra megyek és ott maradok, míg Péter az el-szakasztott obligatiómat visszaküldi; — ha nem érkezik meg, akkor kénytelen leszek Bemnél török szolgálatot vállalni és Péternek az adott pénzt visszaküldeni, mert később vagyok főbe puskázni magam, mint megcsalni azt, ki az akasztófától mentett meg.

Adja el kedves apám lovaimat, Koltón mobiliáimat, Kolosvárt ruháimat, mindenemet, de a hatezer forintot az Isten szent nevéért küldje el.

Ha tervem sikerül, úgy Törökországból vagy a Schweitz vagy Franciaország valamelyik városkájába húzódok s ott maradok, míg az idő változik. Már nem bírom az örökös gal-genfiebert, a ló is megdöglött volna bele.

Kedves szüleim, fogadják hű fiok búcsúvételét — talán soká, talán — igen soká nem látjuk egymást — fogadják forró hálám, fogadják örökös szeretetemet.

Szenvedéseim kinosak valának félév alatt — bűnöm, hogy hazámat szerettem — az Isten rám mérte a kínokat, én vise-lém elszánt megadással az Úr iránt, legyen az ő szent akarata.

Ha megszabadítand az Isten, ha még szülei karjaikba borúlhatok kisírni fájdalmaimat, akkor a legboldogabb leend Sándor.»

Teleki Sándor e nemes, lovagias gondolkozását és mély hazafias s vallásos érzését tanúsító levelével együtt édes any-

jától külön levélben búcsúzik el, melynek gyermeki gyöngéd szeretettől áradó szavai így hangzanak:

«Kedves jó anyám!

Külön is kell hogy búcsúzzak kedves anyámtól: az Isten áldja, az Isten tartsa meg.

Fogadja köszönetemet szereteteért, eljövend az idő, mikor együtt élendjük napjainkat csendesesen, egyszerűen, a szeretetnek áldozva.

Isten áldja édes anyám.

Ha édes apám elküldi a terminusra a kész pénzt, úgy kegyeskedjék az ide mellékelt tárgyakat elküldeni okvetlen,*) ha nem, akkor nincs szükségem semmire. Péter**) azt ígérte, hogy a szerb fejedelem útján Francziaországba küldendi.

Isten áldja, Isten áldja

Sándor.»

Tovább bujdosása első idejéből még egy szép búcsúlevele maradt fönn, nővéréhez intézve melyben a vigasztalás nemes szavai mellett a haza jobb jövőjében vetett erős hitének jóslatszerű hangja csendül meg, mintha csak a költőt hallanók zengeni, hogy:

A porba omlott szép haza
Fel fog virúlni még,
Van bíró a felhők felett
Áll a villámos ég!»

«Alexinás 2-dik Márt. 850.»

«Édes jó kis Rózám!

A török határszélre szerencsésen megérkeztünk és egy pár óra múlva Törökországba vagyunk.

Útunk szerencsés, de nagyon fáradságos volt, mindenütt igen jó szívvel fogadtatánk.

A mienkekről bizonyost nem tudunk, azonba annyi szinte bizonyos, hogy Sumláról Konstantinápolyba vitték őket és igen jó dolgok van — a porta jól fizeti őket rangjuk szerint.

*) Egy mellékelt lapon: asztal, ágy-, fehér- és ruhaneműeket kér. Azon kívül: «Az ezüsteneműmet, mely egyszersmind a legutolsó szükségbe az éhenhalástól megmenthet. A két albumomat. A csibukjaimat... Az anyám és apám arczképét... stb. Édes anyja egy imádságos könyvet is küldött neki bankjegyekkel lapjai között.

**) T. i.: Csernovics Péter.

Írj Párisba — Rue de Faubourg St. Denis 189 M. Gauthiere.

Tudasd szüleimmal hollétemet. Levelemet biztos kezek viszik.

Isten veled édes lelkem Rózám, a viszontlátásig, eljövend az idő, mikor átölelhetlek, szívemhez szoríthatlak és büszke lehetsz testvéredre. Nagyok az úr művei — a porból emelendi föl a nemzetet és nagy leend, mint az újjá születés szent napja és virágozni fog, mint a szabadság elhervadhatatlan koszorúja.

Egyesek elvéreznek — de a nemzet halhatatlan — legyen az Ő akarata és áldassék neve.

Mindenek felett ne csüggedj el, légy erős, és tűrj a türelem kínjaival, melly malasztta válik a hit és reménységbe.

Isten veled, édes lelkem Rózám a viszontlátásig, mely eljövend csalhatatlanul, mert a történet igazságos és következetes marad az események végetlenségében.

Isten veled, édes lelkem Rózám. Isten veled s a tiéiddel a viszontlátásig, a mentől előbbi viszontlátásig. Szüleimet ezerszer csókolom

Sándor.

Alexinás szerb-török határszél 2 Mart. 850.»*)

Ezzel a dithyrambbal veszünk ezúttal búcsút Teleki Sándortól, kinek emlékét — abból az alkalomból, hogy fiai hátrahagyott iratait, leveleit (melyekben annyi sok kortörténeti adalék rejlik) kiadni szándékoznak — fölfrissíteni óhajtottuk. Azok a hol kedélyesen csapongó és regényes elbeszélések, hol mélyreható, komoly és tanulságos följegyzések, melyeket egyrészt a Teleki Sándor elbeszélései után a nem rég elhunyt id. gróf Teleki Domokostól**) hallottunk, másrészt saját leveleiből meritettünk, érdekesen jellemzik nemcsak Teleki Sándort magát és barátait, hanem letűnő évszázaduink derekán azokat az időket, midőn az emberek tudtak regényes

*) Külső czímzés: Madame la Comtesse de Bethlen née Comtesse de Teleki à Pesth. Duna-sor 24, a görög templom mellett. (Bethlen Farkasnéhoz írt levél.)

**) Gróf Teleki Domokos még élt, midőn ezeket az Erdélyi Irodalmi Társaság f. é. febr. havi ülésén fölolvastuk. Márcz. 21-én halt meg Várhegyen (Torda-Aranyos vm.) s 23-án temettetett el Sárpatakon (Maros-Torda vm.)

***) A levelek rendelkezésemre bocsátásáért koltói gróf Teleki László úrnak tartozom hálás köszönettel.

kalandokért is hevülni, de tudtak nemes eszményekért, mindek fölött pedig a hazáért lelkesülni, «vért, éltet áldozni», s mi-dőn a haza és nemzet sorsa elborult: nem csüggedtek el, sőt még ők, a bujdosók, vigasztalták az itthon maradtakat, hogy — nil desperandum — «nagyok az Úr művei; a porból emeli föl a nemzetet», újra kizöldül és virágozni fog még a szabadság fája, ha «egyesek elvérzenek is, de a nemzet halhatatlan», «a történet igazságos és következetes.»

A ki a nemzeti ügy bukása legkomolyabb napjaiban ilyen «férfi» tudott lenni: annak ifjúkori kedélycsapongásai sem vonhatók köznapi mérték alá.

Iratai, levelei, melyek már ifjú korából is mindig szellemesek, tanulságosak és nagy világ- és emberismeretről tanúskodnak, az ő nagy összeköttetéseinél fogva hazánk s Európa annyi kitűnőségével — kortörténeti értékűek s kiadásuk minden esetre nyeresége volna irodalmunknak.

SZÁDECZKY LAJOS.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Hatodik közlemény. *)

IV. FEJEZET.

Egy tünékeny csillám.

Tulliver még folyvást az ideggöres rohamai közt hánycódva, a melyek időközönként megújultak, mióta lováról leesve találták, oly szokatlan apathiába süllyedt, hogy a szobájába be-, vagy az abból kimenőket észre sem vette. Csendesen feküdt ágyán ez egész reggel becsukott szemmel, úgy, hogy Maggie meg is mondta Mossné nagynénjének, mikép azt nem is várhatja atyjától, hogy őket észre vegye.

Egészen csendesen léptek be hozzá. Mossné az ágy fejénél ült le, Maggie meg előbbi helyét foglalta el az ágy szélén, kezét atyjára téve, a nélkül, hogy annak arczán valami változást idézett volna elő.

Glegg és Tom szintén bementek lassú léptekkel s nagy ügygyel-bajjal kezdték a régi tölgyfa-szekrény kulcsát kiválasztani abból a csomóból, a melyet Tom atya irodájából vitt föl. Sikerült is a szekrényt kinyitni, mely átellenben volt a Tulliver ágya lábával, s minden nagy zaj nélkül támasztották föl a födelet vas vesszejével, hogy le ne csapódjék.

— Íme itt van egy bádog-skatulya — suttogá Glegg — nyilván olyas kisebb dolgokat, mint egy kötelezvény, ebbe tett ő. Ki kell venni, Tom; de éppen ezeket az okiratokat akar-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243., 244., 245. és 246. számaiban.

nám először — úgy látszik, ezek a házról és malomról szóló okiratok — nézzük, mi van alól.

Glegg éppen egy pergamentet vett ki és szerencsétlenül kissé visszafelé húzódott, mire a vasvessző megcsúszott s a súlyos földel hangos csapással zuhant le, mi az egész házban visszhangzott.

Talán volt valami egyéb is e hangban, mint a levegő erős rázkódása, a mi a lesújtott ember ábrázatán rögtöni hatást okozott s tökéletesen magához térítette egyidőre a tompa érzéketlenségből. A szekrény még atyjáé, sőt nagyatyjáé volt s mindig csak bizonyos ünnepélyes alkalommal szokta megnézegetni. Minden régóta ismert tárgynak, még egy ablakkapcsolónak is, vagy ajtókilincsnek is van olyan hangja, mely visszhangzik szívünkben, olyan hangja, mely meghat és föleszméltet, ha hozzá volt szokva a legbensőbb idegszálak érintéséhez. Ugyanabban a pillanatban, mikor a szobában minden szem ő reá fordult, fölemelkedett Tulliver s a szekrényre nézett, aztán a Glegg kezében levő pergamentre, majd arra a bádog-skatulyára, — a melyet Tom fogott, — még pedig a visszaemlékezés és öntudat teljes fényével.

— Mit akartok azokkal az okiratokkal? — kérdé azzal a rendesen éles hanggal, a melyhez ingerültsége szoktatta. — Gyere ide, Tom. Mit akarsz te az én szekrényemmel?

Tom nem minden félelem nélkül engedelmeskedett; ez volt az első pillanat, hogy atyja megismerte őt. De a helyett, hogy többet szolt volna hozzá, mind nagyobb és nagyobb gyanúval nézte folyvást Glegget és az okiratokat.

— Mi történt? — kérdé éles hangon. — Mi közötök nektek az én okirataimhoz? Mindent lefoglalt Wakem... Miért nem mondjátok meg nekem, mit akartok? — folytatá türelmetlenül, a mint Glegg az ágy felé közeledett, mielőtt a kérdésre feleletet adott volna.

— Dehogy, dehogy, Tulliver barátom — szolt Glegg engesztelőleg. — Senki sem foglalt le eddig még semmit. Mi csak azért jöttünk, hogy megnézzük, mi van ebben a szekrényben. Ön, tudja, beteg, s mi egy kissé utána akarunk nézni dolgainak. De remélem, nem sokára jobban lesz, és önmaga fog mindent rendbe hozni.

Tulliver mélyen elmerülve mérte őt végig, aztán meg Tomot, Glegget és Maggiet; majd gyorsan föltűnt neki az a

bizonyos alak, a ki az ágy fejénél mellette ült, megfordult tehát egész erővel s ime nővérét látta ott.

— Ej, Gritty — szólt szomorúan nyájas hangon, a hogy testvéréhez beszélni szokott. — Hát te is itt vagy? Hogy intézkedtél, hogy elhagyhattad gyermekeidet?

— Oh bátyám! — felelt a jó Mossné több engedelmes-séggel, mint okossággal. — Hála Istennek, hogy újra magad-hoz tértél. Azt hittem, soh'se ismersz meg többé.

— Mit! hát nem voltam eszemen? — kérde Tulliver aggodalommal, Gleggre tekintve.

— Hát a lóról való leesés, a mely egy kissé megrázkódtatá önt, ez az egész, úgy hiszem — felelt Glegg. — De remélem, nem sokára megint jobban lesz.

Tulliver ezután az ágyruhákra szegezte szemét s két-három perczig nyugodt volt. Arcza újra elborult. Maggiere pillantott először s lassú hangon mondá:

— Hát a levelet megkaptad, kis lányom?

— Meg, atyám — felelt Maggie, forró csókot nyomva atyjára. Úgy érzé, mintha az a sír széléről tért volna vissza, hogy az ő leghőbb kívánságát, a mennyire őt mindig szerette, teljesítse.

— Hol van anyád? — kérde annyira elfogódva, hogy gyermekének csókját oly szenvedőleg fogadta, mintha csak valami érzés nélküli lényét fogadta volna.

— Lenn van nagynénéimmal s nagybátyáimmal; föl-hívjam?

— Aj, haj, szegény Bessy! — Tom felé fordult, a mint Maggie a szobából kiment.

— Te fogod mind a kettőnek gondját viselni, Tom, tudod, ha én meghalok. Biz az nehezedre esik, tudom. De hozzá kell látnod, hogy mindent kitisztázhass. És jegyezd meg, Lukács-nak is ötven fontnyi összege van az üzletben, csak ideig-óráig kölcsönözte azt nekem s nincs róla semmi írás, a mely a tartozást igazolja. Őt legelőször kell kifizetned.

Glegg nagybácsi önkéntelenül rázta fejét, s arcza még aggodalmasabb kifejezést mutatott, de Tom hevesen válaszolt.

— Jól van, atyám. Hát a Moss nagybácsinak kölcsönzött háromszáz fontról van-e valami írása? Ezt szeretnők megnézni. Mi történjék ezzel, hogy kívánja, atyám?

Örülök, fiam, hogy erre is gondoltál — szólt Tulliver. —

Én mindig könnyen voltam azzal a pénzzel nagynénéd miatt. De nem kell nagyon búsulnod a pénz elvesztén, ha nem tudnák is visszaadni, valószínű is, hogy nem tudják. Az írás ott van abban a skatulyában, jegyezd meg! Én mindig jó voltam hozzád, úgy-e, Gritty — mondá Tulliver, testvére felé fordulva; — de tudod, hogy az mindig boszantott engem, hogy te Mosshoz mentél nőül.

E perczben Maggie újra visszatért anyjával, a ki nagyon fölizgúlt arra az újságra, hogy férje teljesen eszméleténél van.

— Oh, Bessy — szól, a mint neje megcsókolta őt — bocsáss meg, ha rosszabb helyzetben maradsz, mint valaha vártad. De a hiba a törvényben van s nem én bennem — folytatá ingerülten. — A gazemberekben van a hiba! Tom, ezt jól megjegyezd: ha valaha alkalmad lesz, meglakoltasd Wakemet. Ha ezt nem teszed, semmirevaló gyermek vagy. Megkorbácsolhatnád őt — de persze pört zúdit a nyakadba — a törvény pedig a gazembereket veszi oltalmába!

Tulliver nagyon fölingerlődött s nyugtalan pír futá el arczát. Glegg szeretett volna valami csillapítót mondani neki, de ebben megakadályozta őt Tulliver, a ki ismét beszélni kezdett nejehez:

— Gondoskodni kell valahogy, hogy mindent kifizethesetek, Bessy — szól — még talán bútorzatod megmarad s testvéreid is segítenek valamivel . . . Tom majd felnő . . . ámbár hogy mire, azt nem tudom . . . Én megtettem azt, a mit lehetett . . . Adtam neki nevelést . . . ott van kis lányom is, ő majd férjhez megy . . . biz ez szomorú eset . . .

Az erős rázkódásnak gyógyító hatása immár véget ért, s az utolsó szavak után a szegény ember újra lehanyatlott, mereven, érzéketlenül. Jóllehet ez csak ismétlődése volt annak, a mi már előbb is megtörtént: mégis úgy hatott az összes jelenlevőkre, mintha a halál bekövetkezett volna, nemcsak azért, mivel ez az állapot az előbbi teljes eszmélettel ellentétben állott, hanem mivel szavai oly szoros kapcsolatban voltak azzal a lehetőséggel, hogy halála immár elközelt. Csakhogy a szegény Tulliverrel nem bánt el oly könnyen a halál: a mind sűrűbb és sűrűbb árnyaknak hosszú sora még hátra volt.

Turnbullért küldtek, a ki mikor hallotta, mi történt, azt mondá, hogy ez a teljes fölépülés kedvező jele, a mely bár

csak idő múlva következik is be, de mutatja, hogy semmi gyógyíthatatlan sérülés nem esett rajta, mely a teljes fölépülést akadályozná.

A múltnak e fonalai között, melyekbe a lesújtott ember fogódzott, az ingóságok záloglevelét egészen elfeledte; fölvillanó emlékezete csak a közlőről fenyegető gondolatokkal tépelődött s megint feledékenységre süllyedt, a nélkül, hogy megaláztatásának másik része eszébe jutott volna.

De Tom előtt világos volt a két pont: hogy a Moss nagybácsi kötelezvényét meg kell semmisíteni, s hogy a Lukács pénzét ki kell fizetni, ha másképp nem, hát a sajátjából s a Maggie pénzéből, mely a takarékpénztárban van. Mint olvasóim észrevehetik, mégis volt tárgy, a melyet Tom gyorsabban fölfogott, mint a classikai szókötés finomságait vagy a mennyiségtani bizonyítás kapcsolatát.

V. FEJEZET.

Tom enni próbál a töretlen dióból.

Másnap tíz órakor útban volt Tom St.-Ogg's városa felé, hogy meglátogassa Deane nagybátyját, a kit, mint nagynénje mondá, azelőtt való estére vártak haza. Tom föltette magában, hogy Deane nagybátyjától mint a legilletékesebb személytől fog valami alkalmazásra nézve tanácsot kérni. Deane ugyanis egy nagy üzletnek volt részvényese s nem oly szűk-körü fölfogású, mint Glegg nagybácsi, azért fokozatosan haladt mind előbbre és előbbre a világban, mi a Tom dicsvágyával éppen összhangban volt.

Homályos, hideg, ködös reggel volt, mintha esni akart volna, azon reggelek egyike, mikor még a boldog emberek is reményökben keresnek menedéket. Tom pedig nagyon boldogtalan volt: egészen átérzé megaláztatásukat, mint a sors előleges csapását, egy büszke lélek egész elkeseredettségével. Atyja iránti teljes kötelességérzetével némi elnyomhatatlan boszankodás vegyült lelkében ellene, a mi a szerencsétlenségnek kevésbé tűrhető látszatot kölcsönze. Hogy a szerencsétlenség a pörösködésnek volt következménye, a miben atyja csakugyan hibás volt, azt a nagynénik és nagybácsik is meg-

mondták; s az volt a Tom jellemének egyik nevezetes vonása, hogy bár úgy volt meggyőződve, mikép nagynénjeinek többet kellene tenniök anyjáért, még sem érzett irántok semmit abból a boszús neheztelésből, mint Maggie, a mely miatt ne mutathatott volna némi gyöngédséget és nemeslelkűséget hozzájuk. Semmiféle ösztön nem volt Tomban, a mely arra sarkalja, hogy olyat követeljen, a mit joggal nem lehet követelnie. Miért hánynák ki a pénzüket azoknak az emberek, a kik a magokéra sem viseltek gondot? Tom látott némi igazságot e szigorú fölfogásban s pedig annál inkább, minél nagyobb lett önbizalma, hogy ő sohasem érdemli meg ezt a szigorú fölfogást. Bizony nehezére esett, hogy atyjának kevésbbé számító volta miatt le kelle mondania az élet kedvezményeiről; de azért nem panaszkodott s nem is okolta az embereket, mivel azok nem tettek könnyüvé mindent számára. Nem kért senkit, hogy segítsen rajta, csakhogy adjon neki munkát s a munkáért fizetést. Szegény Tom is reményeiben kívánt menedéket találni a deczemberi köd azon hideg, nedves számkivetése elől, a mely az otthoni nyomorúságnak csak mintegy részeül tűnt föl előtte. Tizenhat éves korban még a leggyakorlatiasb elme sem képes kikerülni az illusiót s öncsalást; Tomnak pedig, jövőjét vázolván, nem volt más vezérfonala a tények rendezésében, mint férfias önbizalmának sugalma. Úgy tudta, hogy mind Glegg, mind Deane szegény volt régebben. Ő nem akart lassanként pénzt zsugorgatni, hogy aztán középszerű jó módban visszavonulva éljen, mint Glegg nagybácsi, hanem inkább azzá akart lenni, mint Deane nagybácsi, tudniillik némely nagy üzlettel összeköttetésbe lépni s gyorsan emelkedni a világban. Alig látta az utóbbi három év alatt néhány-szor Deane nagybácsit, mert a két család mindinkább távolodott egymástól; de épen ebből az okból annál nagyobb reménye volt Tomnak, hogy kap valami alkalmazást. Biztosra vette, hogy Glegg nagybácsi sohasem bátorítaná semmi szellemesebb tervre őt, ellenben határozatlan, de csodálatos eszméi voltak arról a segélyforrásról, melyből a Deane nagybácsi útmutatásával annyit meríthet. Már régen hallotta atyjától, hogy Deane oly pótolhatatlanná lett a Guest & Comp. czégnél, hogy az nagyon örülne, ha egy részét az üzletnek Deane venné át: arra határozta tehát Tom magát, hogy majd ő is így tesz. Tűrhetetlen volt reá nézve az a gondolat, hogy egész

életében szegény, lenézett ember legyen. Gondoskodni kívánt anyjáról és testvéréről, hogy elmondhassa mindenki, hogy ő nagy jellemű ember. Így szállt keresztül képzeletével sok-sok évet s erős iparkodásának s megizmosult vágyainak sietségében be sem láthatta, mennyi lassú napokból, órákból s percek-ből állanak azok.

Ekközben a Floss köhídján ment keresztül, s befordult St.-Ogg'sba, azon gondolkozván, hogy ha elég gazdag lesz: megint megveszi atyja malmát és földjét, kijavíttatja a házat, s ott fog lakni, vagy más csinosabb, újabbszerű helyet keres, a hol annyi lovat és kutyát tart, a mennyit csak kedve tartja.

A mint az utcán szilárd, gyors léptekkel végig halad, álmodozásának éppen ezen a pontján félbeszakítja valaki, a kit Tom nem is ismert, s a ki érdes, de bizalmas hangon szólítá meg.

— Hát Tulliver ifj'úr, hogy van atyja ma reggel? — A St.-Ogg's-beli koreszmáros volt, Tom atyjának régi vevője.

Tomnak nem igen tetszett ez a megszólítás, de azért udvariasan válaszolá:

— Köszönöm, még nagyon rosszúl.

— Ej, biz ez nagyon szomorú önre, fiatal ember, úgy-e? hogy ez a pörösködés is ellene dült el — szólt a koreszmáros, kinek zavaros eszméi jó kedvvel vegyültek.

Tom elpirult s tovább ment; valami tompa ütést érzett volna e szavakra még akkor is, ha finomabb és gyöngédebb czélzást tettek volna is helyzetére.

— Ez a Tulliver fia — jegyzé meg a koreszmáros egy fűszerkereskedőnek, ki a szomszéd ajtóban ácsorgott.

— Úgy! — szólt a kereskedő. — Gondoltam, nagyon ismeretes arcz. Egészen az anyja családjára ütött: az anyja Dodson-leány. Milyen csinos szál suhancz: ugyan mit tanult?

— Azt hiszem, hogy az orrát fintorgatni atyja vevőire s urat játszani.

Tom jövőjéről való álmodozásából fölébresztetvén a jelen megfontolásával, annál jobban sietett, hogy elérje a Guest & Comp. czég hivatali helyiségét, a hol remélé, hogy Deane nagybátyját ott találja. De Deane reggel a bankba ment, mint egy írnok mondá, a ki némi megvetéssel nézte az ismeretlent: — Deane szerdán délelőtt nem található a River-Streeten.

A banknál bebocsátották Tomot abba a szobába, a hol

Deane volt, mindjárt, a mint utána kérdezősködött. Deane épen a számlákat vizsgálta fölül, de föltekintett, a mint Tom belépett s megszorítván kezét, mondá:

— No, Tom, reménylem, nincs semmi újabb hír otthon? Hogy van atyád?

— Köszönöm kérdését, nagybácsi, meglehetősen úgy, mint volt — felelt Tom idegesen. — De én szeretnék önnel beszélni, ha ráér.

— Ül le, Tom, ül le — szólott Deane, újra a számlák közé merülve, a mibe ő és a főkönyvvezető úgy bele mélyedtek vagy félóraig, hogy Tom csodálkozni kezdte: vajon úgy kell-e itt ülnie egészen a bank lezárásáig; úgy látszott, volt is valami kis igazság ebben a következtetésben, mivel a két üzletember nyugodt, egyhangú munkájának sohasem akart vége lenni. Ha itt a bankban adna neki nagybátyja valami foglalkozást? Biz ez nagyon unalmas, prózai munka, gondolá, hogy az ember örökké írjon a falóra hangos ketyegése mellett. Minden más módja a meggazdagodásnak előbbvaló volt előtte. De végre megváltozott az unalmas munka: nagybátyja tollat vett elő, irt valamit a végére s egyet kanyarintott tollával.

— Lesz olyan szíves, Spence úr, fölvenni ezt most Torryhoz? — mondá Deane, s az óra mindjárt lassabban kezdte ketyegni a Tom fülében.

— No, Tom — mondá Deane, mikor magokra maradtak s jól táplált testével egy karszékbe helyezkedett s kivette tobákos szelenczéjét — hát mi a baj? — Deane, a ki hallotta feleségétől, mi történt az azelőtt való nap, azt gondolta, hogy Tom azért jött, hogy fölkérje őt a közvetítésre, hogy az árverezéstől megmenekedjenek.

— Remélem, nem haragszik rám, nagybácsi, hogy zavarom — mondá Tom elpirúlva s oly hangon, mely kissé habozó volt ugyan, de bizonyos büszke függetlenséget éreztető — azt hiszem, ön a legderekabb ember, a ki tanácsot adhat nekem, hogy mihez fogjak.

— Úgy? — válaszolt Deane, egy csipetnyi tobákot tartogatva s kettőzött figyelemmel tekintve Tomra — hadd halljam hát.

— Szeretnék oly állást szerezni, nagybácsi, a mely egy kis pénzt jövedelmezne — felelt Tom, a ki sohasem szeretett beszédének nagy feneket keríteni.

— Állást? — szolt Deane, mire mind a két orrlyukába tobákot tett részrehajlatlan igazságszeretettel.

Tom a tobákozást nagyon botrányos szokásnak vélte.

— Hát, hadd lássam csak, hány éves vagy? — kérde Deane, miközben hátradőlt székében.

— Úgy hiszem, tizenhat, most fordulok a tizenhete-dikbe — felelt Tom abban a reményben, hogy nagybátyja majd azt mondja: «mégis milyen szakállas».

— Hadd lám csak, atyád mérnöknek szándékozott téged nevelni, úgy-e?

— Igen, de azt hiszem, hogy azzal még sokáig tudnék pénzt szerezni!

— Igaz, csakhogy tizenhat éves korban még semmelyik pályán sem igen lehet ám, fiam, pénzt szerezni. Te elvégezted iskoláid nagy részét, úgy-e? fölteszem, hogy jól értesz a számoláshoz, mit? Értesz a könyvvezetéshez?

— Nem — válaszolt Tom, kissé habozva. — Csak a föladatokhoz. Stelling úr azt mondja, hogy én igen szépen írok. Íme kézírásom — tévé hozzá Tom, a tegnap írt lajstromnak másolatát téve az asztalra.

— Ah, nagyon jó, nagyon jó. De látod, a legszebb írással sem melhetsz többre a világban, mint csak másoló, ha semmit sem értesz a könyvvezetéshez vagy számoláshoz. A másoló pedig nagyon olesó czikk. De hát mit tanúltál az iskolában?

Deane nem igen foglalkozott a nevelés módszereivel s nem volt szabatos fogalma arról, mire haladnak az oly nagy költséggel járó iskolákban.

— Tanultuk a latint — mondá Tom, kissé megállapodva valamennyi tantárgy elszámálása közt, mintha az iskolai íróasztalon levő könyveken akart volna szemlét tartani, hogy emlékezetét fölfrissítse — a latinból sokat; az utolsó félévben egy-egy tételt is kidolgoztam, egyik héten latinul, másikon meg anyanyelvemen, aztán a római és görög történelmet; aztán Euclidest; majd belekezdtem a betűszám-tanba, de megint abba hagytam, s egy napot minden héten a számtanra fordítottunk. Részt vettem a rajzórákban is; s volt még több könyv, a melyet vagy egyszerűen csak olvastunk, vagy kívülről is tanultuk az utolsó félévben, mint a költészet, a *Horae Paulinaet*, Blair *rhetorikáját*.

Deane újra tobák-szelenczében babrált s összefogta száját. Azon sok tiszteletre méltó ember helyzetében érzé magát, a kik mikor olvasták az új árszabást, hogy mi mindenféle sok árúcikk található abban, eszökbe jutott, hogy ők ezekről mit sem tudnak; vagy mint az óvatos üzletember, a ki nem mer hozzászólni azonnal a nyers anyaghoz, a melyről nem szerzett tapasztalatot. De az a gyanúja megvolt, hogy ha az jó volna valamire, egy szerencsés üzletember aligha nem tudná azt. A latinra nézve tisztában volt magával, úgy vélte, hogy ha egy másik háború ütne ki, az emberek nem használnának hajport s így a latinra kellene adót vetni, mint olyan fényűzési cikkekre, a melyet csak a felsőbb osztályok használnak, de senki sem beszéli azokban a kerületekben, hol a hajótulajdonosok laknak. Azonban, legalább a mennyire ő tudta, a *Horae Paulinae* iránt semleges maradhat. Egészben véve az elszámolt ismeretágak inkább némi ellenszenvre birták a szegény Tom iránt.

— Hiszen hát — szólt végre kissé hideg és gúnyos hangon — ha három évig foglalkoztál ezekkel a tanulmányokkal, csak vitted is valamire ezekben? Nem jobb lenne, ha valami olyan pályára lépnél, a hol ezeket a tanulmányaidat értékesíthetnéd?

Tom elpirult s kettőzött erélylyel felelt:

— De ezek útján aligha kapok valami foglalkozást, nagybácsi. Nem szeretem a latint s ezeket a tárgyakat. Nem is tudom, mit csinálnék velök, ha csak valamely iskolánál ajtónálló nem lennék; meg aztán nem is vagyok bennök arra nézve eléggé járatos: akkor inkább favágó lennék. Ilyféle ember nem is szeretnék lenni: legjobb volna, ha valamely üzletbe léphetnék, a hol vihetném valamire; valamely férfias üzletbe, a hol jól utána láthatnék dolgaimnak s tekintélyt szereznék tevékenységgemmel. Mert nekem el kell tartanom anyámat és nővéremet.

— Oh, fiatal ember — szólt Deane oly czélzattal, hogy az ifjú reményeit lehűtse, miben a büszke, sikerrel működő ötven éves emberek legkönnyebb kötelességöket találják; — könnyebb ám azt mondani, mint megtenni, könnyebb ám.

— De hát nagybácsi, ön is így tett! — válaszolt Tom kissé ingerülve, hogy Deane nem tudta mindjárt fölfogni az

ő szempontjait. — Azt hiszem, ön sem járt házról házra tehetségeit s jó magaviseletét árúba bocsátva?

— Igaz, igaz, fiam — felelt Deane, kissé jobban szétterjeszkedve a karszékben s nagy készséggel fogva a saját pályájára való visszatekintéshez. — Elmondom neked, hogy haladtam én. Én nem ültem ám szétvetett lábbal egy tuskón, hogy azt gondoljam, mikép, ha sokáig rajta ülök, majd lóvá változik. Szemem és fülem mindig nyitva volt, fiam, s nem voltam szerelmes magamba, gazdám érdekét mindig alárendeltem a magaménak. Csupán csak be-benézegettem a malomba s rájöttem, hogy évenként legalább ötszáz font kárba vész, a mit meg lehetne akadályozni. Hm, fiam, engem nem tanítottak többre, mikor elkezdtem, mint egy szegény család gyerekét; de csakhamar beláttam, hogy kereskedelmi számvitel nélkül nem igen sokra vihetem, tehát a munkaórák közt tanultam, miután már kiraktam a portékákat. Nézd — Deane egy könyvet nyitott ki s egy lapjára mutatott — én is elég szépen írtam, úgy hogy akármelyikkel megállom a helyemet, a kikre abból az időből emlékezem; mindent nehéz munkával szereztem, saját szerzeményemmel fizettem érte, bizony sokszor az ebéd és vacsora árán is. Minden dolog természetét szemügyre vettem, hogy mikép használják az üzletben; így tettem szert ismeretekre, míg dolgaimat végzém, s mindjobban gyarapítottam azokat. Hm, én nem vagyok mechanikus, nem is kívántam azzá lenni; mégis kigondoltam egy-két dolgot, a mit a mechanikus soh'se tudott volna kitalálni, ez okozza a finom különbséget a mi mérlegünkön. Nincs egyetlen egy czikk is rakpartunkon sem hajóra rakva, sem másképp, hogy ne ismerném a milyenségét. Hogy én állást kaptam, annak az az oka, fiam, mert alkalmas voltam rá. Ha egy kereklyukba be akarsz férközni, bizony magadnak is golyóvá kell lenned; ez ám itt a bökkenő.

Deane megint tobákos szelenczjét babrálta. Tisztán csak a fölhevülés vezette e tárgyra s valóban egészen feledte, mi hasznára lehet ez a visszatekintés hallgatójának. Talált rá alkalmat, hogy ugyanazt a dolgot többször is ismételje s nem igen tudta világosan, hogy az előtte levő bor bizony nem portói.

— Jól van, nagybácsi — válaszolt Tom kissé panaszos hangon — én is így szeretnék tenni. Vajon nem léphetnék-e én is ilyen pályára?

— Ilyen pályára? — kérde Deane, tetőtől-talpig végig-méretegetve Tomot. — Erre először két-három kérdésem van, Tom. Attól függ, milyen anyagi helyzeted van, hogy kezdhes és vajon jó malomba jutottál-e. De én megmondom neked, hogy kell mindezt érteni. Atyád rossz útra tért, mikor azon törte magát, hogy neked nevelést adjon. Ahhoz nekem semmi közöm se volt s nem is avatkoztam bele, ámbátor előre tudtam, mi lesz mind ennek a vége. Sok olyat tanultál, a mi a mi Guest Istókunkhoz hasonló fiatal ficzkónak jó is lenne, ki nem tesz egyebet egész életében, mint a pénzutasványokat aláírja, s egészen mellékes, vajon latinnal, vagy más bolondsággal van-e tele a feje.

— De nagybácsi — szólt Tom komolyan — én át nem látom, mi hátrányomra lenne nekem a latin, hogy valamely üzletben előbbre ne haladhassak. Hiszen nemsokára mind elfelejtem; ez nem tesz semmi különbséget nálam. Az iskolában megtanultam leckéimet, de már akkor is mindig arra gondoltam, hogy később úgy sem veszem én ezeknek semmi hasznát se. Nem is sokat törődtem velök.

— Ez mind szép — mondá Deane — de nem másítja meg azt, a mit én mondani akartam. Latin tudományod, mint haszontalan időtöltés, nem soká elpárolog, de aztán úgy maradsz, mint egy csupasz pálczika. Aztán, hisz olyan fehér a kezed, hogy durva munkához hozzá se foghatsz. De hát mit is tudsz tulajdonképen? Hm, semmit sem tudsz a könyvviteltől, hogy valamibe kezdhes és talán a számtanból se annyit, mint egy közönséges boltos legény. Te neked, azt kell mondanom, hogy a létra legalsó fokán kell kezdened, ha úgy vélekedel, hogy boldogulni tudsz az életben. Az nem használ semmit, hogy elfeleded, a mit tanultál, a miért atyád annyi pénzt kiszórt, ha valami újat meg nem tanúlsz.

Tom keményen összecsucsorítá száját s úgy érzé, mintha könnyei is megeredőfélben volnának, pedig készebb lett volna meghalni, sem hogy ezt elszívélje.

— Te szeretnéd, úgy-e, ha én valami állásra segítenélek, — folytatá Deane — jó, ebben nem is találok hibát; szívesen teszek érted valamit. De ti, fiatal emberek, mai napság úgy akartok kezdeni, hogy jól éltek s könnyű munkát végeztek s fogalmatok sincs arról, mennyit kell az embernek gyalog járni, míg aztán lóra ülhet. Gondold meg csak jól, mi vagy

most, tizenhat éves suhancz, a ki semmire sincs különösebben tanítva. A te fajtából egész rakás van, mint a kovaköböl, mely most épen semmire sem alkalmas. De talán inas lehetnél valamely vegytani vagy fűszerüzletben: ott még a latinra is volna valami kis szükséged . . .

Tom válaszolni akart, Deane azonban fölemelte kezét s folytatá:

— Állj meg csak! hallgasd, mit akarok mondani. Te nem igen szeretnél úgy-e inas lenni? Tudom, te gyorsabban szeretnél haladni s nem volna kedved a boltasztalok mögött ácsorogni. Ha meg írnok vagy: hát az íróasztal mellett kell álldogálnod s tintára és papirosra kell bámulnod egész nap; nem igen sok itt a reménység s nem sokkal leszel bölcsebb a végén, mint az elején voltál. A világ bizony nem tintából, tollból és papírból lett, s ha ebben a világban haladni akarsz, fiatal ember, meg kell tanulnod, miből lett a világ. Most a legjobb, a mi rád nézve lehet, az, ha valami állást kapsz a rakodó parton, vagy a raktárban, hol a holmik «szagát» lassanként megtanulhatod; de persze gondolni lehet, hogy ez neked nem igen tetszik; ott bizony hidegben, esőben kinn kellene állnod, s durva pór nép venne körül. Csakhogy te nagyon finom gentleman vagy ilyesmire.

Deane egy kis szünetet tartott, mi közben keményen Tomra nézett, a ki bizonyosan valami benső küzdelmet érzett, mielőtt válaszolhatott volna.

— Én szívesen hozzá szoktatom magamat mindahhoz, a mi leginkább célomra vezérel, nagybácsi, s eltűröm a kellemetlenségeket is.

— Helyes, ha el tudod tűrni. Hanem azt is meg kell fontolnod, hogy nem elég csak a kötelet megfognod, húznod is kell ám. Az a ti hibátok, fiatal emberek, kiknek sem a fejtekben, sem a zsebekben nincs semmi, hogy azt hiszitek, akkor boldogultok a világban, ha olyan álláshoz ragaszkodtok, a hol ruhátokat tisztán tarthatjátok s a boltos leányok úgy néznek benneteket, mint finom uracsokat. Én nem így indultam ám meg, fiatal ember; mikor én tizenhat esztendő voltam, az én kabátom kátrányszagú volt, még attól sem irtóztam, ha sajttal kellett bánnom. Ez az oka, hogy most jó ruhát viselhetek s a st.-ogg'si legelőkelőbb czégek fejeivel egy asztalnál ülhetek.

Deane nagybácsi tobákos szelenczéhez nyúlt, s úgy látszott, mintha egy kicsit széjjelebb terjeszkedett volna mellette s arany láncza alatt, vállait meg a széken jobban elhelyezte volna.

— Van valami hely most üresen, a melyről tudja, hogy én elfoglalhatnám, nagybácsi? Én szeretnék azonnal munkához látni — mondá Tom némi habozással.

— Állj meg csak egy kicsit; nem kell annyira sietnünk. Nem szabad arról megfélekedezned, ha itt valamely helyet elfoglalsz, hogy te még fiatal vagy arra, de mivel unokaöcsém vagy, én felelős vagyok te érte. S nincs is jobb ok erre, tudod, mint hogy unokaöcsém vagy: mivel először meg kell győződünk, alkalmas vagy-e valamire?

— Remélem, nagybácsi, soh'sem leszek szegényére — szólt Tom sértődve, mint minden oly gyermek, a kinek azt a nem tetsző igazságot kell hallania, hogy az embereknek semmi okuk sincs benne bizakodniok. — Becsületemmel állok jót érte.

— Helyes, Tom, nagyon helyes! Ez az igazi; én sohasem tagadom meg közbenjárásomat azoktól, a kikben jó akaratot látok, hogy az igazság szerint járnak el. Van itt egy húsz-huszonkét esztendő fiatal ember, a kit figyelemmel kísérek mostanában. Megteszek érte mindent, a mit csak lehet, mert jófajta. Csakhogy, lásd, jól is föl tudja ám idejét használni, elsőrendű számoló, meg tudja neked mondani azonnal mindenféle köbtartalmát. Ő mutatta meg nekem mindjárt a második nap a svéd kéreg új czikket, mert hát nem közönségesen ért a kézművekhez is.

— Úgy-e, nagybácsi, jobb lenne talán, ha én a könyvitelt is megtanulnám? — kérde Tom, aggodalmasan bizonyítgatva készségét, hogy ő mennyire iparkodik.

— No, no, azzal nem vesztesz. Hanem . . . ah, Spence ismét itt van. No jól van, Tom, azt hiszem, most már nincs semmi, a mit most végeznünk kellene, nekem megint az üzlethez kell látnom. Isten áldjon meg. Tiszteld nevemben édes anyádat.

Deane barátságos arczczal fogott kezét Tommal, a kinek nem volt több bátorsága egyéb kérdéssel is alkalmatlankodni nagybátyjának, kivált Spence jelenlétében. Tehát újra a hideg, nedves levegőre jutott. Még meg kellett látogatnia Glegget is, a takarékpénztárban levő pénz végett s miután ezt is elvégezte,

megindult újra. Ekkor már oly sűrű lett a köd, hogy alig láthatott maga előtt valamit. Végigmenvén a River Streeten, mikor már alig pár lépésnyire volt egy boltablak kiszögellő oldalától, a melyen e szavak: «Dorlcote-malom», nagy betűkkel volt olvasható egy hirdetményen, megállapodott tehát, mert a hirdetmény olyformán tűnt föl neki, mintha csak ő reá bámúlt volna. Ez az elárverezésre való hirdetés volt, a melynek a jövő héten kellett megessnie; újabb ok, hogy annál jobban siessen ki e városból.

Szegény Tomnak képzelme sem volt a távol jövőről, a mint hazafelé sietett, de a jelent egész mértékben nehéznek érzé. Nagy igazságtalanságnak látszott előtte, hogy Deane nagybátyja nem bízott benne, hogy be nem látta azonnal, hogy ő milyen hasznavehetővé lehet, a mi Tom előtt a napnál világosabb volt. Ő, tudniillik Tulliver Tom, szemlátomást kicsit számított a világban s úgy érzé, hogy bátorsága is fogytán van azon érzés hatása alatt, hogy ő nagyon tudatlan s kevésre is viheti. Milyen irigylésre méltó fiatal ember lehet az, a ki azonnal meg tudja mondani minden köbtartalmát s figyelmessé tehet valakit a svéd kéregre? Svéd kéreg! Tom a magamagával való teljes meglegedéshez volt szokva, mind a mellett, hogy a mennyiségtani bebizonyításokban nem volt szerencsés, és ezt a mondatot: «nunc illas promitte vires» így fordította: «most ígérjétek meg azokat az embereket». De most hirtelen egészen le volt verve, mivel ő azt hírül sem sejtette, a mit más egészen jól tudott. Most az egész világnak összekötetésben kell lennie a svéd kéreggel, mit ha megismert volna, nagyon elősegíti vala boldogulását. Sokkal könnyebb lett volna egy szilaj lóval meg egy új nyereggel gyakorlatokat végezni.

Két órával ezelőtt, mikor St.-Ogg's felé ballagott, úgy látta a távol jövőt maga előtt, mintha a síma, homokos part kísértőleg nyújtózkodott volna a kőkemény kovakerítésen túl; azután a zöld partra ért s gondolta, hogy ezeken a kerítéseken nemsokára túl lesz. De most lába megbotlott a kiálló kövekben, a kovakerítés még szélesebb lett, s a homokos főlészín jóformán csak egy csikká szűkült össze.

— Mit mondott Deane nagybácsi, Tom — kérdé Maggie, megölelve Tomot, a ki nagyon lehangolva ment melegedni a konyhában égő tűzhöz. — Mondta, hogy ő szerez neked valami állást?

— Nem, azt nem mondta. Nem is tett semmi határozott ígéretet, s úgy tetszik, nem is igen kaphatok valami jó állást. Még nagyon fiatal vagyok.

— Hát nem volt hozzád szíves, Tom?

— Szíves? Bah, hát van valami haszna a beszédnek? Törödném is én az ő szíves beszédével, ha állást kaphatnék. De mennyi kelletlenség és vesződség; én annyi ideig voltam iskolában s tanultam latint és olyasmit, a minek most nem veszem hasznát; s nagybátyám azt mondja, hogy könyvvitel, számítást s más effélet kell tanulnom. Úgy látszik, már előre föltette magában, hogy én épen semmire sem vagyok alkalmas.

Tom ajka keserű kifejezéssel rángatózott, a mint a tűzbe hámúlt.

— Oh, mily kár, hogy nincs itt Domine Sampson — szólt Maggie, ki meg nem állhatta, hogy egy cseppnyi derűtséget ne elegyítsen szomorúságukba. — Ha ő megtanított volna engem a kettős könyvvitelre, aztán meg az olasz módszerre, mint Bertram Luczit, most én taníthatnálak meg tégedet, Tom.

— Te tanítanál! No bizony, még ezt kimondani. Ez a te rendes balgatagságod — válaszolt Tom.

— Édes Tom, hiszen csak tréfáltam — mondá Maggie, kabátja újjával takarva el arczát.

— 'Sz mindig úgy beszélsz te — szóla Tom, kissé ránczba szedve arczát, mint szokta, mikor volt rá oka, hogy komoly legyen. — Te mindig föltolakodol én fölem is, meg mások fölé is, mit már többször szemedre kellett vetnem. Nagybátyáinknak s nagynénéinknek sem kellett volna úgy beszélned. Hadd csak rám, majd gondoskodom én anyámról és rólad, s nem kell mindenhol előre furakodnod. Azt hiszed, hogy te jobban tudod azt másoknál, pedig majd mindig elrontod a dolgot. Én sokkal inkább meg tudok valamit ítélni, mint te.

Szegény Tom! épen most került ki a leczkéztetés alól s öncsekélységét kellett érzenie; erős, önálló természetének visszahatást kelle tennie hova-tovább; ez az eset épen olyan volt, a melyben kimutathatá előbbvalóságát. Maggie arczát pir futotta végig, s ajka a boszú és szeretet összeütközésétől reszketett, a mibe a Tom erősebb és határozottabb jelleme

iránti csodálat s bizonyos félelem érzése vegyült. Nem felelt mindjárt; nagyon boszús szavak jöttek ajkára, a melyeket előbb visszatartani igyekezett, s így felelt végre:

— Te sokszor azt hiszed, önhitt vagyok, Tom, mikor nem azt mondom, a mit gondolok. Eszembe sem jut, hogy én föléd kerekedjem, tudom, hogy te jobban viselted magadat tegnap, mint én. Csakhogy te mindig oly mogorva vagy hozzám.

Ez utóbbi szavakban öntötte ki neheztelését.

— Nem, én nem vagyok mogorva — mondá Tom komoly határozottsággal. — Én mindig szíves voltam hozzád, az is leszek: mindig gondoskodni fogok rólad. De jegyezd meg, a mit mondok.

E pillanatban anyjok lépett be, s Maggie elhuzódott onnét, hogy könnyei meg ne eredjenek (mert már érzé, hogy könnyeznie kell), míg föl nem ér, a hol nem látja senki. Valóban keserű könnyeket hullatott: mindenki keménynek és szívtelennek látszott a világon Maggie iránt, hiányzott minden engedékenység, szeretet, a mikről ő képzelődött, mikor a világot gondolataiban újra alakítá. Csak a könyvekben vannak olyan emberek, a kik mindig kellemesek és gyöngédek, s a kiknek gyönyörűségek telik abban, ha valakit boldoggá tehetnek, s nem örülnek a más hibáján. Maggie úgy érzé, hogy a könyveken kívül eső világ nem valami boldog, csak olyan, hogy benne az emberek csupán azok iránt viselik magokat jól, a kik nem kívánják, hogy őket szeressék, s a kik nem tartoznak hozzájuk. S ha volt élet szeretet nélkül, mire való lehetett az Maggie előtt? Semmire másra, mint a szegénységre, anyja szigorú bánatában való részvételre; talán atyjától való szívszaggatóan gyermekes függésére. Nincs oly szomorú elhagyatottság, mint a kora ifjúságé, mikor a léleknek vágyai igen, de tartós emlékei nincsenek, hogy a mások életében való vigaszt találjon. S mi mégis oly készek vagyunk az ily korai kétségbeesést mosolyogva nézni, mintha csak megvilágítanák jövőbeli látomásaink a vakon tűrő jelenét.

Maggie barna szoknyában, kisírt szemekkel és sűrű hajával tért vissza, attól az ágytól nézve körül, hol atyja feküdt, e komor szobácskának unalmas falaira, a mely rá nézve a világ középpontja volt; minden szép és jó iránt mohó, szenvedélyes vágyakat táplált, az ismeretek utáni szomja olthatatlan volt, elandalító zenére hallgatódzott, melynek

hangja távolban halt el, a nélkül, hogy hozzá közelebb jutott volna; vadúl, öntudatlanúl esengett valami után, a mi e titokzatos élet csodálatos benyomásaival összekapcsolná s abban lelkének megadná az otthon jogát.

Nem csoda, mikor ilyen ellentét volt az ő kül- és belvilága között, hogy ebből fájdalmas összeütközésnek kellett támadnia.

VI. FEJEZET.

Megkísértjük megczáfolni a bicsak elajándékozása elleni népszerű balvéleményt.

Azon sötétes, rövid deczemberi napokban a bútorzat elárverezése egészen másnap délig tartott. Tulliver, ki mikor néha-néha öntudatánál volt, oly ingerültséget mutatott, a mely gyakran úgy tűnt föl, hogy az szoros következése az ideg-görcsöknek és érzéketlenségnek, élő-halottként feküdt e válságos órák alatt, a mint az árverezés zaja mind közelebb és közelebb jutott szobájához. Turnbullnak az volt a véleménye, hogy sokkal kisebb kockáztatás lesz Tulliverre nézve, ha régi szobájában hagyják, mintha a Lukács házikójába hurczolják. Ezt a tervet a jó Lukács adta Tullivernének, gondolván, hogy mégis nagyon rossz lenne az mestr' urára, ha «fél-ébredne» az árverezés zajára. Így hát a nő s a gyermekek bezárkózva ültek a csendes szobában, örködve az ágyon levő hosszú kinyújtózkodott alak mellett s reszketve, vajon a halvány arcz nem ad-e valami feleletet hirtelen azon zajra, mely ily makacs, fájdalmas ismétléssel hatott fülökbe.

De végre a szomorú bizonyosságnak és szorongó bizonytalanságnak ez ideje is elmúlt. A zaj éles hangja, mely majdnem oly érzés volt, mint a dobpergés, mely utána következett, megszűnt; a lábak topogása a fővényen elhangzott. Úgy tetszett, hogy a Tulliverné szöke arcza az utóbbi harmincz óra alatt tíz évvel öregedett: a szegény asszony elméje sejtelmeivel foglalkozott, mikor azon szörnyű dobpergető a végsőt pergette kedvencz holmijaira; szíve kimondhatatlanúl vert azon gondolatnál, hogy ezt vagy azt a tárgyat megismeri az *Arany Oroszlán* gyűlölt közönsége. Így ült ő ez idő alatt s benső

izgalmainak semmi külső jelét nem mutatta. Az ily dolgok barázdákat szántanak a kerek arczokon s a hajszaalak deres csikjait kiszélesítik, a melyek egykor úgy tűntek föl, mintha tiszta napfénybe mártották volna. Már három órára járt az idő, s Kezia, a jó szívű, de rossz természetű szolgáló, a ki az árverezésre menőket saját ellenségeiül tekinté, már megkezdé a tőlük behordott sarat tisztogatni s a súroláshoz látott teljes erejével, a melyhez még hozzájárult folytonos lassú mormogása «azok ellen, a kik más ember portékáinak elárverezésén ólálkodnak», aztán megtörülgeté «úgy félvállról» a mahagoni asztal tetejét, a mely mellett jobb embereknek is, mint ők magok, sokat kellett veszíteniök életök erejéből. Okos megválasztással fogott a súroláshoz, mert ott tovább el lehetett a sár, a hol azok a kegyetlen emberek még mindig járkáltak, megvásárlott portékáikat hordozván el; ellenben a társalgót hajlandó volt rendbehozni, a hol az a «pipás disznó» csödbizománys ült, némi csekély kényelmet a tisztasággal iparkodott elérni s azzal a kevés bútorral, a mely a család számára megmaradt. Kezia elhatározta, hogy asszonya, meg a fiatalok is ma este itt fognak theázni.

Épen öt és hat óra közt volt az idő, közel a rendes theázás idejéhez, mikor a szolgáló fölments jelenté, hogy Tom ifj' urat keresik. Az, a ki kereste, a konyhában volt, s első pillanatban a tökéletlen tűz- és gyertyavilágnál Tom nem is ismerte meg a zömök, de e mellett mozgalmas alakot, a ki vagy két évvel idősebb volt nála, s a ki kék szemével rá bámult, a melyet szeplők környeztek, s erőltetett tisztelettel simítgatta hátra fürtös vörös haját. Az alacsony karimájú, viaszkendővel behúzott kalap, a piszoknak bizonyos fényes maradványaival a ruházat többi részén, mint egy írótablán, mindez egy hajós foglalkozására látszott mutatni, de a Tom emlékező tehetségét nem eleveníté föl.

— Szolgálja, Tom ifj'úr — mondá a vörös hajú oly mosolylyal, mely keresztül látszott törni a búskomorság önmaga okozta felhőjén. — Úgy-e nem ismer mög — folytatá, a mint tovább-tovább nézegette fürkészőleg — ha mögengedné, egy kicsit négyszömközt szeretnék magával szólni.

— A tűz ég a társalgóban, Tom ifj'úr — mondá Kezia, a kinek ellenére lett volna a konyhát odahagynia, a piritás válságainak közepette.

— Jöjjön hát erre — szólt Tom, csodálkozván, vajon ez a fiatal ficzko a Guest & Comp. czég hajóműhelyébe tartozik-e; képzelete ugyanis folyvást e különös helylyel foglalkozott, mert Deane nagybácsi bármikor izenhet hozzá, hogy van egy állás üresedésben.

A lángoló tűz volt az egyetlen világosság a társalgóban, a mely megmutatta a néhány széket, íróasztalt, a szőnyeg nélküli padlót s az egyetlen asztalt — de még sem az egyetlen, ott volt még a szögletben egy másik, a melyen a nagy biblia s egyéb könyvek voltak elhelyezve. Ez volt az új, idegen szegénység, a melyet Tom először érzett, mielőtt eszébe jutott volna, hogy újra megnézze a tűztől megvilágított arcot, mely félig homályos, kérdő tekintetet vetett reá, mikor aztán a teljesen ismeretlen hang megszólalt:

— Hát má' nem emlékszik Bobra, a kinek maga akkor a bicsakját ajándékozta, Tom ifj'úr?

A durva nyelvű bicsakot ebben a pillanatban kivette zsebéből s legszélesebb pengéjét elvitathatatlan bizonyító igazsággal nyitá ki.

— Mit! Jakin Bob? — szólt Tom, nem valami nagy örömmel, megszegyelve magát egy kissé azon korábbi bizalmasság miatt, a melynek a jele a bicsak volt; aztán nem is igen érzé bizonyosan, hogy a Bob okai az új ismeretségre valami nagyon tiszteletreméltók volnának.

— Az ám, Jakin Bob, ha a Jakinnak ott kell lennie, mer' sok Bob van ám, ugyanaz, a ki magával oly ügyesen mönt a mokus után s ugyanakkó' jól leesött a fárul s jól eltörttem lábszárcsontomat; de a mókust erősen fogtam, bármiképp harapott is. Látja maga, a kisebb pöngé eltörtött, de nem akarok újat tétetni, mer' esetleg megcsálnak s más kést adnak helyötte, mer' ilyen pöngéjű kés nincs ezön a tájon; osztán egészen hozzá szokott má' a kezem. Nem is vót senki, a ki neköm valamit adott vóna, kivéve a mit a magam eszével tudtam szörözní, csak maga Tom ifj'úr, ha ugyan még Fawks Bill is nem számítható ide, a ki egy borz kölyköt adott neköm, a melyet mög akart fürdetni, a miér' először jól megszidtam.

Bob még mindig éles sóprán hangon és gyorsan beszélt s meglepő ügyességgel végezte beszédét, aztán kabátja újjával jól megdörgölé a kés pengéjét, a mint szavait befejezte.

— No jól van, Bob — mondá Tom a pártfogásnak némi

csekély látszatával, mivel a fölújított emlékek arra birták őt, hogy a mint illik, barátságosan viselkedjék iránta, ámbar a Bobbal való ismeretségének nem is volt oly része, a melyre szívesebben emlékezett volna, mint utolsó csetepatéjok okára.

— Van még valami, a miben segíthetem önt?

— Ej, nincs, Tom ifj'úr — felelt Bob, hangosan csattantva le bicsakját s visszatéve zsebébe, a hol úgy érzé, hogy még más valami is van. — Nem akarnám magát többször háborgatni, mer' most magának is elég baja van, s az emberek azt beszélik, hogy a mest'r úr, a kinek a madarait én föl szoktam riogatni, s a ki úgy tréfából mög-mögfenyített engöm, ha megfoghatott, mikor a répát öttem, a hogy ők mondják, nem fog többé a maga lábán járni. Nem, én nem is háborgatom azér' magát, hogy másik bicsakot is adjon, mivel má' adott egyet. Ha egy ficzkó fél fekete szömét id'adja : ez egészen elégségös, nem gyötröm a másikér, még az elsőt mög nem fizettem ; a jó tött pedig mindig, mindenhun ép olyan értékös, ha ismétölik, mint a rossz cselekedet. Én má' nem növök többé soha lefelé. Tom ifj'úr, maga még kis ficzkó vót akkor, mikó én magát, mikor szinte olyan kis ficzkó vótam, legjobban szerettem, noha maga elpáholt engöm s nem akart mögint reám nízni. Hát Dick Brumby, bár őt is úgy elpáholhatnám, a mint már régön fenyöm rá a fogam. Hanem, teringette! maga má' kifáradt egy ficzkó elpáholásába' és soh'se tudta vele beláttatni, mennyire szeretné, ha az ily ficzkó máskó figyelne. Én láttam má' olyan ficzkókat, a kik megálltak bámulni egy fát, szemüket meg lesütötték, mielőtt látták vóna, hogy a madár farka nem a fa levele. Bizony nagyon szomorú dolog ilyen fajankókkal bánni, hanem maga ritka bátorságot mutatott mindig, Tom ifj'úr, s én rá tudtam magára bízni, hogy botját épen jókor ereszsze le egy neki iramodó patkányra, mönyétre vagy más effélére, mikó' én a bukrot végig zörgettem.

Bob erre egy piszkos kanavász zacskót vett elő és talán még mindig tovább folytatja előadását, ha e pillanatban be nem lép Maggie a szobába és a meglepetésnek s kíváncsiságnak egy tekintetét nem veti reá, mire a ficzkó illő tisztelettel simitá hátra újra vörös hajfürtjeit. De a megváltozott szoba képe csakhamar oly erősen hatott Maggiere, hogy az elhomályosította a Bob jelenlétének gondolatát. Tekintete Bobról arra a helyre fordúlt mindjárt, a hol a könyvtartó

függött, s a hol most nem talált mást, mint egy hosszúkás, fehérítetlen térséget a falon s alatta csupán azt a kis asztalt, a melyen a biblia s a megmaradt kevés más könyv volt elhelyezve.

— Oh, Tom — tört ki, összecsapva kezeit — hová lettek a könyvek? Úgy hiszem, Glegg nagybácsi azt mondta, hogy megveszi őket. Nem vette meg? Ez az egész, a mit meghagytak nekünk?

— Azt hiszem — felelt Tom kétségbeeső közönyösséggel. — Minek vegyék meg azt a sok könyvet, mikor oly kevés bútort tartottak meg?

— De mégis, Tom — szólt Maggie, miközben szemei könnyel teltek meg, a mint az asztalra ráborúlt, hogy megnézzé, vajon mely könyveket mentettek meg? — A mi régi *Pilgrim's Progress*ünk, a melyet te kis festékes katulyádból bemázoltál, aztán Pilgrimnek az a képe, melyen kabát van rajta, s a melyben olyan, mint egy teknősbéka — Istenem! — folytatá Maggie, félig zokogva, a mint a megmaradt könyvekre nézett. — Azt hittem, soha se' kell megválnunk e könyvektől, míg élünk, de már mindenünk oda van, s életünk végén semmink se lesz abból, a miben éltünk kezdetén örömet találtunk!

Maggie elfordult az asztaltól s egy karszékbe vetette magát, miközben sűrű könnyei ömlöttek arczára, mit sem törődve a Bob jelenlétével, a ki egy fejlettebb néma állat figyelmes tekintetével bámúlt reá, sokkal tökéletesb szemlélettel, mint fölfogással.

— No hát Bob — szólt Tom, érezvén, hogy a könyvek miatti rimázkodás most helyén kívüli — úgy hiszem, csak azért jött most, hogy ügyes-bajos állapotomban meglátogasson, mi nagyon szép öntől.

— Mindjárt mögmondom magának Tom ifj'úr, hogy miér' gyöttem — felelt Bob, elkezdvén kibontani a kanavász zacskót. — Látja, az utolsó két év alatt én egy bárka hajón vótam, ezzel kerestem mög élelmemet, mikó ott nem vót munka, Torry malmában a kemőnczénél próbáltam szöröncsét. Két héttel ezelőtt egy kis szöröncsém akadt. Én mindig hittem, hogy szöröncsés ficzko vagyok, mer' soh' se' vetöttem kelepcezt, hogy valamit ne fogtam vóna; de e' nem vót kelepceze, hanem tűz a Torry malmában, a mit elótottam, különben az olajba kapott vóna. Az úr ezér tiz aranyat ígért s át is adta a múlt

héten ü maga. Akkó azt mondta az úr, hogy én jó szimatoló ficzkó vagyok — mit má' az előtt is tudtam — aztán kivette a tíz aranyat s mögvót az új kereset. Itt van mind egy hián! — Bob kiönté a kanavász zacskó tartalmát az asztalra. — Mikó mögkaptam az aranyat, úgy főtt a fejem, mint a marhahús-leves a serpönyőbe', azon gondózkodtam, mihöz fogjak most az életben, annyiféle mestörség eszömbé jutott; a mi a bárkahajót illeti, abba má' egészen beleúntam, az embör napját olyan hosszúvá teszi, mint egy disznóbél. Először aztán a mönyétekre, mög a kutyákra gondótam, mög a patkányfogdosásra. Azután a' jutott eszömbé, hátha valami szöröncsésőbb útja is van az életömnék, a mit még nem ismertem ki jól, mer' a patkányfogáshó fenekösen hozzáláttam; mögin' csak gondózkodtam, csak gondózkodtam, végre az ötlött az eszömbé, hogy házaló löszök, ravasz ficzkók ám ezök, de azok ám, maj' hordozom én is a legkönnyebb tárgyakat a batyumba'. S van is ám haszna a nyelvének, a milyet nem hajt se' a patkány, se' a bárka. Azután maj' bejárom a vidéket, az asszonyok fejét telebeszélöm, meleg ebédöt kapok a kocsmába'! teringette, e' lesz a szép élet.

Bob megállapodott, aztán olyan büszke elhatározottsággal folytatá, mintha csak bizonyosan ennek a paradicsomi képnek fordítana hátat.

— De én ebből nem építök ám valami nagyot, semmit! Egyet főváltottam a tíz aranybü', hogy éd's anyámnak egy libát vögyek ebédre, magamnak mög egy kék bársony melényt s egy borjúfóka-prémös sapkát vöttem, mer' gondótam, hogy ha má' házaló löszök, hát lögyek tisztességesen öltözve. De én ebből nem építek ám valami nagyot, semmit! Az én fejem nem répa ám, maj' csak lössz mögint' valami tűz nem soká, a mit előthatok, mint máskó, 'sz én szöröncsés ficzkó vagyok. Nagyon mögköszönném, ha maga, Tom ifj'úr, elfogadná ezt a kilencz darabot, osztán kezdene valamit valahogy vele, ha igaz, hogy a mest'r uram össze van törve. Nem valami sokra möhet ugyan vele, de valamit segíthet magán.

Tomot oly mélyen érinté ez a szíveesség, hogy elfeledte büszkeségét s gyanakodását.

— Ön nagyon szíves barát, Bob — válaszolt Tom elpirúlva, némi félénk habozással, a mi még inkább bizonyos varázst kölcsönzött büszke és komoly magatartásának — én

mindig is gondoltam önre, ámbár most este nem ismertem meg. De nem fogadhatom el az aranyokat: csak nem rabolhatom el ezt a kis vagyonát, s azon fölül meg nem is valami sokat használna.

— Nem-e, Tom ifj'úr? — kérde Bob sajnálattal. — Vagy csak azért mondja, mer' azt hiszi, hogy neköm szükségöm van erre a pénzre. Én nem vagyok ám olyan ágrú' szakadt ficzkó. Az én anyám fosztott tollal mög effélével keres egy-egy pennyt, oszt' ha nem is öszik ögyebet könyérnél, mög víz-nél, mégis kövérszik. Aztán én ilyen szöröncsés ficzkó vagyok, kételkedöm, hogy maga Tom ifj'úr vóna ilyen szöröncsés — az öreg mest'r uram ugyan nincs semmikép — azért hát egy kis szöröncsét elfogadhat tülem, nem lösz ám neköm abbú' semmi károm. Teringette! egyszer egy sonkát találtam a folyóba, a mit bizonyosan a kerek csillagú hollandusok közül ejtött ki valaki. No, gondolja mög Tom ifj'úr jobban, má' csak a régi ismeretség kedviér' is, különben azt hiszöm, hogy még mindig torzsalkodik velem.

Bob előre tolta az aranyokat, de mielőtt Tom felelhetett volna, Maggie összecsapva kezét, bűnbánó pillantást vetett Bobra és mondá:

— Oh, mennyire sajnálom én önt, Bob — soha se hittem volna, hogy ön olyan jó szívű. Azt hiszem, ön a legjobb szívű ember a világon.

Bob nem tudott semmit erről az igazságtalan véleményről, a melyre Maggiet megbánásának belső ténye ösztönte, de nevetett örömeiben ez ékes beszéden, főleg mivel ezt egy ifjú leányka mondá el, a kinek, mint anyjának akkor este elbeszélé, «ulyan ritka szöme van, hogy a kire níz, az az illető nem tudja, hova tekintsön».

— Nem, csakugyan nem fogadhatom el, Bob — válaszolt Tom; — de azért ne higye, hogy kevésbbé érzem szívességét, mert azt mondom, hogy nem. Nem szorúltam én senkire semmiért, én csak dolgozni akarok. Aztán ezzel a pénzzel nem is sokat segítenék magamon, ha elfogadnám is. Hanem hadd rázzam meg e helyett a kezét.

Tom kiterjeszté rózsaszínű tenyerét s Bob nem volt rest, hogy sovány, durva kezével belecsapjon.

— Hadd tegyem én vissza az aranyokat a zacskóba —

szólt Maggie — de látogasson meg ön, Bob, bennünket, ha batyuját eladja.

— 'Sz ez épen olyan, mintha csak színből töttem volna, hogy fitogtassam ezt a pénzt maguk előtt — válaszolt Bob elégedetlenül, a mint Maggie visszaadta neki a zacskót — úgy tögyem én azt vissza? Neköm kedvem telik abba, tudja, ha tőhetők valakié' valamit, de nem így ám; 'sz csak ha valaki nagy kópé vagy nagy számár, azt tréfálom mög egy kicsit, ez az egész.

— Csak hagyja el ezt a tréfát — mondá Tom — különben még egyszer azt nyeri, hogy eltolonczolják.

— Engöm? dehogy, Tom ifj'úr — szóla Bob nyájas bizalommal. — Nincs még törvény a bóhacsipés ellen. Ha az embör nem tudna fogni most vagy máskó' egy bolondot, bizony soh' se lönne okosabb. Hanem, teringette! legalább hát csak egy darabot vögyön el, hogy magának és a kisasszonynak valamit vásárolhasson, legalább emlékke; ennyit épen mögér a bicsakom is.

Míg Bob beszélt, kivette a darab aranyat, s elszántan hajtogatta össze újra a zacskót. Tom visszatolta az aranyat s mondá:

— No, csakugyan nem veszem el, Bob; nagyon köszönöm, de nem fogadhatom el.

S Maggie újjai közé vette azt, Bob elé tartá s még meggyőzőbben szóla:

— Most nem, talán majd máskor. Ha valamikor Tomnak vagy atyámnak szüksége lesz valami segítségre, a melyet ön nyújthat, megemlegetjük önt; úgy-e Tom? Azt akarja ön úgy-e, hogy mi mindig jó barátok legyünk, vagy nem?

— Azt ám, kisasszony, köszönöm — felelt Bob, szomorodva téve el a pénzt — azt akarnám én, azt, a mit maga is szeretne. Isten áldását kívánom magára, kisasszony, magának meg jó szöröncsét, Tom ifj'úr; köszönöm, hogy úgy megrázta kezemet, noha a pézt nem fogadta is el.

Kezia komor arczczal ment be megkérdezni, vajon viheti-e már a theát, vagy annyira megszárita a piritust, mint a kő, mert ideje volt már a Bob szóáradatát megállítani, a ki sietett is magát ajánlani s távozni.

VII. FEJEZET.

Mikép fog egy tyúk hadi cselhez.

Napok múltak, s Tulliver, legalább az orvos szemében, mind föltünőbb és föltünőbb jeleit mutatá a fokozatos fölépülésnek; a szélütéses bénultság mind kevesebb és kevesebb ideig tartott s vesztett szívósságából, s az elme a roham küzdelmei után kezdett öntudatra ébredni, mint mikor valamely élő lény óriási hófúvatok alatt igyekszik tova, csak mászik, csak mászik s mindig elzárja az újonnan csinált nyílást.

Az ágy mellett virasztóknak csak mászni látszott az idő, ha csupán ahhoz a kétséges, távoli reményhez mérték volna, a mely minden pillanatra számot tartott a szobában; ők azonban ahhoz a közelgő félelemhez mérték, a mely annyira sietteté az éjtszakák megérkeztét. Míg Tulliver lassanként újra magához tért, sorsa a legkézzelfoghatóbb változás pillanata felé tartott. A becsüsök egy tiszteletreméltó puskaműveshez hasonló lelkiismeretességgel végezték dolgukat, a ki a muskétákat oly gondosan készíti, hogy ha egy ügyes kéz kellően fogja, két-három életet kiolt. A törvényszéknél pörbe idéző kézbesítők, árverezésre szóló hirdetések olyanok, mint bizonyos törvényszerű kanóczos-golyók vagy bombák, a melyek sohasem egyetlen célból sülnek el, hanem, hogy leesvén, egész kört elpusztítanak. Épen ily mélyen fekszik ez az emberi természetben, hogy szenvednie kelljen egyiknek a másik bűneért, s az emberi szenvedés annyira kikerülhetetlenül romboló természetű, hogy még maga az igazság is megköveteli áldozatait; s mi nem is gondolhatunk semmiféle megtorlásra, a mely ne terjedne túl a célon egészen a meg nem érdemlett fájdalom sajkááig.

Január második hetének elején kihirdették az árverezést a birodalmi törvényszék rendeletéből Tulliver bérházára s egyéb jószágaira, a mit majd a malom és a föld elárverezése fog követni valamelyik napon, az ebéd utáni órákban, az *Arany Oroszlánnál*. Maga a molnár, a kinek hirül sem volt még csak sejtelve sem az idő elhaladtáról, még mindig abban az állapotban képzelte magát, mint mikor legelőször szorongatták s mikor közvetítő eszközökről gondolkozhatott. Gyakran

beszért, mikor eszméletnél volt, gyöngéd, természetével nem egyező módon, azokról a tervekről, a melyeket ő majd véghez visz, ha «jobban lesz». A nő és a gyermekek még tápláltak némi reményt a végkimenetel iránt, hogy legalább nem kell Tullivernek elhagynia ezt az ősi fészket s egészen új életmódot keresnie. Ugyanis Deane nagybácsinak érdeke volt szintén ez ügybe beleavatkoznia. Úgy tudta, hogy nem lenne rossz számítás a Guest & Comp. czégre, ha megvenné a Dorlcote-malmot, s folytatná az üzletet, a melyet még nagyobbítani lehetne, ha gözre rendeznék be, s ebben az esetben Tullivert ott lehetne tartani igazgatónak. Még semmi határozottat nem mondhatott Deane: mert az a tény, mely szerint Wakemnél volt zálogban a föld, arra a gondolatra ösztönözheté őt, hogy Wakem az egész jószágért ígéretet tegyen, sőt még tovább menve, hogy megelőzze az óvatos Guest & Comp. czéget, a mely üzletét nem érzelmi alapokon folytatta. Deane nek ez irányban kellett szólnia Tullivernével, mikor ellovagolt a malomba Gleggnével együtt, hogy beletekintsen a könyvekbe. Gleggné ugyanis megjegyzé, hogy ha a Guest & Comp. cég csupán erre gondol, Tulliver atyjának és nagyatyjának sokkal régebben megvolt már ez a Dorlcote-malma, mint a cég valamennyi olajütő malmára csak gondolt volna is. Deane kétségét fejezte ki válaszában, vajon szabatos viszony volt-e a kétféle malom közt egész értékét úgy, mint beruházását tekintve. A mi Glegg nagybácsit illeté, a dolog túl volt az ő gondolatkörén; a jókedvű férfiú őszinte szánalmat érzett a Tulliver-család iránt, de pénze pompás zálogokra volt kiadva s nem akart semmit kockáztatni, a mi illetlen is lett volna rokonaihoz; azt azonban elgondolta, hogy Tulliver elhordozhatná azt a néhány új flanell-mellényt, a melyeket ő maga sokkal nagyobb kényelemből már nem hordozott, aztán hogy ő egy font theát most és később is szívesen vesz Tullivernek; csak egy kis útazásba kerül, a mely szívességében már előre gyönyörködött, hogy elvívén a theát, látja azt az örömet, mikor majd biztosítja őket, hogy a thea a legjobb fekete fajta. Az is világos volt, hogy Deane igen szíves hajlandóságot mutatott Tulliverék iránt. Egy napon elvitte magával a kis Luczit is, a ki a karácsonyi szünidőre hazament, s a kis szőke szőghajú leányka számtalan csókot nyomott a Maggie komor arczára, miközben könyvezett. A szőke nyúlánk leánykák a tiszteletreméltó cég

némely tiszteletreméltó társának szívét megindították s talán Luczinak szegény unokatestvére iránti aggodó szármalmas kérdései is hozzájárultak, hogy Deane nagybácsi sokkal készségesebb volt Tom számára valami állást keríteni a raktárban s kieszközölni, hogy Tom esténként leczkéket vehessen a könyvvitelből és számadásból.

Mindez nagyon megörvendezteté vala a fiút s táplálja reményeit, ha épen akkor be nem következik végtére is atyjának bukása, a melytől már régen féltek; legalább a hitelezőket meg kellett kérdezni, hogy elfogadhatnak-e kevesebbet, mint a mennyi őket megilleti, a mi a Tom jogot nem tanult elméjében egyértelmű volt a bukással. Nemcsak azt mondták atyjáról, hogy «elvesztette vagyonát», hanem hogy «képtelenné lett a fizetésre»; oly vélemény, mely a legnagyobb gyalázat volt a Tom szemében. Mert ha az alperes költségbeli követelése kielégített: még megmaradt Gore ügyvéd barátságos számlája s a bankba való tartozás, meg egyéb más adósság, a melyekkel szemben a tényleges vagyon igen egyenetlen arányban volt. «Nem több, mint tíz-tizenkét shilling fontonként» — jegyzé meg Deane határozott hangon, összeszorítva ajkát. S e szavak úgy estek Tomnak, mintha csak leforrázták volna, a mi folyvást sajgó fájdalmat hagyott maga után.

Szomorúan érezte valaminek a hiányát, a mivel kissé fölvidíthatja vala lelkét kényelmetlen új helyzetében, a mely bizony nagyon hamar átváltozott a Stelling könnyű szőnyegekkel ellátott tanuló szobájának időtöltéséből s az «utolsó félév» légvár építésével foglalkozó henyélésből oly társasággá, a melyet a zsákok és bőrök meg a lármás emberek alkotnak, a kik súlyos terheiket mellette rakják le. Az első lépés a boldogúlhatás felé a világban dermesztő, poros, zajos munka volt, a mely magában foglalta azt is, hogy ő thea nélkül maradt St.-Ogg'sban s estenként egy szegény öreg írnoktól kapott leczkéket oly szobában, a melyben alig tudott megmaradni az erős dohányszagtól. Tom ifjú üde arca sokat vesztett pirjából idővel, mikor kalapját levette otthon s farkas-éhséggel vacsorához ülhetett. Nem csodáljuk, hogy kissé mogorva volt, mikor anyja és Maggie beszélni kezdtek hozzá.

Azonban ezalatt az egész idő alatt Tulliverné folyvást azon tervvel bibelődött, a melylyel ő, és senki más, talán elháríthatá a végkövetkezmenyt, a melytől annyira féltek, hogy

tudniillik megakadályozza Wakemet a malom átvételében. Képzelsenek olvasóim egy igazán tiszteletre- és szeretetreméltó tyúkot, a mely a legnagyobb természetlenséggel gondolkodni kezd s oly bonyodalmakat kohol ki, a melyekkel meg tudja óvni hatalmát a szemétdombon, hogy le ne vágják a nyakát s ne küldjék őt és csirkéit a piacra: mind ennek bajosan lehet más eredménye, mint a sok kodácsolás és vergődés. Tulliverné, látván, hogy minden dolguk rosszul ütött ki, arra a gondolatra kezdett jutni, hogy ő eddig az életben nagyon szenvedőleges szerepet vitt; pedig ha belelátott volna az üzletbe s erős akaratot mutatott volna, most sokkal jobb dolga volna családjának. Úgy tetszett, hogy senki sem gondolkozott arról, hogy beszélni kellene Wakemmel a malom ügyéről, s ez látszott most Tulliverné előtt a legrövidebb útnak, hogy céljt érjen. Annak természetesen semmi haszna sem lett volna, ha Tulliver, még ha alkalmas és kész lett volna is, elmegy hozzá, mert hisz ő mindig «pörösködött Wakem ellen» s gyalázta folyvást az utóbbi tíz éven át, úgy, hogy Wakem folytonosan daczolt vele. S most, hogy Tulliverné arra a végkövetkezményre jutott, mikép férje nagy mértékben oka az ő bukásuknak, hajlandó volt azt hinni, hogy a Wakemről való véleményök szerfölött téves. Abban bizonyos volt, hogy Wakem «küldött csödbizományost házokba és sietteté az elárverezést», de föltette, hogy ez azért történt, hogy örömet szerezzen annak, a ki pénzt kölcsönzött Tullivernek, mert egy ügyvédnek mindig inkább többek kedvét kell keresnie, mint egy emberéét, főleg a Tulliveréét, a ki folyvást pörösködött vele, inkább másnak a kedvét, akárkinek a világon. Az ügyvéd egészen okos ember lehetett — miért is ne? Ő a Clint kisasszonyt vette nőül, abban az időben Tulliverné hallott is valamit e házasságról, nyár volt, még akkor ő kék satin újjas ruhát viselt s eszeágában sem volt Tulliver és semmi rosszat nem tudott Wakemről. S bizonyosan ő iránta, a kiről Wakem tudta, hogy Dodson-leány, legalább egyáltalán nem volt valószínű, hogy mást, mint csupa jóakaratot érzett volna, ha figyelmessé teszi, mert a mi őt illeti, ő sohasem akart pörösködni és valóban most hajlandóbb volt a Wakem szempontjára állani, mint a férjeére minden dologban. Ha az ügyvéd egy tiszteletreméltó asszonyságot, mint a milyen ő, meglát, a ki «egy jó szót kíván neki mondani», miért ne lenne figyelmes az ő kérelmére?

Mert ő világosan eléje adja az egész ügyet, a mit még eddig nem tettek. Aztán Wakem talán nem is fogja a malmot megtartani azért, hogy ő vele ellenkezzék, vele, egy ártatlan asszonnyal, a kiről eléggé tudja, hogy ifjúkorukban mikép tánczoltak együtt Squire-Darleighnél, a hol ő a tánczmulatságok alkalmával annyiszor együtt tánczolt az ifjakkal, a kiknek nevét már elfeledte.

Tulliverné ez elmélkedést mélyen magába rejté; mert ha egyszer csak czéloz is arra Deane és Glegg előtt, hogy ő abban nem látna semmit, ha személyesen szólna Wakemmel, mindjárt azt mondanák: «Nem, nem és nem», vagy: «pfuj, pfuj», meg: «Maradjon csak Wakem magának», mint olyan emberek, a kiknek nincs világos fölfogásuk az ő tervének határozott végrehajtásáról. Épen oly kevésbé mert említést tenni tervéről Tom és Maggie előtt, mivel «a gyermekek mindig ellene voltak mindennek, a mit anyjok mondott»; Tomról meg észrevette, hogy még nagyobb ellensége Wakemnek, mint az atyja. Hanem e gondolatok szokatlan összehalmozása a fortélynak és határozottságnak szokatlan erejével ruházta föl Tullivernét s egy-két nappal az elárverezés előtt, a mely az *Arany Oroszlánnál* vala megtartandó, tehát nem sok idő volt hátra, hogy mindent ne veszítsen, tervének valami hadicsellel való megindításához fogott. Jó adag besózott hús és kocsonya-féle volt a Tulliverné birtokában, a miket Hyndmarsh, a fűszerkereskedő, valószínűleg megvásárol, ha ő személyesen ajánlja föl azokat neki; így akart elmenni Tommal együtt St.-Ogg'sba akkor reggel. S a mint Tom sürgeté, hogy most hagyják itthon a besózott húst, különben ő nem szívesen megy vele, úgy látszott, hogy az anyja sértve érezte magát fia viseletével, a ki ellenkezett vele a besózott húsról nézve, a melyet az anya a családi recept szerint készített, a recept pedig még nagyanyjáról maradt reá, s még ő kis leányka volt, mikor nagyanyja elhalt; a fiú tehát engedett s így ballagtak együtt mind tovább-tovább, míg be nem fordultak a Danish Streetre, hol Hyndmarshnek egy kis fűszerkereskedése volt, nem messze a Wakem hivatalától.

Ez a gentleman még nem volt hivatalában; vajon leüljön-e Tulliverné a tűz mellé az ő magándolgozó-szobájába s várakozzék reá? Nem sok ideig kellett várakoznia: a pontos üzletember egyszer csak belépett, ránczba szedve homlokát

s fűrkésző tekintettel nézve a büszke szőke asszonyra, a ki azonnal fölkel s tisztelettel hajtá meg magát. Az ügyvéd magas ember volt, sasorral és szürkülő dús hajzattal. Olvasóim sohasem látták még azelőtt Wakemet s lehetőleg csodálkoznak is, vajon csakugyan olyan különös nagy gazember volt-e ő, mint a milyen fortélyos és elkeseredett ellensége a tisztességes emberiségnek s legkivált Tullivernek, a ki így állította őt elénk, s mi a molnár fölfogása szerint ítéltük meg őt.

Világos, hogy az ingerlékeny molnár minden véletlen lövést, mely őt csak súrolta is, élete elleni merényletnek nézett s mintegy ki volt téve e zűrzavaros világ törbe ejtéseinek, a melyeket a saját csalhatatlanságának látszata mellett csak hypothesiseknek tartott, hogy vele ördögi játékot űznek. Azt még lehetőknek hitte, hogy az ügyvéd iránta nem sokkal bűnösebb, mint egy szellem nélküli gépezet, a mely szabályosan végzi munkáját, a vigyázatlanokban kárt tesz, a kik tudniillik egészen közelökbe mernek menni, egyik vagy másik kerék fölkapja s hirtelen kolbászsza darabolja őket.

De valóban lehetetlen e kérdést az ő személyiségére vetett egyetlen pillantással eldönteni, mert az emberi arczat vonásai épen olyanok, mint más symbolumok; nem mindig könnyű azokat elolvasni kules nélkül. Úgy előleges tekintettel Wakem sasorra, mely annyira sérté Tullivert, nem mutatott több gazemberségre, mint kemény inggalérjának alakja. Jóllehet ez az orr állásával együttesen nagyon veszélyes véleményt látszott kifejezni, ha már egyszer gazembersége nyilván tudva volt.

— Úgy hiszem, Tulliverné asszony, úgy-e? — szólt Wakem.

— Az, sir. Dodson Erzsébet.

— Tessék, kérem, helyet foglalni. Szolgálhatok valamivel?

— Köszönöm, sir, igen — szólt Tulliverné, nyugtalanodni kezdván a maga bátorságán, mert most valóban szemtől-szemben volt e félelmes emberrel s meggondolá, hogy magamagával sincs tisztában, mikép kezdjen hát mondókájába. Wakem mellénye zsebében motozott s hallgatagon nézett Tullivernére.

— Reménylem, sir — szólt végre, — reménylem, sir,

ön nem gondolja azt, hogy én rossz indulattal viseltetném ön iránt, mivelhogy férjem elvesztette a pörét, csődbizományosok jöttek a nyakunkra, s eladják fehérneműinket is — oh Istenem!... mert nem erre neveltek ám engem. Tudom, hogy emlékszik ön, sir, még atyámra, mert atyám nagyon benső barátja volt Squire Darleighnek, mi mindig az ő táncmulatságaira jártunk — a Dodson-leányok — nem volt akkor nálunk senki tekintélyesebb — méltán is, mert mi négyen voltunk — ön természetesen tudja, hogy Gleggné meg Deanené az én testvéreim. A mi a pörösködést illeti, a pénz elvesztét s az árverezést, mikor még az ember életben van: ilyet én még sohasem láttam hajadon koromban, sem férjhez menetelem után sokáig. De hát azért nem tehetem felelőssé balsorsomat, hogy olyan családba jutottam, hol minden dolog másképp történik. Hogy pedig önt, sir, némelyek nem jó szemmel nézik, abban nekem semmi részem sincs s ezt nem is foghatja rám senki.

Tulliverné kissé lesütötte a fejét és zsebkendője szegélyét nézegette.

— Nem kételkedem beszédének igazságában, asszonyom — felelt Wakem hideg udvariassággal. — De talán valami kérdezni valója volna tőlem ?

— Az ám, sir. Hanem én mindig mondtam magamban — azt mondtam, hogy hiszen van önnek némi természetes érzése; a mi meg férjemet illeti, ő már két hónap óta nincs eszméleténél, nem is védem én őt semmikép, hogy ő annyira föl volt izgatva az öntözés miatt — nem azért, mintha nem volnának rossz emberek, mert ő készakarva sohasem károsított meg senkit egy shillingben, de még csak egy pennyben sem; de hát az ő heveségéről s pörösködő hajlamáról mit tehetek én ? Mintha csak a halál szele csapta volna meg, a mint megkapta azt a levelet, a mely szerint ön zálogjogot nyert földünkre. Hanem én csak azt hiszem, hogy ön gentleman módjára fogja viselni magát.

— De hát mit akar mindezzel, asszonyom ? — kérde Wakem kissé élesen. — Mi mondani valója van ?

— Csak az, sir, hogy ha lenne ön oly jó — válaszolt Tulliverné, kissé gondolkozva, majd aztán gyorsabban beszélve — hogy ha lenne ön oly jó, hogy ne venné meg a malmot és földet; hisz a földdel én nem sokat törődném, de férjem nagyon dühös lenne, ha az az ön kezére jutna.

Valami új gondolat látszott a Wakem arczán végigvillanni, a mint szólt:

— De hát ki mondta azt önnek, hogy nekem vevőszándékom van?

— Látja, sir, ez nem az én találmányom, és én soha sem gondoltam volna erre, mert férjem, a kinek mégis kell valamit értenie a törvénykezéshez, mindig azt szokta mondani, hogy az ügyvédeknek soha sincs arra szükségök, hogy valamit vegyenek, se földet, se házat, mert ők másképp is hozzájutnak az effélékhez. Azt hinném, ön is úgy gondolkozik, sir; én sohasem mondtam, hogy önről valaki másképp gondolkozik.

— Ah, úgy; de hát ki mondta ezt önnek? — kérde Wakem, kinyitva íróasztalát, majdnem hallható suttogással rendezve azon egyet-mást.

— Glegg és Deane sógoraim, sir, a kik az egész ügy rendezését magokra vállalták. Deane úgy vélekedik, hogy ha a Guest & Comp. cég vehetné meg a malmot, férjemet meghagyná felügyelőnek, ha ön nem ajánlana semmit a malomért s nem verné föl az árát. Férjemre meg jótétemény lenne, ha ő megmaradhatna ott, míg él, mert hát atyja is csak ott volt ő előtte, s a malom még úgy áll, a hogy nagyatyja építtette, ámbár én nem igen tudtam megszokni annak folytonos zaját, mikor először férjhez mentem, mivel a mi családunknak nem volt malma — a Dodsonoknak nem volt — s ha én azt tudtam volna, hogy a malmok miatt annyit kell pörösködni, bizony nem lettem volna az első, a ki molnárhoz megy férjhez. Én azonban vakon rohantam bele, s most íme öntözés, meg más efféle . . .

— Hát hogyan? a Guest & Comp. cég meg akarja tartani a malmot? Fölteszem, hogy aztán férjének bért fizetnek?

— Oh, Istenem sir, szomorú dolog volna az — mondá a szegény Tulliverné, miközben könnyű gördült szemébe — ha férjemnek bérért kellene szolgálnia. De mégis csak jobb volna, ha férjem ott maradhatna a malomnál, mintha más-hova kellene mennie. Gondolja meg ön, ha ön venné meg a malmot, férjemre az oly csapás lenne, mint az előbbi volt és sohasem tudná azt kiheverni.

— Jó, de hátha én veszem meg a malmot s megengedem, hogy férje éppen úgy működjék ott, mint felügyelő, mit szólna ehhez? — kérde Wakem.

— Oh, sir, nagyon kétlem, hogy ő erre ráadná magát, ha az egész malom úgy marad is, ha önt kérnie, öntől koldúlnia kellene. Az ön neve méregként hat reá és most sokkal inkább, mint valaha; ő úgy nézi önt, mintha egyedüli oka volna bukásának, mióta megnyerte rajta a pört a réten átvezetett út miatt. Van annak már valami nyolcz éve — s azóta mindig így volt — noha én mindig mondtam, hogy ő igazságtalan . . .

— A keményfejű, mosdatlan szájú bolond! — tört ki Wakem önfeledten.

— Oh Istenem, sir! — szólt Tulliverné, megijedve a következőképpen, a mely egészen másképp ütött ki, mint a milyennek előre képzelte — én nem akarnék önnel ellenkezésbe jutni, de hát az utóvégre mégis lehetséges, hogy a férjem értelmét a betegsége homályosította el; ő annyi mindent elfelejtett, a miről többször szokott volt beszélni. Ön nem venné lelkére, ha meghalna; pedig azt rebesgetik, hogy az már a szerencsétlenség jele, ha a Dorlcote-malom más kézre jut, és a víz mindent elsodorhat s aztán . . . nem mintha én valami rosszat kívánnék önnek, sir, mert el is feledtem mondani, hogy úgy emlékszem még az ön esküvőjére, mintha csak tegnap lett volna — Wakemnő asszony Clint kisasszony volt, tudom — aztán meg fiam, a kinél csinosabb, takarosabb, nyúlánkabb fiú nincs is, az ön fiával járt iskolába . . .

Wakem fölkelt, kinyitott egy ajtót s egyik írnokat hivatá.

— Engedjen meg, asszonyom, hogy félbeszakítom, de nagyon sürgős dolgom van, a melyet végeznem kell, s azt hiszem, önnek már nincs több mondanivalója.

— De mégis, ha ön szíves lenne meggondolni, sir — szólt Tulliverné, fölkelvén — s nem szegezné magát az én s gyermekeim érdekei ellen; azt nem tagadhatom, hogy Tulliver igazságtalan volt, de hisz ő már eléggé bűnhődött, s vannak gonosz emberek, a kikkel ő jót tett, s ebben van legnagyobb hibája. Ő senkinek sem ártott, csak önmagának és családjának; elég fájdalom az, mikor én mindennap megnézegetem az üres szekrényeket s elgondolom, hol szoktak állani holmiim.

— No, no, hisz majd meggondolom — válaszolt Wakem sietve, a nyílt ajtó felé nézve.

— Arra is kérném, ne tessék senkinek szólani arról,

hogy én itt jártam, mivel fiam nagyon boszankodnék, hogy így lealáztam magamat; bizony elég bajom van nekem, a nélkül is, ha gyermekeim nem kelnek is ki ellenem.

A szegény Tulliverné hangja kissé reszketett s alig tudott az ügyvéd «Isten áldja» köszöntésére válaszolni, csak meghajtottta magát s csöndben távozott.

— Melyik nap is van a Dorlcote-malom árverezése? Hol van a hirdetés? — kérde Wakem írnokától, mikor együtt maradtak.

— A jövő pénteken, pénteken hat órakor.

— Ah, fusson azonnal Winshiphez, az árverezőhöz s nézze meg, otthon van-e. Sürgős dolgom van vele, kérje, hogy jöjjön el hozzám.

Jóllehet, mikor Wakem hivatalába ment akkor reggel, eszeágában sem volt a Dorlcote-malom megvétele, mégis gyorsan határozott: Tulliverné némi meggyőző okokat sugalmazott neki, a melyek tervét gyorsan megérlelték; ő azok közül való volt, a kik gyorsan elkészülnek, a nélkül, hogy elhamarkodva fognának valamihez, mivel egyenes kerékvágásban haladnak, s nincs szükségök arra, hogy összhangba hozzák összeütköző céljaikat.

Ha valaki azt hiszi, hogy Wakem ugyanazzal a régi gyűlölettel viseltetett Tulliver iránt, a melylyel Tulliver ő iránta viseltetett, tekintetbe kell vennie, hogy a csukát és tölcser-halat egyforma szempontból kell tekinteni egymás közt (a szálkát és gerendát egyformán kell meglátni). A tölcserhal szükségkép megveti az életföntartásnak azt a nemét, a melyben a csuka jól érzi magát; a csuka meg valószínűleg nem gondol egyebet még a legméltatlankodóbb tölcserhalról is, mint hogy az kitűnő jó falat, s a csuka csak úgy tesz eleget erős személyes gyűlölségének, ha torkán akad a tölcserhal. Ha Tulliver komolyan megsérti vagy károsítja vala az ügyvédet valamikor, Wakem bizony nem nagyon késlekedett volna kimutatni, hogy boszújának Tulliver különös céltáblája. Hanem mikor Tulliver holmi vásári ebédek alkalmával czimezgeti Wakemet gazembernek, az ügyvéd kliensei bizony egy cseppet sem voltak hajlandók, hogy pöreiket kivegyék kezéből. S ha éppen Wakem jelenlétében esett meg az, hogy egy tréfás marhahizlaló, a ki az alkalmatosságtól s pálinkától föl volt hevítve s az öreg asszonyok végrendeletére tett célzással

egy-egy döfést adott az ügyvédnek, ő azt tökéletes hidegvérrel fogadta, mert hiszen jól tudta, hogy a jelenlevő számbavehető emberek többsége teljesen meg van elégedve azzal a ténnyel, hogy «Wakem csak Wakem», vagyis oly ember, a ki mindig fölismerte azt a lépcsőt, a melynek át kellett segítenie őt ügyvédi gyakorlatának legszennyesebb pocsétáján is. Oly ember, a kinek minden léptét szerencse kísérte, csinos háza volt Toftonban a kertek alatt s St.-Ogg's szomszédságában határozottan a legfinomabb portói bor-raktára, kétségkívül egy színvonalon érezte magát a közvéleménnyel. Én épen nem vagyok benne bizonyos, hogy még a becsületes Tulliver is a törvénykezésről, mint a kakasviadalról, táplált nézeteivel nem látott-e az ellentétes körülmények hatása alatt valami finom igazságot abban, hogy «Wakem csak Wakem»; mert a történelemben szereplő hősökről úgy tudom, hogy az emberiség nem hajlandó a nagy hősök viseletét oly szűkkörűleg szemügyre venni, mikor a győzelem az ő részökön van. Tulliver nem állhatott a Wakem útjában; ellenkezőleg ő szegény ördög volt, a kit az ügyvéd többször megnyert, hevesvérű czimbora, a ki bárkinek adott volna valami ütleget az ügyvéd ellen. Wakem lelkiismerete nem volt nyugtalan, mivel ő többször megnyerte a játszmát a molnár ellen; miért gyűlölte volna a reá nézve ártalmatlan fölperest, a szánalomra méltó, dühös bikát, mely a hurokba mindinkább belebonyolította magát?

Azon különféle túlságok közé, a melyeknek az emberi természet alá van vetve, még sohasem számították az erkölcsbírák azt, ha valaki túlságosan szereti azokat, a kik bennünket nyíltan ócsárolnak. Az Ó-Topping választókerület szerencsés sárga jelvényű jelöltje talán sohasem érzett valami tartós gyűlöletet a kék jelvényű szerkesztő iránt, a ki azzal kedveskedik előfizetőinek, hogy gyalázó vezércikket ír a sárgák ellen, a kik hazájokat eladják, s valóságos ördögök a magánéletben; de ha a törvény és alkalom kedvez, nem sajnálhatják, hogy egy-egy oldaldöfést adnak a kék jelvényű szerkesztőnek, hogy kedvencz színét sötétebb árnyékkal vonják be. Szerencsés emberek mindig boszankodni szoktak egy kissé csupa időtöltésből, ha könnyen sikerül nekik valami és semmi akadály nem hátráltatja üzletüket. Aztán az ily gyöngye, szenvedély nélküli bosszúállásnak roppant hatása van az életben,

mely a kellemes fordulatok minden fokán átmegy, kizárván az ügyes embereket az őket megillető helyekből, meggondolatlan beszéddel feketítve be jellemöket. Sőt tovább megyünk: vannak emberek, a kik csak jelentéktelen sérelmet okoztak nekünk s aztán visszavonultak s minden különös siker nélkül meghunyászkodtak, ez nagyon alkalmas arra, hogy engesztelő, sőt hízeltető hatással legyen reánk: a gondviselés, vagy a világnak valamely más kormányzója arra a föladatra vállalkozik, hogy boszút áll értünk; s valóban a dolgok kellemes összeállása a mi ellenségeinket, hogy-hogy nem — szerencsétlenné teszi.

Wakem nem volt minden megtorlás nélkül, a melyről itt mellékesen megemlékeztünk, a magát meg nem alázó molnár iránt; s most Tulliverné azt a gondolatot gerjeszté benne, valóságos élvezetet nyújtván neki, hogy olyat tegyen, a mi Tullivernek halálos boszúságot okozzon; olyforma élvezetet, melyet nem épen a durva rosszakarat szült, hanem a melybe az önbecsérzet felsőbb gyönyörűsége vegyül. Egy megalázott ellenség látása bizonyos meglepődést nyújt, a mi általában véve ízetlenség ahhoz a magasb rendű meglepődöttséghez hasonlítva, a melyet akkor tapasztalhatni, ha a mi jóakaratumk vagy engedelkenységünk alázza meg őt. A boszúnak ez a neme már az erény mérőserpenyőjébe esik, s Wakem ezt a mérőserpenyőt egész tiszteletreméltó módon meg akarta töltetni. Egykor már érezte azt a gyönyört, hogy egy régi ellenségét a St.-Ogg'sbeli szegényházak egyikének lakójává tett, a melynek újraépítésére bőven adakozott, s íme most itt volt az alkalom, hogy gondoskodjék másról is olyformán, hogy saját szolgájává tegye. Az ily dolgok teljes ingert nyujtanak a jó szándékra, s a kellemes öntudat azon elemeit alkotják, a melyeket a rövidlátó, neki hevült boszú meg sem álmodik, a mely kicsap a maga útjából, hogy veszélybe döntse magamagát. És Tulliver, ha durva nyelvét a lekötelezettség érzése kissé megszelidíti, bizonyára jobb szolgává lehet, mint minden oly járdataposó, a ki sapkáját kezében tartogatja minden alkalommal. Tullivert általában úgy ismerték, mint a szigorú becsületesség emberét; de Wakem már nagyon éleselmű volt ahhoz, hogy az ilyféle becsületességre valami sokat építsen. Arra sokat adott, hogy az egyéneket figyelemmel kísérje, nem hogy azokról elveihez képest ítéljen, mert senki sem tudta

jobban, mint ő, hogy mindenki nem hasonlíthat hozzá. Azonfölül föltette magában, hogy személyesen vizsgálja meg a földet és malmot, mivel nagyon beleszeretett a gyakorlati gazdaságba. De, nem tekintve a molnár iránti jóakaró boszúját, alapos okai voltak a Dorlcote-malom megvételére. Valóban jó összeg pénz volt befektetve a birtokba, s e mellett a Guest & Comp. czég szándékozott azt megvásárolni. Guest és Wakem sokszor ebédeltek barátságosan együtt, s az ügyvéd uralkodni szeretett a hajó- és malomtulajdonoson, a ki pedig nem kevésbé hangos volt a városi ügyek tárgyalásakor, mint a saját asztalánál. Wakem ugyanis nemcsak üzletember volt, hanem St.-Ogg's magasabb köreiben mindenütt kellemes társalgónak tartották, a ki kellemesen elfecseg egy pohár bor mellett, bérlettel is szívesen foglalkozik kicsinyben, valószínűleg kitűnő férj és atya, a ki mikor a templomba ment, a legesinosabb emlékszerű mennyezet alatt foglalt helyet, a mely emléket neje emlékezetére állíttatá. A legtöbb ember újra megnősült volna ily állapotban, de ő azt tartá, sokkal inkább kimélnie kell nyomorék fiát, mint a hogy a legtöbbben teljesen kifejlett sarjadékukat kimélik. Nem mint ha Wakemnek Fülöpön kívül nem lett volna még több gyermeke is, de azok iránt csak mintegy chiarosecuróban tartá atyai szeretetét s maga mellett az élet különböző hivatásai szerint gondoskodott róluk illően. Ily körülmények közt valóban szinte kézzel fogható okai voltak a Dorlcote-malom megvételére. Míg Tulliverné beszélt, a gyors észjárású ügyvéd arra a gondolatra jutott ez eset minden más körülményei közt, hogy ez a vétel néhány év múlva, némi beruházásokkal együtt, egészen kellemes helyzetet teremthet annak a bizonyos kedvencz gyermekének, a kinek a világban való haladásáról meg volt győződve.

Ezek valának az értelmi okok, a melyekre Tulliverné rábeszélésével hatni kívánt, de csalódott: oly tény, a mely némi magyarázatát egy nagy bölcselkedőnek azon észrevételében találja, hogy a horoggal halászhók azért nem tudják kellő módon horgukra akasztani a csalétket, mivel nincs kellő ismeretök a halak benső mivoltáról.

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

EMLÉKLAPOK.

I.

KIS LEÁNYNAK.

Az a toll, melylyel én e kis verset írom,
Neked, piczi lányka, szép fehér papíron,
Gyöngymadár szárnyából hullott a kezembe
És azonnal téged juttatott eszembe.

Esdekelve kértem, hogy hozzád repüljön
S tőled soha, soha el se meneküljön,
Mindig ott maradjon s ne érezzed híjját . . .
Ezt a gyöngymadarat szeretetnek hívják.

II.

KERTED VIRÁGI KÖZT.

Járdalva kis kertet virági közt,
Őket szemed sugárban füröszd.
Vess reájok nyájas tekintetet,
Szeresd úgy, mint saját testvéridet.
Megértik ők örömed, bánatod',
Értsd meg te is. S érezze kebeled,
Ha ők bizvást beszélgetnek veled:

Az ártatlanság üde kellemét,
Mit a rózsán tövisek ezre véd,
A pompát, mely díszül jutott nekik,
De melyben egyik sem kevélykedik.
És a szerelmet, melynek lángja még
Az ő kis kelyhökben is áldva ég . . .
S ah! értsd meg ősszel a bús hervadást,
Hervadt virágon a megnyugovást.

III.

ÉVFORDULÓRA.

Oh! ha *most* Idő lehetnék,
Megállnék fölötted én
S *így* maradnál változatlan,
Ilyen ifjan, ily üdén.

Szemed lángján, arczod báján,
Csüggne minden érzetem
S feledném, hogy csak repülni
S múlni, múlni: végzetem.

Körülted egy-egy virágot
Hogyha érne hervadás,
Mikorra azt észre vennéd,
Már helyette nyílna más.

S ha panaszzlanád, hogy itt már
Örömedet nem leled,
Ama titkos túlvilágba
Igy suhannék át veled.

LÉVAY JÓZSEF.

A SÁPADT . . .

A sápadt őszi félhold
A felhőkből kitekint;
Ott áll a magános paplak,
A temetőbe' kint.

Az anya bibliát olvas,
Fia a mécsbe néz,
Nyújtózik a nagyobb lány,
Feje álomtól nehéz.

Az ifjabb szól: «Jaj milyen
Unalmas itt napunk,
Látnivalóhoz is csak
Temetéskor jutunk.»

Az anya föl se pillant,
Csak szól: «Tévedsz, csupán
Négyet temettek eddig
Szegény apád után.»

A nagyobb lány meg ásít:
«Tovább nem koplалok,
Elmegyek holnap a grófhöz,
Ő dús, s szeretni fog.»

A fiu felkaczag: «A csárdában
Három vadász mulat,
Hogy kell aranyt csinálni,
Megtanulom titkukat.»

Sovány arczába vágja
Az anya a bibliát:
«Istentelen, haramja
Akarsz te lenni hát!»

Az ablakon kopognak,
S látják, hogy odakint
A holt apa áll feketében
És fenyegetve int.

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

A MAGYAR MUNKÁS TÁPLÁLKOZÁSA.★)

... Du berceau à la tombe, l'économie sociale et l'hygiène se coalisent en vue de prêter leur secours aux familles ouvrières et d'adoucir pour elles les épreuves de la vie.

C'est là une alliance bienfaisante et féconde.
Cheysson.

A midőn a párisi Société de Médecine Publique et d'Hygiène Professionnelle két év előtt az elnöki székbe a közgazdaságtan egyik kiváló művelőjét, Cheyssont ültette, ő székfoglaló beszédében kifejtette, hogy a közegészségtan és a közgazdaságtan miként közeledik egymáshoz mindegyre jobban és jobban.

A számos érintkező pontok egyike az élelmezés ügye.

A lakosság táplálkozása a közgazdasági állapotnak egyik legjobb mértéke, s a közegészségügynek egyik legfontosabb tényezője.

Megismerése mind a két szempontból egyaránt kíváncsinos.

★ ★ ★

Magyarország lakosságának táplálkozására nézve eddig nagyon hiányos adatok állanak rendelkezésünkre.

Keleti Károly ugyan megpróbálkozott e tárgy tanulmányozásával,**) de fájdalom, nagy terjedelmű munkája — bár a reá fordított rendkívüli fáradság miatt a legteljesebb elismerésre méltó — adatainak megbízhatóságára nézve a szigorú birálatot nem állja ki.

*) Előadás a Magyar Közgazdasági Társaság munkásügyi szakosztályának 1897. ápr. 1. ülésén.

**) Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiologiai alapon. Buda-Pest, 1887.

Keleti, a mint a munkájában közlött kérdőív tanúsítja*) megelégedett azzal, hogy a fogyasztott tápszerek minőségére vonatkozólag szerezzen be adatokat, s úgy vélte, hogy ezekből az elfogyasztott mennyiséget ki lehet számítani, az általa úgynevezett physiologiai alapon.

Azonban e fölvétele a physiologiai kísérletek eredményének félreértéséből származott. Mert az a szám, a mit ő mint naponkénti fehérnye-szükségletet fölvett, épen a physiologiai észlelések tanúsága szerint nem olyan állandó, mint a minőnek ő tartotta, — s ehhez képest számításainak alapja teljesen megintog.**)

Ily számítások útján nem is, hanem csak közvetlen adatszerezés alapján lehet megbízható ismerethez jutni e kérdésre vonatkozólag.

Az adatgyűjtésnek tagadhatatlanul jelentékeny nehézségek állanak útjában, de azok nem legyőzhetetlenek.

Teljesen igaza volt ugyan Keleti Károlynak, a midőn kétségre vonta, hogy találni lehetne közegeket, a kik csak egy községre vonatkozólag meg tudnák mondani az elfogyasztott tápszermennyiségeket; de feledi, hogy még a tápszerek minőségére vonatkozólag sem lehet ilyen módon megbízható feleleteket gyűjteni. Mert az ide vonatkozó adatgyűjtés első föltétele, hogy a különböző foglalkozás, vagyoni állapot, lakóhely, — sőt még bizonyos tekintetben vallás szerint is, külön válaszszuk a lakosságot, a midőn azután eléggé homogén csoportokat kaphatunk, a melyeknek táplálkozása nemcsak minőség, hanem még mennyiségre nézve is többé-kevésbbé kipuhatható.

Az ezredéves országos kiállítás főjelentése számára törekedtem ily adatokat beszerezni. S minthogy a rendelkezésemre álló idő szükségképen szűk kört írt elém, a mezei munkások táplálkozására szorítkoztam, — részint azért, mert ezek Magyarország lakosságának túlnyomó részét teszik, s így gyakorlati szempontból viszonyaiknak megismerése különösen fontos; — részint azért, mert ez az osztály az, a melynek táplálkozásmódja leginkább elüt a külföldiekétől, sőt az ország

*) Id. h. 14. lap.

**) Dr. Farkas: *A magyar munkás táplálkozása. Gyógyászat*, 1897. évfolyam.

egyes részeiben is különböző, minélfogva tanulmányozása különösen érdekes.

De azonkívül itt leginkább lehetett remélnem, hogy jól használható adatokat kaphatok, mert mint köztudomású, hazánkban sokfelé szokásban van, hogy a munkások a nagy mezei munkák idején a munkaadótól kapnak szerződésileg kikötött ételmezést. S így ezekre nézve az ételmi szerek mennyisége is megállapítható; s e tekintetben hasonló megbízható adatok a külföldön egyáltalában alig állhatnak rendelkezésre.

Matlekovics Sándor úr közbenjárása következtében a földművelésügyi miniszter úr kegyes volt az általam összeállított kérdőívet az ország összes gazdasági tudósítóinak megküldeni, s ily módon 686 kitöltött kérdőívet kaptam vissza az ország minden részéből, sok becses anyaggal telve.

A kérdőív megszerkesztésében az a törekvés vezetett, hogy a különbözően táplálkozó csoportokat lehetőleg külön választhassam, s hogy az év különböző szakaiában különböző táplálkozás módra nézve is fölvilágosítást nyerjek és pedig, a mennyiben lehető, az elfogyasztott tápszerek mennyiségére nézve is.

Ehhez képest a szétküldött kérdőívek szövege a következő volt:

Kérdőív.

. vármegye járás.

1. A mezei munkások rendszeres táplálkozása az egyes törvényhatóságok területén miből áll:

- a) nagyobb mezei munkák idején,
- b) az év többi részében?

Jegyzet. Ott, a hol az ételmezést a munkaadó adja, jelzendő, hogy a napszámos naponként vagy hetenként minő és mennyi ételmi szert és mennyi pálinkát kap? Az évi szerződéses munkások, béresek, cselédek, a törvényhatóságok területén általánosan divó szokás szerint személyenként vagy családonként minő és mennyi tápszert kapnak? Oly törvényhatóságokban, a hol a lakosság jelentékeny része görög kath. vagy görög keleti vallású, jelzendő, hogy a nagybőjtöt mikor és miként tartják? Esik-e erre az időre nagyobb mezei munka?

2. A mezei munkásnép táplálkozásában a hús rendszeresen foglalt-e helyet?

3. A mezei munka végzésére jön-e a törvényhatóságok területére rendszerint nagyobb számban idegen munkás s ha igen, honnan?

4. Esetleges észrevételek.

NB. Fölkérjük a t. állandó gazdasági tudósító úr, hogy a túloldalon levő «Megjegyzések» című rővatba megjegyezni sziveskedjék, hogy beküldött adatai mely községekre vonatkoznak. A mennyiben a járás egyes községeiben eltérések lennének, úgy erre vonatkozó észrevételei is odaiktatandók.

A begyűlt adatok ismertetése az országos kiállítás főjelentésében fog megtörténni; azoknak egy részét, a mely a mezei munkásoknak a nagy munkák, különösen aratás idején való táplálkozására vonatkozik, a budapesti királyi orvos-egyesületben volt alkalmam bemutatni.*)

Az ország különböző vidékein különböző az arató munkás táplálkozása, sőt ugyanazon vidéken dolgozó, más és más helyről való munkásoknál is eltérő; — de az ugyanazon vidékről való és egyforma körülmények között foglalkozó munkások táplálkozása, úgy látszik, nagyon megállapodott szokásokat követ, a mire mutat az, hogy több oldalról teljesen megegyező adatok érkeztek.

Ezek szerint bizonyos típusokat lehet fölállítani.

Ilyen érdekesebb típusok, a melyek összességökben az ország csaknem minden vidékére nézve képet adnak, a következők.

I. A csongrádmegyei tiszántuli járásban a vármegyéből, vagy Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegyéből való magyar aratók kapnak fejenként s hetenként:

14 liter búzát, $\frac{3}{4}$ kilogr. szalonnát, $\frac{1}{4}$ kilogramm sót, 1 liter tarhonyát, 1 liter kását.

II. Abauj-Torna vármegye füzéri alsó járásában arató borsodvármegyei (mezőkövesdi) magyar munkás élelmezésre kap egy hétre $\frac{1}{2}$ véka rozst, $\frac{1}{4}$ véka tiszta búzát, $1\frac{1}{2}$ kilogramm szalonnát, $1\frac{1}{2}$ kilogramm marhahúst, $1\frac{1}{2}$ liter pálinkát, 2 liter babot, 1 liter eczetet, $\frac{1}{2}$ kilogramm sót és 10 krajczár vajpénzt, mivel pénteki napon mindig csak vajjal főzött ételt esznek.

III. Fejérmegye sárbogárdi járásában a helybeli, borsod- és hevesmegyei magyar munkások kapnak személyenként egy hétre $1\frac{1}{2}$ kilogramm hust, 7 kilogramm kenyérlisztet (rozs), $3\frac{1}{2}$ kilogramm buzalisztet, $1\frac{1}{4}$ kilogramm szalonnát, $1\frac{3}{4}$

*) A magyar munkás táplálkozása, I. A mezei munkás. Gyógyászat, 1897. évfolyam.

liter főzeléket (bab és kása), $\frac{1}{2}$ kilogramm sót, 1 liter eczetet, $1\frac{3}{4}$ liter pálinkát.

IV. Nógrád-vármegye nógrádi járásában arató helybeli, vagy hontvármegyei munkás kap páronként és hetenként 1 kilogramm hust, $\frac{1}{8}$ kilogramm szalonnát, $1\frac{1}{2}$ liter eleséget (babot, lencsét, kását), $\frac{1}{2}$ kilogramm sajtot, 36 liter rozsot kenyérnek s 4 liter buzát tésztának.

V. Nyitra-vármegye érsekújvári járásában arató, trencsénvármegyei tót munkás egy heti élelme, személyenként: 1 liter buza, 7 liter rozs, 2 liter árpa, 1 liter bab vagy kása, 160 gramm kősó, 320 gr. hus, 160 gr. turó, 0.2 liter eczet, 1.4 liter pálinka.

VI. Szilággy-vármegye krasznai járásában kap a helybeli oláh arató 6 dolgozó napra $\frac{1}{2}$ régi véka (15 liter) tengerit, 1 kilogramm juhturót, 25 dekagramm szalonnát s naponként kétszer 5—5 centiliter pálinkát.

VII. Kolozs-vármegye nádásmenti járásában arató oláh munkások élelmezése aratás idején a nagyobb uradalmakban a következő. Három ember (1 férfi, 2 nő) kap egy hétre 45 liter tengeri és rozs keveréket lisztnek, 336 dekagramm szalonnát, 168 dekagramm juhturót, $\frac{1}{2}$ kilo sót és 4 liter pálinkát.

VIII. Máramaros-vármegye felső járásában a legnagyobb mezei munkát a szénatakarás képezi. Ekkor kap a munkás egy hétre 15 kilo zab- vagy tengeri-lisztet s 2 kilo juhturót, vagy tehéntejet.

E típusok közül a nyitravármegyei tót munkások táplálkozásában sem zsir, sem fehérnye nincs annyi, mint a menyinyire erősen dolgozó felnőtt embernek szüksége van. Az erdélyi oláh munkások táplálkozásában is elégtelen a fehérnye mennyisége.

A többi típusokban látszólag bőségesen megvannak a szükséges tápanyagok, de tápszereik főleg növényi anyagokból állanak, a melyeket a szervezet sokkal kevésbé tud kihasználni, mint a vegyesen fölvetett állati és növényi tápszereket.

Tudvalevőleg e tekintetben nagy különbség van az egyes növényi tápszerek között is. A buzalisztből készült kenyér és tészta sokkal jobban kihasználható, mint a rozsból készült; kevésbé a tengeri s különösen a zab. A túlnyomólag ezekből való táplálkozás az emésztést nagyon hátráltatja és zavarja.

Élettani kísérletek alapján azt tartjuk, hogy a nagyobb testi munkával foglalkozó embernek naponként legalább 200 gramm húsfélére van szüksége.

A fönnebbi typusokban csak a 2-ik és 3-ik az, a melyben ennyi hús van; s felsoroltak között a 2-ik typus, a borsodvármegyei mező-kövesdi matyó táplálkozása a legjobb.

Nem lehet kétség aziránt, hogy ennek köszönheti, hogy hatalmas munkaereje van, a melynél fogva az ország minden részében ismert és keresett munkás.

A jó táplálkozás a munkásnál nem fényűzés, hanem szükséges befektetés, a mely keresetképességét emeli.

Az egyik zalavármegyei gazdasági tudósító úr jelentése említi, hogy a Vasvármegyéből aratásra oda menő munkások, megérkezésükkor a nélkülözések miatt gyengék; s a jó és rendszeres táplálkozás mellett, a nehéz munka ellenére, erőhöz jutnak.

Az északi vármegyék lakossága még sokkal rosszabbul táplálkozik, s a miatt munkaereje is kevés.

Egyes vidékeken burgonya, másutt tengeri, néhol zab a szegényebb lakosság egyetlen tápszere.

Liptó-vármegye szentmiklósi járásából azt írja a gazdasági tudósító úr, hogy oda Trencsén vármegye báni és zsolnai járásából jön körülbelöl 400 ember ősszel burgonyaszedéskor, s ezek még a munkaidőben is eczetes burgonyán élnek, zsir és húsfélék nélkül.

Különösen szomorú az a kép, a mit a beregvármegyei ruthén lakosság táplálkozására nézve mutatnak a begyűjtött adatok.

Még a nagyobb mezei munkák idején is zab- vagy tengerilisztből készült kenyéren, burgonyán s főzeléken tengődik a mezei munkás. Az év egyéb részében száraz kenyér és hagyma itt-ott tengerilisztből készült puliszka és burgonya adja a táplálékot. Késő ősszel és télen, a midőn csekély napszámból összegyűjtött fillérek elfogynak, sokszor nemcsak zsirfélére, de még sóra sem jut, s azt is nélkülözik.

E mellett még igen szigorúan megtartott böjtjeik vannak: minden héten szerdán és pénteken; karácson előtt december 18-tól január 5-ig; húsvétkor 7 hétig; Szent-Péter-Pál nap előtt 3—4 hétig, — Mária-böjt: augusztus 12—27-ig.

Böjt idején a nép egészen kiéhezik, úgy hogy a munkára

sines ereje; pedig a Péter-Pál nap előtti böjt a nagy munkák idejébe esik.

«A lakosság satnya, elszegényedett. Keresményökből családjaikat csakis nélkülözések között képesek föntartani; — mert ha munkára távoznak is gazdagabb vidékekre — írja az egyik gazdasági tudósító úr — hazatértökkal magokkal hozott keresményükből alig képesek egyházi és állami adójukat leróni s télére alig egynehánynak marad valamije a szükséges táplálkozásra. Ezért van a gyakori éhínség.»

Ilyenformán van ez Erdély némely vidékein is. Például Hunyad-vármegye körösbányai járásában, a hol, mint a gazdasági tudósító úr írja: a lehető legsilányabb a lakosság táplálkozása. «Húst csak a térlől megmaradt avas és nyüves disznóhúsból ha kapnak a gazdagabb embereknél, de ez is ritkaság.»

Az alkoholismus éppen a legszegényebb vidékek lakossága között pusztít a legnagyobb mértékben, s ez oly súlyos baj, a melynek okaival és orvoslásával sürgősen kellene foglalkozni.

Magyarázatát bizonyos fokig éppen a szegénység és a rossz táplálkozás adja. Azok a kiéhezett emberek elcsigázott szervezetöket az alkohollal ostromozzák föl, hogy bizonyos munkát végezni képesek legyenek.

Ezzel természetesen egészségöket még jobban aláássák. S az alkoholismus miatt még rosszabbul táplálkoznak, és még inkább elszegényednek.

Ez egy szörnyű circulus vitiosus, a melyből számokra csak úgy lehet menekvés, ha segítségökre sietünk. Nekik magoknak erre nincs erejük.

A legsürgősebb teendők ezen a téren a papságra várnak, annyival inkább, mert ezeken a vidékeken a pap az egyedüli, a kinek befolyása lehet a népre.

Az alkoholismus a jobb gazdasági viszonyok között élő vidékeken is rohamosan terjed.

Azok, a kiknek ez hasznót hoz, gondoskodnak a terjesztéséről. Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye kiskun-alsó járásából azt írja a gazdasági tudósító úr, hogy «a mezei munkások és szegődményesek eddig pálinkát — kivéve az aratás idejét — nem ittak, de most a regálebérlők kint a szántóföldeken hordoztatják pálinkájokat, mi által a munkások letérnek eddigi jó szokásokról».

Szerencse, ha a munkás ellent tud állni e kísértésnek. Érdekes e tekintetben az, a mit Bács-Bodrog-vármegye topolyai járásából ír a gazdasági tudósító úr: «Aratás és cséplés idején több — egy helyen is együtt dolgozó — munkáscsoport a munkanapok alatt szabályul kimondja, hogy senki pálinkát ne igyék».

A mezei munkás táplálkozása jelentékenyen jobb ott, a hol intensiver gazdálkodást űznek, a mely az év nagyobb részében foglalkoztatja a munkásokat, különösen a szőlőtermő vidékeken, továbbá a városok közelében, jobban él a mezei munkás.

Hogy jól éljen és hogy jól táplálkozzék, hogy egészséges lehessen és egészséges nemzedéknek adjon életet, arra Magyarország jövőjének van szüksége. És ezért az a kérdés, hogy Magyarország földjét oly módon művelik-e, hogy a munkás rajta tisztességesen megélhessen, nem magánügye a földbirtokosnak, hanem mindnyájunkat illető közérdek.

A földművelésügyi magyar királyi miniszter úr kiadásában legutóbb megjelent kimutatás *) szerint, a mezei munkát és a mezei munkásokat keresők összesítésével az országban összesen 14,057 munkással kevesebb van, mint a mennyit a munkaadók keresnek.

Csakhogy ha az egyes adatokat sorra nézzük, akkor azt látjuk, hogy a munkaadók munkást nagy részben csak aratásra, részben czukorrépakapálásra, kis részben egész nyári munkára s csak nagyon kivételesen keresnek egész évi foglalkoztatásra.

A munkásoknak pedig, a kik munkát keresnek, az egész éven át abból kell megélniök.

Csak belterjesebb gazdálkodási módok nagyobb mértékben való meghonosodásával fog a mezei munkás táplálkozása, közegészségi, erkölcsi, szellemi állapota emelkedni.

Nagy szükség van erre. Ma a legtöbb vidéken, gazdag főurak, káptalanok stb. uradalmain is emberhez nem méltó lakásokban él s ennek megfelelő életmódot folytat az uradalmi béres is. Mindennapos dolog, hogy 2, 3, vagy 4 család is

*) A mezei munkát és mezei munkásokat keresők kimutatása. 1897.

lakik összezsúfolva egy szobában! A levegő, kivált télen idején, a midőn a szobában még főznek is, pestilentialis. Ha valami járvány kiüt az ily tanyákon, sorra hordja el a kisdéket. Czéltalan erőlködés mindaz, a mit a közegészségügy javítása terén s különösen a fertőző betegségek terjedése ellen teszünk, a míg ez állapotok így vannak.

És mit ér a templomokban elhangzó erkölcsi tanítás azoknak a béres gyermekeknek, a kik még az esztergomi főkáptalan némely majorságában is ilyen béres lakásokban nőnek föl, a hol még a szülési processus is az együtt lakó 2—3 család összes tagjainak szemeláttára történik.

A városokban lakó munkások táplálkozására vonatkozó adatok gyűjtésének még csak kezdetén vagyok.

Az rendkívüli nehézségekkel van összekötve, úgy hogy évekig tartó munkát s lelkes munkatársak közreműködését igényli.

Annyit azonban a rövidebb idő alatt beszerezhető adatok is mutatnak, hogy a gyári munkások táplálkozása a különböző munkaágak, — s főként a munkások intelligentiája szerint nagyon különböző.

Somogyi Manó úr a *Statisztikai havi füzetek*ben 1888-ban megjelent munkásügyi tanulmánya, a mely az ó-budai hajógyár munkásainak helyzetével foglalkozik, az élelmezésre nézve is közöl adatokat. Ezek szerint a hajógyári munkások jól táplálkoznak; rendszeresen hússal, kenyérrel, borral élnek.

Teljesen megfelel ez a külföldre vonatkozó ismereteinknek. Az erős munkát végező gyári munkás mindenütt igyekszik jól táplálkozni; még pedig lehetőleg tápanyagokban dús tápszerekből.

Az éhség testi szükségseink között épen az, a mi első sorban követel kielégítést. A kérdés a körül forog mindig, mennyiben engedik meg a munkás kereseti viszonyai e szükségletnek ellátását.

Az a munkás, a kinek a keresete elég, rendszerint minőségileg is jól táplálkozik. Jól emészthető, tápanyagokban dús tápszereket választ, a melyek nemcsak éhségét elégítik ki, de

a szervezet számára szükséges anyagokat is kellő mennyiségben tartalmazták.

A rosszabb kereseti viszonyok között élő munkásnál már észlelhető az, hogy ő a táplálkozásban az olcsó, nagyobb tömegű tápszereket keresi, a melyek éhségét csillapítják ugyan, de a szervezet számára szükséges anyagokat a kellő mennyiségben és kellő arányban nem tartalmazták. A növényi tápszerekből kerül ki a táplálék túlnyomó része, ezek között is az olcsóbb, s az emberi szervezet által kevésbé jól használható tápszereké a fő szerep. S az így táplálkozó munkásoknál rendes dolog az alkoholizmus. Minél alacsonyabb műveltségű, minél kisebb és bizonytalanabb keresetre utalt a munkás, annál inkább ki van téve, hogy ebbe az állapotba süllyedjen.

Mindig van, a ki saját, alacsony és embertelen érdekéből törekszik ide vezetni. Adataim szerint például Buda-Pest egyik pályaudvarán egy pálinkamérő állandóan foglalkoztat szén ki- és berakással 300—500 tót napszámost, a kik nála laknak pinczelakásokban összezsúfolva, nála veszik az élelmi szert, a mi kenyér és szalonnából, s hetenként egyszer — vasárnap — lebbencs levesből és főzelékből áll. Naponta megisznak 1—3 liter pálinkát. Alkalmazójoknál veszik még a bagót is — hitelbe. Hetenként szombaton fizeti ki őket, levonva az egész héten fölszaporodott tartozásokat s ily módon összes keresetök nála marad.

Ez az üzlet a rabszolgakereskedéstől nyilván lényegében csak abban különbözik, hogy — nem tilos.

A fővárosba kőműves, csatorna stb. munkát végező napszamosok életmódja sem sokkal jobb. Reggel vöröshagyma és egy darab kenyér, délben ugyanaz, este valami húsféle vagy disznótepertő. Napközben és este nem sok, de a legrosszabb minőségű pálinka. Pinczékben, vagy úgynevezett munkásszállókban, barakkokban hálnak, a földre tett szalmazsákokon. A mennyire csak lehet összezsúfolva. Fizetnek ezért egy éjjelre tíz krajczárt s azonfelül illő, hogy élelmiszer és italban való szükségletöket a lakásadónál — többnyire pálinkamérő — szerezzék be. Mosakodásról náluk szó sincs. A magokkal hozott egy inget vasárnap mossák ki. Keresményökből nyáron át annyit megtakarítanak, hogy abból télen át eltengődnek.

Azok előtt, a kik nem győzik eléggé korholni az alsóbb

néposztályoknak egyre fokozódó igényeit, ezek a napszámósok nyilván ideális munkások. Sok igényök igazán nincs; egyáltalában semminemű emberi igényök sincs.

Hanem a hygienia más szemekkel tekint rájuk. A közegészségtan szempontjából az ilyen nagyon igénytelen ember nagyon veszedelmes ember. És a mikor egy-egy öldöklő járvány közeleg, azt az olcsó munkaerőt, a mit ezek szolgáltatnak munkaadóiknak, nagyon drágán fizeti meg az egész társadalom költséges óvintézkedésekben s megbeesülhetetlen emberi életekben.

Csak a budapesti legutolsó cholerajárványra kell utalnom e tekintetben, s arra, hogy mennyi gondot és költséget okozott azidőben a munkásszállóknak most leirt állapota.

A képzetebb, rendszeresen alkalmazott gyári munkás élelmzésében nagy baj az, hogy ő táplálkozásáért aránylag nagyon sokat fizet.

Különösen a nőtelen munkás, a ki korcsmába étkezik, drágán jut az élelmiszerekhez és sokat kénytelen szeszes italokra költeni. A korcsmárosnak a szeszes italokból van a fő jövedelme s ezért saját érdekében gondoskodik arról, hogy vendégei azokat fogyasztszák.

Cacheux Emil, a kinek a munkásügy terén való nagy érdemei közismertek, az 1894. évi budapesti közegészségi és demographiai congressuson tartott előadásában *) kiemelte ezt a körülményt, s kifejtette, hogy mennyire fontos, hogy a munkások számára olyan étkezőhelyek legyenek, a hol nem kénytelenek nagyobb mennyiségű szeszes italt fogyasztani. Ily célra szolgálnak a gyárakban az úgynevezett melegítő-konyhák, a hol a munkás a magával hozott élelmi-szert megmelegítheti és elfogyaszthatja, — és az úgynevezett népkonyhák.

Philantropikus célból alakított népkonyhák nálunk sem ismeretlen intézmények, s nagy érdemök van a szegény nép nyomorának a tél idején való enyhítésében.

De fájdalom, munkásnegyedeinkben nincsenek olyan munkások számára való olcsó vendéglők, mint a minő igazán mintaszerű intézményeket volt alkalmam a mult év folyamán Bruxelles-ben látni.

*) *Rôle des cuisines populaires dans l'alimentation de la classe pauvre.*

A bruxelles-i munkásoknak Les Ateliers Reunis nevet viselő fogyasztó szövetkezete három ilyen munkásvendéglőt tart fenn.

Egyszerű, de rendkívül tiszta asztalokkal és székekkel bebútorozott helyiségek ezek, a melyeknek az étkezőhelyiségtől üvegfallal elválasztott konyhája minden igényeknek megfelelő csín és tisztaság tekintetében.

Levesből, kitűnő roast-beefből, burgonyából és egy pohár sörből álló ebéd, a melylyel bőven jól lakhatik egy felnőtt ember, 47 centimeba kerül. Egy nagy adag leves 10 centime; egy tányér leves 5 centime; egy sült 20 centime stb. Az ételek a legjobb minőségűek; izletesek; egyszerűen, de izletesen vannak tálalva.

S a szövetkezet, mindamellett, hogy a legjobb minőségű nyers anyagokból készítteti az ételeket, ez étkezőhelyiségeiből még jövedelmet is kap.

A múlt évben a három étkezőhelyiség összesen 78,953 franc és 85 centime bevétellel, 5,074 franc tiszta jövedelmet hozott.

E forgalomból látható, hogy mily nagy szolgálatot tesz ez intézmény s hogy mily szívesen keresik föl a munkások, a kiknek az az öntudatok is megvan, hogy a mikor oda mennek, nem alamizsnát fogadnak el, hanem saját intézményöket veszik igénybe.

Nem szabad ezt a momentumot kicsinyelni.

A munkásnak ezt az öntudatát meg kell őriznünk és növelnünk kell, ha a társadalmat fenn akarjuk tartani. Mert csak akkor lehet, hogy a munkás ne kívánja a másét, ha ő tisztességesen meg tud élni a maga keresményéből.

A mi közállapotainknak egy igen nagy baja az, hogy a munkásosztálynak saját érdekei előmozdítására való szervezkedését sokan rossz szemmel nézik, sőt akadályozzák. Pedig ha a munkásokat nem segítjük abban, hogy saját bajaik orvoslásában magok működjenek, a társadalom és az állam vállaira oly terheket veszünk, a melyeket azok meg nem bírnak.

A brüsseli Ateliers Reunis első közgyűlésén Anspach elnökölt, Bruxelles hírneves polgármestere. Bruxelles kiváló emberei saját közreműködésökkel hozták létre a munkások fogyasztási szövetkezetét, s a mint az megerősödött, átadták a munkások kezeibe, úgy hogy most kizárólag azok igazgatják.

Buda-Pesten még a családos munkás is nagyon drágán kénytelen beszerezni az élelmiszereket.

Ennek többféle oka van.

A munkás, már csak a mi rendkívül szerencsétlen lakási viszonyaink miatt is, napról napra kicsinyben veszi tápszereit. A munkáslakásokban ritka kivétel az, hogy éléskamra legyen. Még az a munkás is, a ki keresményéből valamit félre tud tenni, s képes volna valamivel nagyobb mennyiségben bevásárolni legalább a főbb élelmiszereket, nem teheti ezt, mert nincsen helye csak egy hordó káposzta, vagy egy zsák burgonya számára sem. Ezért a kicsinyben kereskedő ismét-eladóra van utalva, a ki pedig sokkal magasabb árakat szed, mint azok a kereskedők, a kiknél a jobb módú lakosság vásárol.

Van der Borcht számításai szerint*) Kölnben a kiskereskedés 20—30 százalékkal drágítja az élelmiszerek árát, Körösi nagyon érdekes adatai**) azt mutatják, hogy Buda-Pesten az élelmiszerek megdrágulása a kicsinyben való eladás által az 1882—1888. években átlag a következő volt:

mészáros üzletben	---	---	---	18 %
hentes üzletben	---	---	---	15 %
disznózsir	---	---	---	13 %
szalonna	---	---	---	9 %
lencse	---	---	---	29 %
bab	---	---	---	35 %
burgonya	---	---	---	24 %
vörös hagyma	---	---	---	50 %

Pedig itt nem is a munkásokat ellátó legapróbb kiskereskedésekről van szó, a melyek még jelentékenyebben megdrágítják az élelmiszereket.

A búzaáraknak sülyedése ellenére a kenyér, a mi a munkás fő tápszere, csak olyan drága, mint akkor, a midőn a termények ára jelentékenyen magasabb volt.

Körösi a *Statistikai havi füzetek* 1895. évi folyamában

*) *Der Einfluss des Zwischenhandels auf die Preise.* Leipzig, 1888.

**) *Az élelmi czikkek drágulása a kicsinybeni eladás által.* *Statistikai havi füzetek*, 1889. XVII. évf. 77—88 lap.

megjelent tanulmányában,*) a mely a kenyér, burgonya, tojás, vaj és lencse áringadozásával tizenhárom évre kiterjedőleg foglalkozik, a következőket mondja:

«A buza és rozs árában az 1891. év óta tudvalevőleg nagy hanyatlás állott be. A nagybani kereskedésben ugyanis a következő árak jegyeztettek:

	1891	1894	Különbség
1 mm. búza	10.07	7.05	—3.02
1 mm. rozs	8.64	5.36	—3.28

A lisztárak ennek következtében szintén hanyatlottak, még pedig — a mi figyelemre méltó körülmény — nagyobb mértékben, mint a búzáé tudniillik 40%.

Tett ugyanis a kenyérliszt ára kicsinyben kilogrammonként

	Ia.	IIa.	IIIa.
1891-ben	15 kr	14 $\frac{1}{2}$	14
1892-ben	13 $\frac{1}{2}$	13	12
1893-ban	11 $\frac{1}{2}$	10 $\frac{1}{2}$	10
1894-ben	10	10	9

Ezzel szemben föltűnő, hogy a kenyér ára ugyanezen idő alatt alig süllyedt. Míg tudniillik 1891-ben egy kiló rozskenyér 12 krba került, sőt a következő évben ellenére, az olcsóbb lisztáraknak 12 $\frac{1}{2}$ krba, addig az utolsó évben 11 krajczárba.»

A buzaárak alacsony volta visszahat az iparra és csökkenti a munkás jövedelmét is. S ha ezzel egyidejűleg nem száll alább a kenyér ára, akkor, a nélkül is sok kifogás alá eső életmódjának még inkább kell romlania.

Ettől nem védheti meg semmi más, csak az, ha cooperatív pékműhelyeket sikerül fölláltatania.

Belgiumban e téren meglepő eredményeket értek el.

Volt alkalmam több ily cooperatív pékműhelyet megtekinteni, s minthogy jól ismerem a budapesti pékműhelyek viszonyait, lehetetlen irigykedés nélkül nem gondolnom azokra, a kik azokból a cooperatív pékműhelyekből kapják a kenyeret.

Például az Ateliers Reunis pékműhelye.

*) *Statisztikai havi füzetek*, 1895. XXIII. évf. 100—102. l.

Erre a célra épült emeletes házban van elhelyezve. Az emeleten a lisztraktár; a földszinten a műhely, a melyben a dagasztás gázmotorral hajtott géppel történik.

Az első segéd — 1-er boulanger — havonként 120 frank fizetést kap, s minden 1000 kenyér után 1 fr. 25 c. gratificatiót; négy szobából álló lakása van, s dolgozik naponként kilencz órát. A 00 és 000 lisztből került kenyér kilója 22 centime.

Nemcsak azért irigylésre méltó ez, mert a kenyér olcsóbb, mint a mienk, hanem még inkább azért, mert a péksegédet jobban tudják fizetni, s mert csak kilencz órát dolgoztatják, és mert négy szobás lakása van.

Az a bruxelles-i péksegéd ráér arra, hogy megmosakodjék, és azt nem is mulasztja el. Hozzá van ehhez szokva otthonában, és megteszi már csak azért is, hogy a szabad idejében, a mit családjával vagy társaságban tölt, ne viselje magán a pékmesterség nyomait.

Mig nálunk egyik-másik pinczebeli pékműhelyben az a péksegéd, a ki az egész éven át — ha csak munkában van — este tíz órától másnap délutánig dolgozik, s a kinek arra a pár órára, a mi az alvásra marad, sok helyen még külön ágya sincs, — a kinek még csak egy mosdótálat sem adnak, a miben reggel megmosakodhatnak — akárhányszor az izzadtságát abba a tésztába törli, a mit azután mi megeszünk.

És ezt meg nem akadályozza semmiféle hatósági fölügyelet, mindaddig, a míg az ő életmódja olyan marad.

Még nagyobb szerű a bruxellesi Maison du Peuple cooperatív pékműhelye, a mely 115 állandó munkást és 40 kisegítőt alkalmaz, — napi 5 frank 50 centime és 5 frank bérrel, — nyolcz órai munkaidővel. Az 1895. év második felében e pékműhely 24,504 zsák lisztet használt föl, a miből 739,948 frank 84 centime áru kenyeret adott el.

Nincs alkalom arra, hogy e helyen hosszasan fejtegessem, hogy mily sokat lehetne a munkásosztály helyzetén javítani a fogyasztási szövetkezetek útján.

Ma a munkás, kivéve egyes nagy vállalatokat, a melyeknek fogyasztási szövetkezeteik vannak, teljesen ki van szolgáltatva a kiskereskedőknek. Az újonnan fölállított vásárcsarnokok az ő helyzetén nem javítanak, már anná fogva sem, mert különösen a külvárosi vásárcsarnokok nincsenek is olyan idő-

ben nyitva, a mikor a munkás oda juthat. Legalább arról kellene gondoskodni, hogy szombaton este, a midőn a munkás heti bérét megkapja, a vásárcsarnokok tovább maradjanak nyitva.

Most, a mint gyárparunk növekedőben van, s mindegyre inkább szokásba jön, hogy a munkás felesége is gyárban dolgozzék, nálunk is jobban és jobban érezhető lesz az ebből származó hátrány is.

Ha az asszony dolgozik, nincs a ki a háztartást rendben tartsa. Az asszony nem ér reá, különösen a nálunk meglévő hosszú munkaidő mellett.

A hol gyermekek vannak, azokra marad a háztartás. Sokszor egy 8—10 éves kis leány az, a kinek a házi dolgokat el kell látnia, s az ő föladata a bevásárlás is. Nyilvánvaló, hogy milyen czélszerűen végezheti azt a kellő tapasztalat teljes hiányában, pedig a szerény jövedelem mellett épen nagy szükség volna a gondos körültekintésre.

A gyárpar fejlődésével mindinkább általános lesz az, hogy a munkásnő már fiatal korától kezdve gyárakban talál alkalmazást s így a munkás asszonyok mindegyre kevésbé tudnak főzni. S ez igen komoly baj, a mi az egész család jólétét és egészségét nagy mértékben alá ássa.

A német közegészségügyi egyesület 1893. évi gyűlésén Kalle, wiesbadeni városi tanácsos,*) nagyon érdekesen fejtegette azt, hogy miként igyekeznek Németországban e bajon segíteni, a munkások leányai számára tartott főzőtanfolyamok útján.

Még behatóbban foglalkozik e kérdéssel a newyorki Association for Improving the Condition of the Poor nevet viselő egyesület kiadványaiban.

Nálunk is szükség volna az ily irányú tevékenységre.

Itt az ideje, hogy hozzá fogjunk a munkások ügyével való komoly foglalkozáshoz.

Legyen szabad idéznem azt, a mit Gaal Jenő **) olyan kifejezően mondott:

*) *Deutsche Vierteljahrsschrift für öffentliche Gesundheitspflege.* 1894. 74. 1.

**) *Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalismus alapján.* 22. lap.

«A míg a munkás-osztály fejlődése, önérzetének dagadása, követeléseiinek fokozódásán, mint valamely romlásnak tüneteinek csodálkozunk, s míg azokat természetellenes és erőszakkal visszafojtható jelenségekként elítéljük és azt hiszszük, hogy azok jogosulatlan föltámadásnál a mai rend ellen nem képeznek egyebet és nincs bennök semmi abból az elem-ből, mely hajdan bennünket is fölemelt, addig nincs kilátás arra, hogy a felsőbb és különösen az irányt adni hivatott középosztály a reformok útjára tudja terelni azt a mozgalmat, mely, ha oda nem jut, okvetetlenül a társadalmi forradalom útjára kerül.»

FARKAS JENŐ.

ANAKREON SZERELMEI.

Anakreon a szerelmi költészet atyja; nemcsak harmadfél-ezeréves hírneve, de fenmaradt töredékei is bizonyosságul szolgálnak, hogy bejárta és megénekelte a szerelem végtelen birodalmát. Még akkor a lant nem volt pusztá jelvénye a «lantos» költőnek; ha dal fakadt ajkán, ujjaival kobozzának húrjait is pengette. Értett is hozzá, még a húszhúros lydiai hárfához is. Dalolt pedig szenvedélysugallta ihletből — soha megrendelésért, soha célzattal — boldog, boldogtalan, mámoros, epedő tavaszi és őszi szerelemről. Csak a lemondó szerelemről nem, mert a szerelem neki életcélja volt. Egyszer azt mondja, hogy a «nagy Eros» őt úgy lesújtá, mint a kovács az izzó aczelt pőrölyével, máskor meg, hogy puha bársonylabdával vette célba.*)

Hogy lelke mélyébe pillanthassunk, ne feledkezzünk meg — már csak az ellentét kedvéért sem — Minnermosról, a ki őt egy századdal megelőzte. Ő is a lángezü ión faj gyermeke volt; kolophoni születésű, de még az alagya korában élt. Híres fuvolaművész lévén, panaszos fuvolaszóra zengette, nem szerelmeit — miként Anakreon, hanem egyetlen lemondó, gyötrelmes szerelmét. Ő vala tehát az első költő, a ki a boldogtalan szerelem iskoláját végig járván lett nagygyá, magasztossá. Nannónak hitták azt a nőt, a ki először tőn szert a halhatatlanságra pusztán azzal az adományával, hogy nagyon szép és nagyon kaczer volt. Addig gyötört és ámitott egy mély érzésű nagytehetséget, mígnem az kétségbeesésében kénytelen volt saját lelkének forrásából oltani szomját, a Múzsákhoz fordulva vigasztalásért. Ez Minnermos rövidre szabott életrajza. Ő lett

*) Ilyennek ismerte őt az egész ó-kor; Cicero is így méltatja: «Nam Anacreontis quidem tota poesis amatoria est.» (*Tusc. IV. 33.*)

példányképe Propertiusnak,*) ez viszont Goethének, meg közvetve mindazoknak, a kik azonkép tudtak szenvedéseiken fölülemelkedni, a mint Goethe mondja :

«Heilen könnet die Wunden ihr nicht, die Amor geschlagen;
Aber Linderung kommt einzig, ihr Guten, von euch.»

Mimnermos abban is ellentéte Anakreonnak, hogy ióni vér-
létére, ő a világirodalomban az első pessimista költő. Mily nagy fáj-
dalmat okozhatott neki a lemondó szerelem rablánczaihoz fűzve-
sínylődni, mikor az élet problémájáról ezt vallotta :

«Élet az, érdemes élni, ha elhagy Kypri, a bájos ?
Haljak meg, ha szívem már nem a kéjre sovár!
Csak titkos szerelem mézédés ígéreti' csókok
Hintik az életuton lenge virágaikat
Férfinak és nőnek. Utolér hisz a kinos öregség,
Mely széppé s rúttá teszi az embereket.
Akkor majd csupa gyötrelmes gond zúg a fejünkben,
S többé semmi öröm látni a nap sugarát.
Gyűlölik a gyerekek, böcsmérlik a vénet a nők is
Ily sulyos átok alatt görnyed az élemedett.»

Sőt Mimnermos nem is átallja kimondani: inkább legyen élete-
kurta, de ettől a csapástól mentve :

«Vajha betegségek s gondok nélkül megadatnék
Hatvanadik nyaram, oszt messe le éltem a sors!»

Már kortársainak is föltűnt elkeseredett világnézete! Agg-
koráig mindvégig derült lelkű tisztelője, a nagy Solon, tréfás szó-
vegjavítást ajánl Mimnermos föntebbi pentameterének egyik szaván

«Hallgass rám idején s vondd vissza igaztalan elved;
Sem zokon ezt ne vegyed, jobbat ajánlok imé!
Óh mézajjaku nagy költőnk zengd óhajod ekkép:
Nyolczvanadik nyaramon messe le éltem a sors!»

Mennyire más Anakreon ! Nem töpreng ő se korán, se az élet

*) «Plus in amore valet Mimnermi versus Homero» — így nyi-
latkozik róla maga Propertius (I. 9. 11.). Nannóról nem tudunk töb-
bet, mint hogy fuvolaművésznő volt, meg hogy valami Hermobias és
Pherekles voltak költőnknek szerencsés vetélytársai.

problemáin! Ő az «örök ifjú», a ki őszbe csavarodott fővel is leányokra kacsintgat és szinte rossz néven veszi, hogy szerelmi vallo-másait már meg nem hallgatják:

«Te thrák csikó, ne fuss tőlem!
Félvállrul se nézz kevélyen!
Megjárhatod, ha úgy vélted,
Hogy a lóhoz már nem értek.
Rád vetném a kötőféket,
Kemény leczkét adnék néked;
Gyeplőm szárát megszenvednéd
Végig járva a versenytért.
Bezzeg most csak legelészel
Ficzkándozva játszi kéjjel,
De el ne bízd nagyon magad,
A ki megül, az is akad.»*)

Ilyennek maradt ő az utókor képzelmében is, a mint a Borghesei gyűjtemény remek szobra ábrázolja. Bal keze a lant húrjain játszik, jobbával a pengetőt forgatja; kerekre nyílt ajkairól Eros és Aphrodite dícsérete zeng. Csakis ő rá gondolhatott az az Anakreonoskodó, a kitől a következő dalocska maradt fenn:

«Szeretem a vig öreget,
Tánczos ifjat is szeretek.
De az öreg, a ki tánczol
S szeme csüng a karcsu lyányon
Aunak csupán haja fehér,
De szívében ifju a vér.»

Életének legszebb korszaka volt, midőn a dús, szerencsés és hatalmas Polykrates udvari költőjeként élte virágos tavaszát. Nemcsak büszkesége volt a művészetek, költészet és zenéért rajongó Polykrates udvarának, hanem mikép Goethe Weimarban, egyszer-

*) Ez a tréfás allegoria szinte közhelylyé vált. Horatius is utánozza. *Carm.* III. 11.:

«Dic modos, Lyde, quibus obstinatas, adplicit auris,
Quæ velut latis equa trima campis
Ludit exsultim metuitque tangi
Nuptiarum expers et adhuc protervo
Cruda marito.»

smind a fejedelem meghitt barátja, tanácsosa, osztályosa búban és örömben egyaránt. Együtt élvezték az udvari ünnepélyek fényét és gyönyöreit. Együtt áldoztak Dionysos, Eros és Aphrodite oltárain; Anakreon ihletett művészetét, bőkezű ura pedig kincseit hozván áldozatul. Róla is elmondhatni, miként Goethéről, hogy «szép, a mit írt, de még szebb, a mit megélt».*)

Soha illatosabb, bódítóbb levegőt nem szítt egy lyrai költő sem, mint Anakreon Samosban! A pompás tivornyak zamatát nem a pusztá bormámor, sem a kendőzetlen kéjhajhászat adta meg. Különb-nélkülönb multságok és élvezetek: zene, ének, táncz, kockakajáték, látványosságok, főleg pedig válogatott szépségű hajadonok és deli apródok szerelmei gyönyörködtették szívöket, lelköket, nem csupán érzékeiket. Ők ihlették Anakreon ajkait, szive mélyéből fakadt dalokat zengett lantján imádotthaihoz.

Ott volt Smerdias, a gyönyörű Kikon-beli ifjú, a kit a hellenek ajándokul adtak volt Polykratesnek. Bámulták dús fürtökben leomló haját, «ifjúságának páratlan virágát» — Anakreon szavai szerint. Elannyira megcsodálták és szerették a különben is kedves, elmés ifjút, hogy Polykrates féltékenységből lenyiratta haját. Anakreon egy dalában elmésen elleplezte urának szenvedélysugallta erőszakoskodását. Úgy adta elő, mintha Smerdias a maga jószántából hozta volna ez áldozatot, hogy véget vessen az érte való szerelmi versengésnek.

De a deli leányzó bájjain is ittasodva csüngött szeme. Eury-pyle volt szive választottja, elannyira, hogy midőn őt valamely léha, Artemon nevű legény elszerette, féktelen dühében satirát írt ellene. Hogy mi volt neki a leány szerelme, mutatja e következő daltöredéke:

Hajadonok hő szerelme
Kéjjel, vágygyal vagyton telve.
Mint a zománcz, csillog-ragyog,
Illatátul ittas vagyokok.»

Bubánatában le akarja magát vetni a «Leukadi» szirtfokról, a mi élénken emlékeztet Sappho tragikus esetére; tehát ha ez csak monda is, de igen régi:

*) Maximus Tyrius bölcselel így nyilatkozik költőnkrol: «Polykratest csupán Anakreon kedvelteté meg a Samosbeliekkel, beleolvasztván kényuraságába Kleobulos szerelmét, Smerdias fürteit és Bathyllos-fuvolájátékát».

«Leukas szirtjén elmerengek ;
Az ősz habok majd elnyelnek.»

De csakhamar felülkerekedik benne költői természete. Egy szép dallal vigasztalódik, gyengéden szemére lobbantva kegyetlen imádottjának kacérságát:

«Rám esett a biborlabda,*)
Aranyfürtös Eros dobta.
Czifrasarús, szép egy lyányka :
Hiv szerelmem csak fitymálja.
Lesbos szülte, dicső város :
Ezért kényes, csufondáros.
Ősz hajammal, ah, gúnyt űzve,
Deli ifjat áhít szüve.»

E költeményt már Anakreon ó-kori magyarázói közül némelyek Sapphóra vonatkoztatták. Hermesianax szerint Anakreonunk is egyike volt Sappho szeretőinek. Szenvedélye gyakran rávitte, hogy odahagyván hazáját, Teost, sőt második otthonát, Samost is, átrándult Lesbos szigetére.

A széphajú Smerdiasról már megemlékeztünk. Kívüle még egyéb viruló szépségű ifjak is szolgáltak az örömben, örökös mámorban uszó samosi udvar díszetül, játékaúl. A fenhéjázó Polykrates szeme előtt bizonyára Zeus Olymposa lebegett a «boldog» istenekkel, a kiknek Hebe és Ganymedes töltögették a nektárt.

Kleobulos (Kleubulos) ígész, leányos szemeivel hódított. Úgy látszik, nem viszonzta Anakreon szerelmét, mert ő egy himnuszban Dionysost hívja föl «közvetítőnek» :

«Dionysos fejedelmem,
Búbánatba' ne hagyj engem !
Segítségül hozd sereged',
Tüzes Erost te vezeted.
Véled lejtik deli tánczok'
Kökényszemű szép leányok,
Bájos nymphák. Jöjjön ide
Rózsapiros Aphrodite !

*) Anakreon még mit sem tud Eros nyilairól, sem szárnyas voltáról. Itt a labdát, másszor pörölyét említi s mindig csak Erosról, nem az Erosokról beszél.

Ha hegyeink ormát járod,
 S hiveidet ott találod,
 Jövel tüstént! Oh ne vesd meg,
 — Légy segédem, hozzád esdek —
 Kleubulosért hő imámat,
 S benne viszonzérzést támaszsz
 Óh nagy isten, oltalmadban
 A szikra is lángra lobban!

A harmadik daltöredék meg valóságos szerelmi lázt lehel:

«Kleubulosért fölhevültem,
 Kleubulosért megörültem.
 Kleubuloson jár az eszem,
 Lépten-nyomon csak őt lesem.»

De az ünnepelt ifjak közt mégis Bathyllos volt a legünnepeltebb Anakreon őt szerette legtovább egész szívéből; szeme sokszor könnybe lábadt miatta.)* Ez ifjú a hellén eszményképnek, a «kalogathiának» lehetett megtestesülése. Viruló szépségével, valamint fuvolajátékával egyaránt elragadott mindenkit. Művész volt még a kitharán is. Polykrates Hera templomában állíttatta föl szobrát az oltár előtt. Karján a lanttal volt ábrázolva s a mint kerekre nyílt ajkairól ömlik az édes dal. Örökké kár, hogy Anakreonnak hozzá intézett híres dalaiból egyetlen töredék sem maradt fenn. Kárpótulásul hadd szolgáljon egyik kései utánpótlójának hangulatos, sőt érzelműs dalocskája:

«Bathyllosom volt itt épen,
 Ez árnyékos fa tövében.
 Ide ülni támadt kedvem.
 Szellő szárnya alig lebben
 S a vén fának zugó lombja
 «Maradj itten», egyre mondja.
 Mellettem egy csermely csacsog,
 Áhitattul oda vagyok.
 Bűbáj rejlik fübe — fába,
 Szökném innét, de hiába.»

*) Erről Horatius is megemlékezik (*Epod. XIV.*):

«Non aliter Samio dicunt arsisse Bathyllo Anacreonta Teium
 Qui persæpe cava testudine fleuit amorem
 Non elaboratum ad pedem.»

Ilyen volt Anakreon szívvilága, telve mély érzéssel, egymást üző-hajtó szenvedélyekkel. Mégis azon óriási hatás, a melyet Anakreon valamennyi modern nép költészetére tett, nem az ő valódi töredékeitől eredt, hanem az úgynevezett Anakreonteumoktól. Utánzóinak se szeri, se száma nem volt, még a byzanci császárok alatt is egyre-másra támadtak a «teosi Anakreon bordalai». A valódi töredékeket a philologusok gyűjtötték egybe idézetekből és manapság már az «Anakreoni kérdés» nem is kérdés többé. Az Anakreonteumok közül egy sem való magától Anakreontól, de igen soknak tartalma, hangja, alapeszméje.

Az Anakreonteumok voltaképi értéke és hatásuk titka azonban abban rejlik, hogy egy új korszakot képeznek a költészeti műfajok fejlődésében. Egy jó részök nem is annyira dal, mint románca, a melyet a «kanonbeli» ó-kori költők nem műveltek. Java részök pedig igazi népdal. Erosról, vagyis inkább a szárnyas, csapongó Eroskáról, meg Aphroditéről zengenek tréfásan és mindig allegoriában. Nincsenek bennök vonatkozások helyre vagy időre s így természetes, hogy örökös népszerűsége tettek szert a nemzetközi irodalomban. Mély érzést, igaz szenvedélyt hiába keresünk bennök, de kárpótolnak játszi képzelemmel és bájos, dallamos előadásukkal. Eros az ő főistenük:

«Bársony rózsaszirmok között
Egy kis méhe himport szedett.
S Erost, mivel épen ottan
Motoszkálni kedve szottyant,
Mig a rózsát tépegette,
Fulánkjával megsebezte.
Ujját ugyan szopogatta
Sirva-riva a gaz fattya!
Aztán röpi, vitte szárnya,
Oda, hol szép anyja várja,
Kythéria istenasszony,
Hogy sebére írt tapasszon.
«Oda vagyok, anyám lelkem,
— Szólt — a halál vár már engem.
Egy kis szárnyas kigyó oka,
Ne nevezzük «méhnek» soha;
Kik úgy híjják, balgatagok;
Megcsipett az, biz úgy sajog.
Édes anyja csak mosolygott
S megnevette e bús dolgot.

«Lásd fiam — szólt — hogyha téged
 Egy méhfulánk már így éget :
 Most legalább képzelheted,
 Ha te sujtod fegyveredet,
 Mennyi kínos sebet ütsz te.
 Tanulságul jó e leczke.»

Itt Eros rovására nevetünk. A következő Anakreonteum pedig allegoriában oktat bennünket, hogy ne tréfáljunk Eroszszal. Ugy járunk rendesen, mint a ki tűzzel játszik :

«Éj van ; fordul a nagy medve
 Booteshez *) közeledve,
 S ezer küzdő, fáradt embert
 Elringatott édes szender.
 Csupán Eros volt imette
 S kilincsem jól megzörgette.
 «Ki az — mondám — ki háborgat,
 Szép álmomban miért bolygat?»
 Eros pedig keseregve
 S zárt ajtómat rázva egybe :
 «Ne félj — felelt — gyermek vagyok,
 Hideg éjben majd megfagyok.
 Ázva-fázva gémberedten,
 Vak sötétben eltévedtem.»
 Megsajnáltam ; nyakra-főre
 Mécesst gyújték — oh én dőre —
 S bebocsájtám. Im a gyermek
 Tüstént a szobámban termett.
 Vállán csüngött tegze s íjja
 Szárnyainak sem volt híjja.
 A tüzhelyre leültetém
 S kacsóit fölmelengetém.
 Hajáru vizpatak csorgott,
 Adott nékem untig dolgot.
 Vére persze fölforrt tüstént,
 Magához tért s így szólt hegykén
 «Addsa íjjam, eső járta ;
 Próbáljuk meg, nincs-e kára ?
 Feszes az íjj, peng az ideg :
 Mit zem ártott a nagy hideg!»

*) Bootes csillagzat, magyarul «Medvepásztor». Az éjjeli órákat a nép mindenütt a csillagok állása szerint szokta meghatározni.

Igy ujjonga s oszt a czéda
 Épen engem véve czélba
 Nyila szivem úgy átjárta,
 Mint a darázs bószt fulánkja.
 Örült ennek s nagy kaczagva
 Gunyolódék a gaz fattya :
 «Kérlek, nehogy zokon vegyed,
 Ha fáj, arrul nem tehetek.
 Az ijjamban kár nem esett,
 Szived — seba — beléveszett.»

A következő tréfás dal pedig a szerelemben való telhetetlenség allegóriája. Csapodár szerzője szívét nem tölti be egy mély szenvedély; a vágy benne újra vágyat nemz :

«Kedves fecském, jöttöd várom,
 Messzi földről kora nyáron.
 Puha fészket raksz minálunk,
 Ámde ősszel oszt elválunk.
 Elszállsz oda szárnyra kelve,
 Hol virul a Neilos völgye.
 Eros is ily kósza madár :
 Bennem fészkel a csapodár.
 Szaporodást, szörnyűt mivel,
 Édes vágyat költ ezrivel.
 Pölyhös csibe már az egyik,
 Más meg csak tojásbul vedlik,
 S oszt a sok szájtáti pislen,
 A hogy bir, csipog szünetlen!
 A piczinyke Erosokat
 Etetgetik a nagyobbak,
 S mihelyt egy fölcseperedett,
 Ujakat költ maga helyett.
 Segitsetek jó istenek,
 Hogy Erosim kiveszzenek,
 Mert akárhogy kiabálok,
 Nem csitul el vad lármájok.»

Végül még egy tréfásat, a melynek nagyzoló szerzője valóságos nemzetközi szerelmeskedésre vetemedett: antik Don Juan!

«Hány levél van a zöld fákon,
 Mondtsza meg csak, tudni vágyom ?
 Hát a tenger fodros tükrén,
 Hány hab rezeg, mondd meg tüstént!

Ha ezeket megolvasod,
 Szerelmeim számát tudod.
 Első város Athen, holott
 Hűsz szerelmi lángom lobog;
 Jegyezz föl még — úgy mellesleg —
 Tizenöt mást s számuk meglesz.
 Korinthosban van vagy ezer,
 Achaiának szive ott ver,
 Ott a szép nő s a szerelem,
 Mint a fűfa csak úgy terem.
 Lesbosra jut vagy kétezer,
 Szerelem ott utczán hever.
 Rhodosba, sőt Kariába
 At-átcsapok hébe-hóba.
 Ugy látszik, elszörnyedsz rajta,
 Pedig most jó csak a nagyja:
 Még Syria hátra vagyon,
 Kanobost is látogatom;
 A dús Kréta sem utolsó,
 Szerelem ott nagyon olcsó;
 Városokon, falvakon át
 Űli fennen diadalát.
 Számold hozzá még rádásul
 Szerelminet Gadeirán túl;
 Indiákig elszáll szivem,
 Baktrában is sok a hivem.)*

* * *

Végül, hadd mutassak be egyet azok közül, melyek tartalmukra nézve minden valószínűség szerint magától Anakreontól valók. Ilyenek az Anakreonoskodók költészetében épen úgy közhelylyé váltak, mint például Hektor és Andromache végbucsjája az epikusoknál. Nem is annyira utánzás, hanem a műfaj hagyományává válik; szinte megkívánjuk epizódokban. Így találjuk meg, teszem Homeros főntebbi híres jelenetét Arany: *Buda halálának* ötödik énekében is. A mit Arany rajta változtatott, csekélység. Lát-

*) Kanobos, egyiptomi város volt. A Nilus torkolatában feküdt. Serapis-templomában hírhedt orgiákat csaptak. — Gadeira, a mai Cadix; ott meredtek égnék Herakles oszlopai; ott volt a «világ vége». Baktra, Baktriana perzsa tartomány kincsekben dús fővárosa.

szik, hogy szándékosan, Homeros iránt való kegyeletből szőtte a «hun regébe» :

«Paripáktól akkor Aladárt behozták:
Szerelemben azt is majd kétfele oszták.»

«Fel, magosan, apja dobta kicsiny terhét,
Kaczagott a gyermek s liheg: «egyszer még»!
Anyja pedig szemmel kísérte ijedten,
Mégis azért büszkén, hogy fia nem retten.»

«Majd apja emelvén keze paizsára:
Nőj nagyot — elkezdé — hunok nagy királya!
És — mint fiatal lomb földi törzsökét el:
Hired az enyémet árnyazza sötéttel.»

«Igy szóla s az asszony sirta örömkönnyét...»

Hildának is, miként Andromachenak, «örömkönnyek» fakadnak szemében. Szívök ösztönszerűleg megsúgja, hogy ennek a kimondhatatlan édes családi boldogságnak gyászos vége lesz.

A lyrában pedig kedvelt Anakreoni közhely például a következő tréfás dalocska. Rendesen az *Anakreonteumok* című dalfűzér előhangjául szokás tekinteni:

«Atreus hősi ivadékit
Epost vágytam zengni végig.
De mi haszna, furesz lantja,
Folyton Erost magasztalta.
E hibát a húrban leltem,
Sőt más kobzot fogtam menten
Magasztalva friss erővel,
Nagy Herakles, a mit művelt.
De lantomon régi módra
Csak Erosrul folyt a nóta.
Jó leventék, hősök serge,
Bucsúzzunk el mindörökre,
Szánom-bánom bűnöm, bárha:
Eros az én dalom tárgya.»

Hasonló ehhez például a harmadik *Anakreonteum* alapeszméje is. Költője arra kéri Hephaistos istent, ne vértezetet verjen neki — miként Achilleusnek tette — hanem öblös billikomot. Szüretelő Mænadok, bortaposó Satyrok legyenek rajta domborműben

ábrázolva. E dalok számos változatban*) fejezik ki azon erkölcsi haladást, a mely beállott, miután a hőskori aristocrata társadalom szüntével fölvirágzott a democratia szabadsága. Ebben az új világban érvényesült az egyének szellemi kiválósága; kiki szabadon zenghetett egyéni érzelmeiről. A néptömeg közkincséből fakadt epikus költészetet kiszorították a nagy subjectiv költőknek alagyái és dalai. De újra csak az történt, valamint a letűnt objectiv korban, a hősi mondákat zengő énekekkel. Minden egyes megkapó lyrai kép közhelylyé vált, szájrul-szájra szállt a nép ajkain. Így a következő kis románcz allegoriában fejezi ki a főntebbi dal alapeszméjét:

«Szegény Eros foglyul esék,
Kilencz Múzsák megkötözék.
Rózsagúzsban keze-lába
S Szépség lön a porkolábja.
Aggódva jó Kythereia
Kérdve: mi a váltságdíja?
De a kópé közbekiált:
«Ne fáradj, hogy engem kiválts.
E Múzsák közt jó dolgom van,
Hagyj itt, anyám, fogságomban.»**)

A költészetet tehát mindenkorra Eros szolgálja. De azért voltak egyéb, fenkölt gondolkozású költők is, a kiknek szűzies Múzsái idegenkedtek ettől a bajszővő gyermektől. Így például megbízható hagyomány szerint az isteni Platontól — a ki szintén áldozott olykor-olykor nekik — maradt ránk a következő epigramma:

«Kypris a Múzsáknak: «ti szűzek tiszteljetez engem —
Ezt izené, — vagy Erost küldöm el ellenetek.»
Válaszul ők Kyprishez: «e hűhó ejti meg Arest,
Nálunk nem mulatoz — szóltak — a czéda fiad.»

Ifj. REMÉNYI EDE.

*) A többiek közül csak a legelmésebbet, Ovidius utánzatát említem: (*Amores* I. 1.):

«Arma gravi numero violentaque bella parabam
Edere materia conveniente modis.
Par erat inferior versus. Risisse Cupido
Dicitur atque unum surripuisse pedem.»

**) E thema népszerű volta mellett tanúskodik egy Stabiæ-beli fresko-festmény is. Fiatal nők vannak rajta ábrázolva, a mint ketreczbe zárt Amoretteket árulnak.

É R T E S I T Ö.

Haraszi Gyula. Molière élete és művei. Két kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1897.

Molière azon külföldi írók egyike, kit közönségünk aránylag legjobban ismer. Egy idegen előtt sem hajlott meg szívesebben a magyar kritika; a szinpad, irodalom egyaránt népszerűvé tette: művei a Kisfaludy-Társaság fordításában közkezen forognak. Csak még eredeti életrajza s munkásságának összefoglaló méltatása hiányzott. Haraszi Gyula ezen a hiányon is segített s ezzel a magyar kritika egy régi tartozását róttá le Molière iránt.

Haraszi könyvének főértedeme, hogy beható, lelkiismeretes kutatáson alapul. Azt lehetne mondani, hogy némely helyen túlságosan lelkiismeretes. Nincs még jelentéktlenebb Molière-író sem, kinek véleménye kikerülte volna figyelmét s kivel szemben nem tartaná szükségesnek állást foglalni. De azért szerkesztésében s fölfogásában a könyv mégis egységes s önálló. A kik azt állították, hogy ez életrajz a francia fölfogás majmolása, se a magyar könyvet, se a Molière-irodalmat nem ismerik. A magyar munkában inkább hol rejtett, hol nyílt polemia húzódik végig a mai divatos fölfogások ellen, s nincs az az elterjedt Molière-legenda, melyet kellő mértékére le ne szállítana. Molière alakja így vesz regénységéből, fényéből vagy sötét pessimismusából, néha talán eszritjéből is, de nyer őszinteségben s gyakran igazságban. Haraszi maga fejtegette a francziáknak a *Revue d'histoire littéraire de la France* című folyóiratban (áprilisi szám) munkájának álláspontját a francia kritikával szemben. E nyomon ismertetjük néhány sorban a magyar író fölfogását.

Mikor a francziák Molièreben az embert rajzolják, nem mu-

lasztják föltüntetni azt a nagy ellentétet, mely szerintők Molière genie-je s külső sorsa közt fönnállott. Szívét ezért megtöltik szomorúsággal, keserűséggel, magát egy hallgatag, bánatos emberre teszik, kinek lelkén a véghetetlen fáradság nyomása gubbaszkodik. E célra azután túlságos sötétben festik Molière sorsát, bajait, házasságát. Larroumet egyenesen a melancholia betegét rajzolja már Molièreben. Műveinek minden sorában vonatkozást keresnek szomorú sorsára, s minden közönséges tréfájában egy-egy könnyecseppet. Haraszti a túlzásoktól, érdeket keltő hamis árnyalásoktól menten tünteti föl Molière életét. Annyi józan ítélettel még alig tárgyalták Molière magánkörülményeit, mint Haraszti teszi. Harasztinál Molière életében is megtaláljuk a «bon sens»-t, nemcsak műveiben.

Ez a józan ítélet vezeti ott is, hol Molière-ről mint gondolkozóról szól. Ma némelyek, mint a vallástalanság apostolatát szeretik föltüntetni Molière-t; mint atheistát, ki gyűlöli a vallást s a kereszténységet. Mások mint subtilis gondolkozót, kinek eszméit nem szabad azon alakjai ajakán keresni, a kik darabjaiban a józan középérték képviselői. Mintha Molière lelke mélyén nem maradt volna «bourgeois»! Mintha a legfelsőbb philosophiai problémákat kereste volna! Pedig inkább a gyakorlati élet néha kicsinyes kérdéseit szeretne feszegetni; jogaiba helyezni a józan belátást, azon elemi igazságokat, melyeket az emberi gyöngeség oly gyorsan feled s épen azért lépten-nyomon beléjük is botlik s komikus félszepszgekbe kerül.

Molière komikumát illetőleg is épen olyan óvatos, mint találó megjegyzéseket olvashatunk Haraszti könyvében. Sok kritikus annyira megy az egyoldalúságban, hogy Molière vígjátékaiban csupa komolyságot, igazi tragédiát lát. Kétségtelen, hogy Molière, mert hű akart maradni a valósághoz, nem hűnyt szemet az élet sötét oldalai előtt sem, mint satirikus moralistának az érem fordított lapját is látnia kellett. Azonban azok, kik Molière egynémely vígjátékának komoly folytatását volnának hajlandók megírni azon föltevésben, hogy a Molière-hibák s félszepszgek könnyen végzetes következményekkel járhatnak, elfelejtik, hogy hasonló eljárással Racine tragédiát is könnyen komédiákká változtathatják. Molière megtartja a vígjátéki mértéket. Ha néha mutat is komolyabb jellemények leheltségére, nem megy el a határig s különösen jellemei rajzában mindig a komikum az uralkodó elem. Ez érvényesül Harpagonban, mint Arnolpheban, Alcestében. S ha egy francia szó

szerint Molière vígjátékai hamar elkomorodnak; a dolgot meg is lehet fordítanunk s elmondhatjuk, hogy bennök a komor elem csakhamar komikaivá válik.

Az emberi szív, a mint gyöngéit kitarja fájdalmában, bűneiben, nemes hevületeiben egyaránt: az Molière vígjátéka. Egy szemernyi pessimismus van benne, mert ez az emberi dolgoknak egy kissé mélyebbre ható megfigyelésével együtt jár; de azért nem oly keserű Molière nevetése, mint azt Sainte Beuve óta annyiszor ismétlik. E nevetésre rá-rá esik a sarcasmusnak s melancholiának árnyéka; de se az embergyűlölet, se lelki csalódás nem a forrása. Molière nevetése egy komikai költőé, ki megtámadva az erkölcsi félszepségeket, melyeket megjavíthatni remél, mindenekelőtt mulattatni akarja közönségét s magamagát. S könnyű volna kimutatnunk, hogy minden moralista-irányzata mellett is, nem egy vígjátéki tárgyat első sorban azért dolgozott föl, mert a komikum gazdag forrását látta benne. Sőt annyira szerette a naiv, szívből fakadó nevetést, hogy néha a durvább eszközöktől sem riad vissza, csak neveltetők legyenek; két kézzel merít a bohózatosból. Olyan bort is mér, mely nem mindig a legnemesebb fajtájú s erős, de azért mindig természetes és tiszta.

E néhány megjegyzésből is láthatni, mily irányban indul a magyar Molière-életrajz. A tanulni vágyó tájékoztatást nyer nem csak Molière költészetéről egészében, hanem minden egyes művének elemzését is megtalálja benne. A könyv azonban a lelkiismeretességnek hibájával is bír. Nemcsak Molière-rel foglalkozik, hanem mindig szem előtt tartja az egész Molière-irodalmat is s néha oly nézetek czáfolatába is bocsátkozik, melyeket talán megemlíteni sem volt szükség.

g.

Diaconovich C. dr. Enciclopedia Română. — Sibiu. 1897. Editura W. Krafft. Vol. I. Fasc. 1—3. Nagy 8°. Megjelenik az erdélyi román irodalmi és közművelődési egylet (Astra) pártfogása mellett.

Romániában minden iskola falán, a miniszteriumok, szerkesztőségek s bankhivatalok író-asztalai fölött, ott függ az utópikus nagy román birodalom térképe, melybe Erdély, Bukovina s a keleti magyar megyék is, Timişana, Crişana, Marmatia stb. nevek alatt a Tiszáig be vannak foglalva.

Mindenki tudja, hogy az oláhok igénye az erdélyi és tiszta-

menti magyar területek bírására abból a históriai képzelődésből származott, hogy az oláhok egyenes utódai a dáciai római kolónusoknak, kiket Traján császár Dácia 107-ben történt elfoglalása után oda telepített. E szerint a magyarok a honfoglaláskor Erdélyben találják a románokat s csak legyőzések s államaik lerombolása után alkothatják meg Magyarországot.

Ez a continuitás tana, melyet már az iskola első osztályaiban oltanak a tanuló ifjúságba, mely aztán a magyarságban nem lát mást, mint a románok ősi jogainak elkobzóját, római kulturájának megsemmisítőjét, pedig ma már nyilvánvaló, hogy az oláhok dáciai eredete nem egyéb történeti mesénél.

Ma már jól tudjuk, hogy Trajánus kolónusai nem voltak latin anyanyelvűek, de kisázsiai, görög s egyéb keleti népek, a kik a latin nyelvet csak úgy használták, mint a múlt századokban Spanyolországtól Svédorszáig román, germán, magyar, szláv nemzetek használták a latint egyházi hivatalos és irodalmi nyelvül, a nélkül, hogy annak hatása alatt valahol új-latin népek keletkezhetek volna.

Azt is tudjuk, hogy 271-ben Aurelianus a góthok elől kiűrtette Dáciát, melynek kolónusai a balkáni tartományokban helyezkedtek el, míg később a népvándorlások ott is teljesen elpusztítottak minden rómaiságot, úgy hogy a 600-ik év körül a keletrómai birodalomban nyelvi és ethnographiai rómaiság nem volt többé. De a nyelvészeti kritika azt is kimutatta, hogy az oláh nyelv nem is lehet régibb a VI.--VII. századnál, vagyis az olasz, francia, spanyol stb. nyelvekkel egyidőben keletkezett; az oláh nyelvnek tehát olyan helyen kellett keletkeznie, a hol e századokban a nyugati román nyelvterülettel kapcsolatban volt. Ilyen nyomokon jutottam arra az eredményre, hogy az oláhság csak Olaszországban keletkezhetett a középkor első századaiban, innen jut a Balkán-félszigetre, onnan pedig tovább észak felé.

Az oláhság alakulásának képe a következőkben foglalható össze:

Az oláhság alapja, a mit a nyelvből lehet kimutatni, egy apennini pásztornép (kétségtelenül Közép-Itáliából a sabin-umber területről), mely a pápai birtokon magát románnak (rómainak) nevezte, a mint az olasz nép magát közönségesen a lakott tartomány vagy vidékről nevezi. Egy ilyen pásztortörzs, mint keresztén s római katolikus, a minek bizonyítéka az, hogy az oláh nyelv egyházi terminológiája tősgyökeres olasz, nyájaival Friaulon át indult meg a IX. század körül s Krajnán át húzódott le a Bal-

kán-félszigetre a régi Illyricumba a X. század folyamán. Itt a románok s az albánok érintkezéséből s amalgamájából származott a tulajdonképeni oláh nyelv, mely nem olasz már, de félig olasz, félig albán, azaz eredeti anyaga olasz (szavak, képzők), míg grammatikája, észjárása csaknem teljesen albán.

Az így alakult oláhságot vándorösztöne oda vitte, a hol bő legelőt talált nyájainak; így kerülnek a bolgár-görög zavarok idején a dunáninneni területekre is (a XIII. század elején Szörénységbe) s aztán a Kárpátok vidékeire Erdélybe, Máramarosba s még későbbben a török hódoltság korában és után, a keleti magyar megyékbe is.

Ezek olyan tények, melyeket ma már úgyszólván mathematikai szabatossággal lehet bizonyítani.

Az oláhok azonban nem igen akartak tágitani; nem akartak róla tudni, hogy ők Magyarország megalakulása után jóval később lépték át a magyar határt, hogy dáciai eredetök csak mendemonda, hogy a Balkán felől vándoroltak be, mint pásztorlakosság politikai szervezet s kultura nélkül, szláv egyházban, melynek hatása alá az Ochrida-vidéki Bolgárországban kerültek.

De hamis tanokat, akárhogy szítsák is azokat politikai aspirációk, örök időkig nem lehet erőszakolni. Be kellett végre látniok, a mit mi már régen hirdetünk, hogy az ő dáciai rómaiságuk nem egyéb kábító álomitalnál, melynek mámorától semmit sem képesek megérteni.

Akarva, nem akarva kénytelenek voltak belátni, hogy hamis alapon csak hamis kultura keletkezhetik; itt-ott egy-egy modernebb író szólalt meg, szakítva a régi hagyományokkal, mígnem újabban egy irodalmi vállalat, mely a kor színvonalán akar mozogni, nyíltan szakít a nemzeti előítéletekkel, a mi bizonyára nagy föltűnést fog kelteni a románoknál, a kik a fordulatra nem voltak elkészülve.

E vállalat a Diaconovich Kornél szerkesztésében megjelenő *Enciclopedia Româna*, mely Nagy-Szebenben jelenik meg füzetekben s körülbelül olyan terjedelmű munka lesz, mint az Athenæum két kötetes lexicon.

E vállalat harmadik füzetében van szó a macedon-oláhokról, a kik magokat arumän-nek nevezik s nyelvök a dunáninneni s istriai oláhsággal közös alakulás. E cikk megírását a szerkesztő Weigand Gusztávra, a bukaresti román akadémia tagjára s a lipcei román seminárium igazgatójára bízta, a ki a románoknál szak-

tekintély, (tőle várták sokan, hogy a magyar nyelvészekkel szembe-fog szállani), olyan ember tehát, a kihez nem fér gyanu, hogy a magyar politika szolgálatában áll.

Czikkéből álljon itt a következő rész, mely az oláh nyelv történetéről szól:

«A mint előbb említettük, az arumäneek a daco-rumäneekkel közös eredetűek, a mi nyelvökből világlik ki. E kérdés csak az összes rumäneek eredetének kérdésével kapcsolatban tárgyalható, vagyis mindenekelőtt az a kérdés merül föl, hogy vajon a régi Dáciában vagy Mösiában keletkezett e a rumän nemzet? Az erre adott felelet, megfejtése az arumäneek eredetének is. Mindenesetre téves az a vélemény, hogy a rumän nyelv Dáciában keletkezett, az arumän pedig Mösiában, mert teljesen lehetetlen, hogy a vulgáris latin nyelv a III. században Kr. u. annyira hasonlított volna a rumänhez, hogy 1500 évnyi időköz alatt a két nyelv között oly meglepő hasonlóság nyilvánuljon, tekintve a csekély érintkezést, mely e két dialektus között a geographiai távolság miatt lehetséges volt. Ezenkívül a dáciai és mösiai latin peleographiai emlékek sem nyújtanak semmi bizonyítékot e theoriához. A rumän nyelv alakulásának korszaka a VI—IX. század közé esik, mikor e nép valamennyi ága együtt élt. A VI. század előtt nem is lehet szó rumän népről és nyelvről. Azért nem is lehet a gyakran idézett «torna torna fratre» a rumän nyelvből való, hanem egyszerűen vulgáris latin. A legrégebb tudósítást a rumänekről Kedrenosnál találjuk 976-ból, mikor azt mondja, hogy a bolgár Dávidot Castoria és Prespa közt (Albánia) a Kalidrisnek (Szép tölgyek) nevezett helyen vándor vlachok, kik valami rabló pásztorok lehettek, megtámadták és megölték. Így írja le a vlachokat kétszáz év múlva Tudelai Benjamin is. Ugyancsak Kedrenos emlékszik meg az 1014. évi kimbalongi hadjáratról. Ez a név nem latin többé, hanem rumän, a mikor az idegen fülében az ä hangzó már mint i hangzott, a mint ma is hangzik némely rumän vidéken».

Íme, ez az álláspontja az *Enciclopedia Română*-nak az oláh eredet kérdésében! Ugyanaz, a mit mi évek óta hirdetünk, a miért annyi szemrehányást kellett hallanunk a román sajtótól azon a czímen, hogy mi a magyar nemzeti politika érdekében szándékosan hamisítjuk a történelmet.

Az *Enciclopedia Română* állásfoglalásával ünnepélyesen el van temetve a continuitás tana s vele elmerült az az alap, melyen egy történet-nyelvészeti iskola (Hasdeu, Xenopol) gyermekes.

ábrándjait szőtte s melyre indokolatlan politikai aspiratiók légvárait emeltek.

Nem tudjuk, Diaconovich szerkesztő úr a maga jószántából adta-e ki e cikket, mely fényes igazolása annak, hogy a magyar tudományosságot e kérdésben is a legtisztább objectivitás vezette, vagy pedig Weigand tekintélye előtt hajlott meg? . . . Egyre megy. A tény az, hogy az *Enciclopedia Română* az első román nemzeti czégű irodalmi vállalat, mely a román nagy közönségnek először tárgyalja fajuk és nyelvök történeteit a kritikai tudomány hangján.

Réthy László.

Aischylos Orestie. Griechisch und deutsch von Ulrich von Willamowitz-Moellendorff. Zweites Stück. Das Opfer am Grabe. Berlin. Weidmannsche Buchhandlung. 1896.

Néhány sorral figyelmébe akarjuk ajánlani Willamowitz kiadását mindazoknak, kik Aischylos költészetébe behatolni kívánnak. Willamovitz nemcsak philologus, ki tudományán uralkodik s kinek szellemében a görög századok történeti s irodalmi problémái új vonatkozásokban jelennek meg s eredeti szempontok szerint alakulnak, hanem költői érzékű fordító is, kinek fordítása philologiai magyarázataival majdnem egyenlő értékű. Mert megbecsülhetetlen példát mutat az a nagy philologus arra, hogyan kell a régieket fordítani. Sohasem a pusztá szót magát adja vissza, hanem a gondolatot; s a görögös kifejezés helyébe teszi azt, melyet megfelelőleg a német nyelv szelleme megkíván; a szószerinti hűség hiányában annál találóbb nála a költői hűség. Mert nem szabad felednünk, hogy a régi tragikusok s különösen Aischylos fordítása első sorban költői értelmezés is. A szöveg nehézségein s homályán a szolgaias fordítás nem segít. Hiányzik belőle a darab élete, a költő lelkületének megértése. Aischylos fordításához nem elég görögül tudni; Aischylos gondolatkörét, érzelmi világát kell először elsajátítanunk, hogy fordíthassuk. S ez az, mi Willamowitz tudományának és költői érzékének sikerült. Azt hiszem, alig lesz philologus, ki Willamowitz könyvét olvasva, érezni nem fogja, hogy mélyebben érti a tragikusok világát, mint eddig. S ez épen úgy a fordítás érdeme, mint a magyarázatoké. Ez a két dolog Willamowitznál lényegében egy és ugyanaz: a tárgyába való mély belátás eredménye.

Erről tanuskodik az a bevezetés is, mely fordítását megelőzi.

Kiindúl benne a vérboszu kérdéséből, mely primitív népek társadalmában oly fontos és jellemző szerepet játszik s finoman kimutatja, mily különbözően értelmezik azt az ionok, kik közt Homer költészete fakadt s az anyaországban a dór bevándorlók, kik csakhamar meghódoltak az ott élő régi hagyományoknak. Míg az ionok hazájoktól elszakadva, mintegy gyökerestül kitépve, az anyaország erkölceit feledve, annak kötelékeiből kibontakozva, új életet kezdenek, melyben a traditio megszakadtával az ősök tisztelete elhalványul, a halottak cultusa gyöngül s a lélek erőtlen árnyék lesz: addig a régi hazában a múlt hagyományai, melyeket a hatalmas síremlékek is ébren tartottak, az ősök lelkének hatalmát és a családban fönmaradó erejét hirdették s ezzel együtt a vérboszu szentségét és köteleességét. E hit szerint magának a meggyilkoltnak lelke él és tevékeny az utódban, mikor halálra keresi a sértőt. Ezt a hitet a görög állam magáévá tette, csakhogy a családi közösség helyébe mindinkább az állam hatalma s a magánboszu helyébe a törvény határozata lépett s a véres megtorlást a delphii Isten szentesíti s rendeli el. Ez a fejlődés körülbelül a VIII. századra esik, mikor a delphii Apollo tekintélye fejlődése erejében áll, mikor papjai az ioni epos nyelvét is átveszik s majd, Willamowitz szerint, az Atridák átkát is egy irányzatos delphii epos tárgyává teszik, melynek fölfogása előtt meghajlik Stesichoros, Simonides, Pindaros s melynek szellemén, új idők nyomát hirdetve, csak a görög tragédia változtat, nem ugyan Sophoklesben, ki naivabb hittel s hagyományosabb érzülettel ír, de Aischylosban.

E változást a viszonyok változása is magyarázza. Athenben az alatt megtört a nemzetségek hatalma s ezzel az új alakulás a vérboszút is kivette kezökből, szabályozta, korlátokhoz kötötte az állami jogszolgáltatást. Az athéni szemében Orestes önkényes tettének becsülése alább szállott, de szörnyen megnőtt előtte bűnének súlya. Aischylos lelkében a régi meséből már erősebb nyomot hagy az, hogy Orestes anyagyilkos, mint az, hogy apja boszulója. E tettel szemben érzi a megengesztelés hiú voltát s így homályosan, mintegy érzelmi ítéletben megjelen előtte az a sejtélem, hogy az az Isten, a ki ily tettet parancsol s azt jóváhagyja, nem lehet jó, tökéletes Isten, nem lehet maga az istenség s erkölcsi törvénye is hiányos. Ehhez járul még az athéni életben a személyes felelősség s az egyéni önállóság értékének emelkedése is; ez is csökkenti az átöröklött átok és boszu kényszerének érzetét. Így az Oresteia hagyományos fölfogása ellen önkéntelenül is visszahatás támad Aischylos lelkében

s öntudatlanul is magasabb erkölcsi fölfogással s tisztább vallássossággal fogja újra föltüntetni azt, mit a régiektől átvett. Az alap tényeken, a delphii Isten parancsán, közbejárásán nem változtathat, de igen a történet szellemén s ha nem is tudatos dialektikával, akaratos ellenzéssel, de szíve homályos ösztönével, érzése hatalmával Apollo végzése ellen tüntet s Orestesben a lelkiismeret kínjait szólaltatja meg.

Együtt jár ezzel, hogy Aischylos a nő méltóságát is jobban elismerte, mint eddig történt. Archilochosnál, Anakreonnál, Pindarosnál a nő első sorban csak érzéki vágy tárgya; Aischylos és Euripides, «a nőgyűlölő» adják meg neki a költészetben az őt megillető méltóságot. E szempontból is mélyebbre száll Orestesnél a bűnös tett serpenyője. Szóval a régi történet körvonalai maradnak, de más lesz erkölcsi s æsthetikai mérlegelése. Aischylos tragédiájában mintegy rejtett betűkben meg van írva, mint küzd az emberi szellem régibb hagyományok hatása s újabb eszmék befolyása alatt. Aischylos nem tagadja Apolló isteni hatalmát, sem jövődölései valóságát, de öntudatlanul már magasabb eszmény nyilatkozik meg lelkében, mint a delphii isten erkölcsisége. S épen ez a mélyen értett, de tudatosan föl nem fejtett ellentét a régi vallás és egy újabb erkölcsiség között teszi Aischylost oly nagy vallási költővé, a milyenhez még csak Dante fogható. Euripidesnél azután tudatos és teljes a múlt vallásával való szakítás. Előtte az anyagilykosságot parancsoló isten pokoli hatalom s a tett véghezvivői vagy gyöngébábok, vagy gazemberek.

Nem kis érdeme Willamovitznak, hogy nyomról nyomra kimutatja, mennyi pszichologiai mélységet vitt be Aischylos tárgyába. Sok hatásos külső cselekvény van a drámában, de a legfontosabb mégis Orestes lelkében megy végbe. Mind fordításában, mind jegyzeteiben kiemeli Willamovitz azt a drámai fejlődést, hogyan jut rá lassanként Orestes, hogy kötelességének tartsa megtenni oly tettet, melytől lelkiismerete visszaborzad, s hogyan rázza meg őt, minden isteni ígélet ellenére, a lelkiismeret, mikor e vélt kötelességét teljesítette. Zord és kevés szavú e rajzban Aischylos művészete; nem könnyű élvezetnek való; de ha egyszer szívünkbe nyilallott, hatását nem törli el többé semmi sem.

Orestes lelki küzdelmének e hangsúlyozása s a *Coephoroi* középpontjába helyezése tudtommal Willamovitznál fordul elő először. Azt mondhatjuk, e gondolat æsthetikai Kolumbus-tojás volt. Milyen természetes s mélyre menő gondolat! S mégis Willamovitz

philologiai tehetsége és ismeretei kellettek hozzá, hogy e szellemes gondolatból tudományos értékű magyarázat legyen. Aischylosról «suggestivebb» dolgokat nem írtak, mint a mennyit Willamovitz fordításában s jegyzeteiben találunk. Míg a philologiai tudománynak ilyen termékei vannak, a classikus tanulmányok elleneseiről a legnagyobb lelki nyugalommal elmondhatjuk: «Uram, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek.»

Willamovitz értekezése végén különben néhány sorban a modern dramaturgia szempontjából is szemügyre veszi a *Choephoroi*-t s jelenetezéséről s előadásáról néhány finom s szellemes észrevételt tesz. Azoknak, kik a darab színpadra hozásával foglalkoznak, nagyon ajánlhatjuk, hogy Willamovitznak úgy fordításáról, mint a darab jelenetezését illető megjegyzéseiről tudomást vegyenek.

Szólanom kellene még szerzőnek a delphii eposra vonatkozó hypothesiséről is. Annyi bizonyos, hogy vele a vérboszúról való fejtegetéseinek s az Orestes-monda alakulásának érdekes hátteret adott. A görögök őskorának s régibb történetének mezején az újabb kutatások nyomán annyi új, vagy eddig kellő figyelembe nem vett adat került fölszínre, de viszont ezeknek egymásra vonatkoztatása, kölcsönös egybefüggése oly bizonytalan, hogy hypothesisek nélkül, egy lépést alig tehetünk előre. Ilyenkor a hypothesis czélszerűségét az bizonyítja, ha szerzője annak révén gondolatkeltő, homályba világító dolgokat tud elmondani, kapcsolatokat, egységet tud föltüntetni ott, hol eddig csak szétszórt elemeket láttunk. Ilyenkor a hypothesis mindenkor megteszi kötelességét, ha idővel tarthatatlanná is válik. Ilyen föltevésekhez Willamovitznak mesteri képessége s nagy bátorsága van; s nagy tudománya mellett épen ez a képessége teszi őt a philologiai mozgalom egyik vezetőjévé. A jelen esetben nem merjük eldönteni, vajon objectiv szükség vezette-e Willamowitzot, vagy inkább érdekes föltevésekben való kedvtelése. Eddig az *Oresteia* anyagát a homeri eposban s a későbbi eposi költeményekben keresték, melyek a homeri hősök visszatéréséről szólnak. De hiányzik bennök az irányzat: a vérboszu szentsége, isteni végzése, mely az önkényes boszútól vagy önkényes kegyelemtől egyaránt független, annak fölötte áll. Ezt az irányzatot nem lehet egy úgyszólván személytelen mondaköltészet alakulásaiból vagy pusztán a néplélek változásaiból magyarázni. Mint nem a néplélek fejlődése hozta létre az *Oresteia*-ban a leglényegesebb utolsó változást, hanem Aischylos tudatos akarata: így van ez

a mondában nyilatkozó irányzatossággal is. E szempontból minden nyom Delphibe vezet. A hetedik századtól Aischylosig innen merítették a költők; s tudva, nem tudva a delphosi epos nyomán meséltek Orestes történetét a mesemondók. Minden attól függ, rekonstruálhatjuk-e az ilyen epost. S Willamowitz most Aischylos s előzőinek költeményeit egybeveti, meglátolgtatja az eltéréseket a helyiségekre, személyekre, jelenetekre nézve; az eltéréseket magyarázza, külön választja, a költemények közös vonásait egybefoglalja: s e közös vonásokban egy kapcsolatos, egységes, erősen irányzatos elbeszélést talál meg: a delphii epost. Csodálkozunk talán, hogy az eposnak nyoma veszett s a görög kritikusok sem tudnak róla? Tönkre tette Aischylos végső, hatalmas költeménye; csak rudimentumai maradtak meg magában Aischylos tragédiájában, olyan részletekben, olyan vonatkozásokban, melyek itt mellékesek, a drámai hatásra közönyösek s melyek magyarázatát épen a monda előbbi alakulásaiban kell keresnünk. S ezzel néhány szóban fölmutattam Willamowitz hypothesis magvát. Ha nem is tekintjük a hozzáfűződő érdekes megjegyzéseket s történeti tanulságokat, érdekes marad mint szellemes módszertani kísérlet. —c.—

Adolf Bartels: Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Die Alten und die Jungen. Eine literaturgeschichtliche Studie. Leipzig, 1897. Ára 1-50 Mk.

A szerző maga világosan megjelöli könyvének célját: tájékoztatni akar bennünket az újabb és legújabb német költészetben; de nem tanulmányozhatta a modern irodalmat oly behatóan, hogy megírhatná kimerítő történetét; azért a gazdag anyagnak csak új és természetes csoportosításával kívánja megkönnyíteni az újabb német irodalmi irányok áttekintését. A kísérlet érdekes, s általában sikerültnek mondható, nem mintha e mellett más, a legújabb német irodalomnak talán jobban megfelelő csoportosítása lehetetlen volna; de Bartels a tárgy pontos ismerete alapján többnyire helyes érzéssel jelöli meg az irodalmi áramlatok keletkezését és fejlődését. E tekintetben könyve fölötte áll E. Wolff: *Geschichte der deutschen Litteratur in der Gegenwart* (1896.) című művének, sőt csoportosítás dolgában fölülmúlja Stern Adolf ismeretes könyvét is. Érdeklődésünket fölkelte szerzőnknek mindjárt az a megfigyelése, hogy 1740 óta minden emberöltő a «Sturm und Drang» egy

nemével kezdi meg pályáját a német irodalomban. A forrongást jelző számok (1740, 1770, 1800, 1830, 1860, 1890), persze ki vannak kerekítve. Nyilvánvaló azonfölül, hogy a megújuló forradalom nem hatja át mindig az egész irodalmat. Gyakran épen a költészet java marad attól érintetlen. Így működnek 1800-ban Goethe és Schiller a romantikusok mellett; 1830-ban Uhland, Grillparzer, Platen, Immermann az «ifjú Németország» mellett; 1860 körül Hebbel, Ludwig, Mörike, Keller és Freytag egy időben a müncheni iskolával. A forradalmat mindig a fiatalok indítják meg; fölkelnek az uralkodó irányok ellen, újra akarják kezdeni a művészetet, gyakran idegen irodalmakból veszik mintáikat, holott rendesen jobban tennének, ha a kipróbált régihez fűznék reformtörekvéseket. Valami újat többnyire oltanak a költészetbe; de más kérdés, vajon az javára is válik-e az irodalomnak, vagy művészetnek.

Bartels az «ifjú Németországot» követő korszakon kezdi tárgyalását. Ez új fölvirágzása a német irodalomnak még 1848 előtt kezdődik, 1860 körül éri el tetőpontját és a hatvanas évek közepén már hanyatlik. A német irodalom ezüstkora ez, szemben a classikus korrallal. Kiválóságát már a kitűnő költők nagy száma is jelzi. Leginkább kimagaslanak köztök Hebbel Frigyes, Ludwig Ottó, Freytag Gusztáv, Reuter Frigyes, Storm Tivadar, Keller Gottfrid. Azelőtt többnyire reactiónak, e szó kedvezőtlen értelmében, mordták az ötvenes évek költészetét s azzal vádolták, hogy híján van az egészséges erőnek. Bartels rámutat e nézet téves voltára; nem a reactio jellemzi ez idők költészetét, hanem a művészethez való visszatérés és a jogos föllépés az irányzatos költészet és politikai lyra ellen. A «költői realizmus» és a befejezett művészi forma lesznek ismét a költők jelszavai, visszahatásul az «ifjú Németország» politikai vonatkozású és szellemeskedő költészete ellen. A politikai viszonyoknak most nincs valami jelentős befolyásuk a német költészetre; sokkal erősebben hatnak rá a társadalmi állapotok, a fölvirágzó gazdaság, az ipar és kereskedelem föllendülése, az általános jólét gyarapodása. Nem volt nagyon mozgalmas, sem szenvedélyes e korszak, de értékes művészetet teremtett, a mely csak a hatvanas évek közepén romlik meg a tőke uralmától és a materialismus túltengésétől.

A hatvanas években új irodalmi irány keletkezik, a mely Berlinből indult ugyan ki, de Münchenben erősödött meg. Geibel, Heyse és Schack gróf a főképviselői, a kikkel sok tekintetben rokon írók Scheffel és Bodenstadt. Bartels «müncheni iskolának» nevezi

el e költőket; jellemzésök a könyvnek talán legsikerültebb részlete. Az új iskola hevesen ellenezte a szabadelvű irányzatos költészetet; ebben tehát megegyezett az ötvenes évek kiváló költőivel; de már messzire eltért az utóbbiaktól abban, hogy romantikus hajlamokat mutatott s nem alapult egészséges realismuson. A «müncheni költők» az általános emberit akarták a költészet tárgyává tenni és Goethe értelmében művelték a világirodalmat. Vonzódtak a képzőművészetekhez és fő törekvésök a forma szépségére irányult, sőt a szépnek egyoldalú művelését nem ritkán túlságba is vitték. Nem menthetők föl azon vád alól sem, hogy a költészetet elválasztották az élettől és a tiszta művészetre való törekvésükben gyakran csak elegáns szalonkölteményeket hoztak létre. Mindamellett nem volt kedvezőtlen a hatásuk az irodalomra, mert finom ízlésű művészek voltak.

Már 1870 előtt mutatkoznak a decadence jelei egyes irodalmi termékekben, melyek részben a müncheni iskolából valók. Bartels főképp Weigand Vilmos (*Essays*, 1894) nyomán jellemzi e sajátzerű irányt, mely 1880 körül a legerősebb és legáltalánosabb a német irodalomban. Okait szerzőnk kivált a tőke elhatalmasodásának, az élvezetek hajhászatának és az uralkodó materialismusnak tulajdonítja. De nem veszi tekintetbe Feurbach Lajos nagy hatását az irodalomra és költészetre. A decadence az egészséges, egyszerű és természetes viszonyok helyett kedveli, sőt dicsőíti az érdekesebb romlás és csábító bűn képeit. Imádja a hatást, melyért mindent föláldoz. E betegség nyomai már Spielhagen Frigyes regényeiben is mutatkoznak, még inkább Hamerling műveiben; egészen a decadencenak hódol Grisebach Ede és a müncheni iskola több tagja, így Hopfen János, Leuthold Henrik.

Az 1870-diki háború nem ébresztett oly költészetet, a minőt sokan reméltek. És ez természetes volt, mert hogy teremthetne egy év, noha telve volt harci sikerekkel, új erős költő-nemzedéket? De hanyatlás sem állott be 1870 után, mert oly kiváló költők, mint Meyer, Greif, Ancengruber és Ebner-Eschenbach, épen ez időben teremtették költészetök legjavát. De a decadence is most kezdi teljes hatalmát kifejteni; fészkei a nagyvárosok, főorganuma a francia hatás alatt álló sajtó, uralkodó formája a tárcza, tipikus képviselői zsidók. Jellemzetes alakjai e hatáshajhászó és teljesen megromlott ízlésű iránynak Lindau Pál, Blumenthal Oszkár és Voss Rikárd. A francia irodalom, főképp a francia sajtó és dráma voltak nagy befolyással a német decadencera; idegen írók ébresz-

tették a nyolczvanas évek közepén azt az új mozgalmat is, mely egyfelől Zola naturalismusára, másfelől Ibsent követve a conventiónális hazugságok kíméletlen megbélyegzésére törekedett. Legkiválóbb képviselői Hauptmann Gellért és Halbe Miksa, míg Sudermann nem annyira Ibsen, Zola és az oroszok tanítványa, mint inkább az ifjabb Dumas követője. Az új nemzedék megundorodott a decadence raffinált hazugságaitól és az igaz igazságot helyezte mindenek fölé. Ezért bámulta annyira Zola, Ibsen és Dostojewsky kérlelhetetlen igazságát és kíméletlen bátorságát. «Természet és igazság» volt az ifjú költők jelszava, a melyen mindig a valóságot értették. Irányuk természetes fejlődésnek volt következménye, s noha tagadhatatlan, hogy sok túlságba estek, brutális igazságuk és mezeten érzékiségök mégis előbbre való a decadence elburkolt bujaságánál. Az új irány más tekintetben is visszahatás volt a régi ellen: az elbizott stréberséggel szemben föltámadt az ifjúságban a sociális érzés, a melyet kivált Tolstoy tanai tápláltak.

A sok vád közt, melyekkel e fiatal írókat illették, kiemelték azt, hogy hiányzik belőlök a nemzeti érzés s hogy idegen írókat követnek. E vád nem mondható jogosnak, mert a mintául vett külföldi írók oly imponáló erővel tárgyalták a modern élet égető kérdéseit, melyek többé-kevésbbé ugyanazok egész Európában, hogy a «legifjabb Németország» is egészen természetes úton hódolt meg a nemzetközi szellemi áramlatnak, annyival is inkább, mivel a korabeli német irodalomnak nem volt ereje, se nemzeti érzése. A legújabb «Sturm und Drang» szoros kapcsolatba hozta az irodalmat az élettel, de kizárólag a naturalismuson alapulván, nagyon egyoldalúvá fejlődött s ezért csak rövid ideig tartott. Visszahatást szült, melyet francia példára symbolismusnak neveztek el. Előbb a test volt minden, most a szellem tagadta meg élettársát, és elmerült a mysticismus s gyakran esztelenség örvényeibe. Németországban a symbolismusnak nem volt egyéb következménye, mint hogy megszüntette az egyoldalú naturalismust. Az 1897-ban megjelent müncheni *Moderner Musenalmanach* a legtöbb német symbolista költőtől közöl költeményeket. A tehetségesebbek köztök Janitschek M., Falke G., míg Scheerbart P. a legsztelenebb valamennyi között. De az egész iránynak nem volt valami mély, sem széleskörű hatása s máris hanyatlóban van. A francziák még nem szolgáltak új jelszóval, melyről minden három évben gondoskodnak. A megfontolás- és tapogatózásnak némi csöndje állott be a mai német irodalomban. Kezd lábrakapni az a meggyőződés, hogy

még se lehet az irodalmat ab ovo kezdeni s hogy a múltnak nagy költőit nem lehet büntetlenül megtagadni.

Bartels könyvének értéke az irodalmi áramlatok megkülönböztetésében és jellemzésében rejlik; már kevésbbé sikerült az egyes költők jellemzése, noha a szerző gyakran finom érzéket tanúsít a rejtettebb vonások fölismerésében is. Nem a tárgy hézagos ismeretének tulajdoníthatók a könyv tagadhatatlan gyöngéi, mert Bartels többnyire jártas kalauznak bizonyúl. A fogyatkozások jó részt a folyamatban levő irodalmi fejlődés gyors átalakulásaiban és az írók gyakori pártcseréjében, — de különösen a szerzőnek ismételt egyénieskedéséből származnak. Az egyéni fölfogás és előadásnak több jó tulajdonsága nyilvánul Bartels könyvében, így különösen az előadás élénk színezete és a finom, mélyreható jellemzése oly költőknek, a kikhez a szerző vonzódik; de viszont elég gyakran túlságra is ragadtatja magát személyes hajlamaitól és könnyen koczkáztat nagyon is egyéni, tehát egyoldalú vagy hamis ítéleteket. Nem lehet nagy hibájául fölronni, hogy részben túlbecsüli Hebbel és Ludwig jelentőségét, mert a kiváló költők mérlegelése jó részt ízlés dolga. Már inkább kihívja a kritikát Freytag jellemzésével, a ki szerzőnk szerint erősen avul ugyan, de legalább mint a német ifjúság költője fog a jövő századba nyúló életet élni. A jövőndölések általában nem ritkák Bartels könyvében és sokszor rejlik bennök némi önkénytelen komikum is. Wagner Rikhard korszakos hatását elismeri ugyan, de a nagy mester félreértésére, vagy helyesebben meg nem értésére mutat az az ítélete, hogy Wagner a decadence főképviseelője. Sudermann felől is fölötte kedvezőtlen az ítélete, s valóban nehezen érthető, hogy épen a *Heimat* című drámát tartja a költő egyik legrosszabb művének. Nem folytatjuk az egyéni ítéletek taglalását, hanem egy más nemére utalunk a helytelen jellemzéseknek: a csoportosítással járó ferdítésekre. Több írónak egy csoportba foglalása és közös jellemzése már önkénytelenül is az igazságnak némi rovására szokott történni: a közös jellemvonások kedvéért néha elmaradnak, máskor jobban kidomborodnak vagy háttérbe szorúlnak az egyes írók egyéni vonásai. Mindez fokozott mértékben előfordul Bartelsnél, mert ő néha tudatosan változtat az igazságon, hogy az általános jellemzésben elmondottakat annál hatásosabban alkalmazhassa az egyes költőkre. Így jár el például Heyse Pálról szólóban, a ki különben — itt Bartels ismét jóslatával lep meg bennünket — néhány művével át fogja lépni a század mesgyéjét. Nem kevésbbé igazságtalan szerzőnk Ebers irányában,

a kit megkülönböztetés nélkül összevegyít az archæologiai irány több más jelentéktelen költőjével. Ezek mellett találunk sikerült jellemzéseket is, s a könyv általában sok jót nyújt, de nyújthatna még többet, ha szerzője nem ítélné oly könnyen s jobban iparkodnék korlátozni egyéni rokon- vagy ellenszenvét.

Wollanka József.

Új magyar könyvek.

Balogh János. Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi multja. Nagy-Kanizsa, 1897. Fischel F. (8-r. 231 l.) 1 frt 50 kr.

Belgyógyászat kézi könyve. Szerk. Bókay Árpád dr., Kétli Károly dr., és Korányi Frigyes dr. IV. kötet. I. fele. A vérkeringési szervek betegségei. Buda-Pest, 1897. Dobrowsky és Franke. (8-r. 333 l.) 3 frt 50 kr.

Bodnár Zsigmond. Erkölcsi kérdések. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 206 l.) 1 frt 50 kr.

Böhm János dr. A liturgikus nyelvekről. Eger, 1897. (8-r. 143, 37. l.)

Chalupka Rezső. Bártfa-fürdő történetének vázlata. Eperjes, 1897. Stehr D. (8-r. 87 l.) 50 kr.

Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000—1895. Millenniumi emlék-kiadás. Csiky Kálmán dr., Kolozsváry Sándor dr., Nagy Gyula, Óvári Kelemen dr. és Tóth Lőrincz közreműködésével szerkeszti Márkus Dezső dr. III. sorozat. 15—18. kötet. 1884—1893. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (N. 8-r. V, 490; V, 416; VII, 516; V, 630 l.) Egy kötet 3 frt.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. XXXI, 368 l.) 2 frt.

Entz Géza. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a m. földrajzi társaság Balaton-bizottsága. II. kötet. A Balaton tónak és partjainak biológiája. I. rész. A Balaton faunája. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (4-r. XXXIV, 252 l.) 4 frt 50 kr.

Grecsák Károly. A váltótörvény (1876. évi XXII. törvény-czikk, magyarázata, különös tekintettel a m. kir. Curia birói gyakorlatára. Függelékül: A váltóeljárás. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. VII, 516 l.) 4 frt 50 kr.

Gunter Archibald. Az amerikai. Regény. I. kötet. (Egyete-

mes regénytár. VII. évf. 13. k.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner (8-r. 159 l.) 50 kr.

György Aladár. A föld és népei. Népszerű, földrajzi és népismereti kézikönyv. 2. újból írt kiadás. I. kötet. Amerika földrajzi és népismereti leírása. II. kötet Afrika földrajzi és népismereti leírása. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (N. 8-r. 628, 524 l.) 15 frt.

Iparművészet 1896-ban. Millenniumi emlékkönyv. A magyar iparművészeti társulat megbízásából szerkesztette Ráth György és Györgyi Kálmán. Buda-Pest, 1897. Eggenberger (4-r. 426 l.) 6 frt.

Jármay László. Ó-Tátrafüred (1797—1897) és környéke. Ó-Tátrafüred fennállásának 100-dik éve alkalmából. Buda-Pest, 1897. Eggenberger. (8-r. 127 l.) 50 kr.

Junk Károly ifj. Ábránd. Tárzanovellák. Szatmár, 1897. Reizer J. (16-r. 94 l.) 80 kr.

Kemény Zsigmond br. összes művei. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r.)

4. 5. kötet. Beszélyek és regénytörödékek. 1. 2. kötet. (328, 380 l.) 4 frt 50 kr.

6. kötet. Özvegy és leánya. (364 l.) 2 frt 50 kr.

Kreutzer Béla. A munkanélküliség a Német birodalomban. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 35 l.) 30 kr.

Malcomes Béla br. Napról-napra. Költemények. Buda-Pest, 1897. Dobrowsky és Franke. (16-r. 109 l.) 1 frt 50 kr.

Margalits Ede. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. A m. t. Akadémia és a Kisfaludy-társaság támogatásával jelent meg. Buda-Pest, 1897. Kókai L. (8-r. VII, 770 l.) 5 frt.

Milhoffer Sándor. A talajkimerülés tekintettel a csökkenő termésekre és az ezeket befolyásoló termelési tényezőkre. A gazdasági tudomány jelenlegi ismereteinek tekintetbe vétele mellett. Buda-Pest, 1897. Könyves K. (8-r. VI, 592 l.) 4 frt.

Nagy Dezső dr. Az ev. ref. egyházi törvénykezés kézikönyve. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky. (8-r. 119 l.) 80 kr.

Nagy László. Térképolvasás. Térképfelhasználás. Az osztrák-magyar monarchia részletes- és Közép-Európa általános térképének beható ismertetése. Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel O. (8-r. XI, 190 l.) 2 frt 70 kr.

Óváry Lipót. Emlékbeszéd Cantù Cæsar külső tagról. (A m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek IX. köt. 1. sz.) Buda-Pest, 1897. Akadémia (8-r. 21 l.) 30 kr.

Palóczi Antal. Vignola oszloprendjei. Módszeres szerkesztéssel magyarázva. 2. javított és bővített kiadás. Buda-Pest, 1897. Pfeifer (4-r. 25 l. és XII tábla) 2 frt 50 kr.

Perényi József dr. Szemerei Szemere Miklós életrajza. A költő arcképével és a Szemere-család leszármazási táblázatával. S. A.-Újhely. 1897. Lövy. (8-r. 85 l.) 1 frt.

Perl Ede. Az országban újabb időben épült vasúti és közúti hidak vasszerkezeteiről. Buda-Pest, 1897. Kilián (4-r. XXVI, 63 l.) 3 forint.

Schlesinger Károly. A műkedvelő fényképész. Rövid útmutatás a fényképezés megtanulására. 2. kiadás. Buda-Pest, 1897. (16-r. 101 l.) 15 kr.

Szalay József. A magyar nemzet története. A millennium alkalmából átdolgozta és újból sajtó alá rendezte Baróti Lajos dr. III. kötet. Magyarország a Habsburg-házból való választott királyok korában. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (4-r. 556 l.) 7 frt 50 kr.

Tóvölgy Titusz. Van-e másvilág? (A szellemek országából.) Buda-Pest, 1897. (8-r. 254 l.) 1 frt 50 kr.

Vargha Gyula. A boszuló kard. Regényes dalmű 5 felvonás. A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert mű. Buda-Pest. 1897. Kilián. (8-r. 81) l. 1 frt.

Volf György. Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás. Buda-Pest, 1897. Eggenberger (8-r. 96 l.) 80 kr.

Wallentinyi Dezső. Kuthy Lajos életrajza. Rimaszombat, 1897. (8-r. 99 l.)

Zichy Antal. Gróf Széchenyi István életrajza. II. kötet. 1845—1860. Buda-Pest, 1897. Ráth M. (8-r. 380 l.) 4 frt 80 kr.

A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL.

Első közlemény.

I.

Visszatekintés az egyházpolitikai kérdésekre. — A polgári házasság. — A lelkészek illő ellátására vonatkozó ügy. — Ez ügy megoldásának több mint egy századon át halogatása indokolatlan volt s hátrángókkal járt minden tekintetben. — Ellenkezőleg az autonómiai kérdés elhúzódlása elősegíti a megoldásnak azt a módját, mely a katolikus egyháznak az állammal való nyolczszázados viszonyából folyó körülményekkel is számol. — A ragyon kezelése és a főpapok kinevezésére vonatkozó befolyás az autonómiai kérdés sarkpontja. — Az autonómiai ügy előzményei. — A főpapi kar kívánatai 1848., 1850., 1856 években. — A Felső a katolikus alapítványok kezelésének megvizsgálására 1877-ben, a vallás- és tanulmányi alap jellegének megvizsgálására 1879-ben és ugyanez alapok föl ügyeletére 1880-ban bizottságot küld ki. — A püspöki kar kívánatai 1882- és 1884-ben. — Az erdélyi kormányzateki katolikus és a magyar helytartótanácsi egyházi bizottság mintájára szerrezenülő bizottság föllállítását kívánja. — A püspöki kar érveléseinek bírálata. — Az erdélyi katolikus bizottság föllállítása 1767-ben. — Surlódlások a bizottság tagjainak összeállítása s a guberniumhoz való viszonya tekintetében. — Változások II. József alatt. — A püspök tagsági joga iránt fölvetett kérdés. — A katolikus bizottság a kormányzateki bizottsága s a katolikusoknak nem önálló, független autonómiai közege. — A katolikus vallás helyzete Erdélyben a fejedelmek alatt. — A vicariások. — A püspökség visszaállítása. — A püspöki szék betöltésére vonatkozó kijelölés ügye. — A kormányzateki előterjesztése ez ügyben Kovács Miklósnak püspökké kineveztetése után. — A kijelölési kérdés méltatása. — Tüργyalások a vallás dolgában I. Lipót alatt. — A rendek kijelölési joga. — A katolikus status elnerezésének használatba vétele.

A jó politikának föltétele nemcsak az, hogy magokban jó, elméletileg kiforrott, helyes eszményeket tüzzön ki czélul, hanem az is szükséges, hogy a megfelelő intézményeket akkor

iparkodják megvalósítani, midőn életbeléptetésök gyakorlati föltételei megvannak; midőn beállottak azon körülmények, melyek a sikert biztosítják, mert a tervezett intézmények a létező szükségletet képesek is kielégíteni.

Helyesen mondta egyik francia belügyminiszter La Fayette tábornok szobrának leleplezésénél 1883-ban, hogy: «Nem lehet tíz nap, de tíz év alatt sem átalakítani valamely társadalmi rendet. Hiábavaló törekvés a törvényalkotás tárgyává oly reformokat tűzni ki, melyek nem tették meg az utat az erkölcsökhöz, mi annyit jelent, hogy minden előhaladás inkább a nevelés, tanítás műve, mint a törvényhozásé. Más részről szükséges, hogy e sokszor kínos, de mindig dicséretes türelmességgel szemben a kormány — ez alatt az összes nyilvános hatalmakat értve — állandóan tájékozva legyen a közvélemény mozdulatai iránt, figyelje meg mintegy annak növekvését és ne késsék soha sem a törvény szentesítését biztosítani azon reformoknak, melyek már az erkölcsök szentesítését megnyerték. Ekkor van meg a kormány és a nemzet képviselői között az eszmék állandó cseréje és ekkor válik igazzá, hogy a nemzet véleménye tükröződik a kormányban».

A helyes politika megkívánja, hogy oly kérdések vetessenek föl, melyek megérttek a megoldásra, egyrészt, mert helyesek, másrészt, mert a megoldás föltételei is megvannak.

Az egyházpolitikai kérdések ügye nehéz viszonyok között jutott nálunk megoldásra. Már évek óta a bizonytalanság és nyugtalanság érzete vett erőt a kedélyeken szerte egész Európában, mert úgy látszott, mintha a század, mely oly nem sejtett átalakulásokat hozott minden irányban létre, még végső éveiben is új megújításokat rejtegetne.

Ily körülmények közt pedig ha valahol, úgy minálunk van szükség az óvatosság- és előrelátásra, az erők kimélzése és gyűjtésére, hogy készületlenül ne lepjenek meg bennünket az események. Szükség van arra, hogy kerüljünk mindent, mi szétválaszt, ellenben keressük és ragadjuk meg mindazt, mi egyesít bennünket és erőnket gyarapítja a megpróbáltatás idejére.

Sajnos dolog, hogy azok a kérdések, melyek éveken át a pártokon és az elméken országszerte uralkodtak, nemcsak nem voltak alkalmasak az egyetértés, az összetartás, az erők egyesítésének hajlandóságát és érzetét fölkelteni és megszilár-

ditani, hanem ellenkezőleg, elidegenítették egymástól azokat, kiknek az összetartozandóság és együttműködés szükségességétől áthatva, vállvetve kellene azon czélok megvalósításán munkálkodniok, melyek az ország, a nemzet anyagi és szellemi előhaladására szolgálnak.

Vajon ki ne akarná a magyar állam megerősödésének föltételeit minden irányban megteremteni? Ki ne akarná, hogy az államiság annak külső nyilvánulásaiban is méltó kifejezést nyerjen és a nemzeti kívánalmak teljeseledést nyerjenek? Ki ne akarná a felekezetek közt a vallási békét? Ki ne rettenne vissza azoktól a bajoktól, veszélyektől és csapásoktól, melyek a harcznak a vallási téren fölidézésével az országra és a nemzetre súlyosodnának azáltal, hogy, mint Deák egyik beszédében mondja: «a vallásnak és lelkiismeret szabadságának tárgya, boldogító áldások helyett, a visszavonás és indulatos gyűlölség magvait» szórja el közöttünk?

Sajnos, hogy az egyházpolitikai törvények a visszavonás és gyűlölködést idézték föl s külön táborokban egymás ellen állították azokat, kik a czélokra nézve — ha a kivétel módzataiban többé-kevésbé el is tértek egymástól — megegyeztek.

Szükség volt nálunk is a házassági viszonyból eredő jogi kérdések fölött állami biráskodásra. A kötelező polgári házasság nem érinti a házasság szentségi oldalát és viszont az egyház sem tagadja (az elfogultak kis számát kivéve), hogy a házasság egyszersmind polgári szerződés, mert hiszen azok, kik valamely vallás hívei, egyszersmind az állam polgárai is, mely hivatva van a joguralmat létesíteni s polgárai között a jogviszonyokat szabályozni. A házasság a legelső társas szerződés, a legelső társaság: *Prima hominum societas in ipso conjugio est...* principium urbis, mondja Cicero. Vajon a vallási társaság, melynek czélja a vallás gyakorlata, van-e hivatva a házasság, a szülői, a családi társaságnak az államra kiható jogi viszonyait is szabályozni, vagy pedig az állam, melynek czélja és föladata épen a joguralom létesítése? A válasz kétséges nem lehet.

Hogy azonban nálunk mind ennek egységes állami rendezése be nem következett, illetőleg ez ügyek több része az egyház kezében maradt, ennek természetes magyarázata az állam összes intézményeinek a katolikus vallás és egyházzal való egybeszövődése, mely a katolikus vallás- és egyháznak

állami vallási és egyházi minőségén alapszik, s melynek a többi vallásokra is kiható következményei a viszonyok változása ellenére sem szüntethetők meg egyszerre.

Az elkülönítés, a viszonyok által kívánt, de azok által egyszersmind határolt szétválasztási folyamat követi. Nem kell annak erőszakkal utat törni, midőn azt az emberek, a viszonyok, az intézmények átalakulása, fejlődése a gyökeres újítások befogadására önként nyitja meg.

Midőn a polgári házasság sok oldalról nemcsak rokon-szenvvvel nem találkozott, hanem inkább ellenszenvet, a kedélyek fölháborítását idézte föl, sokan aggódva kérdezhettek: vajon annál a bajnál, melyet orvosolni kívánt, nem nagyobb bajt támaszt-e és vajon az orvosszerre a főnforgott viszonyok közt nem alkalmazható-e:

Dure à jamais le mal, s'il y faut ce remède.

Óhajtható volt, hogy a polgári házasság oly újítás legyen, mely a polgári törvénykönyv nagyon is érzett szükségéből folyó általános rendezésnek igényeinkhez, valamint viszonyainkhoz képest fokozatosan átalakítandó intézményeinkbe beilleszthető természetes eredménye, melyet tehát az átalakulás fokozatos folyamában megnyugvó nemzedék nem mint a vallás, az egyház ellen irányuló külön intézkedést, hanem mint az állami és jogrend általános szabályozásának természetes, okszerű fejleményét, követelményét tekintti, melybe lelkiismeretén tett erőszak nélkül belenyugszik és pedig annyival inkább, mert attól, mint az állami élet egyik elengedhetetlen követelményétől a «tolerari posse» elv alkalmazását a római curia meg nem vonhatja és soha meg sem vonta.

Ki tagadhatná azonban, hogy utóbb a kormány teljesen megváltozott, teljesen más helyzettel állott szemben, mint eleinte, midőn a kérdés fölmerült. Az ügy alakulása, fejlődése természetsszerűleg, szükségképen vezetett a mai helyzetre: a gyökeres megoldásra, mely elől a kormánynak többé kitérnie már alig is lehetett. A szükségbeli, a facultatív polgári házasság csak félrendszabály, mely ellen a fél rendszabály természetében rejlő eredeti hibákon kívül mind azon hiányokat föl lehet hozni, melyeket azok pártolói a kötelező polgári házasság ellen latba vetnek. Azt mindhiába nem lehet tagadni, hogy a facultatív és a szükségbeli polgári házasság egyenesen az egyház ellen irányul, azok számára hozatik be,

kik az egyház szabványai alól magokat ki akarják vonni, míg az általánosan kötelező az államot legközvetlenebbül érdeklő polgári jogviszonyok szabályozásának folyamánya.

Nincs is szükség külföldi példák után, főleg ha azok a mi viszonyainkra nem illenek, indulni. A facultativ polgári házasság mellett Anglia példáját hozták föl. Ez azonban helyt legkevésbé álló példa. Nálunk az e fajú polgári házasság az egyház ellenében lett volna engedmény, míg Angliában az a lelkiismereti szabadság javára való engedmény az állam ellenében azok számára, kik nem az anglikán egyház hívei, hogy ne kényszeríttessenek anglikán egyházi házasság megkötésére. Az összehasonlítás alapja tehát teljesen hiányzik.

Csak két helyes alternativa lehetett. Vagy levenni az egyházpolitikai kérdéseket a napirendről mindaddig, míg a közigazgatás újjászervezésével és a polgári törvénykönyv behozatalával azok természetesen önmagukban oldottak volna meg, vagy pedig a gyökeres reformokat vinni keresztül, nem pedig félrendszabályokat alkalmazni, melyek sem a kérdést meg nem oldották volna, sem a békét helyre nem állították volna.

Hála népünk józan fölfogásának, a törvények iránt való tiszteletének, a polgári házassági törvény minden nagyobb zökkenés nélkül ment át a gyakorlatba, s a törvény életbeléptetéséhez fűzött aggodalmak — az átmenet természetes nehézségei mellett — sem váltak be.

* * *

Azon megoldatlan és már hosszú idő óta szőnyegen levő kérdések közé, melyek egyházpolitikai szempontból kiváló fontossággal bírnak, tartozik a katolikus lelkészek illő ellátásának: a congruának és az autonómiának ügye.

Míg azonban a polgári házassági törvényre nézve sokaknak az volt a véleménye, hogy az korán jött, a congrua rendezésére nézve bizvást mondhatni, hogy az későn érkezik és hogy annak száz esztendőn való érlelése sem indokolt nem volt, sem az ügynek javára nem vált.

A lelkészi congrua rendezésének magának az egyházból, magából a püspöki karból kellett volna kiindulnia, nemcsak a dolog természetében rejlő okoknál fogva, hanem azon fontos körülménynél fogva is, hogy a rendezés alapjául szükség-

képen és első sorban azon nagy egyházi vagyonnak kell szolgálnia, melyet királyaink a főpapi székek javadalmaképen a vallás és az egyház érdekeinek előmozdítására rendelték, mint ezt a canoni törvények is parancsolják.

Sajnos, a kezdeményezést, a megoldásnak vezetését az egyház, a főpapság — alig tagadható közönyössége következtében — ki engedte kezéből siklani, pedig még az utolsó, a tizenkettedik órában is kezében tartotta a megoldás kulcsát és sikerét, ha az alpapság sorsának javítására a kezdeményező lépést akként teszi meg, hogy bizonyos összeget saját jövedelmeiből e célra rendelkezésre bocsátván, ott, hol legláthatóbb volt a szükség, melyet a főpásztornak úgy is kellett ismernie, annak enyhítését aránylagos segítséggel addig is megindítja, míg összeírások útján egyházmegyéenként országszerte megismeri a bajt és annak orvoslására a viszonyoknak legmegfelelőbb módokat nyugodt tanácskozás után életbeléptetheti a nélkül, hogy a főpapi paloták ajtain a lelkészkedő papság türelmetlenkedő kopogásának figyelmeztetését kelljen hallania.

Simor primás életének utolsó idejében a főpapság jelentékeny évi összeget meg is szavazott jövedelmeiből az alpapság fölsegítésére. Az ügy azonban csak a megszavazásnál maradt. A megszavazott összeg fölosztása, befizetése elmaradt. A főpapság — szomorú bevallani — bebizonyította, hogy sem elég akarata, sem elég ereje nincs, hogy az egyházat érdeklő e kérdés megoldásában a vezérszerepet vigye. Önként átengedte az őt saját magát illető szerepet az államnak s bekövetkezett az, mi Ausztriában beállott, mi után az állam nem vágyakozott és kezét ki nem nyújtotta s később is inkább csak vonakodva nyújtotta: a katolikus vallás lelkészei ellátásának nem egyházi felsőbbbsége útján, hanem közvetlenül az állam által rendezése, pedig, mint ezt már 1888. évben közöltük cikksorozatunkban az ausztriai viszonyok példájára Streymar kultuszminiszternek a birodalmi tanácsban 1874 márczius 17-én tartott ülésén mondott beszédéből idéztük, a püspöki karnak bőséges alkalmá volt ez ügyet nemcsak tanulmányozni, hanem a legbehatóbb módon rendezni is oly kormánynyal szemben, mely teljes hajlandósággal bírt a főpapi kar ez irányú javaslatait elfogadni.

Sajnos dolog azonban, hogy nemcsak az episcopatust,

hanem magát a kormányt is terheli, hogy a congrua rendezésének ügye oly soká húzódott.

Már Mária Terézia, majd utána Ferencz király, szabályozták a püspökségeket, jelesen az utóbbi király megállapította azokat az összegeket, melyek az egyházi javadalom jövedelmeiből a haszonélvező főpapot congruaképen illetik, míg a fönmaradt összegeket a később a vallássalappal egyésített szabályzott püspökségi alapba rendelték beszolgáltatattani az egyház és a vallás céljaira.

Mi akadályozta a kormányt, hogy visszatérjen a már elfogadott régi gyakorlatra, akkor, midőn a haszonélvező főpapok saját kezdeményezésökből nem akarták jövedelmeik egy részét a canonokkal megegyezőleg a körülményektől parancsolt mérvben az Isten ígését hirdető lelkészek ellátásának az ország régi törvényeivel is kívánt javítására fordítani? Tudjuk, hogy a már javadalmuk élvezetében levő főpapokra nézve bizonyos nehézséget képez elvállalt kötelezettségeikkel szemben jövedelmeik egy részéről lemondani. Távol állott mindenkor tőlünk oly célzat, melynek megvalósítása bizonyos erőszakot és sérelmet foglalt magában a haszonélvezetet már bíró főpapokra. De mi akadályozta a kormányt, hogy a megüresedő főpapi székekkel szemben a már előzetesen megállapított és szentesítést nyert elvek és szabályok alapján oly intézkedéseket tegyen, hogy a megüresedett javadalmak jövedelmeinek egy része a főpapoknak a körülmények által sokszor megbénított jóakaratótól függetlenül az egyház és vallás céljaira, jelesen a lelkészek jobb ellátására fordíttassanak, illetőleg a congrua rendezésére szolgálendő alapba szolgáltatassanak be. Azóta, hogy erre vonatkozólag a miniszterium kebelében Trefort miniszternek indítvány tétetett, alig van egy főpapi szék, mely meg ne üresedett volna és a betöltés alá kerülő egyházi javadalmak jövedelmének bizonyos megfelelő része a lelkészi congrua rendezésére minden nehézség nélkül visszatartható ne lett volna, mert minden keserű érzés, és sérelem, mely a birtokban levő főpap részéről bizonyos mérvig természetesnek tűnik föl, már eleve elhárítottat volna és teljes megnyugvással fogadták volna az ujonnan kinevezett főpapok, hogy az elnyert egyházi javadalom jövedelmének egy része nem személyöket illeti, hanem a rossz sorsban levő lelkészek jobb ellátására szolgál.

Ha az indítvány annak idején elfogadtatott volna, a congrua-alapjának megteremtésével a lelkészek jobb ellátásának ügye ma már megoldott kérdés volna.

Míg azonban a congrua-ügy rendezésének száz éven át elhuzódása és halasztása nemcsak előnyökkel nem, hanem inkább súlyos hátrányokkal járt mindazon tekintetekben, melyek a megoldást kívánták, a katolikusok autonómiajára nézve határozottan áll az, hogy ez ügy elhuzódása a megoldásra nézve csak előnnyel birt. Az autonomia eszméjét a katolikusoknál az 1848: XX. törvényezikk vetette föl. Erdélyben a katolikusok még ebben az évben annak megvalósítására részletes javaslatokat is dolgoztak ki és azokat a központi kormányhoz fölterjesztették, Magyarországon azonban csak az alkotmány visszaállítása után a katolikusok önkormányzatának szervezésére egybehívott congressus gyűlése 1871-ben készítette el a katolikusok autonom szervezetének javaslatát.

E javaslat alapjául, fontos részeiben, inkább elvont elmélet, mintsem a történelmi alap és fejlődés gyakorlati követelményeinek mérlegelése szolgált. Ha azonban a mozgalom, a javaslat túlment azokon a határokon, melyeket a tényleges viszonyok fölállítottak, ennek okát nemcsak a szervezést előkészítő katolikusokban, hanem magában a kormányban is kell keresni. A javaslat nem válhatott testté, mert nem számolt kellő mérvben a történelmi alappal, a katolikus egyháznak az államban is gyökerező intézményeivel. Azóta huszonöt év telt el. A hosszú szünet — azt hiszszük — nem volt ártalmára az ügy üdvös megoldásának. Az eszmék azóta talán egy részben a katolikusoknál, nagyobb részben magánál a kormánynál is a történelmi alap és fejlődésnek tekinteten kívül nem hagyható követelményein átszűrődtek és az autonomia kérdésének megoldására és annak életbeléptetésére alkalmassabbakká váltak.

Az autonomia egyik követelményét képezte, sőt a világi katolikusok nagy részénél ma is az képezi, hogy a magyar király által a magyar korona birtokjogán létesített egyházi javadalmak és alapítványok a kormány kezelése alól kivétesenek és egyháziak, valamint világiakból álló bizottság kezelése alá adassanak.

Oly jelentékeny egyházi vagyonról van szó, melyet ha csak az egyházi javadalmak után a múlt tíz évi időközben

fizetett illeték alapján számítunk is, (a szerzetes rendekét beleértve) 120.420,481 frtot tesz. Az autonómia kérdése tehát egyszersmind — tekintve e nagy vagyont — hatalmi kérdés is. És bizonyára nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy e nagy vagyon nélkül sem az autonómia, sem a katolikus alapok ügye nem örvendene oly meleg érdeklődésnek.

A vagyoni kérdés és ezzel kapcsolatban a főpapok kinevezése képezi az autonómia egész ügyének sarkpontját.

A magyar királyok mint a magyar állam fejedelmei államfői minőségekben, királyi joguknál fogva látták el adományokkal az általok alapított érsekségeket, püspökségeket, prépostságokat, apátságokat és ez alapítás és adományozás tényénél fogva illeti őket meg az üresedésbe jutó főpapi javadalmaknak újra adományozása és a főpapok kinevezése.

A vagyont nem a katolikus vallás hívei adták, hanem az állami hatalomtól, az állam fejétől származik az, és a főpapi szék megüresedése alkalmával visszaszáll reá, újra adományozás céljából. Ezen, a magyar koronából eredő s abban állandó gyökerüket tartó egyházi javadalmak kezelése és igazgatása is nagyon természetesen az állami hatalmat, az állam fejét illeti.

És mi az autonómiai áramlat célja? Az, hogy a katolikus hívek igazgassák, ők vegyék saját kezeikbe azt a vagyont, mely nem tőlök származik, hanem a magyar királyoktól, kik államfői minőségekben javadalmazták gazdag adományokkal a katolikus egyházat. A cél továbbá, hogy a katolikus híveknek befolyás engedtessek a főpapi javadalmak adományozására, a főpapok kinevezésére, kiknek a főpapi székekre helyezése épen az egyházak alapításánál és javadalmazásánál fogva a hívektől teljesen függetlenül a királyt, az állam fejét illeti.

A katolikus hívek javára jog megszerzéséről van tehát szó, oly jogéről, mely őket eddig nem illette, nem illethette, mert annak alapja egyenesen a magyar koronában nyugszik.

Igaz, hogy ez egyházi javadalmak a katolikus egyház, a katolikus vallás céljaira és így a katolikus hívek javára rendelve és e tekintetben alapítványi természettel bírnak, ámde azért, mert bizonyos javadalmak, alapítványok meghatározott személyek javára szolgálnak, ebből reájok azok kezelése és igazgatása tekintetében jog egyáltalán nem háramlik.

Épen azért némileg különösnek tűnik föl az, hogy a magyar király adományozási, kinevezési, javadalomkezelési felségjogának megszorításáról, a katolikus hívek részéről e jogok gyakorlásába befolyás, eddig nem birt jogok megszerzéséről itt is, ott is olynemű bizottsági tárgyalások kezdetnek, mintha a katolikus híveken fordulna meg a felségjogok tartalmából annyit vonni magokhoz, mennyit kívánatosnak tartanak. A felségjogok és hierarchikus szervezet tiszteletbentartásának hangoztatása mellett is különösnek látszik ez, mert a magyar koronát, az állam hatalmát illető jogoknak a katolikus hívekre — még ha részben is — átruházása a cél, és így az állami hatalmat és annak képviselőit illeti meg az első és utolsó szó.

Távol áll tőlünk az autonomiától való idegenkedés. Sőt ellenkezőleg a világi elemnek az egyház ügyeibe — már tudniillik a mennyiben az a dolog természete szerint a világi híveket illetheti — beavatását és bevonását nagyon is üdvösnek tartjuk azon oknál fogva is, mert hiszszük, hogy a világi elem bevonása az egyházi elem odaadóbb buzgalmát, nagyobb tevékenységét, melegebb érdeklődését is föl fogja kelteni a vallás, az egyház ügyei iránt . . .

Az autonomiát maga a püspöki kar kérelmezte 1848-ban. A kérelem azonban ekkor csak «a katolikus vallási és iskolai alapítványi javadalmakra» vonatkozott, hogy azokat a katolikusok «a legfensőbb betekintés joga ö Felségének, mint a magyar katolikus egyház legfőbb védnökének, ezentúl is sértetlenül fönmaradván, minden más befolyás kirekesztésével ők magok kezelhessék és saját szükségégeikre fordíthassák, úgy miként ezt az evangélikusok és görög nem egyesültek saját alapítványaikat illetőleg teszik».

Az 1850-ben Esztergomban ülésező püspöki kar nagyon természetesen nem szólt az autonomiáról. Ohajtása az volt, hogy mint 1848 előtt a helytartó tanácsban, úgy most is a katolikus alapítványok és az iskolák ügyeinek ellátására egyházi bizottság szerveztessék «cum sufficienti activitatis independentia».

A püspöki kar Scitovszky primás által 1856-ban benyújtott felségkérvényében már nem a kellő függetlenséggel szervezendő és 1848 előtt az ország primásának elnöklete alatt álló régi egyházi bizottság szervezését, hanem tekintettel a

concordatumra, legalább a püspöki kar számára a katolikus iskolák felett nagyobb befolyás biztosítását kérte.

Ezután hosszú szünet állott be. Majd bekövetkezett az alkotmány visszaállítása. A magyar püspöki kar méltán latba vethette volna az őt megillető, jogos befolyást a katolikus egyház törvényes jogainak és érdekeinek megóvása körül...

Összehivatott a katolikus congressus, melynek munkálata azonban meddő s tárgyalás nélkül maradt. A püspöki kar soha sem is sürgette annak tárgyalását. Előtte az 1848 előtti egyházi és tanulmányi bizottságok lebegtek, melyek föllállítását ismételten szorgalmazta.

A főpapság e kívánalmainak adott kifejezést a cultus-miniszterium kezelése alatt levő alapok utolsó tíz évi kezelési eredményei betekintésére 1877 január 11-én Ő Felsége által Mailáth György elnöklete alatt kiküldött kilenczes bizottság is, melyben a főpapság intencióit Haynald kalocsai bibornok-érsek fejtette ki. A bizottság azt kívánta, hogy a Felség «legfőbb kegyúri jogánál fogva, a vallás és tanulmányi alap kezelésének végleges rendezéseig egyelőre egy katolikus és független férfiakból álló ellenőrzési bizottságot» rendeljen ki.

Ezt a miniszter, már korábban kifejezett szándékával megegyezően, elfogadván, 1878 október 4-én a kilenczes bizottság munkálatáról Ő Felségének tett előterjesztésében a bizottság föllállításának elvi engedélyezését javaslatba is hozta és e bizottság föllállítását a Felség ugyanazon évi november 3-án kelt elhatározásával jóváhagyta.

Mielőtt azonban a bizottság föllállítása iránt Ő Felsége a királyi leiratot kibocsátotta volna, Mailáth György elnöklete alatt 1879 január 19-én kelt elhatározásával kiküldött bizottságtól, melyben a főpapságot Ipolyi és Schlauch püspökök képviselték, véleményt kívánt a vallás és a tanulmányi alap jellege tárgyában. A bizottság 1880 április 15-én kelt véleményében indokoltnak tartotta, hogy a Felség «főkegyúri kizárólagos jogánál fogva és annak egyenesen jövőre is megóvása tekintetéből az alapok kezelésére vagy kezelése ellenőrzésére is a katolikus egyházi hatóság képviselőiből és más független világi katolikus férfiakból ily kezelő vagy a kezelést ellenőrző testületnek vagy bizottságnak föllállítását engedélyezni s legfőbb kegyúri hatalmából elrendelni méltóztatassék».

Ezután csakhamar ugyanazon évi május 21-én kelt királyi leirattal Ő Felsége «a kegyes alapítványokra vonatkozó legfőbb felügyeleti jogunkat tárgyazó törvények értelmében, jelesen pedig az 1723: LXX. törvényczikk szellemében, mindazáltal az 1848: III. törvényczikk 4. és 18. §§-ban körülírt miniszteri felelősség elvének épségben tartásával, független egyházi és világi férfiakból egy időleges felügyelő és ellenőrző bizottságot rendelt ki a vallás és tanulmányi alap felügyelete és ellenőrzésére.

A középiskolai törvényjavaslat tárgyalása alkalmával az episcopatus a katolikus egyház képviseltetésével megbízott Haynald kalocsai érsek útján 1882-ben a tanulmányi bizottság fölállítását kérte. Két év múlva, 1884-ben már sokkal többet kívánt. A főpapság részletesen kifejtván álláspontját, nem kevesebbet kívánt, mint hogy a vallás, tanulmányi, egyetemi és egyéb alapok és alapítványoknak kezelése s a katolikus összes iskolaügy a kormány kezéből kivétessék és mindez ügyeknek országos egyházhatósági vezetése egyháziakból és világi férfiakból összeállított és főegyháztanácsnak vagy katolikus ügyi igazgatóságnak, vagy vallás és tanügyi országos katolikus bizottságnak nevezhető egyház- és iskolaügyi főhatóságra bizassék.

E felségfolyamodványában megemlékezik az episcopatus az autonómiáról is, és azt állítja, hogy a katolikus egyház autonómiájának létrejöttét a kormány aggodalmai akasztották meg és pedig azért, mert így akarja megvonni a katolikus egyháztól szellemi megélhetése eszközeit.

Ekkor, csak harminczhat év után, említi föl újra az episcopatus az autonómiát. Időközben tekintetét csakis a helytartótanács kebelében fönnállott egyházi és tanulmányi bizottság kötötte le, melyeket meglehetősen önállósággal kívánt újra életbe léptetni. A főpapság önálló, független bizottságoknak állította a helytartótanácsi egyházi és tanulmányi bizottságokat és a kormánytól független, önálló szervezetet kívánt az azok mintájára egyháziakból és független világiakból szervezendő bizottságnak is. Ámde a tényállás az, hogy az egyházi és tanulmányi bizottságok sem önálló, sem független testületek nem voltak. Egyszerűen a helytartótanács kebelében, e kormányszék tagjaiból alakított bizottságok, mint a rendeletek mondják «systematicæ commissiones» voltak, melyek a helytartótanács hatás-

körébe tartozó ügyekből azokat tárgyalták, melyek elejökbe utaltattak. Tehát csakis annyiban birtak létalappal, a mennyiben megbízatásuk értelmében a helytartótanács kebelében s a számokra kijelölt keretben működtek, mely kereten kívül illetékességgel és hatáskörrel nem birtak.

Az egyházi és a tanulmányi bizottság révén tehát a tervezett új bizottság számára a kormánytól független és önálló szervezést kívánni nem lehetett.

Az önállóság és függetlenség követelésére azonban a főpapság szerint van más, sokkal fontosabb és mélyrehatóbb indok és alap, melyet az 1880. és 1884. évből keletkező okiratok bőven kifejtenek.

A püspöki kar csak a Felség legfőbb kegyuri jogát ismeri el, de nem ismeri el, hogy a kormány mint az ország kormánya, mint a polgári főhatalom kezelője jár el a Felség legfőbb kegyuri jogához tartozó ügyekben, «egyedül a király Felsége gyakorolván a főkegyuri jogot és csupán az ő különös parancsolatjára kezeltetvén az a kormány közegei által», mondja az Ő Felségéhez intézett egyik előterjesztés.

A másokban pedig az episcopatus azt állítja, hogy az állam nem tekintheti saját belső attribútuma gyanánt azt, mit az állami közegek a királyi védúr hatalmi attribútumaiként gyakoroltak. Az egyházi javak, a katolikus alapok, iskolák iránt az állami közegek nem mint a királynak, az államfőnek végrehajtó közegei, hanem mint a legfőbb kegyúrnak közegei járnak el. A királyt azonban a pápa tette kegyurrá, ki tehát a pápa privilegiumából bír meghatalmazással s megbizással s csak e meghatalmazás alapján intézkedhetik és így közegei is nagyon természetesen csak addig terjedő hatáskörrel bírhatnak, meddig az ő megbízójuk: a legfőbb kegyúr pápai meghatalmazása terjed.

Az 1879. évi bizottsági fölterjesztésben a következő kijelentést olvassuk: «A mint a miniszterium az 1848-diki III. törvényczikk értelmében a Felséged által a helytartótanács s annak egyházi bizottsága kezelésére bocsátott alapokat hasonló kezelésül átvette, azok iránt épen úgy, mint az előbbi egyházi bizottság a helytartótanácsnál, csak Felségednek tartozik kimutatással, mert az alapok természete az állami átalakulással nem változhatott meg, sem az országgyűlések rá nagyobb jogot nem nyerhettek, mint a minővel ez

alapra nézve az addigi alkotmányos országgyűlések bírtak. Az országgyűléssel szemben azonban a felelősség terhe az ország miniszterét csupán az ország által rábizottak kezeléseért terhelheti, oly ügyekben, melyek az országot s államot mint illetik. Más magán vagy mint itt, vallási jellegű katolikus egyházi magán- és közvagyon kezeléseért sajátlag csak azoknak tartozhatik felelősséggel, kiknek rábizott vagyonát vagy a hatalmok s rendelkezések alatt álló vagyont kezeli. Így kezeli, mint Ő Felsege, a kegyúr legreserváltabb hatalma és fölügyelete alatt álló alapi vagyont is, melyet az reá bízott. Talán némileg magyarázhatná a miniszteri különtermészetű megbízást a monarchia külügyminiszterének hasonló kettős megbízása, ki a delegációknak mint külügyminiszter felelős, a nélkül, hogy mint a Felseges császári ház minisztere felelős volna az e minőségben netalán kezelésére bízható császári magán vagy udvari fölhatalmazásért és vagyonért másnak, mint a Felségnek».

«Egy ily bizottság föllállítása — olvassuk tovább — a mint a vallás- és közoktatásügyi miniszter e felől a képviselőház 1880 április 14-iki ülésén legújabbán nyilatkozott, hogy az máris terveztetik, oly hatáskörrel bírhatna véleménye szerint is, mint az erdélyi katolikus testület, mely ellenőrizné az alapok kezelését vagy pedig egyenesen kezelné is az alapokat mint az előbbi egyházi bizottság a helytartótanács kebelében.»

«Ez intézmény utóbbi módozatát ajánlják szabadelvűbb államjogtudósok is, mint Bluntschli, ki azon nyilatkozatot teszi: «Sogar in dem Staate, dessen Haupt einen Antheil an dem Kirchenregiment hat, ist doch dafür zu sorgen, dass dasselbe in seiner Eigenschaft als Landesbischof (nálunk tehát főkegyúr) nicht durch das politische Staatsministerium, sondern durch eine kirchliche Oberbehörde», tehát egyházi képviselet, testület vagy bizottság által is.»

Íme tehát a kormánynak, mint kormánynak, az állami hatalomnak nincs semmi szava a korona, az állam által létesített katolikus alapítványokhoz, a katolikus egyház vagyonához, a katolikus iskolákhoz, mert ezek fölött a király nem mint király, hanem mint legfőbb kegyúr rendelkezik.

Íme, mennyi és mily súlyos tévedések oly jeles férfiak részéről, kik előtt hazánk közjogának nyitott könyvnek kellett lennie.

Meg kellett volna fontolni azon egyszerű igazságot, hogy királyaink mint a magyar állam fejei alapították az egyházakat; hogy mint a magyar állam fejedelmei adományozták meg ez egyházakat, a magyar koronát, tehát a magyar államot illető jószágokból eredő javadalmakkal; hogy e minőségekben létesítették és adományozták ugyanily javadalmakkal az általuk alapított iskolákat; hogy ez iskolák országosak, államiak voltak, mint maga a katolikus vallás; hogy a mint a vallások egyenlőségének kimondása nem szüntethette meg ezeknek az egyháznak, javadalmaknak, alapítványoknak katolikus jellegét és katolikus czélokra rendeltetését, azonképen a katolikus vallás és egyház állami minőségének megszüntetése sem változtathatta meg azok eredetének jogi alapját, melyben ma is gyökeiket birják, és ennél fogva nem változtathatta meg e javadalmaknak, iskoláknak, alapítványoknak eredetökből szükségképen folyó és eredetöknek ma is sértetlenül fönnálló jogi alapján szükségképen sarkalló állami, országos jellegét.

Ha ez egyszerű igazság előbb áttört volna azon a fátyolon, melyet részint elfogultság, részint fölületesség borítottak a valódi tényállás ismeretére, mily sok keserű és e mellett meddő tárgyalást és vitatkozást lehetett volna mindkét oldalról elkerülni, midőn egy oldalról a katolikus czélokra rendelt javaknak eredeti rendeltetésöktől elvonása, azoknak confiskálása volt végeredményében a látható cél, midőn más oldalról megtagadták a királynak mint királynak, tehát az államnak jogát azon alapítványokhoz, azon iskolákhoz, melyeket a király az állam jogán létesített, és azon javadalmakhoz, melyekkel ez intézményeket, valamint az egyházakat az állam jogán látta el oly adományokkal, melyek tekintetében a királyt csakis államfői minőségében illette meg a rendelkezés.

És itt az állam joga ellenében nem lehet a Felsőnek a katolikus alapítványokra, iskolákra és egyházi javadalmakra, a főpapok kinevezésére vonatkozó felségjogára hivatkozni.

E felségjog legyen akár föntartott, (mi annak tartjuk) akár fönn nem tartott jog, az állam joga; az állam souverainitásából folyik. Felsőjog csak az lehet, mi az állam természetéből, céljaiból folyik. A mi a Felső joga, az az állam joga, gyakorolja bár azt korlátlanul a fejedelem és felségjog csak az lehet, mi az állam souverainitáshoz tartozik.

Teljesen helytelen a hivatkozás Bluntschlira is. Csodálkozunk kell, hogy miként is lehet Bluntschli szavait ennyire félreérteni. A «Landesbischof» kifejezést a főkegyúrra és a Kirchliche Oberbehörde szót a jelentésben az alapítványok kezelésére javaslatba hozott bizottságra alkalmazni!

Tévedésnek kell jeleznünk az erdélyi római katolikus statusra való hivatkozást, a mennyiben a célzat az, hogy e status szervezete a magyarországi katolikus alapítványok és iskolák ellenőrzésére vagy kezelésére tervezett bizottság önállóságának és függetlenségének bizonyítékául tüntettetik föl.

Mint láttuk, a magyar helytartótanács kebelében főnnállott egyházi bizottság a helytartótanács bizottsága volt. Systematica commissiója, mint ezelőtt a vallási bizottság, melyről Józsefnek 1782 szeptember 10. 5439/62. szám alatt kelt leirata szól.*)

De már 1783-ban eltörölte József (10873/11202.) a systematica commissiókat és csakis a plébániák stb. szabályozásáig hagyta meg az egyházi bizottságot. Az új rendszer mindazáltal soká nem tartott. Ferencz király már 1794 januárban elhatározta az egyházi bizottság visszaállítását s mint az 1794 január 30. 1188. sz. alatt kelt udvari rendelet igazolja, a legtávolabbról sem volt az ő szándékában sem, hogy az egyházi bizottságnak a helytartótanáctól független, önálló hatáskört adjon.

Helytelen a hivatkozás az Erdélyben főnnállott katolikus bizottságra, mert e bizottság a kormánysszék kebelében ennek bizottsága gyanánt szerveztetett, mint a magyar királyi

*) Ad normam, secundum quam complures hujusmodi commissiones ex gremio Fidelitatum vestrarum hucdum etiam constabilitæ habentur ac cæteras inter commissio religionis dicta, materias quoque ecclesiasticas, hucque pertinentes pias foundationes nec non objecta Cassæ Parochorum Tractavit; non velimus autem ut negotia, quæ res acatholicorum ac universim objecta introductæ veræ Christianæ Tolerantiæ concernunt . . . cum materiis pure ecclesiasticis, conservationem videlicet ac propagationem orthodoxæ religionis tantum pro scopo habentibus, commisceantur: benigne ordinamus, ut separata commissio, ecclesiastica dicta, ex gremio Fidelitatum Vestrarum . . . quamprimum constituatur . . . quæ cæteroquin etiam nihil proprie nomine agat, ant expediet, verum cuncta ad Fidelitates Vestras, pro quibus hæc Elaborata faciet, referet, ab iisdem dein ultro pro re nata seu repræsentanda, seu expedienda.

helytartótanácsban az egyházi bizottság, melynek az ország primása egyik tanácsosa s e minőségében az egyházi bizottság elnöke volt. III. Károly, kinek helytartótanácsot szervezte, Erdélyben a visszaállított püspökségre (1713) kinevezett Mártonffy György püspököt az erdélyi kormányshoz első tanácsossá nevezte ki s e tiszteletet a püspökségben utódai is megtartották.

E bizottság föllállítása iránt az udvari kamara és az erdélyi udvari cancellaria részéről a kamarai elnök gróf Hatzfeld, az alelnök gróf Schlick, br. Schmidlin, Nagy, Horváth, br. Von der Mark és Neuhold udvari titkár közbenjöttével tartott tanácskozmányról 1766 február 11-én fölvett jegyzőkönyvben tetetett meg a javaslat (77/1767. k. szék) és pedig azon okból, mivel »bey dem Gremio des daruntigen Gubernii aber sich nicht nur allein Catholische, sondern auch Protestanten und Reformirte Individua befinden, welche Letztere für dieses Cathol. Seel und Kirchenwesen sehr geringe Sorge tragen würden.

A bizottság kiküldésére a közvetlen okot a lusitán-alap kezelése szolgáltatotta. Az ausztriai jezsuitáknak az indiai missziók céljaira szolgáló, de a jezsuitáknak Portugalliából kiűzetésével a portugall kormány által lefoglalt jelentékeny alapját Mária Terézia — mint ismeretes — a hatalmas portugall miniszter Pombal örgróf intézkedésének visszavonásával megszerezvén, azt az erdélyi egyházmegyének vallásalapja gyanánt adományozta. Gr. Hatzfeldnek 1765 december 13-án kelt előterjesztésére adta ki a királynő következő elhatározását: »Ich bestimme zur Seelsorge und Aufnahme der katholischen Religion in Siebenbürgen die Interessen des Portugiesischen Capitals, zu welchem Ende dann solche von quartal zu quartal zu verwenden und cons. Maas dieses am vortraglichsten von Jahr zu Jahr geschehen könne: von dem Bischofen der Vorschlag jedesmal mit Ende eines jeden Jahres zu erstatten ist.« A kincstárnokhoz Erdélybe 1767 február 11-én ment ki az utasítás. E szerint a tőke 400,000 frt volt s 4% kamatai, melyek a tőkéhez csatoltattak, 1766 december végeig 37.305 frt 1 krt tettek. Ugyanez év: 1767 márczius *)

*) És nem 1770, mint a Veszelynek alább idézendő munkájában (I. r. 120. l.) közölt kir. rescriptumban leírási vagy nyomtatási hibából foglaltatik. Az erdélyi római katolikus püspöki megye auto-

4-én küldetett le gr. Hadik tábornokhoz: a gubernatorhoz és az illetékes hatóságokhoz a királyi rescriptum, mely szerint bizottság Hadikból, mint a gubernium elnökéből, a latin szertartású püspökből, a királyi kincstárnokból, gr. Haller Gábor kormányzékai tanácsosból és a bizottsági jegyzőből állott. *)

A bizottság Commissio in publico-ecclesiasticis név alatt állott fön­n s benne a főkormányzékai tanácsosok száma és a segédszemélyzet is szaporodott. A surlódások azonban egyik oldalról sem maradtak el.

Már Bajtay püspök Hadikhoz intézett levelében, **) melyből kitűnik, hogy már 1694 óta létezett a gubernium elnökének elnökle­te alatt consilium catholicum, határozottan el­le­nezte, hogy a gubernium præses e consilium örökös præses­e legyen, sőt kijelentette azon véleményét, hogy ha «ő Felsége valóban föl is állítaná, az meg-meg, valamint azelőtt, elosz­lana». Ám a királynő a rescriptum szerint a commissio elnökévé a gubernatort egyenesen mint a kormányzék elnökét tette meg.

Midőn br. Bruckenthal, tehát nem katolikus volt a kormányzék feje, a commissio elnöksége Bethlen Miklós grófra, mint legidősebb kormányzékai tanácsosra szállt. ***)

Br. Bánffy Farkas, gr. Kæn lefő Elek, Huttern Mhály,

nomiája. Veszely Károly, Gyulafehérvártt, 1893. (Az erdélyi egyház-történelmi adatok II. kötete. A munka I. kötete az utóbbi cím alatt Kolozsvárt 1860-ban jelent meg.) E munka becses, részben oly adatokat és okiratokat tartalmaz, melyek Szász Károly *Sylloge Tractatumum*-jában is olvashatók. Kár, hogy Veszely nem iparkodott gyűjteményét rendszeresebb alakba önteni.

*) Constat — írja a királynő — hæc commissio ex Te qua gubernii Præsides, Episcopo latini ritus, Thesaurario nostro regio. consiliario guberniali Gabriele Comite a Haller et uno quem ipsemet denominetis comissionis actuario. (77/1767. K. sz.)

**) Id. munka k. I. r. 117. l.

***) Quoniam juxta ductum præcitati rescripti (6 julii anni elapsi) præsidium Comiti Nicolao Bethlen non qua Thesaurario, sed qua seniori e consiliariis gubernialibus delatum sit, atque in genere commissio hæc in publico ecclesiasticis coadunata, tam quoad objecta, quam plurima membra, partem gubernii, prout hactenus constituat, Eidem communem quoque usum sigilli, in expeditura vestra recepti, concessimus, ad præcavendas tamen intuitu expeditionum e pleno exarandarum collisiones simul mandamus, ut quoad subscriptionem diversis hucce advolutis formalibus utatur. (K. rescriptum 187; ápr. 20. 1775.)

Hannenheim István tanácsosoknak aggályaik voltak, hogy a gubernium nevében és pecsétje alatt adassanak ki a decretumok, mert a publico-ecclesiastica commissio annyit jelent, hogy a többi bevett vallások ügyeit is tárgyalná s aggályaik voltak azért is, mert ha a rescriptum szerint az alapítványokra és az iskolák rendezésére vonatkozó iratok az elnökhöz átteendők, ezáltal a többi vallások is érintetnek az ő iskoláikkal s alapítványaikkal való connexio miatt.

Gróf Bethlen, kinek nézetéhez gr. Nemes és gr. Kemény hozzájárultak, ellenkező véleményben volt. Szerinte a bizottság tárgyai: «tisztán katolikusok és így csak katolikus egyének által tárgyalhatók és tárgyalandók». Az intézkedés a gubernium jogain és tekintélyén sem ejt csorbát, mert a commissio a gubernium részét képezi és pecsétjét használja.*)

József alatt a bizottság egyházira, mely katolikusnak maradt, továbbá tanulmányira, mely a három vallás tagjaiból álló vegyes bizottság volt az erdélyi püspök elnöklete alatt, majd pedig alapítványira is, tehát három új bizottságra osztatott fel, de továbbra is a gubernium része maradt az 1781 május 16-án kelt rescriptum értelmében.**)

Változás annyiban történt, hogy a levelezések ezentúl nem közvetlenül a commissióhoz, mint ezt Mária Terézia 1775 augusztus 24-én rendelte (1775/1091.), hanem egyenesen a guberniumhoz voltak intézendők. (3976/1781. jun. 14.)

*) *Fræjudicium hinc eo minus allegari potest, quod commissio isthaec alioquin partem gubernii constituat et sigilli quoque velut suæ Mttis proprii usum quævis commissio auctoritate regia munita et ad exequenda altma jussa ordinata ex speciali indultu et mandato regio facere possit, imo conveniens sit omnino et necesse ut expeditiones, quæ nomine suæ Mttis SSmæ emanarunt, sigillo quoque ejusdem muniantur, exemplo etiam commissionis militaris, quæ licet non ex meris gubernialibus constet... és folytatja quia gubernium alioquin personam suæ Mttis SSmæ repræsentat in omnibus expeditionibus voluntati regiæ conformibus, adeoque dum visum est Suæ Mtti SSmæ ita ordinare ut elementissimo suo nomine et sub sigillo guberniali procedant expeditiones catholicæ commissionis, si per hoc sibi derogatum esse noluit, eo minus personam suam duntaxat repræsentanti gubernio derogavit.*

**) *Ordinare dignata est (Sua Majestas) ut incltya commissio in publico ecclesiasticis annis superioribus constituta eadem modalitate, qua neo-erecta et sub hodierno aequè publicata studiorum commissio regio huic gubernio subordinetur.*

A püspöknek, mint a gubernium egyik tagjának helyzete annyiban nem volt egészen világos, mert kérdésessé tétetett, hogy püspöki tisztjénél fogva consiliarius-e, vagy külön, egyenesen e czimen történő kinevezésénél fogva. III. Károly Mártonffy, az első püspököt a gubernialis tanácsosok sorába kinevezi, de egyenesen kijelenti, hogy nem püspöksége jogán, hanem királyi kegyelméből.*)

Mária Terézia azonban az esztergomi nagyprépostot, Klobusiczky Nep. Ferenczet az erdélyi püspöki székre helyezvén, egyúttal tanácsossá is kinevezte a guberniumhoz. (1741/april 21. 27. sz.)

Midőn pedig 1772 október 3-án Don Pius Manzador-t nevezte ki püspökké, még határozottabb intézkedést tett, hogy ő és a püspökségben utódai a guberniumban szavazattal és üléssel birjanak, de a gubernator távollétében sohase elnököljenek, hanem mindenkor az idősebb tanácsos vigye az elnökséget, mint ez Magyarországon és egyebütt szokás.

Azonban e világos intézkedés sem akadályozta meg a félreértéseket. Az 1791. évi országgyűlés alkalmával a püspök a consiliariusi állásra való hármas kijelölésből egy szóval maradt ki. Az országgyűlésre megjelent katolikusok tehát a többi karok és rendeknek kijelentették, hogy meggyőződésük szerint a püspök e tisztjénél fogva első tanácsosa a guberniumnak, de mivel úgy történt a dolog, hogy a hármas kijelölésből a püspök épen a katolikus szavazatok elmaradása miatt kimaradt és másképp sem soroztatott a tanácsosok közé, most utólag a katolikusok mind a püspökre adják szavazatokat. (146—1791/diät).

Az országgyűlési karok és rendek azonban más véleményben voltak, mint a katolikusok és határozottan kijelentették, hogy a püspököt püspöksége jogán a tanácsosi állás meg nem illeti.**)

*) Non hujus tamen Episcopatus, sed gratiae Nrae titulo. (1719/443.)

**) Extra candidaturem autem vel electionem jure episcopatus in consilio intimo locum ex eo habere non possit, quod in diplomate (a Lipót-féle diplomában) nullus Episcopo r. catholico in consilio duodecimvirali tribuatur locus, nec per subsequens resolutiones regias dignitas consiliarius intimi Episcopatu fuerit alligata. (1791. aug. 9. 150/diät.)

Lipót leirata 1791 szeptember 21-éről, még ha némi későbbi mérlegelést fönn is látszik tartani, — úgy véljük, nem az előzmények szigorú szemmeltartása mellett oldotta meg a kérdést, midőn akként határozott, hogy bár kormányraléptekor 1790 márczius 14-én kelt leirata értelmében a püspököt tanácsosi hivatalában megerősítvén abban őt meghagyja, de ha a tanácsosság jövőre a püspököknek adományoztatni fog, úgy a karok és rendek, mint a katolikusok indokait az alkotmánynak és a törvényeknek megfelelőleg mérlegelni fogja.

A bizottság József halála után régi egységes állapotába visszahelyeztetett 1790-ben, s abban maradt 1849-ig. Határozatai továbbra is a főkormánysház nevében s pecsétje alatt adattak ki, in publico ecclesiasticis megjelöléssel.

A bizottság tizenkét évi szünetelés után 1861-ben a visszaállított főkormánysház kebelében újra megalakított, s fönn is állott a főkormánysházaknak 1869-ben az 1868. évi XLIII. t.-cz. által megszüntetése után még az erdélyi királyi biztosság mellett is, mint a vallás- és közoktatásügyi miniszter által meghagyott ideiglenes bizottság 1873-ig, a midőn helyébe a statusgyűléstől megválasztott erdélyi római katolikus igazgatótanács lépett.

A katolikus bizottság tehát világosan és határozottan a főkormánysház bizottsága volt, mely annak nevében és pecsétje alatt intézkedett. Ez iránt kétség nem lehet. Félre nem érhetőleg kijelenti ezt Mária Terézia 1775. április 20-án és 1777 december 31-én kelt rescriptumaiban is. Midőn ugyanis a királynő az ágostai hitvallású báró Bruckenthal Sámuel nevezte ki a főkormánysház elnökévé, a katolikus bizottság elnöki tisztjét a katolikus gróf Bethlen Miklósról, de nem mint kincstárnokra, hanem mint a főkormánysház idős tanácsosára bízta. A katolikus bizottság által tárgyalandó ügyeknek iratait jövőre (a helyes kezelés szempontjából is) elkülönítendőnek találta ugyan, de kimondta a pecsét közös használatát s azt, hogy a bizottság továbbra is a gubernium részét képezi.

Az első leiratot fentebb már közöltük. A második leiratban szintén a legnagyobb határozottsággal mondja a királynő, hogy a bizottság, melynek elnökévé ezidőben gróf Kollonits László erdélyi püspököt mint főkormánysház tanácsost nevezte ki, a kormányzónak báró Bruckenthalnak alárendelve marad

s az intézkedések a kormányzék nevében és aláírásával esz-
közlendők: «nomine regii gubernii sub subscriptionibus Exc.
d. gubernatoris et Exc. d. cancellarii fient», de úgy a com-
missio által tett intézkedések, mint a bizottsághoz szóló jelen-
tések, melyek egyenesen a kormányzékhez intézendők, meg-
különböztetés végett in publico ecclesiasticis szavakkal jelöl-
tessenek meg.

Azon állítást tehát, hogy az erdélyi katolikus bizottság
a katolikusoknak önálló, független autonómiai hatóságuk
volt, alaposnak egyáltalán nem tekinthetjük.

A dolog helyes megítélésénél egyébiránt két körülményt
semmiképen sem lehet figyelmen kívül hagyni. Az egyik, hogy
Erdélynek a mohácsi vész után önálló fejedelemséggé alaku-
lásával, a katolikus vallás és egyház üldözésnek volt kitéve.
Már a székelyvásárhelyi 1542. évi országgyűlés a Statileo
elhunytaival megüresedett püspökség javadalmát, mint ez az
1544 augusztus 1. Tordán tartott gyűlés cikkéből kitűnik,
Izabella királynő udvartartására rendelte, majd az 1556. évi
kolozsvári országgyűlés a püspökséget és káptalant eltörölte s
ezek, valamint a conventek s prépostságok javait elkobozta.
Ezt megelőzőleg az ugyanazon évi szászsebesi országgyűlés
Bornemisza püspököt — igaz, hogy azon indokolással és azon
esetre, ha Ferdinánd-párti maradna, kiutasította, de már az
1566-iki tordai gyűlés az összes katolikus papokat kiűzte,
«afféle egyházi renden levő személyek, kik a pápai tudomány-
hoz és emberi szerzésekhez ragaszkodnak és abból megtérni
nem akarnak, az ő Felsége birodalmából mindennen kiigazít-
tassanak». Utóbb az 1595. évi gyulafehérvári országgyűlési
cikkek Appr. I. 1. t. 2., 3. art. alapján csakis mint bevett
felekezet foglalhatott helyet a többiek között. Megszűnt tehát
uralkodó vallás és egyház lenni s nemcsak előjogokkal nem
birt, hanem ellenkezőleg küzdelmekbe került, hogy fönnállását
az ellenséges áramlatok közt biztosítsa.

Ily viszonyok közt nagyon is természetes, hogy mit az
állami hatalom védelmében, istápolásában veszített, azt a
hívek s a papok buzgalmának kellett — a mennyire az adott
helyzetben lehetséges volt — pótolni. A hívek és a papok egy-
másra voltak utalva, hogy vallásuk és egyházok érdekeit s
javát előmozdithassák. Üldözött, majd türt helyzetök az össze-
tartozandóság érzetét fejlesztette bennök, s ügyeiknek közös

tanácskozással és eljárással intézésére indította őket. Náprágyi és Illyés püspökök rövid működését tekinteten kívül hagyva, Erdélynek több, mint másfél századon át, báró Mártonffy esztergomi kanonoknak a III. Károly által visszaállított püspöki székre helyzetéseig, nem volt püspöke.

A katolikus vallásnak és egyháznak Erdélyben a nemzeti fejedelmek alatt létező helyzete adja magyarázatát annak is, hogy a vicariusok kinevezése az országgyűlési katolikus rendek meghallgatásával és javaslatára történhetett. A fejedelmek nem tekintették magokat a katolikus egyház patronusainak. A kinevezést az állami souverainitas ellenőrzése, nem pedig a patronatus jogán gyakorolták, és így, hogy a kinevezés a vallás és egyház érdekeinek megfelelő legyen, csak természetes volt, ha tanácsot s javaslatot a katolikus egyház illetékes férfaitól kértek, hogy kit állítsanak annak élére.

Íme a katolikus egyháznak Erdélyben nehéz helyzete magyarázza meg azon tüneteményeket, melyekre az erdélyi egyházmegye autonómiajának bizonyítására szoktak hivatkozni.

De másik körülmény is van még, melyet ezen erdélyi autonomia megítélésénél figyelmen kívül hagyni szintén nem lehet. És ez a magyar király főkegyúri joga, mely Erdélynek az anyaországhoz visszacsatolása s a gyulafehérvári püspökség visszaállítása óta az erdélyi egyházmegyére nézve is csak épen úgy fönnáll, mint Magyarország többi részére nézve. A főkegyúri jog tartalma és hatálya ugyanaz a Királyhágon túl és innen. Nem lehet semmiféle súlyt fektetni a nemzeti fejedelmek korában a vicariusra nézve netán fönnálló kijelölési jogra. De valóban jog-e?

Az *erdélyi római katolikus püspöki megye autonómiajának* írója Veszely Károly *) azt mondja, hogy «az erdélyi római katolikusok, valamint a XVII. században a vicariusi hivatalra, úgy a XVIII. században a püspöki méltóságra három érdemes személyt candidálhattak, kikből azután egyet vicariusul a nemzeti fejedelmek megerősítettek, püspöknek pedig a magyar apostoli királyok legfőbb kegyúri joguknál fogva kineveztek».

A vicariusokról mondottakra Veszely Bethlen Gábor, Rákóczy György és Apafynak általa közölt diplomáira hivat-

*) I. II. k. I. r. 107. l.

kozik. Gondosan átnéztük azokat, de ezekben az oklevelekben semmi *candidatio* nyomát nem találtuk. A hivatkozás azokra a püspökjelölési jog tekintetében tehát helyt nem álló. De nincs is szükség kijelölési jogra hivatkozni, mert hiszen maga a törvény (Appr. I. R. I. cz. 9. §.) mondja: «a kik *vicarius*-ságra választatnak, (de kiktől?) azok a fejedelmektől *confirmáltassanak*». A nagyobb jog mellett valóban fölösleges a kisebbet vitatni.

A *vicarius*oknak *candidatio*ja azonban, még ha ez oklevelekkel igazolva is lenne, nem képez bizonyítékot az apostoli királyok kinevezése alá tartozó püspökök kijelölésére nézve. Az üldözött vagy túrt katolikus egyház *vicarius*ának a fejedelmek által és az apostoli király főkegyurasága alá visszajutott katolikus egyház püspökének királyaink által kinevezése körül a katolikus hívek helyzete nem képezheti alapos összehasonlítás tárgyát.

Az azonban kétséget nem szenved, hogy a püspök *candidatio*jára nézve volt eset. De nem az első időben.

Ha Bátori Zsigmond Náprágyit és I. Lipót Illyés pozsonyi kanonokot (1728/187.), kik közül az elsőt 1601-ben a kolozsvári országgyűlés száműzte, a második pedig maga hagyta oda a püspöki széket; ha III. Károly Mártonffy *candidatio*ra nevezte volna ki, ennek bizonyára nyoma lenne.

Károly király 1724 márczius 13-án Mártonffy halála után Antalffy Károly gyulafehérvári nagyprépostot nevezi ki püspökké, kinek érdemeit «illetékes hiveinknek jelentéséből és ajánlásából ismertük» (270/1724.). Antalffy halála után a gubernium arra kérte a Felséget, hogy engedje meg a katolikus statusoknak (*statibus catholicis*) más püspök kijelölését, s mivel egyúttal a gubernium kebelében a titkos tanácsosságban is üresedés állott be, erről is gondoskodni méltóztassék. (1728/187.) Tehát már itt világosan *candidatio* említetik, míg Veszely, idézett munkájában (107 l.), a *candidatio* bizonyítására gróf Haller gubernatornak a fejevári káptalanhoz intézett fölszólítását 1739-ből közli, mely szerint báró Sorger püspök halála után a *status catholicus* a kijelölésben «*de rite instituenda candelatione*» járjon el (1739. nov. 29.)

Tényleg történt *candidatio*ról csakis ez időből van az első adat.

Az erdélyi *cancellaria* (1739. október 6. 525.) báró Sorger

Gergely püspök halála után írja, hogy «méltóztatván ő Felsége szóval parantsolni a szokott stílus szerént való candidationak ott rite végbevittele és ő Felségének alázatosan submittálása iránt».

A *candidatio* megtörtént, de a királynő választása nem arra esett, ki a szavazatok többségét nyerte: Kastal gyulafehérvári nagyprépostra, hanem Klobusiczky esztergomi nagyprépostra. Fölvilágosítást ad ez iránt Kastalnak gróf Csáky bibornokhoz intézett levele, melyben közbenjárását kéri, hogy miután «ő Felsége kegyeletéből a katolikus statusnak három egyén kijelölése megengedettetett», és ő már másodízben nyerte meg a szavazatok többségét, járjon közbe, hogy az erdélyi püspökségre kineveztessék. (1748. szeptember 8.) Kastal azonban hiába fordult Csákyhoz, a királynő Klobusiczky után sem Kastalt, hanem báró Sztoyka Antalt nevezte ki. (1749. április 25./692.)

Báró Sztoyka lemondásával a *candidatiót* 1759 június 23-án rendelte el Mária Terézia (1484 K. sz.) királyi *rescriptummal*, melyet a gubernatorhoz és a katolikus gubernialis tanácsosokhoz intézett.*)

A gyűlés márczius 12-én tartatott meg. Jelenvoltak: a gubernator, a katolikus gubernialis tanácsosok (hármán, ezek között a szász Comes Walthitter, az utolsók közt említetik a fogarasi püspök) a k.-fehérvári káptalan, a fő- és al-esperesek, a kerületek főhivatalnokai (*circulorum supr. officiales*) és a mennyire az utak és idő engedték a római katolikus *regalisták*. A *protonotariusok* és a táblai ülnökök a királyi szolgálat miatt el nem jöhetvén, írásban adták be szavazataikat. Salbeck k.-fehérvári prépostra 46, gróf Batthyány József pozsonyi prépostra 32 és gróf Kemény Lászlóra 19 szavazat esett. A királynő gróf Batthyányt nevezte ki, ki azonban rövid idő multán megválván az erdélyi püspöki széktől, hogy a kalocsai érsekséget foglalja el, új *candidatio* tör-

*) *Indulgemus vobis simulque mandamus clementer ut clero selecto et procerum catholicorum primaribus, qui citra dispendium servitii nostri adesse poterunt, eum in finem ad certum diem Cibinium sine mora convocatis, more in similibus recepto tria integrae vitae . . . ad munus episcopale rite obeundum necessariis qualitatibus instructa subiecta Majestati Nrae pro clementissima electione et nominatione proponatis.*

tént. A fentebb közölt szövegnek megfelelő fölhívás ment ki 1760 augusztus 11-én a «római katolikus tanácsosok tanácsából» a *candidatio* megejtése végett, mely czélból a kolosmonostori *conventen* és az erdélyi püspök joghatóságától függő szerzetesrendi főnökökön kívül ugyanazok jelentek meg, kiket fentebb említettünk és kiket a jog régi szokás alapján illet meg, «*quibus ferendorum suffragiorum activitas ex antiqua consuetudine competit*». (1760. szeptember 1-én. 1282/korm. szék.) Szalpek Mátyás váradi nagyprépostra 26, Bíró János k.-fehérvári prépostra 22, gróf Kemény Lászlóra 22 és Bajtai Antal piarista szerzetesre 20 szavazat esett.

A királynő Bajtait nevezte ki 1760 október 5-én. (1760/1855.)

Ezután *candidatióra* nem akadunk. Ezt maga a *gubernium* végezte el, vagy pedig a kinevezés iránt javaslatot egyáltalában nem is tett. Az udvari *cancellaria* azonban ő Felsége azon parancsára (239/1799.), hogy a püspöki székre három alkalmas egyént hozzon javaslatba, 1799 február 1-én, 510. sz. alatt tett eleterjesztést. Ebből kiderül, hogy a *cancellariához* a püspökségért két folyamodvány érkezett be. Báró Perényi esztergomi olvasó-kanonoké és gróf Haller pozsonyi kanonoké. A *cancellaria* első helyen Hallert, másodikon Mártonffy József k.-fehérvári czimzetes püspököt és kanonokot s *gubernialis* tanácsost, harmadik helyen Szereday András k.-fehérvári prépostot hozta javaslatba. Ferencz király Mártonffyt nevezte ki. *Candidatio* nyomára később 1819-ben akadunk, midőn ez évi július 30-án 2523. sz. a. kelt királyi *decretum* Rudnay erdélyi püspöknek primássá kineveztetését tudtul adta azon hozzáadással, hogy helyébe legfelsőbb helyre alkalmas egyének «*de more*» javaslatba hozassanak. A *gubernium* augusztus 24-én a megüresedett püspöki székre és az azzal kapcsolatos *gubernialis* titkostanácsosi helyre (*cum illaque juncti Intimi regii gubernii consiliaratus stationem*) Fangh István k.-fehérvári nagyprépostot, gróf Csáky László váradi nagyprépostot, továbbá az egri káptalanból báró Szepessy Ignácot és N.-Váradról még gróf Haller Ferencz örkanonokot hozta javaslatba. (3061/1819.) A *cancellaria* első helyen Fanghot és a mennyiben öregsége gátul szolgálna, helyette Szepessyt javasolta, kit a Felség ki is nevezett.

A *gubernium* előterjesztéséből kitetszik, hogy korábban

1815-ben is tett javaslatot 1815. évi 4119/E. 126. szám alatt, a midőn Fanghot és Csákyt hozta javaslatba.

Tusnádi Kováts Miklósnak erdélyi püspökké kinevezése a nélkül történvén, hogy ez ügyben javaslatételre a gubernium fölhivatott volna, a gubernium (7640/E. 222.) előterjesztést intézett a Felséghez, hogy «miután az erdélyi fehérvári püspökségnek VI. Károly által visszaállítása idejétől e nagyfejedelemségben azon császári királyi kegyelemnek örvendtek állandóan a római katolikusok, hogy valahányszor a püspöki szék üresedésben vala, a kijelölés valaha a status közgyűléséből (e confluxu generali), újabban pedig magát a katolikus statust képviselő kebelbeli katolikus bizottságból előterjesztetni legfelsőbbileg kívántatnék és az ily kegyelmet e királyi gubernium már Felséged legszelidebb uralma alatt három alkalommal nyilván tapasztalta, e régi szokásnak a mi időnkben való eltörlése és a régi királyi jóakarattól kihagyása fájdalmasan esnék úgy e királyi guberniumnak, mint az egész katolikus statusnak. Ez okból üresedés esetére kérte, hogy a gubernium ne mellőztessék.

Mindazokból, miket fölhoztunk, kiderül-e a katolikusoknak azon autonómiai joga, hogy a hivek a Felségnek a püspök kinevezésére nézve kijelölő javaslatot tehettek? Meggyőződésünk szerint nem.

Mint fentebb mondtuk, a katolikusoknak a vicarius választására nézve üldöztetésök idején a fejedelem s a törvény által netán engedett jog semmiben sem csorbíthatta a püspökséget visszaállító magyar király kegyúri és püspökkinevezési jogát.

De ha a fejedelmek idejében az ugyan csekély számra olvadt és jobbára a székely hegységbe menekült katolikusság választhatta vicariusát; ha tehát a vicarius-választást megengedő törvényen alapulna az erdélyi katolikusok joga, akkor nem a candidatio, hanem a választás lenne joguk a püspökre is. De ezt még sem vitatják. Hol és mikor kezdődik tehát a candidatio joga. A Lipót-féle diplomákban e jog sehol ki nem mondatik. Már azon hosszas tárgyalások alatt, melyek egyrészt a katolikus, másrészt a többi vallású három rend közt az első diploma kibocsátása alkalmából folytak, ha joggal birtak a katolikusok a candidatióra, ezt bizonyára nem mulasztották volna el sérelmeik közt felsorolni s e jogot magok számára

világosan biztosítani. De hol van ennek nyoma? Mint láttuk, az első püspök kinevezésénél sem került ez szóba. A *candidatio* kérésével először 1728-ban találkozunk s tényleges *candidatiót* maga Veszely csak kettőt említ föl.

A Felség megengedi, sőt parancsolja a *candidatiót*. Tudjuk, hogy a törvényeknek a szövegezés szerint kérelmet jelentő kifejezése is jog lehet, ámde sehol nem találunk törvényre, melyre hivatkozni lehetne. Ő Felsége pietásból engedi meg a *candidatiót* és a *candidatióra* az mondatik, hogy a hasonló esetekben való szokás szerint, in *similibus*, három egyén jelöltessék ki. De megszűnik a kijelölés a katolikus ügyek ellátására hivatott katolikus bizottságnak a guberniumban föllállításával. A gubernium bemutatja a hármaskijelölést a püspökök kinevezése iránt s a cancellaria teszi meg ez ügyben a Felségnek az előterjesztést. Sőt később a gubernium nem is *candidál* senkit sem, hanem egyenesen és csakis a cancellaria, melyhez a folyamodványokat a püspökségre aspirálók intézik s a cancellaria nem hármat, hanem négy egyént is hoz javaslatba.

Ha a törvény, a jog és nem a fejedelmi kegy lett volna a *candidatio* alapja, akkor bizonyára nem mulasztotta volna el a gubernium nem a királyi kegyelemre, hanem egyenesen azon törvényre, azon jogszokásra hivatkozni, melynél fogva a katolikusokat a *candidatio* megillette.

A dolog tehát úgy áll, hogy a katolikus híveknek püspökjelölési jogáról szó nem lehet.

A guberniumnak egyébiránt azon hivatali teendője, hogy a megürült püspöki szék betöltése iránt javaslatot tegyen a Felségnek, nem keverhető össze a katolikus hívek püspökjelölési vitatott jogával. Ha a gubernium a püspöki szék betöltése iránt meg nem hallgattatott, ez lehetne sérelem — esetleg — a guberniumot megillető hatáskörön, de nem a katolikus hívek jogán. A gubernium egyébiránt, mint láttuk, egyáltalában nem úgy fogta föl a dolgot, mintha a kormányzék ügy- és jogköre csorbitást szenvedett volna, csak azt mondta, hogy ily kegyelem, ily szokás, ily királyi kedvezmény megszűnése fájdalmasan esnék. *)

A magyar királynak egyenlő joga volt a püspöki kineve-

*) *Talem gratiam . . . veterem hunc morem . . . abolere et prisco favore regio excidere non posset non dolorosum accidere.*

zések körül úgy a magyar, mint a társországi és erdélyi egyházmegyéekben. Nem volt abban semmi különbség.

A rendek — igaz — nagyon félték a vallások tekintetében a fönnálló állapot változtatásától. Ez nagyon természetesen első sorban a katolikusokra vonatkozott. A Lipót-féle hitlevelet megelőző tárgyalások közt létrejött bécsi vagy Hallerianus tractatus 11. pontja kimondja, hogy ő Felsége sohasem fog arra törekedni, hogy a kegyurasági vagy papi jog behozassék s ez ügy a statusok elé terjesztessék. *) Ezt megújítják és pedig a Felség elhatározása értelmében a karok és rendek által gróf Caraffa Antallal közölt pontozatok is. A Verdenburg útján 1688 december 9-én közölt királyi elhatározás pedig megnyugtatta a rendeket, hogy az eddig türt vallások alatt a tényleg létező vallások értendők. **)

Az előzetes tárgyalások azonban még sem tisztázták világosan a helyzetet. Alig bocsátotta ki Lipót első hitlevelét, megindultak a hosszú tárgyalások a leopoldi diploma vitatott hiányaiból vagy rendelkezéseiből származó sérelmek miatt egyrészt a katolikusok, másrészt a három más vallású rendek közt. A katolikusok püspököt kívántak, a többiek ellenezték ezt s ahhoz ragaszkodtak, hogy a katolikusok csak vicarius-sal birjanak.

Magok a rendek hivatkoztak a legfőbb kegyúri jogra: «Mi Erdélyországának három nemzethől álló és négy recepta religiokon lévő Uri ... és közrendei ... 1. Az Püspökség eránt így egygyeztünk: Az mint Erdélyben azelőtt a romano Catholicus püspökség volt és ebből az hazából kirekesztetett volt, olyan formájú Püspökséget ennek az hazának állapottja nem szenvedvén, alázatosan könyörgünk ... hogy ő Felsége úgy mint apostolicus rex ... az érsek vagy maga a római Summus Pontifex által az Erdélyi Romano catholicus Vicariust ...

*) Nunquam allaborabit sua Majestas in Transylvania erigere jus patronatus aut sacerdotale, nec demandabit eam materiam Statibus proponi. (1686 jún. 28.)

*) Per verba religiones hactenus toleratæ ... nihil aliud quam religiones de facto existentes intellexisse omni penitus subtilitatis aut æquivocationis intentione remota, certosque reddi demandavit (sua Majestas), circa memoratas religiones nihil innovatum iri (Szász, *Sylloge* 14., 47., 53. 1.)

tétesse alkalmatossá mindazokra . . . valamelyeket a Püspökök szoktak végben vinni . . . » (1692. ápril 22.) *)

A katolikus rendek soha sem is hivatkoztak a püspököt illetőleg akár választási (mert hisz ha az Appr. C. I. R. I. czim IX. czikken alapult joguk, ezt kívánhatták volna), sem kijelölési jogukra. Nem említetik ez sehol a leopoldi diplomákban és az azokat megelőző s követő tractatusokban. A magyar király úgy gyakorolta a püspökkinevezést az erdélyi egyházmegyében is, mint eggyebütt. Azelőtt a cancellaria, ma a miniszterium tesz előterjesztést a kinevezés iránt és pedig nem hármas kijelöléssel, hanem csakis egy férfiút hoz javaslatba a Felségnek.

Ha tehát Erdélyben mégis néhány esetre akadunk a mult században, midőn az országgyűlésen megjelenésre hivatott katolikus rendek a fő- és archidiaconusokkal és szerzetesrendi főnökökkel együtt candidatiót gyakoroltak, ennek indító okát talán nem alaptalanul abban kereshetjük, hogy az 1691 december 4-iki leopoldi diploma 8-ik és 9-ik §-ai a hivatalokra való kijelölés jogát, mint ezt az 1693 május 14-én kiadott **) úgynevezett Resolutio alvincziana is kifejezi, megerősítették.

Károly 1701 április 20-án rendeleteinek szigorú végrehajtását megparancsolván, egyúttal a guberniumban és a táblán üresedésbe jött helyekre a candidatio megtétele iránt intézkedik. ***)

*) *Sylloge Tractatum* Carolus Szász, Claudiopolis 1833. I. 209. E mű III-ik részében (165—230. lap) adatnak elő azon tárgyalások, melyek a leopoldi diploma 1-ső és 2-dik pontjára a katolikusok részéről támasztott kifogások megszüntetése céljából folytak, melyek azonban a statusok között, mint ezt Lipót az Alvinczi-resolutio 2-dik pontja szerint óhajtott, barátságosan ki nem egyenlítettén s mindkét oldalról az ő határozata kívántatván, 1693 ápril 9-dikén a vallás dolgában a pótdiplomát adta ki. Most id. munka 379., 391. lap.

**) *Sylloge* 383. I. 8. p.

***) *Clementer nobis visum est, ut quo citius certas personas idoneas, capaces et habiles juxta subsecutam post emanationem regii nri diplomatis (ut vocant Alvinczianam resolutionem) ac decretum Anno 1697. die 18-a aprilis emanatum candidetis. (1701/30.) De azért candidature kívül is nevezett ki. Így 1715 okt. 13-án erdélyi titkos tanácsossá a szász nemzetből Vest Sámuelét «utut extra candidaturem, verum de praeclaris animi dotibus . . . commendatum». (1716/7.)*

Az 1791 XX—XXII. t.-czikk megerősítik a rendeknek kijelölési jogát olykép, hogy mindenik bevelt vallásból három-három alkalmas férfiút az 1791 : XV, XVII, XVIII és XIX. törvényczikkek szemmel tartásával a Felség által kinevezésre jelöljenek ki.

A rendek e kijelölési joga kapcsolatban azzal, hogy a püspök is a gubernialis tanácsosok közt foglalt helyet, nagyon is megmagyarázhatóvá teszik Károly és Mária Teréziának azon eljárását, melyet maga a gubernium tisztán fejedelmi kegynek tekint, hogy «in similibus» szokás szerint néhány alkalommal candidatiót kívánt be a katolikus vallású rendektől. Ettől azonban a jog még messze van. Messze van az a gubernium előterjesztési jogától is, mert azt csak természetesnek találjuk, ha a főkormányzók a püspöki szék betöltésére nézve, az alkalmas személy megválasztása iránt véleményét nyilvánítja, de ebből a katolikus hívek candidationalis jogára következtetést vonni helyesen nem lehet.

Íme a katolikus status kijelölési joga! De mikor is találkozunk az erdélyi katolikus status elnevezéssel?

Midőn Rákóczi Zsigmond alatt a kolozsvári 1607. évi országgyűlés végzése szerint a jezsuiták újra kiűzettek, a katolikusok ez ellen ugyanazon évi június 20-án Kolozsvárott tiltakoztak.*)

A fogarasi 1691. évi országgyűlésen a katolikusok sérelmei mint «postulata D. D. catholicorum» és Ecclesiae romano-catholicae említettnek és tárgyalatnak a három (reformatus, evangélikus és unitarius) valláson levő rendekkel.**)

Erdély rendei azt válaszolták márczius 22-én, hogy a «Statu-soknak nagyobb része az Diáki nyelvet***) nem elégségesen érti... kívánjuk... e postulatumokat magyarul adják be». Ez meg is történt s a következő czím alatt: *Az Római Anyaszentegyház vallásán levő Erdélyi Rende-k kívánságinak magyarul való fordítása.* Még ugyanazon hó 29-én kiadattak

*) Tiltakozásukban következőképen nevezik magukat: Nos infrascripti in unitate fidei Catholicae romanae ecclesiae consentientes regni Transilvaniae partiumque eidem annexarum tum incolae tum in eadem, iisdemque possessionati. Veszely id. munkája, I. k. 236.

**) Id. munka II. k. I. r. 65., 67.

***) Id. mű II. 67. 73. Sylloge Szász, 166., 187. l.

Az romano katolikus Attyafiak ő kigyelmek Punctumára való választételek az három Religion levő Rendeknek.

Az 1691 december 4-én kiállított diploma után találkozzunk az erdélyi római katolikus status, status catholicus Transylvaniae elnevezésekkel. De azért később is előfordul ily kifejezés is: «Proceres catholici Transylvaniae».

Mily jelentőségben veendő azonban a «status» kifejezés? Jelenti egyrészt a katolikusokat, mint a római katolikus vallás híveit tekintet nélkül politikai helyzetökre, mint erre példa a proceres catholici Transylvaniae által 1711 július 22-én irt levél, melyben azon kívánsukat terjesztik elő, hogy a katolikus hit ellenesei ne neveztessenek ki nagyobb számmal az előkelőbb hivatalokra, mert mint a katolikusok levelekben mondják, csodálni lehet, hogy a katolikus status azon időkben teljesen el nem veszett.*)

Másrészről jelenti a katolikus status a katolikus hiten levő országgyűlési rendeket épen úgy, mint a lutheránusok, kalvinisták és unitáriusok a többi három rendet képezték. Ez értelemben mondják a katolikusok, hogy «dum status catholicus . . cum tribus statibus arianis, lutheranis es calvinistis conventionem inivisset».**) Az 1692 április 22-én létrejött egyezség bevezetése a következő: Mi Erdélyországának három nemzetből álló és négy recepta religiokon levő uri, Főnemes és városi szabadsággal élő és közrendei» (*Sylloge* 207—217 l.) Ugyanily értelemben véve a «rend»-et írja az erdélyi «status catholicus» Kálnoki Sámuel alcancellárnak,

«hogy az adversariusok expeditiója ország neve alatt mennek föl nem csudáljuk, mert mind az pecsétek, cancellaria, gubernium az ő kezeken levén, úgy írhatják, a mint akarják . . . mennyiszer tentáltak már azt, hogy a katolikus status nélkül is egészen országnak tarthassák magokat . . . azért ezt igen kell urgeálni, sine consensu catholicorum, ne ***) expediállyanak ország neve alatt.

Valameddig az regium gubernium nem adæqualódik s egyéb tisztek is in numero, addig semmi dolog jól nem foly;

*) Ut mirum sit statum catholicum in Transylvania per illos annos (1605—1690) non penitus interiisse. Id. mű II. 20. l.

**) Id. mű II. 50.

***) Id. m. II. k. II. r. 107. l.

mert ha guberniumban is, ha egyik katolikus úr jelen nincs is, csakugyan *regium gubernium* neve alatt folytatják az expeditiókat.

Az papisták kegyelmes császáruk alatt annál is alább esvén, mint voltak, az ellenkezők akármely felé akár mi titkos dolgokat kedvek szerint folytathassanak s mi lesz a vége, nem egyéb annál, hanem eörökös *extirpatio*ja a katolikusoknak... jobb azért nekünk semmit el nem vennünk, mint-hogy most bepókálózván szemeinket... a két szék között a földön maradunk, már mind *Politia* mind *Religio* igazgatás kezeken levén, *actum est de nobis, ite missa est*, így jár ki Pap után, indul tanácsban. Lássa mind Cardinal, Érsek, Püspök, mit csinálnak, bizony galléros uramnak is fölnyilik a szemek nemsokára».

Maga Lipót a katolikusok kívánalmainak és sérelmeinek az *universus status catholicus Transylvaniae* által tett előterjesztésére adja ki 1699 szeptember 5-én e sérelmek megszüntetésére irányuló leiratát.

E leirat kiegészítvén a négy vallású status közt főnforgó ellentétek s tárgyalások alapján az 1691. december 4-én és 1693 április 9-én kiadott diplomákat, a katolikusok részére a szabad vallásgyakorlatot és az ország tisztviselői sorába a katolikusok fölvételét is biztosítani kívánta. Az idézett leirat elrendelte, hogy a most említett diplomákban megjelölt hivatalokban a három jelölt közül egyik mindig katolikus legyen s a városokban és községekben (*civitatibus et oppidis*) a hivatalokra egyenlő számban katolikusok is alkalmaztassanak és joggal «*imposterum catholici cum acatholicis, præsertim reformatis communi privilegiorum usu gaudeant et fruantur*».

Az erdélyi katolikus status iparkodott is ez irányban jogait érvényre juttatni, mint ezt a Felséghez intézett azon felirata is mutatja, melyben kéri, hogy Henter Benedek, ugyanaz, ki a katolikusok sérelmeinek orvoslására kiadott királyi leiratot aláírta, képtelensége, öregsége, rosszul látása miatt *cancellaria*i referendariusi állásától mentessék föl és helyébe az általa közegyetértéssel kijelölt Fiáth János nevezessék ki.*)

*) Veszely id. m. II. k. I. r. 66.

Az idézett leirat rendelkezett el egyúttal, hogy Erdély három (magyar, székely, szász nemzet) pecsétjéből egy a katolikusok őrizetére bízassék s a katolikusok a levéltár őrizetéhez bocsáttassanak.

A leirat azonban nem gátolhatta meg, hogy a nemzetek pecsétjei miatt már báró Haller István halála után kérdés és vita ne támadjon a katolikus és a reformatus status között. *)

Maga a status mondja 1873 május 14-én a cultus-miniszterhez intézett fölterjesztésében, hogy az 1791. évi legfelsőbb elhatározás «daczára a katolikus status a maga gyűlését» azon partialis gyűléseket, melyeket a megyés püspök az országgyűlések alkalmával csakis az országgyűlési katolikus tagokból alakítva szokott a maga körében megtartani, legelőbb csakis 1848-ban tartotta meg. **)

Veszely, kinek a létező adatok csakugyan rendelkezésre állottak, csak 1711. év óta közöl az erdélyi római katolikusoknak mint római katolikus statusnak tanácskozmányairól némely adatokat, ***) melyek azonban világosan azt is igazolják, hogy a status alatt a katolikus valláson levő rendek értetnek, mert az ország ügyeibe való befolyás a status nem mint katolikus autonómiai testületet, hanem mint rendeket illethette meg.

Ez természetes. Csak azután, hogy Erdély az ausztriai ház uralma alá jutott, majd a püspökség visszaállítatott, lehetett szó katolikus statusról. A XVI. század végeig a katolikus vallás nem volt bevett vallás. Majd az utolsó lett a bevettek között. Csak az 1659. marosvásárhelyi országgyűlés ígérte «az catholica renden levő becsületes atyánkfiai... religiojokban való bántódásoknak megorvoslását a mint lehet, miután ő kegyelmeknek kívánságát igen szükségesnek ismernők lenni». †)

Maga Veszely mondja «hogy a hitfelekezetek jogegyenlősége... reá nézve csak 1744-ben lőn testté, midőn az azt korlátozó törvényczikkek a szebeni országgyűlésen érvényteleneknek nyilvánítottak. Nem három százada tehát, hanem

*) Id. munka II. k. I. r. 2., 3., 25. l.

**) Veszely id. munk. II. k. I. r. 85. l.

***) Veszely id. m. II. k. II. r. 2—116.

†) Veszely id. m. I. köt. 266. l.

csak száz és néhány éve, hogy a négy receptának valódi értelme van».*)

Az 1744: VII. t.-cikk törölte el mindazon törvényeket, *absque læsione aliarum religionum*, melyek a római katolikus vallásnak *præjudikálnak*.

Mária Terézia uralkodása volt azon időszak, melyben a királynő intézkedései a római katolikus vallást és egyházat azon uralkodó helyzetbe visszajuttatni célozták, melylyel a *reformatio* előtt birt.

*) Id. m. I. k. 275. l.

FORSTER GYULA.

BETHLEN GÁBOR ELSŐ TÁMADÁSA.

(A besztercebányai országgyűléstől a haimburgi békealkuig.)

Első közlemény.

«Nyilván lehet az nemes országnál» — írta Bethlen ez országgyűlésről — «nem hogy az mi időnkben, de még az boldog emlékezetű eleink és atyáink idejében is, ritkán emlékezhetni arra, hogy mind ennyi sok felől való követségek nehéz és nagy dologról való tractatusokkal és idegen nemzetségekkel condecoráltatott gyűlés celebráltatott volna.» *) A római császár, a francia, a lengyel királyok, a szultán, Erdély és a Pfalzi Frigvest támogató rendek követei jelentek meg Besztercebányán. A pozsonyi fegyverszünet emelte Bethlen tekintélyét, sok függött attól, hogy mire határozza magát a fejedelem, ki nagy sikereinek kivívása után pihent s erőben gyarapodott.

Az idegen követek a béke és háború kérdését feszegették. III. Zsigmond követe, Dambroviczai Firley Miklós, június 26-dikán tartott beszédében a békét ajánlotta a magyar rendeknek. Kérte, hogy hagyják el a szőrszálhasogatást, s bízzák az időre panaszaik elintézését. De a lengyel király neve nagyon népszerűtlen volt a rendek közt, noha Zadorski Szaniszló a pozsonyi országgyűlésen eléggé igyekezett urát mentetgetni Homonnay betörése miatt. Csakhogy senki sem hitte el Zsigmond jóindulatát Magyarország iránt s most annál kevésbbé, mert Besztercebányára hozták a kozák foglyokat, kik a Zsigmondtól Ferdinandhoz küldött sereghez tartoztak. Ez a sereg

*) *Katona*, XXX. 416. 1.

Árvamegyét pusztította, mielőtt rendeltetése helyére ért. Bethlen ezért erősen megdorgálta a lengyel követet; midőn július elsején Firley kivonult a császári követek fogadtatására, Bethlen visszaküldötte szállására, a hol mintegy fogságban volt. *)

Pedig szeretett volna szabadabban mozogni, hogy izgassa a katolikus pártot Bethlen ellen, a ki a portát annyira ösztönözte Lengyelország megtámadására. Zadorski is izgatta a rendeket Pozsonyban, mutogatva Bethlennek Skenderhez írt levelét, melylyel a fejedelem törökösségét bizonyítgatta. Zadorski Bethlen szerint «sokaknak elméjét megtántorította», **) a mi azonban nem igen látszott meg az országgyűlés határozatain. Valószínűen Firley is követte Zadorski módszerét, de bizonyos, hogy épen oly kevés eredménnyel távozott Besztercebányáról, mint elődje Pozsonyból.

XIII. Lajos követe is a békét ajánlotta Bethlennek. Nem volt-e különös, hogy a francia király a Habsburgok helyzetén könnyíteni akart? XIII. Lajos udvarában a németországi eseményekkel szemben oly politika érvényesült, melyet a katolikus befolyás s a francia hagyományok egyezményének tekinthetünk. A katholicismus tökéletes veresége Németországban sértette volna a francia udvar érzelmeit és érdekeit; XIII. Lajos nem akart katonai segítséget adni Ferdinándnak, de szeretne volna viasztorozni a protestantizmust s egyszersmind ártalmatlanná tenni Ferdinándot. Ezért szánta el magát a békeközvetítés munkájára. Angoulême herceget, IX. Károly törvénytelen fiát, bízta meg a Németországba küldött követség vezetésével. A követség munkájának köszönhető a július 3-diki ulmi szerződés, mely úgy intézte a dolgokat, hogy a liga bátran megtámadhatta Csehországot, a nélkül, hogy az unió háborgatásától kellett volna tartania, ellenben a pfalzi választó területe nem volt megvédve a spanyol csapatoktól.

*) Firley utasítása, Hatvani: *Brüsszeli okmánytár*, IV. 222, Firley beszéde Gindely *Okmánytár* 211. Demkó: A magyar-cseh conföderatio és a beszttercebányai országgyűlés 1620-ban, *Századok*, 1886. 291—293. Gründlicher und warhaffter Bericht was massen der Durchleuchtig Fürst und Herr Gabriel Bethlen . . . zum König in Ungarn erwehlet . . . 1620. 5. 1.

**) *Magyar Történelmi Tár*, IV. 211. 1.

Frigyes veresége mintegy következménye volt az ulmi szerződésnek. A francia követség nagyon is belemelegedett a közvetítés munkájába s szinte többre becsülte a feladat sikerének dicsőségét, mint a francia érdekek megőrzését. *)

Angoulême herczeg Bethlenhez is küldött követet. Sigogné a herczeg nevében azt ajánlotta Bethlennek és a rendeknek, hogy térjenek vissza Ferdinánd hűségére. Bethlen s a rendek nagyon szívesen fogadták Sigognét, nem akarták egészen elkedvetleníteni a herczeget s megemlékeztek arról, hogy Magyarországnek francia vérből származott nagy királyai is voltak. De sajnálták, hogy Sigogné csak augusztus első felében érkezett Beszterczebányára, a mikor már késő volt a békét ajánlani. **)

A béke nem is a közvetítők szép szavaitól, hanem Ferdinand ajánlataitól függött. Az a fenyegető izenet, melyet Bethlen a Lamingernak adott audientia után az udvarnak küldött, nem volt üres szó. A magyar csapatok a szövetségesek táborához csatlakoztak, noha a fegyverszünet nem járt le. A császárnak nem volt annyi ereje, hogy a fegyverszünet e megszegését fegyverrel torolja meg, sőt folytatta az alkudozásokat, hogy akadályozhassa Bethlent hadi ereje teljes kifejtésében.

Noha Lamingernak küldetésének is időnyerés volt a célja, az udvar mégis rossz néven vette, hogy Bethlen oly sokáig tartóztatja a császári követet Kassán. «Lamingert el nem bocsátom, magammal fölviszem, mert csudaképen ejti néha szavait», mondotta Bethlen június 1-én, mikor már két hónapja múlt, hogy nála volt a követ. El is vitte magával Beszterczebányára, hová június 10-dikén vonult be. Nemcsak azért váratta idáig Lamingert, hogy a bevonulás fényét emelje. A csudaképen ejtett szavakból azt vette ki, hogy ha visszabocsátja Lamingert, az udvar nem küld majd más követet az országgyűlés megnyitására. Már pedig Bethlen azt kívánta, hogy Lamingernak az összegyűlt rendek nevében kapjon választ a Frigyes-sel való béke közvetítésének kérdéséről és az udvarnak arról a kívánságáról is, hogy Bethlen tüzokat küldjön Bécsbe

*) L. ezekről Gindely: *Geschichte des dreissigjäh. Krieges*. III. 1—35. ll.

*) *Ambassade extraordinaire de Messieurs les Duc D'Angoulême* stb. Páris, 1667. 217—245. ll.

cserében az országgyűlési királyi biztosokért épen úgy, mint a pozsonyi fegyverszünet tárgyalásakor. Ha Bethlen elismeri e kívánság jogosságát, megfosztotta volna magát a pozsonyi fegyverszünet gyümölcsétől s nem úgy állott volna szemben Ferdinánddal, mint Magyarország elismert kormányzója.

Laminger június 15-én indult el Beszterczebányáról.★)

A titkos tanács június 19-diki ülése elhatározta, hogy Dávid Pál címzetes püspököt, Teuffel György bárót és Lamingert Beszterczebányára küldi. E követség nem volt fölhatalmazva az alkudozásra. A július 3-diki gyűlésen Laminger előadta, hogy Bethlen az oka a biztosok késedelmének. A most küldött követség még nem teljes, a hiányzó biztosok meg vannak választva, de szükséges, hogy a rendek túsokat jelöljenek ki cserébe az egész követségért. Ugyanekkor átadta a követ a mühlhauseni konventnek a magyar rendekhez intézett békére intő levelét. Bizonyára nem csupán a katolikusokra hatott e levél, mely arra emlékeztette a rendeket, hogy a liga el van szánva a császár védelmére s hogy a szász választó is csatlakozott a ligához. De Laminger általános fejtegetései nem voltak alkalmasak a levél hatásának fokozására. A túsokat nem adták meg a rendek, az udvarnak meg kellett elégednie a nádornak július 8-dikán kelt menedéklevelével, mely Laminger társairól s a még meg nem érkezett biztosokról szólt.**)

Ezek elég sokáig váratlak magokra. Collalto Raimbold gróf, Cziráky Mózes és Ferenczfy Lőrincz csak július végén érkeztek Beszterczebányára. Azt akarták, hogy a rendek tőlök kérjék az audientiát, de a rendek illőbbnek tartották, hogy Collalto és társai előttök jelenjenek meg. Collalto azzal bosszulta meg a visszautasítást, hogy midőn megjelent az országgyűlésen, a Bethlennek szánt helyet foglalta el. A fejedelem tűrte a császári követ büszkeségét, sőt korholta azokat, kik a követek hallatára gyalázták a császár személyét. Különben a tárgyalások eredménytelenek voltak. A rendek eleintén hibát találtak a Collaltónak adott fölhatalmazásban, majd

*) Bethlen 1620 június 13-diki levele Szilágyi: *Bethlen fejed. levelezése*, 130. 1. Szilágyi: *Bethlen politikai levelei* 213. 1.; a június 19-diki tanácskozás jegyző-könyve (Jászay Oklevelek); Demkó id. értekezése, *Századok*, 1886. 224. 1.

**) Demkó id. h. 293, 294. Katona, XXX. 392—400, 420. 11.

Ferdinánd második megbízólevelén is fennakadtak. Lehetetlen volt a megegyezés, mert Bethlen, a pozsonyi fegyverszünetre hivatkozva, szövetségeseinek ügyét is a tárgyalásokba akarta vonni, a császár ellenben kijelentette, hogy az alattvalóival való viszály elintézését nem bízhatja a magyar rendekre. Collalto látta, hogy nem boldogúl. Miksa herczeg úgyis már Linzben volt auguszt. 4-dikén, a biztosok tehát 15-dikén kijelentették, hogy az országgyűlés törvénytelen s végzései érvénytelenek.★)

A cseh, morva, sziléziai, lausitzai és ausztriai követek szívesen látták Collalto távozását. Azért jöttek oly szép számban messze földről, hogy megakadályozzák a pozsonyi fegyverszünet meghosszabbítását, vagy Bethlen külön békéjét a császárral. Nem a magok erejének köszönhették a sikert, láttuk, hogy minő okok hiúsították meg a császárral való alkudozást. Ily körülmények közt a szövetségesek követeinek az volt a főadata, hogy sürgessék Bethlentől a segítséget. Különösen a két Ausztria követi sürgették azt a legnagyobb hévvel, mert küldőik már az ellenség torkában voltak. Különben nem az volt a fontos, a mit a követek a nyilvános audientiákon tárgyaltak. Ez abból is látszott, hogy Frigyes és Bethlen nem elégedtek meg a követségek beszédeivel, irataival s az ezekre adott válaszokkal, hanem az országgyűlés alatt bizalmas embereiket is küldözgették egymáshoz. Bethlen hajlandó volt növelni a szövetségesnek adott segítséget, de jutalmúl pénzt kívánt. Anhalti Keresztély megbizottjától, Knesebecktől, a ki már júniusban Besztercebányán volt, annak a huszonötezer forintnak lefizetését kérte, melyet már Bornemissza János is kért az ő nevében, mikor a herczeg táborába érkezett. Midőn Knesebeck és a cseh követek ígéretei eléggé megbízhatóknak látszottak, Bethlen Ványai Illést az anhalti herczeg táborába küldötte, hogy vegye át és ossza szét az ígért összeget.

Ez az ígélet nem volt elég. Kovacsóczy István, Bethlen egyik titkára, július elején Prágába érkezett. Itt előadta Frigyesnek és kancellárjának, hogy ura szeretné, ha a szövetségesek lefizetnék a Bethlennek járó háromszázezer forintot.

*) Katona, XXX. 425—437. *Gründlicher und warhaffter Bericht.* 1620. 9. l. Frankl, *Pázmány.* I. 549., 550. ll. Khevenhiller: *Annalium Ferdinandeorum.* Neunter Theil. 942. *Századok,* 1868. 232. l.

Sőt Kovacsóczy értésére adta a prágai udvarnak, hogy ura nem is tartja elégnak a prágai nagygyűlésen megszavazott összeget. A király tanácsa azt válaszolta, hogy a háromszáz-ezer forintot három részletben fizetik meg Bethlennek, ha seregével kiindul az országból. Frigyes érezte, hogy nem tarthatja tovább szép szóval szövetségesét. Drágaköveket s ezüstneműt zálogosított el, hogy előteremtse az első részletet. Ezzel Beszterczebányára küldötte Plessen Volradot, a ki augusztus elején átadta a fejedelemnek a százezer forintot. Bethlen örült, hogy végre a csehek is meghálálták szolgálatait, de ismételte, hogy négyszázezer forintra lesz szüksége s hogy hajlandó ez összegbe tudni a neki szánt tiszteletdíjat.

Különben nemcsak a pénzről beszélt szövetségeseinek követeivel. Politikai és hadi terveket kovácsolt velök. Elmondotta nekik, hogy minő diversiókkal zavarhatná a császári seregek működését.

Beszélt a szultán segítségéről, Velence támogatásának megszerzéséről s Lengyelország föllázításáról. Különösen Plessennel és Dohna Ábrahámmal, a sziléziai követtel szeretett beszélgetni e dolgokról. A tudós Dohna, a buzgó kálvinista, ki részt vett a németföldi háborúban s Oraniai Móricznak barátja volt, nagyon tetszett Bethlennek. Dohna is rendkívül nagyra becsülte a fejedelem tehetségét s buzgalmát. Sokat beszélt neki az európai viszonyokról, kedvező színben tüntetvén föl előtte a protestantismus jövőjét. Még szebbnek látszott e jövő, midőn Bethlen is nagy tüzzel fejtegette terveit. Phantasiája nem minden szándék nélkül kalandozott, a szövetségesek áldozó kedvét reményekkel akarta hálálni s erősíteni.*)

Különben őszinte is volt optimismusában. Mert mind bizonyosabbnak látszott, hogy a porta segíteni fogja. Illyei és Bitter Mehemet agával együtt indultak el a portáról. Mehemet Beszterczebányáról Kovacsóczy társaságában indult Prágába. Frigyes július 5-én nyilvános audientián fogadta az agát. Mehemet kijelentette, hogy a szultán barátságába akarja

*) Gindely, *Geschichte*, III. 148—167. ll., 470—495. ll. *Okmány-tár*. 154—159. ll. Kovacsóczyt Gindely Kovachichnak írja (helyesen Pray: *Principatus Gabr. Beth.* 150. l.); Dohnáról A. v. Chroust: *Abraham von Dohna*. München, 1896. 146—149. ll.

fogadni a cseh királyt. A porta megtámadja a lengyel királyt, mivel a császárt segítette a csehek és a magyarok ellen.

A cseh királynak is ad a szultán hatvanezer lovast, mihelyt szüksége lesz rá. Mondják, hogy Mehemet hétszázezer tallér évi adót kívánt Frigyes tartományaitól. Frigyes azt válaszolta a szultánnak, hogy lelkének nagy örömével fogadta a követet. Az adófizetés dolgát arra a követségre bizza, mely Bethlen embereivel együtt indul Konstantinápolyba. Mehemet nagyon meg volt elégedve mindazzal, a mit Prágában látott és hallott. Csodálkozott, hogy minő veszteségek érték Ferdinándot, nem értette, miként bírja elviselni a császár csupán Prága városának elvesztését.

Midőn Mehemet aga július 25-én Beszterczebányára érkezett, már ott találta Köln János lovagot, a ki a szövetséges tartományok portai követségének vezetője volt. Július 20-dikán érkezett Beszterczebányára Juszuf aga, a szultán június 22-dikén kelt levelével. Illyei és Bitter távozása után Toldalagi kapitliha sürgette a levél megírását. Meg volt abban írva, hogy «mi Ferdinand kedvéért az méltóságos magyar nemzetet semmiképen meg nem vetjük». «Ha pedig magatoknak királt akartok választani» — írja a szultán a rendeknek — «az minthogy szükséges is, az tennen magatok szabadságtok törvénye és rendtartása szerint, válaszszatok olyat, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes portánkhoz igaz jóakarattal legyen és mi azzal az szent békességet megtartjuk s Magyarországot az ő királyságával együtt erős becsületben tartjuk.»*)

Ez volt az írásbeli biztosíték, melyet Bethlen régóta kívánt. Már Illyei visszaérkezése óta tudta, hogy számíthat e biztosítékra s így könnyű volt túrnie az udvar halogató politikáját. Okos kíméletet mutatott e politika iránt, de ha sokáig várakoztatták, elhárította magáról a felelősséget s teljes függetlenséggel vezette az országgyűlést, mely saját szavai szerint, «császár ő felsége authoritásából is szabadosan promulgáltatott».

*) Gindely: *Geschichte*. III. 161. l.; *Okmánytár*, 184. l. *Gründlicher und warhaffter Bericht*. 7. l. H. Forst: *Der türkische Gesandte in Prag*, *Mitth. d. Instituts für oest. Geschichtsforsch.* 1895. 574—581. l. Demkó értek., id. h. 300 l. Toldalagi Mikónál *Erdélyi Tört. Adatok* I. 228 l. és *Török-magyarokori államokmánytár* I. 224. l.

Június 27-dikén kezdődtek a tanácskozások. Július 3-án Bethlen az országgyűlés elé terjesztette propositióit, 24-dikén a rendek szövetséget kötöttek, melyben kötelezik magokat, hogy a fejedelem mellett a szabadságért együtt élnek s halnak. A kik a szövetség ellen vétenek, azokra a pozsonyi országgyűlés 31. cikkében említett büntetés van kiszabva. Az oklevelet 165 aláírás és pecsét erősíti meg. Július 28-dikán a hajdúvárosok kapitányai, hadnagyai, tizedesei, esküdtjei és minden rendei is csatlakoztak az unióhoz a Bösözrménybe küldött Petneházy István fölszólítására. Az országgyűlés végén Erdély is hozzájárult a Frigyes tartományaival kötött szövetséghez s így Besztercebányán kialakult a szövetségek rendszere Ferdinánd ellen.*)

Csak hogy nem volt elég katonákat ígérni a papiroson, gondoskodni akart a fejedelem ellátásukról is. A pénzügyi kérdés szorosan kapcsolatban állott a vallásával. Ezen a téren a besztercebányai országgyűlés mintegy betetőzte a pozsonyinak munkáját. Már előre híre terjedt, hogy mi a rendek szándéka. Pázmány két levelet írt az országgyűléshez, az egyiket a maga, a másikat az egyházi rend érdekében. Arra kérte a rendeket, hogy ne hamarkodják el a dolgot, hanem járjanak a törvény útján. Engedjék meg, hogy a vádlottak a törvény előtt bizonyítsák ártatlanságukat. A nádor fölolvasta a leveleket, de a rendek nagy részét már a levelek szerzőjének neve is fölingerelte. Igaz, hogy vádlók és bírák voltak egy személyben, de azt hitték, hogy az igazság és egyenlőség elvét juttatják diadalra.

Az országgyűlés megválasztotta a vallási defensorokat. Eltiltotta a felekezetek szóbeli vagy írásbeli szidalmazását, s e tilalommal mind a három felekezetet védelmezte. Törvény erejére emelte a zsolnai és szepesváraljai zsinatok végzéseit, s elrendelte, hogy a hívek saját felekezetök papjainak fizessék a plébániai jövedelmeket.

E határozatok orvosolták a sokszor emlegetett protestáns sérelmeket. De a rendek nem érték be azzal, hogy a ma-

*) Frankl, *Pázmány*, I. 546., *Katona*, XXX. 411, *Magyar. Tört. Tár* IV. 215 (Szilágyi közl.), Gindely: *Okmánytár* 170, Szilágyi: *Adalékok Bethlen Gábor szövetekezeinek történetéhez*. Buda-Pest. 1873. 22—28. ll.

gok baján segítsenek, hanem érzékenyen akarták sebezni az ellenfélt. Az egyenlőség szempontjából szükségesnek tartották, hogy a katolikus egyháznak csak három püspöke legyen, úgymint az egri, a nyitrai s a győri. Mindegyiknek kétezer magyar forint a fizetése. A többi püspök és egyházi férfiú visszatérhet az országba, hol senki sem háborgatja őket szerzeményeik vagy öröklött jószágaik birtokában. E kedvezményből ki van zárva a jezsuiták és azok a papok, kiket a rendek száműztek. A káptalanokra és konventekre, mint hiteles helyekre, szüksége van az országnak. De elég, ha közülök megmaradnak a vasvári, győri, esztergomi, nyitrai, szepesi káptalanok, a jászói és leleszi konventek meghatározott számú tagokkal, a kik évi kétszáz forint fizetést húznak.

Ez intézkedések abból a föltevésből indulnak ki, hogy az állam szabadon rendelkezik az egyházi javakkal. Az elvet már kimondotta a pozsonyi országgyűlés, a besztérczebányai csak magyarázza és részletezi azt. A papság visszaélt a régi királyok adományaival, fényűzésre s az ország békéjének zavarására fordította jövedelmét.

Pázmány e vádra adatokkal válaszolt. Magyarországnak, úgymond, két érseke s tizenkét püspöke van. Ezeknek összes jövedelme nem egészen hatvanezer forint. Érdemes-e tehát annyi gyűlölséggel beszélni a papság fényűzéséről?

A rendek, mit sem törődve az ellenvetésekkel, két részre osztották az egyházi javakat. Kimondották, hogy a nagyobbak, mint a korona tulajdonai, el nem adhatók s el nem zálogosíthatók; jövedelmök a végvárok föntartására való. E nagyobb egyházi javakhoz tartoznak az esztergomi érsekség, a nyitrai, váczi, veszprémi, egri és zágrábi püspökségek; a szentmártoni és pornói apátságok; a sági, turóczi, csornai, fehértvári, szepesi, jászói és leleszi prépostságok s az esztergomi, győri és egri káptalanok jószágai. A többi egyházi javakat a fejedelem elzálogosíthatja vagy esetleg el is adhatja a kincstartó tudtával s a nyilvános számadás kötelezettségével. A jövedelmet országos célokra kell fordítania.*)

Bethlen sajnálta, hogy különböző körülmények csorbitot-

*) Katona, XXX. 496—508. l. Pázmány: *Vindiciae Eccles.* 35. l. V. ö. még Frankl, *Pázmány*, I. 551—554. l. és Zsilinszky *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai.* II. 231—238. l.

ták az egyházi jószágok jövedelmét. A hadjárat elején sokan gazdátlan jószágoknak tekintették a papok birtokait. Bethlen már Pozsonyban volt, midőn Rákóczi János még nem bocsátotta ki kezéből Leleszt, «melyből egy néhány ezer forint ára bort, búzát s egyebet hordatott el». 1620 elején panaszkodik Bethlen, hogy a végbeli vitézek «az papi jövedelmeket nagyobb részint magok tékozlották és költötték el az falukon, városokon, mert csak az bor és búza helyen maradhatott volna is, két hópénzt s többet is könnyen adnánk mostan abból nekik.»*) Nehéz volt a papi jószágokra pénzt kapni. Az emberek nem bíztak Bethlen uralkodásának állandóságában; attól tartottak, hogy elvesztik pénzüket, ha visszatér a régi állapot.***)

Mindamellett Bethlen eléggé kihasználta e jövedelmi forrást. Thurzó Imre úgy gondolta, hogy 1620-ban a fejedelem száz vagy kétszázezer forint érőt adhatna el a papi jószágokból. Thurzó sem hitte, hogy e gazdálkodás hosszú időre fedezhetné a fölkelés költségeit, Bethlen pedig nagyon rajta volt, hogy az évi jövedelmek fokozásával rendezze az állami háztartást.***)

A pozsonyi országgyűlés minden portától egy mérő búzát és egy mérő zabot ígért a végbelieknek, «hogy lenne az addig tönkretésekre, az míg valami jobb módjával való rendelést végezhetne épen való megfizetésekre.»†) A különböző követ-ségek költségére az országgyűlés portánként két forintot, a korona őrzésére pedig egy forintot ajánlott. De a java most következett. A rendek minden portára tizenkét forint dicát vetettek ki, melynek felét a földesurak tartoztak fizetni. Ez adó fizetésére nézve az országgyűlés megszüntette a szokásos kivételeket. A jobbágyokra kivetett hat forint első felét pünkösdig kellett volna behajtania, de ha a besztercze-bányai országgyűlés véget vet a háborúnak, az egész adó elesik. Az 1620 márcziusában tartott kassai tanácskozás

*) *Bethlen pol. levelei.* 148. l. *Bethlen fejedelem levelezése.* 96. l.

**) U. o. 103.

***) Thurzó levele, közli Szilágyi: *Történelmi Tár*, 1888. 433., Katona XXX. 413.

†) Szerémi: *Emlékek Barsmegye hajdanából*, *Tört. Tár*, 1892. 346., 347. l.

megváltoztatta a pozsonyi határozatot. Bethlen tanácsosai a dica fizetés első határául Virágvasárnapját tűzték ki s elrendelték, hogy ekkoráig a földesurak a magok erszényéből három forintot, alattvalóik helyett pedig négy és fél forintot fizeszenek.*)

Thurzó Imre a tizenkét forintos dica jövedelmét körülbelül százezer forintra becsülte.**)

A papi jószágokhoz, a dicához, s a szövetségesek segélyéhez vegyük még Homonnai és Esterházy jószágainak, továbbá a bányáknak jövedelmét, a városok taxáját, a harminczadot s a régibb dica hátralékait.***)

Mind ez elég szép jövedelem volt a papiroson.

Bethlen folyvást panaszkodott, hogy nem látja az ország pénzét, s hogy a magáéból sok ezer forintot kell költenie. A bányák 1620. áprilisáig 23,000 forintot jövedelmeztek,†) a harminczad jövedelme leapadt, «mert az kereskedő emberek sem járnak», mint a kassai kamara írja 1619 novemberében.++) A régibb dica hátralékainak s az új dicának beszédése pedig igen lassan folyt. «Én soha ilyen országot nem hallottam, sem láttam, melyben az dicát ilyen nehezen adják meg», így fakad ki Bethlen 1620 májusának elején. Leginkább a rovókat okolta, a kik hanyagúl járnak el tisztókben s «a magok költségére nagy lopást tesznek, holott sohult semmit sem költenek, hanem még inkább mindenütt megajándékozták őket.»†††)

De talán nem itt volt a főbaj. A vármegyék és városok nem akartak fizetni. Némely vármegye nem akarta elismerni a kassai tanácskozás végzéseit; Ung és Ugocsa követei szemébe mondták Bethlennek, «salvum sit az Palatinusnak és Úrának ő Nagyságoknak, de nem tartják abból magokat a Nemes vármegyék, a mit ő Nagyságok végeztek, mivel követek nem volt abban az végezetben». Bethlen boszúsan visszavágott: «Salvum sit» — úgymond — «az vármegyéknek is, az Isten nyakatokat szakaszthatja, ha mind ilyen formán akartok visel-

*) U. o. 348. l. *Katona*, XXX. 278—284. l.

**) Id. levele id. h.

***) Thurzó I. id. levele és *Bethlen fej. levelezése*, 92. l.

†) *Bethlen pol. levelei*, 205. l.

††) *Szilágyi közl.: Tört. Tár*, 1894. 454. l.

†††) *Bethlen fejed. levelezése*, 116., 122. l.

kedni az urakkal, holott mostan nem némettel vagyon dolgozok, s nem annak contribuáltak, hanem magatoknak».*)

Bethlen beszéde kissé megpuhította a megyei követeket, de azért küldöik aligha serénykedtek az adófizetésben. Thurzó Szaniszló írja a dunáninenni végekről 1620 május közepe felé: «Az szegény végbeli vitézlő nép annyira vagyon az fizetlenség miatt, hogy az hol hallja, hogy soldot kiálnak, nem gondolván házával és egyéb marhájával, oda megyen, . . a végházakból szöktön szözik az vitézlő nép».***) Pedig nem csupán a végekről kellett gondoskodni.

Bethlen megmagyarázta Knesebecknek, hogy az 1620-iki hadjáratra húszezer embert akar toborozni, de e végből 800,000 forintra van szüksége. Ez összegnek felét fizessék a cseh király tartományai, a másik felét pedig Bethlen a saját kincstárából s az ország jövedelméből kénytelen előteremteni.***)

A beszercezbányai országgyűlés tehát e jövedelem fokozásához látott. Elhatározta, hogy a jobbágyok fizessék meg az 1620-ra megszavazott tizenkét forintos dica reájok eső felét, de több adóval ne tartozzanak. Úgyis elég rajtok a teher és nyomor a katonai elszállásolások s más bajok miatt, melyeket tűrniök kell. Hanem a földesurak a hat forint helyett tizenhatot fizessenek s ne merjék az adót jobbágyaikon megvenni. A rendek nagylelkűsége kimeríthetetlennek látszott. Sok pénzt szavaztak meg s hozzá még arra kötelezték magokat, hogy magok is táborba szállnak Bethlen, vagy a nádor, sőt még a főkapitányok vezérlete alatt is.†)

Bethlen bizonyára nem minden kételkedés nélkül fogadta a törvénycikkekben megígért áldozatokat. Mert nemcsak az adózásról voltak szomorú tapasztalatai, hanem a rendek harczoló kedvéről is. Az 1619-diki harczok java részét a vármegyék nélkül küzdötte végig. Fizetett hadaival és erdélyi fő hivei katonáival harczolt. Az erdélyiek zúgolódtak, hogy verőket ontják Magyarorszáért, míg a magyar urak otthon

*) Mocsáry: *Nógrád vármegyének ismertetése*. Pest, 1826. III. 173. l.

**) Szilágyi közl.: *Tört. Tár*, 1888. 609 l.

***) Gindely: *Geschichte*. III. 480. l.

†) *Katona*, XXX. 510—515. ll.

nyugodnak a meleg szobában. Bethlen Homonnai diadalát is a vármegyék hanyagságának tulajdonította.*)

Mielőtt Collalto elindult Beszterczebányáról, arra kérte Bethlent, hogy tíz napig várakozzék; mert ez idő alatt talán új meghatalmazással tér vissza. Bethlen úgy tett, mintha várakoznék. De a tíz nap neki is sok volt, a rendek pedig még türelmetlenebbül várták az országgyűlés végét. Augusztus 21-dikén fölterjesztették a törvényczikkeket a nádorhoz, másnap a fejedelem kijelentette, hogy elfogadja a pozsonyi országgyűlésen eléje terjesztett föltételeket. Erre az országgyűlés augusztus 25-dikén Bethlen Gábort Magyarország királyává kiáltotta ki. Először Thurzó Imre kiáltotta a «Vivat Rex Gabriel»-t.

Az ellenzék gyöngé volt, a dunántúli főurak s a papság elmaradtak, a katolikus követek vagy a rendekkel tartottak, vagy hatás nélkül beszéltek. Voltak ugyan olyan követek, mint például a győrmegyeiek, a kik a rendek előtt tiltakoztak Bethlen választása ellen. De az egyik tiltakozó majd hogy rosszul járt. Már az ablakhoz hurezolták, hogy cseh szokás szerint bánjanak el vele. A higgadtabbak megmentették a szerencsétlen tiltakozót. Pázmányt, Balásfyt s másokat a mérsékeltek nem bírták megmenteni a száműzetéstől. Csak Esterházy Miklós kapott halasztást a dunántúli követek kérelmére, mivel mégis mentegezni próbálta elmaradását. Bethlen előre látta az eredményt. Midőn április közepén a meghívó leveleket írta, arra kérte a megyéket, hogy követeiknek ne adjanak utasításokat, mert «a mostani állapotban nem ítéljük, hogy kegyelmek oly bizonyos instructiót adhassanak követeinek, melyen megmaradhatnának». Ezzel ki akarta kerülni azt, hogy a megyéken széltiben s még idő előtt vitassák a királyválasztás kérdését. S az utasítás nélkül választott követek könnyen voltak hajlíthatók a fejedelem akarata szerint.

Most elfogadta Bethlen a választást, mert a szövetségesek pénzének s ígéreteinek, továbbá a rendek nagy ajánlatainak s a szultán levelének birtokában remélte, hogy megvédelmezheti királyi czimét.

De itt megállapodott. Most is ösztönözték, hogy koronáz-

*) *Bethlen pol. levelei*, 156., 157. ll. *Bethlen fejedelem levelezése*, 84., 85. ll.

tassa meg magát. A hagyomány szerint Alvinczi ajánlkozott, hogy fejére teszi a koronát. A fejedelem erre nevetve jegyzé meg: Nem kegyelmed az esztergomi érsek. Valószínű, hogy Alvinczi azok közt volt, a kik sürgették a koronázást. Hanem Bethlen fontolóra vette, hogy e dicsőség még nagy szégyenére lehet. A visszavonulás eshetőségére gondolt. Elég volt neki a választott király czime; örült a fénynek s dicsőségnek, de nem szédült el tőle.

E napokban örömet emlékezett meg arról, hogy húsz évvel azelőtt száz tallért akart kölcsön kérni Kassán, s nem kapott pénzt. Most, ha a templomba lovagolt, ruháján és lován az arany és drágakő úgy ragyogott a nap fényében, hogy a nézők szeme káprázott tőle. Meghatotta sorsának e változása. Midőn 25-dikén a templomban a Te Deumot énekeltek, szeme könnybe borúlt.**)

ANGYAL DÁVID.

*) L. Demkó értekezése id. helyen 307., 308. Frankl: *Pázmány* I. 556., *Esterházy Miklós Magyarország nádora* I. 135., *Századok*, 1868. 232.. Katona, XXX. 486. l. s *Gründlicher und warhaffter Bericht* 11—13. ll.

A FEHÉR HUNOK ÉS ROKON TÖRZSEK INDAI SZEREPLÉSE.★)

Tekintetes akadémia! Két éve, hogy Lahoreban értesültem azon nagy megtisztelésről, melyben a tekintetes akadémia részesített azzal, hogy külső tagul választani méltóztatott. Azóta a szülőföldem viszontlátásának vágyával egybeforrt azon kívánságom is, hogy személyesen fejezzem ki a tekintetes akadémia, kivált pedig annak tisztelt első osztálya előtt, legmélyebb köszönetemet e kitüntetésért. Jól tudom, hogy az ind philologia terén eddig kifejtett munkálkodásom távolról sem érdemesíthet helyre azon nagynevű tudósok sorában, kik az európai tudományosság körül szerzett érdemeik következtében külső tagjai lettek a magyar tudományos akadémiának. Másrészt pedig érzem, hogy a szerény tehetséggel művelt tudományszak alig nyújt alkalmat oly munkára, mely mint «Magyarországot vagy az akadémiát közelebbről érdeklő» az alapszabályok szavainak szoros értelmében a külső tagságra érdemessé tehetné.

Legyen szabad biztosítanom a tekintetes akadémiát, hogy bármennyire távol is essék munkásságom eddigi helye s érdekköre szülőföldemtől, én az ez elismerésből folyó kötelességekről épen oly kevésbé fogok megfélekedezni, mint a tekintetes akadémia iránt való hálámról.

★

Mióta csak az európai tudomány India ősi művelődése és történetével foglalkozik, kiváló figyelemmel kutatta azon vonatkozásokat, melyek a térre és szellemi tekintetben oly

★) Fölolvastatott mint székfoglaló a M. T. Akadémia 1897 máj. 24-én tartott ülésében.

távolnak látszó indiai világ és a nyugati műveltség között már régi időktől fogva kifejlődtek. E vonatkozások történetében talán legérdekesebb azon majdnem ezeréves korszak, mely a Krisztus előtt való első században az úgynevezett Indoszittyák birodalma megalapításával kezdődik s ezeknek, valamint egyéb Közép-Ázsiából jött rokon törzseknek az észak-nyugati India fölötti uralmában leli különös jellegét. E korszak látta a buddhista tan páratlan kiterjedését észak s nyugat felé. Ez időben vándoroltak az ind nép meséi, ép úgy mint az ind művelődés nem kevés vívmánya, iráni közvetítéssel a messze nyugati népekhez. Hogy másrészt a nyugattal való érintkezés nem vesztette el termékenyítő hatását az ind műveltségre sem, az utóbbinak minden merevsége s magába zárkózottsága ellenére,— ennek tanújele azon számos szó, fogalom és ismeret, mely épen e korszakban jutott a szanszkrit nyelv és irodalomba. De még jobb, s valóban kézzel fogható bizonyosságát bírjuk e kölcsönhatásnak azon szép eredményben és szoborművekben, melyek e korszak első századaiban a görög s római művészet közvetlen befolyása alatt készültek a Kábul völgyben s az Indus partján.

Három nagy művelődés — a classikus, az ind és az iráni — kereszteződött azon területen, melyet röviden India észak-nyugati határvidékének nevezhetünk, és mely az Indus melletti tájakon kívül magába foglalja a mai Afghánisztán keleti részét is.

E kölcsönhatások nagy történelmi fontossága magában véve is érdekessé teszi a foglalkozást azon uralommal, mely e vidéken a jelzett korszakban fönnállott és — mint látni fogjuk — ethnologiai jellegével nagyban elősegítette azon műveltségek egymásra gyakorolt befolyását. De reánk magyarokra nézve talán annál érdekesebb lesz egy rövid pillantást vetni ez uralom keletkezése- és történetére, mert azon törzsek, melyek e birodalmat megalapították s majdnem egy évezreden át föntartották, azon nagy népvándorlások által sodortattak India határvidékére, melyeknek végső hullámai e hazai földet is érintették, és mert e törzsek között van egy, a fehér hunoké, melynek összeköttetése az e földön járt hódító nemzetek egyikével nagyon is valószínű.

Merésznék látszhatik azon vállalkozás, hogy e dolgozat szűk keretében tárgyaljuk egy oly korszak művelődési és

ethnologiai viszonyait, mely nemcsak időben nagy kiterjedésű, de a benne uralkodó szerepet viselt törzsek tekintetében is változást mutat föl. Magyarázatul elegendő lesz utalnunk azon adatok jellegére s, sajnos, korlátolt voltára, melyek eddigelé rendelkezésünkre állanak e korszak tanulmányozásában.

Alig ötven éve, hogy még teljes homály fődte előttünk India történetének e nevezetes szakaszát. A reánk maradt régi ind irodalom roppant terjedelme s változatossága ellenére fölötte szűkölködik a tisztán történelmi munkákban, sőt vonatkozásokban. Az Indo-szittyák és fehér hunoknak évszázadokra terjedő uralmára nézve ind irodalmi adatokat egyáltalában csak a *Rádzaranginí* című Kasmíri krónikában találunk, melynek földolgozásával már hosszabb idő óta foglalkozom. De e néhány adat is annyira szórványos, hogy igazi jelentősége csak akkor válhatott tisztává, midőn a modern európai kutatás más forrásokból hozta napfényre a földerítő adatokat. Ily forrásokat szolgáltatott a khinai császárok annalesei és azon khinai zárandokok úti följegyzései, kik kegyes buzgalommal vándoroltak Közép-Ázsia nagy sivatagjain és hóbérczein át a messze India buddhista szent helyeihez. A mi anyag ezenkívül még szolgálatunkra áll, azt csak az Indo-szittyá királyok és utódainak érmei s fölirataiból nyerhettük, melyeknek gyűjtése s megfejtése körül Európa indologusai szép eredményeket értek el az utolsó évtizedekben.

Természetes, hogy az ily tarka kútforrásokból meritett adatok különböző időkből maradtak reánk és ezért csak akkor használhatók föl teljesen, ha egybe vetjük s egymással kiegészítjük. Így tehát azt vélem, szabad, sőt előnyös, hogy azon nevezetes korszakot, melyet röviden az észak-nyugati India turáni hódoltságának nevezhetünk, egészében vonjuk megbeszélés alá. Könnyebben s talán biztosabban alkothatunk magunknak képet, ha csak nagy vonásokban is, annak történelmi és ethnologiai jelentőségéről.

Az Indo-szittyá uralom, megnyitója a bennünket érdeklő korszaknak, megdöntője s örököse volt azon görög fejedelemségeknek, melyek a Krisztus előtt való utolsó két században a Hindukus hegységtől délre és az Indus mentén alakultak. E körülmény adja meg művelődéstörténeti különös érdekét. Érmeik és classikus íróknak néhány elszórt megjegyzése alap-

ján tudjuk, hogy a Nagy Sándor által hátra hagyott görög katonai telepekből Baktriában keletkezett királyság körülbelül 200 évvel Krisztus előtt kiterjesztette hatalmát az indiai Kaukázus-tól vagy Hindukustól délkeletre eső vidékekre, melyek a nagy hódító meteorszerű megjelenése után is induralkodók alatt megmaradtak. Az Euthydemos és fia Demetrios által elfoglalt indiai területeken, úgy látszik, nagy számmal és gyors egymásutánban osztozkodtak kisebb hellén fejedelmi családok. Csak így magyarázhatjuk, hogy az eddig napfényre került érmek harmincznál több oly görög fejedelem nevével s arcképével ismertettek meg, kik alig másfél évszázad tartama alatt a Kábul folyam völgyében és az Indus mentén uralkodtak. Ez érmek közt sok az olyan, mely művészi conceptio s kivitel tekintetében bátran versenyezhet a hellén művészet e szakbeli legszebb termékeivel. E körülmény valamint ez érmek típusainak bámulatos változatossága és eredetisége legjobb bizonyítéka azon messzeható culturalis befolyásnak, melyet a hellén nemzet oly távol szakadt és szám szerint minden esetre fölötte gyenge ága India határvidékein gyakorolt.*)

Ha a görög fejedelmek baktriai s indiai uralmáról csak az érmek útján szerezhethünk némi hézagos tudomást, legalább biztosabb értesítésünk van ez uralom megdöntésének közvetlen okáról s idejéről. Strabo és Justinus egy alkalmi megjegyzéséből tudtuk ugyan, hogy különböző nevű szittyá törzseknek északról történt betörése vetett véget a görögök baktriai hatalmának.***) De a biztos adatokat ez esemény idejéről, a hódító törzsek igazi eredetéről és hatalmoknak Indiára való kiterjesztéséről csak azon följegyzéseknek köszönhetjük, melyeket a khinai *Han*-családbeli uralkodók évkönyvei őriztek meg számunkra.***)

*) A baktriai és indiai görög uralomra vonatkozó adatokat kiváló gondnal tárgyalta Percy Gardner: *The coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India in the British Museum* című numismatikai műve bevezetésében, xx. stb. l.

**) Strabo szerint e törzsök az Asiok, Pasianok, Tokharok és Sakarauok voltak. E nevek közt csak a Tokharoké ismerhető föl biztosan, kik az ind földrajzi lajstromokban a *Tukhára* név alatt szerepelnek és Tokhárisztán-nak, a felső Oxus-melletti vidéknek, adták meg közép-kori elnevezését.

***) A khinai évkönyveknek az Indo-szittyák vagy Nagy Yue-tsikről

Ott az első Han dynastia idejéből (206 Krisztus előtt—24 Krisztus után) kapjuk azt a tudósítást, mely világosan a «Nagy Yue-tsi» (*Ta-yue-tsi*) népet jelöli meg mint Baktria meghódítóját a Krisztus előtt való második században. Eredetileg, azt mondja szövegünk, a Nagy Yue-tsik nomád módon éltek Khina észak-nyugati határvonalán kívül csak úgy, mint szomszédjaik, a Hiung-nuk csordáikkal vándorolva be e nagy területet. 201-ben és ismét 165-ben Krisztus előtt a hatalmas Hiung-nuk, a későbbi hunok, reájok támadtak, és miután az utóbbi alkalommal királyokat megölték és koponyájából ivócedényt készítettek, arra kényszerítették őket, hogy elhagyják táborhelyeiket s a messze nyugatra vándoroljanak. Ott legyőzvé a Ta-hiákat, vagyis Baktria népét, vezérok az Oxus folyamtól északra eső vidéken telepedett le. E helyen találta a Nagy Yue-tsi népet 126-ban Krisztus előtt Tsang-khian khinai követ.

Látogatása után, biztosan meg nem jelölt évben, a Nagy Yue-tsik átlépték az Oxust és hatalmukba kerítették a Ta-hiák az Oxustól délre eső fővárosát. Az így szerzett területöket nyugat felé határolta az A-szi, vagyis az Arsacidák birodalma, délfelé pedig Ki-pin, azaz a Kábul völgy vidéke. Ekkortájt százezer családra rúgott a Yue-tsik népe, s százezer volt harczosaik száma.

A Ta-hiáknál a hódító nép nem talált egy központi hatalmat: «minden város saját hatósága által kormányoztatott. A lakosság gyenge volt és félt a háborútól. Midőn a Yue-tsik megérkeztek, alávetették magokat». Alig tévedünk, ha a khinai forrás e leírásában reálismerünk Baktria görög főnhatóság alatt álló bennszülött lakosságára, mely valószínűleg, csak úgy mint ma, a földjét békésen művelő tájikkból állott.

Az így meghódított országot a győztes Yue-tsik öt fejedelemségre osztották föl és abban körülbelül száz éven át maradtak. Akkor az öt fejedelem egyike, a ki a khinaiak följegyzése szerint Kieu-tsieu-khio nevet viselt és a *Kuei-*

szóló tudósításai, melyek régente csak a Ma-tuan-lin encyclopaediájában foglalt kivonatok alapján voltak ismeretesek, most könnyen és hiteles alakkban hozzáférhetők az eredeti szövegeknek Specht által eszközölt fordítása következtében; lásd *Études sur l'Asie centrale, Journal asiatique*, 1883, 320. stb. 1.

suang törzsnek volt főnöke, megtámadta és legyőzte a többi négy Yue-tsi fejedelemséget. Így hatalma alatt egyesítvén az egész népet egy nagy birodalmat alapított, melyet az uralkodó család származása után a «Kuei-suangok birodalmának» neveztek. E király vezetése alatt a Yue-tsik áttörték Baktria déli határán, a Hindukus hegységen; elfoglalták Kao-fut, azaz a mai Kábult, és Ki-pint, a Kábul folyam völgyét, és e vidékek környékét is teljesen hatalmukba ejtették. Kieu-tsieu-khio e hódítások után nyolczvan éves korában meghalt. Fia és utóda a trónon, Jen-kao-tsin-tai, a khinai forrás szerint meghódította a voltaképeni Indiát, és hadvezérei által kormányozta. Ez időtől fogva lőn gazdaggá és hatalmassá a Yue-tsi nemzet.

A khinai évkönyvek itt röviden összefoglalt értesítése tiszta képet nyújt a régi India egyik legnagyobb birodalma keletkezéséről és egyszersmind lehetővé teszi azon adatok helyes értelmezését, melyek e nevezetes korból érmekek s egyéb emlékek alakjában reánk maradtak. Első sorban megtudjuk belőle azon nép igaz eredetét s nevét, melyet régebben csak egy-két görög geographus megjegyzése alapján az «Indo-skythák» kényelmes, de voltaképen semmit mondó elnevezése alatt ismertünk. A khinai írók Kuei-suang törzsében egyhamar fölismerték az európai kutatók az örmény történetírók *Kusán*-jait. Ugyan e név vezetett egy nagy és érdekes érem-sorozat biztos meghatározásához, melyből a Kusán uralkodók hiteles nevein kívül még sok más fontos dolgot tanulhatunk ez uralom történetére nézve.

A Kusán érmeken megörökített uralkodók között minden esetre az első azon fejedelem, ki az érmei egyik oldalán lévő görög betűs fölíratban ΚΟΖΟΥΛΟΚΑΔΦΙΖΗC-nak nevezi magát, míg a másikon ind nyelv és írásban «*Kujulakasza*, a Kusana», gyanánt szerepel. Hogy ő volt azon első Kusán király, ki egyesítve a Yue-tsi törzseket áthatott a Kábul völgybe s végleg megtörte a görög hatalmat, azt egyéb jel mellett az az érdekes körülmény is mutatja, hogy érmei közt sok az olyan, mely az egyik oldalon az ő ind nevét és czímét, a másikon pedig még az utolsó görög fejedelem, Hermaios, nevét mutatja. Benne látjuk tehát azon uralkodót, kinek neve a nehézkes és hangtanilag mindig elégtelen khinai átírásban mint Kieu-tsieu-khio jelenik meg. Sajnos, hogy nem tudjuk egész bizto-

san meghatározni hatalmának Baktrián túl való kiterjesztésének idejét. E hódításokat a khinai források száz évvel a Baktria teljes elfoglalása utáni időre teszik. Az utóbbi esemény időpontjáról pedig csak azt tudjuk, hogy a khinai követ Tsang-khiánnak 126-ban Krisztus előtt történt látogatása után esik. A görög uralom teljes megdöntése tehát legkorábban csak a Krisztus előtti 25-ik év körül történhetett.★)

Numismatikai nyomós érvek alapján két más Kusán fejedelmet, kik érmeiken ΚΟΖΟΛΑΚΑΔΑΦΕC (ind írásban Kuyulakaphsza) és ΟΟΗΜΟΚΑΔΦΙCΗC (Himakapisa)-nak nevezik magokat, Kozulokadphises utódainak kell tekintenünk.★★) A második valószínűleg azon uralkodó, kit a khinai források Yen-kao-tsin-tai név alatt mint a tulajdonképeni India meghódítóját ismernek. Míg elődei görög éremfőiratai csak az egyszerű Basileus címet mutatják, Ooemokadphises már fölveszi a büszke czimzést Βασιλευς Βασιλεων Σωτηρ Μεγας, «a királyok királya, az Oltalmazó, a Nagy». Az ő érmei, melyek közt már sok az arany, azért is érdekesek, mert a Yue-tsi királyt népe sajátos öltözetében állítják elénk. Rendesen állva jelenik meg előttünk, térdig érő nyitott kabátban, mely a mai középázsiai népek subáira emlékeztet, magas kucsmával és csizmával. Hálásak lehetünk azon ismeretlen vésőmesterek iránt, kik a külső alak e realistikus ábrázolásával minden kétséget kizártak az iránt, hogy itt északról jött szittyá hódítóval van dolgunk.

De sokkal bővebbek ismeretforrásaink azon uralkodók

★) Hogy Kozulokadphises föllépése a Krisztus születése körüli időszakba esik, az abból következtethető, hogy közvetlen utóda, Kozulokadphises érmei az arczkép tekintetében határozott utánzatai Augustus érmeinek. A római pénz ez időtájt nagy mennyiségben vándorolt Indiába. Ezt a gyakori leleteken kívül a Vespasian császár idejéből reánk maradt *Periplus maris Erythraei* jegyzetei is mutatják. Lásd Percy Gardner föntemlített művének bevezetését.

★★) Gyakran találjuk még újabb ez érmeiket tárgyaló könyvekben a föntnevezett uralkodókat, mint I. Kadphises, Kadaphes és II. Kadphises fölemlítve. Dr. Hoernle joggal figyelmeztet arra, hogy e megjelölés valószínűleg épen oly hibás, mintha például a Diodotos és Apollodotos nevű baktriai görög királyokat I. Dotos és II. Dotos név alatt vinnék be a történelembe. Hogy a Kadphises és Kadaphes-szal átitrt névképző szavak a Yue-tsik nyelvében mit jelentettek, azt persze nem tudjuk.

idejéből, a kik alatt a Kusán birodalom kiterjedésének és hatalmának fénykorát élte. Értem *Kaniska* és *Huviska* királyokat, kiket érmeik és egyéb adatok tanúsága szerint a Kozulokadphises által alapított és Oemokadphises által kiterjesztett uralom közvetlen örököseinek kell tartanunk. Az ő emlékezetök még a szanszkrit irodalom tradíciójában is fönmaradt, mert a *Rájataranginí*, Kasmír krónikája, a Himálaya azon kies hegyvidéke fölött uralkodott régi fejedelmek során fölemlíti Huska, Juska és Kaniskát. Mindhárman Turuska, azaz török törzsből származtak, így szól a krónika (*Rájataranginí* kiadásomban I. 177 stb.) De ezen eredetök ellenére a vallásos érzelem iránti fogékonyságukat számos monostor és szentély építése által bizonyították. Hosszú uralkodások alatt nagy befolyásra tettek szert Kasmírban a buddhista tan követői.*)

A krónika ez utóbbi jegyzetét teljesen igazolja azon fontos szerep, mely az észak-indiai buddhista egyház hagyományaiban Kaniskának jut. Ő ott mint az egész Jambudvîpa, vagyis India legfőbb ura és Buddha tanítványainak buzgó pártfogója szerepel. Neki tulajdonítja a kegyes hagyomány Buddha ereklýei fölött emelt sok szent sztúpának és monostornak alapítását. Ő tartotta meg e hagyomány szerint Kasmírban a buddhista egyház azon harmadik nagy zsinatját, mely végleg megállapította a Tripitaka canonját.

Legmegbízhatóbb tanujeleit azonban a Kusán birodalom akkori terjedelmének s hatalmának azon számos fölíratban bírjuk, melyek Kaniska és Huviska idejében az északi India legkülönbözőbb vidékein vésettek be és e fejedelmeket emlí-

*) Kalhana, a *Rájataranginí*nek a XII. század első felében élt írója, e Turuska királyoknak tulajdonítja a Huskapura, Juskapura és Kaniskapura nevű kasmíri helységek alapítását. E helynevek, a mint a most sajtó alatt lévő *Rájataranginí* fordításom jegyzeteiben kimutattam, maig élnek az Uskür, Zukkür és Kánispór falvak elnevezésében. Huskapura: Uskürről, a Barámúla szoros bejáratánál, már Hiuentsiang khinai zarándok tesz említést a VII. században. A helység régiségéről tanúskodik azon számos rom, melyet kasmíri utazásaim alkalmával ott láttam.

Bühler udv. tanácsos ujabbán a Huska nevet mint a Huviska királynév másik alakját egy Mathurában fölfedezett fölíratban is megtalálta. Juska azonban, a harmadik Turuska fejedelem neve, eddig másutt nem került napvilágra.

tik mint az ország legfőbb uralkodóit. E föliatok, melyek kivétel nélkül szanszkrit vagy prákritban vannak írva és szentélyek, szobrok, stb. fölállítására vonatkoznak, a bennök használt éra évszámaital mutatják, hogy Kaniska megelőzte Huviskát. Ez éra kiindulási pontját eddig nem sikerült ugyan biztosan meghatározni,*¹) de e nélkül is elég bizonyítékunk van arra nézve, hogy Kaniska uralkodása nem eshet távol a Krisztus után való második század kezdetétől. A föliatok lel-helyei Peshawer vidékétől, a régi Gandhárától, egészen Bena-resig keleten és a Málwa tartományig délen terjednek. Az így közbe foglalt területekhez hozzá kell számítanunk a felső Kábul völgyet és Baktriát, mely az érmeek tanúsága szerint továbbá is a Kusán birodalom része maradt. Az utóbbinak Kaniska alatti kiterjedéséről fogalmat nyújt talán azon meg-jegyzés, hogy kiterjedése északnyugatról délkeletre csak oly nagy lehetett, mint a távolság Buda-Pesttől Madridig.

De a föliatoknál is fontosabbak reánk nézve a nagy Kusán királyok érmei, mert meglepő világosságot vetnek az uralkodó törzset környező művelődési és vallási viszonyokra. Azon rendkívüli változatossággal, melyet Kaniska és Huviska érmei föliataik és a rajtok ábrázolt istenségek tekintetében fölmutatnak, csak a belőlök fönmaradt példányoknak nagy mennyisége vetélkedhetik.**²) Ez utóbbi is világos bizonyítéka a Kusán hatalom nagysága- s gazdagságának. Első sorban érdekes már azon körülmény, hogy kizárólag görög írást találunk ez érmeiken, de görög nyelvű föliatot már csak Kaniska

*¹) Sokáig Fergusson és Oldenberg föltevése alapján biztosnak véltük, hogy az e föliatokon használt éra azonos az indusok úgy-nevezett *Saka* érájával, mely a 78/79 Krisztus utáni évvel kezdődik és a régibb hagyomány szerint valamely Saka, azaz «szittyá» király trónra-léptét örökíti meg. A Kusán fejedelmek újabban talált föliatai közt azonban többen oly évszámokat mutatnak, melyek e föltevéssel össze nem egyeztethetők. Palaeographikus és egyéb megfigyelések is valószí-nűvé teszik, hogy Kaniska uralkodása valamivel későbbre esik a Saka-éra kezdeténél.

**²) Kaniska s a többi Kusán uralkodó réz érmei mai napig oly nagy számmal kaphatók a nyugati Panjáb, Kasmír, Kábul bazárjaiban, hogy mondhatnók, miszerint tízennyolcz évszázadon át megmaradtak a forgalomban. Kaniska s Huviska arany érmei is meglepően nagy számban jönnek napvilágra e vidékeken.

néhány ritka pénzén. Miután a Kusán uralkodókat semmi nemzeti hagyomány nem köthette a görög íráshoz, jogos a következtetés, hogy ez írást azért választották érmeik fölíratára, mert általánosan ismeretesek voltak betűi azon vidéken, hol hatalmok legelőbb megerősödött, vagyis a Kábul folyó völgyében és a nyugati Panjában.

A mit aztán e görög írásban olvasunk, az megérdemli különös figyelmünket. Az érmeek felső oldalán, megfelelően néhány tisztán görög érem BACILEYC BACILEQN KANHPKOY fölíratának, találunk egy oly címet, melyet régente PAO NANO PAO KANHPKI KOPANO-nak olvastak. Hogy a KANHPKI-nak olvasott szó Kaniska nevét tartalmazza, azt már Prinsep a harminczas években fölismerte. A többi magyarázatlanul maradt szó sok fejtörésre adott okot, míg egy régebben megjelent kisebb munkálatomban bebizonyíthattam, hogy az e szavakban oly sűrűn előforduló $P(r)$ -nek olvasott betű egyáltalában nem a görög ρ , hanem egy külön a görögben elő nem forduló s hangnak jelölésére szolgáló jegy, mely alakjában hasonlít a régi angol-szász \mathfrak{p} -hez.*) E megfigyelés alapján aztán könnyű volt kimutatnom, hogy a KO \mathfrak{p} ANO szó e királyok törzsi nevét, azaz a Kusánt tartalmazza, s hogy a rejtelmes \mathfrak{p} AONANO \mathfrak{p} AO semmi egyéb, mint elég pontos átírása a középperzsa *sáhanán sáh*-nak, «a királyok királya» régi iráni címnek. Épen így az egyszerű \mathfrak{p} AO cím, mely némely érmen található, és a BACIAEYC-nek felel meg, csak átírása azon *sáh* címnek, melyet a szanszkritizált *sáhi* alakban a Kusánok fölírataiból jól ismerünk.

E magyarázat által, mely azóta, mondhatom, általánosan indologus szaktársaim és numismaták által elfogadtatott, elvesztettük ugyan a reményt arra, hogy a Yue-tsi nyelv egy kis emlékét találjuk a \mathfrak{p} AONANO \mathfrak{p} AO címben. De megkaptuk helyibe leghitelesebb alakban azon bizonyosságot, hogy a régi iráni fejedelmi címzést, melynek a Kusánok által történt használatát azelőtt csak későbbi okmányok alapján sejtettük, már a nagy Kaniska maga is használta. Minden jel arra mutat, hogy e címzés is nyoma azon mély befolyásnak, melyet az iráni műveltség a Yue-tsi nemzetiségre, épen úgy mint sok

*) Lásd *Zoroastrian Deitiesson Indo-Scythian coins* című értekezésemet, *Indian Antiquary* xviii. köt. (Bombay, 1888.)

más hasonló jellegű vándor törzsre középázsiai tartózkodása alatt gyakorolt.

E befolyásról legfényesebb tanúságot tesz az iráni vagy még helyesebben mondva zoroaster-vallásbeli istenségek nagy száma, melyek sok eredetiséggel mintázott alakkal s tisztán olvasható névvel föltűnnek Kaniska és Huviska érmeinek hátsó lapjain. *) Ott találjuk a szent tűz személyesítőjét, $\text{A}\theta\text{O}\phi\text{O}$, a perzsa Átast; MIPO , azaz Míhírat, a nap istenét; OPLAINO vagyis Verethraghná-t, a harcz nemtőjét fején a sassal; OAO vagy Vátá-t, a szél istenét és még többet. Csak növelheti érdeklődésünket, hogy az iráni mythologia ez alakjai mellett megjelennek kisebb számban ugyan görög istenségek is, a ragyogó Helios, Selene (férfi alakban az indo-iráni fölfogásnak megfelelően!), HPAKILO , azaz Herakles, az oroszlánbőrrel és buzogánnyal. És hozzájuk szegődik még CAPAIIO is, az egyiptomi Serapis, kinek indiai szereplése méltóan állítható párhuzamba Mithras cultusának európai hódításaival.

Hogy a távol nyugatról behozott ez istenségek nem szoríthatták ki a hódító Kusánok figyelméből a bennszülött ind lakosság vallását, azt bizonyítják azon idővel mindinkább szaporodó érmek, melyek Sívát és szent ökrét ($\text{OH}\phi\text{O}$, azaz prákrit *visa*, szanszkrit *vr̥sa*) mutatják jelképekként. Mellette úgy látszik, az ind mythologia harczy istene hatott leginkább a hódítók képzelmére, mert nem kevesebb mint négy név s alakban találjuk az érmeiken (Mahászena, Szkanda, Kumára, Visákha). Érdekes és vallástörténeti tekintetben jellemző az, hogy a nagy hitalapító Buddhának alakja és neve ($\text{BOY}\Delta\Delta\text{O}$) csak néhány érmen volt eddig található. Egybe vetve az iráni, görög s hindu istenek fölötté gyakori ábrázolásával, mutatja e körülmény, hogy Kaniskának a buddhista egyház fölött gyakorolt védnöksége egyáltalában nem jelenthette a többi vallásnak, különösen pedig az észak-nyugati Indiában mindig túlsúlylal bírt Siva-cultusnak háttérbe szorítását.

Az érmek változatos és mindig érdekes jelképei mutatják, mily mély gyökeret vert a távol Indus partjain a hellén és római befolyás alatt álló művészet. Alapos okkal sorolhat-

*) Lásd ez érmek ábrázolatait és leírását Percy Gardner fönt nevezett művében, 129. stb. l.

juk a nagy Kusán uralkodók idejébe tehát azon csodálatra méltó szobrok és domborművek legtöbbikét, melyek napjainkban oly nagy számmal jönnek napvilágra a régi Gandhára s Udyána romba dőlt szentélyeiből.

A rendelkezésünkre álló idő és biztos adatok hiánya nem engedi, hogy részletesebben foglalkozzunk a nagy Kusán királyok uralkodása után következő korszakkal. Úgy látszik, már Huviska közvetlen utóda után, ki érmein s föliratain a Vászudeva ind nevet viseli, szűkebb határokba szorult a Kusánok külhatalma. Az északi India fölötti főnhatóságuk mindenestre csorbát szenvedett a IV. században az ind Gupta család felülkerekedése folytán. Az ebből származott Szamudragupta (a IV. század második felében) győzelmét említi egyik feliratában a *Sáhámusáhi* fölött, ki nem lehet más, mint az akkori Kusán fejedelem, a «Sáhán Sáh». A Kusán uralom így valószínűleg viasszaszorított azon vidékekre, a hol eredetileg megerősödött, azaz az Indus tájára s keleti Afgánisztánra.

Itt aztán úgy látszik 430 körül, a khinai források tanúsága szerint, a Kusánok régi uralkodó családját fölváltotta egy új, de rokon dynastia, melyet a Nagy Yue-tsik Baktriában maradt egyik törzsének főnöke, Ki-to-lo, alapított. Érdekes, hogy az utóbbit a Hindukustól délre való vonulásra a Juan-Juan vagyis a későbbi avarok támadó föllépése kényszerítette. A khinai évkönyvek a Ki-to-lo utódai által Gandhára fővárosából, Purusapura vagyis a mai Peshawerből, kormányzott népet ez időtől fogva a «Kis Yue-tsiknek» nevezik. De forrásaink egyszersmind azt is világosan mutatják, hogy az uralkodó nép nemzetiségi jellegében nem állott be változás.

A Yue-tsik nemzetiségével kapcsolatos kérdéseket eddig nem érintettük; és pedig azért, mert könnyebb lesz rólok véleményt alkotni, ha kapcsolatba hozzuk azon adatokkal, melyek a közvetlen utánok észak-nyugati Indiában hódítóként megjelent népről reánk maradtak. Értem a fehér hunokat vagy Ephthalitákat, kik az V. század közepétől kezdve vagy száz éven át folytak be India történetébe. Rólok is a legkorábbi s legmegbízhatóbb adatokat a khinai forrásokból merithetjük.*)

*) Az Ephthalitákra vonatkozó khinai tudósítások, melyekre V. de St. Martin: *Les Ephthalites* című alapvető munkájában (Paris,

A Hiang és Wei dynastiák évkönyveiből tudjuk, hogy azon nép, a Nagy Yue-tsik egy ága, eredetileg a *Hoa* vagy *Hoa tun* elnevezés alatt a khinai nagy faltól északra lakott és a már említett Juan-Juan uralma alatt állt. Kis népből fokozatosan nagy és hatalmas nemzetté lettek a Hoák, kik királyaik családi neve után a *Ye-ta-i-li-to* vagy rövidítve *Ye-tha* elnevezést vették föl (csak úgy mint a Yue-tchik a Kusán nevet). Ebből eredt aztán a görögöknél az *Ephthalita* (vagy Hephthalita) név, az örményeknél *Haital* és a perzsa s arabs írók *Haythalja*. A Ye-thák Khotant nyugatra áthaladva az Oxus s Murgháb folyókig hatoltak és roppant terjedelmű birodalmat alapítottak, mely a mai khinai Turkesztántól Perzsiáig terjedt és harmincznál több királyságot foglalt magában. Ezek között említik Ki-pint is, vagyis a Kábul folyam völgyét. A khinai források értesítenek arról, hogy a Ye-thák népe harczedzett és erélyes volt. Szokásaikról azt mondják, hogy határozottan hasonlítottak a Tu-kiue vagy törökökéhez. Eredetileg városaik nem voltak, hanem nemez-sátrak alatt laktak; az írást nem ismerték, hanem szerződéseket fadarabkákon jegyezték föl, stb. Föltűnő a polyandria szokása, melyet a khinai írók mint jellemző vonást említenek föl nálók.

A Yethák vagy Ephthaliták nyugat felé való szerepléséről elég bőven vagyunk értesülve azon háborúk folytán, melyeket ők Bahrám Gúr (420—438) szaszszanida uralkodása óta a perzsa birodalom ellen intéztek. Minthogy e harczokban mintegy természetes szövetségei voltak a szaszszanidák ellen védekező görög császárságnak, gyakran említik őket a byzanci történetírók. Ez utóbbiaknál találkozunk velök a «fehér hunok» elnevezése alatt. Procopius, ki a hatodik század közepében használja ez elnevezést, határozottan az Európában szerepelt hunok fájához számítja őket «bár ezekkel — a mint mondja — kapcsolatban nem állottak és messze tőlök Perzsia északi határán laktak». Procopius Attila hunjaival szemben a fehér hunok magasabb műveltségi fokát dicséri és

1849, 52. stb. l.) mutatott reá először, most az eredeti szövegből egybe vannak állítva Specht főnnemlített dolgozatában; lásd *Journal asiatique*, 1883, 335. stb. l.

a «fehér» elnevezést (vajon jogosan, az bizony kérdéses) világosb bőrszínüknek tulajdonítja.

E nevezetes nemzet indiai szerepléséről az utolsó évtizedig csak keveset tudunk. Legbiztosabb adatunk volt talán az, a mit az alexandriai kereskedő és későbbi szerzetes Kosmas, ki 530 körül India nyugati részeiben járt és ez útja következtében az Indikopleustes névre tett szert, *Topographia Christiana* című művének végén közöl. Az ő idejében, így szól jegyzete, India északi részét a fehér hunok (λευκοὶ Ὀῤννοὶ) bírták. Előkön állt Gollas nevű királyuk, «ki két ezer elefánttal s nagyszámú lovassággal indul háborúba». Ő parancsolt egész Indiának és messze vidékekről szedte a sarczot. Hatalmát jellemző adatként pedig fölemlíti Kosmas azon népadomát, hogy midőn a hun király India közepén fekvő egy várost az azt védő vizes árkok miatt ki nem vívhatta, az árkok vizét hosszas ostrom alatt elefántjai, lovai, s katonái sokasága által kiitatta és aztán szárazlábbal hatolt be a városba.

Kosmas é hun hirályát most biztosan az ind hagyományban Mihirakula név alatt ismeretes uralkodóval azonosíthatjuk, és e fölfedezés nyomán tisztába is jöhetünk a fehér hunok indiai szereplésének több fontos mozzanatára nézve. Köszönjük pedig ez eredményt újabban föltalált ind föliratoknak, melyek lehetővé tették Mihirakula idejének és nemzetiségének pontos meghatározását.*)

Mihirakuláról a legbővebben emlékezik meg Hiuen-tsiang khinai zarándok, ki a VII. század második negyedében vándorolt India buddhista szentélyeihez és *Si-yu-ki* című művében fölötte fontos följegyzéseket hagyott hátra az ott tapasztalt dolgokról. A Mihirakuláról szóló és nyilván néphagyományon alapuló értesítésének főbb pontja a következő.**)

Mihirakula huzamosb idővel Hiuen-tsiang utazása előtt hatalmas király volt Sákálában, a Panjábi síkság régi fővárosában,

*) A Mihirakula és atyja Toramána uralkodására vonatkozó adatok földériteése körül kiváló érdemet szerzett magának Fleet J. J., azelőtt az indiai kormány epigraphistája; lásd értekezéseit az *Indian Antiquary* xv. kötetében, 245. stb. 1., és a *Corpus Inscriptionum Indicarum*ban, III., 10. stb. 1.

**) Lásd *Si-yu-ki* vagy *Mémoires sur les contrées occidentales*, ford. Stan. Julien, I. 190. stb. 1.

mely valahol Lahore vidékén keresendő. Bátorságával és eszeségével leigázta a szomszédos fejedelmeket, úgy hogy végre az «öt India» fölött ő bírta a főhatalmat. A buddhisták üldöztetése és egyéb kegyetlen cselekedete miatt föllázadt ellene Báláditya, India keleti részének egyik királya. Mihirakula hatalmas sereggel indul Báláditya ellen, ki mocsáros vidékre kényszerül visszavonulni, de később lesbe csalja és fogságba ejti ellenfelét. Báláditya ugyan anyja közbenjárása következtében megkiméli a fiatal Mihirakula életét, sőt utóbb szabadon bocsátja. De midőn Mihirakula vissza tér fővárosába, már öcsését találja a trónon és bujdosni kényszerül. Menhelyet találván Kasmirban, itt esellel magához ragadja a királyi hatalmat. Újonnan szerzett országából hódító útra indul nyugat felé az Indus vidékére és Gandhárát tűzzel-vassal elpusztítja. Hiuen-tsiang azt meséli, hogy a kegyetlen király ott 1600 buddhista klastromot döntetett romba és 900,000 embert öletett meg vagy rabszolgaságba vert az Indus partján. Rövid idővel ezután az isteni harag nyilvánulásának több jele közt meghalt.

Hogy Hiuen-tsiang elbeszélése minden mondaszerű részlete ellenére történelmi alapon nyugszik, azt már régebben a Kasmíri szanszkrit krónikából is láthattuk. Ott ugyanis Mihirakula szintén szerepel mint Kasmír hatalmas uralkodója, persze idejének egészen téves megjelölése mellett. A krónika is szól Mihirakulának egész Indiára kiterjedt hódító hadjáratairól. Bátor, de kegyetlen jellegéről pedig oly hagyományos adatokat közöl, melyek teljesen egybe vágnak a khinai utazótól följegyzettekkel. Ezek között talán az egyik jellemző adoma már csak azért is fölemlíthető, mert, mint egy Kasmír régi földrajzára vonatkozó értekezésemben kimutattam, még a mai napig él a helyi hagyományban. *) Midőn Mihirakula visszajövet nagy hódító útjáról a Kasmírba vezető hegyesoros magaslatára ért, hadi elefántjai egyike lezuhant a mélységbe. A kegyetlen királyt annyira gyönyörködtette a haldokló állat ordítása, hogy aztán ugyan e helyen száz más elefántot vettetett le a sziklákról. Kasmírban tett régészeti

*) Lásd *Notes on the ancient topography of the Pir Pantsál* című értekezésemet, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, Calcutta, 1894, 376 stb. l.

utazásaim egyikén bizonyosságot szereztem a felől, hogy e monda a Pir Pantsál hegyszeroron 12,000 lábnyi magasságban átvezető útnak egyik pontjára vonatkozik és a közellakó havasi nép közt még most is ismeretes.

A krónika elbeszéléséből különben még azon fontos adatot meritjük, hogy akkortájt Kasmir barbár nép hatalma alatt állott.

A fönt említett fölíratok tanúsága alapján, melynek részletezése itt mellőzhető, most biztosan kimutathatjuk, hogy Mihirakula, India ez Attila-szerű alakja, 530 körül állott hatalma tetőpontján, azaz épen akkor, a midőn Kosmas Indikopleustes az egész északi Indiát a fehér hunok uralma alatt találta. Mihirakulának Kosmas hun királyával való azonos-sága ebből határozottan következtethető. Valószínűleg 530-ban vagy egy-két évvel előbb készült azon fölírat, mely Gwaliorban, vagyis Észak-India kellő közepén, Mihirakulát említi mint az ország akkori legfensőbb urát.

Minthogy e fölírat Mihirakula uralkodásának 15-dik évében készült, trónralépte körülbelül 515-re tehető. Ebből pedig azt kell következtetnünk, hogy Mihirakula volt azon hatalmas király, kit Sung-yun khinai zarándok 520-ban keregett föl hadi táborában Gandhára nyugati határán. *)

Sung-yun a király nevét ugyan nem említi, de az eredetéről és jelleméről mondottak világosan mutatják, hogy Mihirakulát érti. Sung-yun elmeséli, hogy két nemzedékkel látogatása előtt a Ye-thák, azaz a fehér hunok elpusztították Gandhárát és Laeliht tették az ország urává. Az utóbbinak családjából származott a Sung-yun idejében uralkodó király. Ez kegyetlen és fölötte indulatos volt és barbár cselekedetekben lelte gyönyörét. Buddha törvényét nem tisztelte és a Gandhárában élő buddhistákat sanyargatta. Midőn Sung-yun táborába érkezett, már három év óta hadakozott Gandhárában a felső Kábul völgy uralkodója ellen. Érdekes, hogy Sung-yun is megemlékezik a király hadi elefántjairól, melyeknek számát hét százra becsüli.

Sung-yun személyesen rándult e félelmetes uralkodó színe elé, s érdekes tudósítást hagyott reánk azon épen nem

*) Lásd *Travels of Sung-yun, Beal Records of the Western Worlds* című Si-yuki fordításában, I., xcix. stb. l.

kegyes fogadtatásról, melyben részesült. A jámbor zarándok a király önhittségének és, a mint ő mondja, barbár gögjének jeléül fölemlíti, hogy a khinai császárnak általa hozott ajánló levelét ülve olvastatta föl, míg a Baktriában lakó Ye-thák királya és a többi fejedelmek csak állva s illő tisztelettel fogadták az «ég fiának», a nagy Wei császárnak üzenetét.

Rövid idővel 530 után bekövetkezett Mihirakula hatalmának az a hanyatlása, melyről Hiuen-tsiang tesz említést. Az 532-diki év körüli időből bírjuk ugyanis Közép-India Mandasor városában talált azon föliratot, mely Yasodharman királyt dicsőíti mint Mihirakula legyőzőjét.*) Valószínű, hogy Közép-India elvesztése után Mihirakula még egy ideig megtartotta a Panjáb és az Indus vidék fölötti uralmat, és hogy a hunok ottani hatalmának csak az 544-ben Korur mellett vívott nagy csata, melyet Albérúni említ, vetett véget.

A Gwaliori föliyat Toramánát nevezi meg mint Mihirakula atyját és elődjét. Az előbbtől egy oly föliratot bírnak, mely a 484 körüli időbe helyezi Közép-India fölötti uralmának kezdetét, és e körülmény egybevetve egyéb jelekkel, arra enged következtetést, hogy a fehér hunok India észak-nyugati határvidékén jóval korább, valószínűleg már az V. század közepe körül jelentek meg. Így tehát indiai szereplésök időbeli határai, a mennyire most meghatározhatók, igen közel esnek azokhoz, melyeket nyugati forrásokból az Ephthaliták középzásiai uralmára nézve megállapíthatunk (körülbelül 427—557).

Mielőtt áttérnénk az indiai fehér hunok nemzetiségének fejtegetésére, néhány szóval meg kell emlékeznünk az e törzs fejedelmeitől származó érmekről, mert több érdekes adattal egészítik ki ez uralomról szerzett ismeretünket. Mihirakula fölötté számos érmein megtaláljuk a király neve előtt a *Sáhi* czímet, melyet Kaniska s utódai viseltek s melynek eredetéről már volt alkalmunk szólni. Ebből valószínűvé válik, hogy a hun király ez uralkodók örököse gyanánt kívánt szerepelni. Az érme hátsó lapján rendesen megjelenik Siva szent állatának, a Nandí ökörnek, alakja s a velejáró föliyat (*jayatu vrsa*) mutatja, hogy Mihirakula maga is ápolta a benn-

*) Az itt és alant említett szanszkrit föliyatokat hiteles alakban kiadta s magyarázta Fleet a *Corpus Inscriptionum Indicarum* III. kötetében; lásd 142. stb. 1.

szülött ind alattvalói közt dívó Siva-cultust. A király nevét gyakran Mihiragula alakban olvassuk és valószínű, hogy ez alak hívebben képviseli a királyi név igazi kiejtését mint a nyilván szanszkritizált Mihirakula. *) Toramána érmei szintén nagy számban maradtak reánk, különösen Kasmirban, a mi mutatja, hogy ez országra már Mihirakula előtt terjedt ki a fehér hunok uralma. Ezenkívül az érmek megismertetnek több oly fejedelem nevével, kiknek uralkodási ideje stb., eddig ugyan meg nem állapítható, de a kikről nagyon is valószínű, hogy a fehér hunok nemzetiségéhez tartoztak. **)

Ámbár a fehér hunok betörése és százéves uralma tekintettel az alább közlendő tényekre csak epizódként tűnik föl az indiai határvidék történetének általunk tárgyalt korszakában, mégis fölötte fontos, hogy tisztába jöjjünk e hódító nép ethnikus jellegére nézve. E kérdés megítéléséhez, azt vélem, már most is bírunk elegendő támpontokkal. Első sorban súlyt kell helyeznünk a khinai forrásmunkákra, melyek a Ye-thákat egyrészt határozottan a Nagy Yue-tsik egy ágának nevezik, másrészt pedig minduntalan kiemelik a köztök és a Tu-kiue vagy törökök közt fönnálló nagy hasonlatosságot az életviszonyokban és szokásokban. Ez utóbbi megjegyzések annál fontosabbak, mert a khinai történetírók nagyon jól tudják, hogy az Ephthaliták hatalmát Közép-Ázsiában épen a törökök törték meg a VI. század közepén (lásd *Histoire des Tcheou*, Spechtnél, 345. l.), és így arról egyáltalában szó se lehet, hogy a khinaiak e két népet valamikor összetévesztettek légyen.

De magában az Ephthalitáknak «hun» elnevezése is fölötte hasznos útmutatást szolgáltat. Ennek megítélésében, azt hiszem, eddig nem vették eléggé tekintetbe azon körülményt, hogy ez elnevezést három egymástól egészen független forrás

*) A Gollas név Kosmas Indikopleustesnél valószínűleg a Mihiragula névalak utolsó részét őrzi meg. *Mihira* a napisten iráni elnevezése; *gula* mindenesetre nem indiai eredetű szó. Megfejtését valószínűleg a török nyelvekben kell keresnünk.

**) E fejedelmi nevek között van két olyan, Lahkhana és Khin-khila, melylyel a *Rajatarangini* által fölemlített régi kasmíri uralkodók sorában is találkozunk. Az indiai fehér hun fejedelmek érmeiről Cunningham tábornok bő, de csak elővigyázattal használható adatokat közölt a *Later Indo-Scythians* című munkájában, 85. stb. l.

igazolja. A byzanci történetírókra még rá lehetne fogni, hogy az európai hunokra való tekintettel pusztán generikus kifejezésként és minden igaz ethnologiai alap nélkül használták e nevet; bár náluk is megfontolandó, hogy Procopius, ki a «fehér hun» elnevezést köztük legelőször használja, már száz évvel élt Attila hunjainak szereplése után. De mikép magyarázhatnók különben azt, hogy Indiában e nép elnevezésére a szanszkrit *Húna* szóalakot használták, ha csak nem úgy, hogy e név épen a fehér hunok betörése következtében vált ott ismeretessé? Megtaláljuk pedig a *Húna* nevet legelőször épen azon Szkandagupta király egyik föliratában, kinek uralkodási idejébe (körülbelül 448—466) esik a fehér hunok első megjelenése Indiában. Ugyancsak a fehér hunok megjelölésére használja a *Húna* szót Yasodharman király azon föliratában, mely Mihirakula fölötti győzelmét dicsőíti. Hogy végre a khinai források is használják a hun nevet a Ye-thák vagy Ephtalithák megjelölésére, Specht a Hoa vagy Hoa-tun-nak írt névnek phonetikus kiejtését tárgyaló jegyzetében (*Journal asiatique*, 1883, 335. l.) elég világosan kimutatta.

Hogy a görög, ind és khinai források egyformán jelölik az Ephtalithákat a «hun» névvel, e jelenséget csakis úgy magyarázhatjuk, hogy ez elnevezés magánál e néptörzsnél használatos volt. A mennyiben e föltevést elfogadjuk önként következik annak bizonyossága is, hogy az Ephtalithák közel nemzetiségi kapcsolatban állottak azon európai hunokkal, kik velök épen egyidőben jelennek meg a világtörténelemben. Az európai hunokról hazai tudósoknak, első sorban pedig Vámbéry Árminnak, kutatásai kimutatták, hogy ők a turáni népesalád messze elterjedt török-tatár ágához tartoztak. Így tehát jogosultnak látszik azon föltevés, mely ugyanezen eredetet tulajdonítja az Indiában szerepelt fehér hunoknak is.

E föltevés nyelvészeti igazolást is nyer azon pár indiai fehér hun név által, melyet eddig illetékes turkolog tudósok tettek vizsgálat tárgyává. Értem Toramána nevét és ugyan-e királynak Jaúvla hangzású családnevét, mely egy a Panjábi Só-hegységben talált föliraton van megörökítve. E két névben Karabacek bécsi orientalista, a mint Bühler udvari tanácsos e föliratnak kiadásában közli,*) tiszta török

*) Lásd *Epigraphia Indica*, II. köt. 238. stb. l.

szót ismert föl. Magam sajnálatomra teljesen járatlan lévén a nyelvészet ez ágában, csak azt kívánhatom, hogy egyik-másik a régibb török nyelvekkel foglalkozó hazai tudósaink közül vizsgálat alá vennie az indiai okmányokból ismeretes többi fehér hun nevet is.

Három khinai dynastia évkönyveiben találkozunk azon állítással, hogy a Ye-tha vagy Ephthaliták a Nagy Yue-tsik fajához tartoztak. Ebből pedig azt kellene következtetnünk, hogy az utóbbiak is, és köztök maga az uralkodó Kusán törzs, szintén a török-tatár népekhez tartoztak. Független bizonyítékokkal a khinai források ez állítását ugyan nem támogathatjuk. De bizonyos, hogy e fölfogás helyes volta fölötté alkalmas magyarázatát nyujtaná azon viszonyoknak, melyeket a fehér hunok letünése után India azon határrészein találunk.

Bármennyire gyérek is adataink ez utolsó századokra nézve, az eléggé világossá lesz belőlök, hogy az akkor a Kábul folyam és az Indus mellett uralkodó család Kaniskára és az ő törzseből való Kusán királyokra vezette vissza származását. Másrészt pedig leglitelesebb forrásaink megegyeznek abban, hogy ez uralkodó családnak török nemzetiséget tulajdonítanak. Ha e történelmi hagyományok és tudósítások jogosultságát elfogadjuk, két fontos következtetésre szorulunk. Az egyik az, hogy a Kusán háznak egy ága a fehér hun hódítás alatt is megtartotta törzse régi uralmát e vidéken, vagy azt azon vihar lezajlása után visszanyerte. A másik következtetés pedig az, hogy a Nagy Yue-tsi nemzet maga is török-tatár eredetű volt. Ez eredet viszont valószínűvé teszi, hogy a fehér hunoknak gyors és teljes letüntését e vidéken épen a rokon Yue-tsi néptörzsbe való beolvadás eredményeként kell tekintenünk.

A kegyes khinai zarándok Hiuen-tsiang, ki mint első tanunk a fehér hunok szereplése után a 630-diki év nyarán járt Kábul vidékén, persze sokkal inkább volt elfoglalva az ottani buddhista búcsújáráshelyek s csodatevő szobrok leírásával, mint hogy beható tudósítást várhatnánk tőle az ország politikai s nyelvi viszonyairól. Ennek ellenére megtudjuk útleírásából,*) hogy Kábul (vagy a mint ő nevezi Kia-pi-se,

*) Lásd *Mémoires sur les contrées occidentales*, I. köt. 40. stb. 1.

a görögök Kapissene-je) és az Indus melletti Gandhára egy király alatt volt. Ez, csak úgy mint Kaniska és utódai, a nyáron a hűvös kábuli hegyek közt, a többi időszakban pedig a mai Peshawer vidékén tartotta udvarát. Az akkor uralkodó királyt Hiuen-tsiang olyannak rajzolja, mint a ki Buddhista tanáért lelkes buzgalmat tanusított, de a mellett bátor és fölötté harcziás volt. Akkortájt tizenkét kisebb fejedelemség fölött gyakorolt főnhatóságot. Érdekes, hogy Hiuen-tsiang Kápí-se (Kábul) és Tu-ho-lo (Tukhárisztán) vagyis Baktria népei közt nagy különbséget említ szokásokban, törvényekben és a beszélt nyelvben, míg az írást mind két országban fölötté hasonlónak mondja.

E különbséget azért tartjuk fontosnak, mert a VII. század elejére vonatkozó khinai történeti följegyzésekből tudjuk, hogy Tukhárisztánt akkor, a törökök főnhatósága alatt és hatalmokban nagyon megfogyva, Ye-tha, vagyis fehér hun törzsek lakták, kik megőrizték régi szokásaikat, köztök a sokférjűséget. Hiuen-tsiang megjegyzése a szokások stb. különbségéről tehát világosan mutatja, hogy a Hindukustól délfelé már száz évvel Mihirakula után a fehér hun hódítás nyomai, legalább a felszínen, elenyésztek. Hogy pedig a Tukhárisztánban használt írás fölötté hasonlított a Kábulban divóhoz, azt könnyen érthetjük. A fehér hunok, a már említett VI. századbeli khinai adatok szerint, írással még nem bírtak. Fölötté valószínű, hogy azon írás, melyet e népnek később Tukhárisztánban élő maradványai ismertek, csak úgy mint Buddha hitők az ind s iráni műveltséggel telt régi Kusán területről jött hozzájuk.

Alig néhány évtizeddel Hiuen-tsiang utazása után egy új s hatalmas hódító elem kezdi fenyegetni, ezúttal nyugatról, a régi Kusán területen fönnálló uralmat. Értem az arab khalifák hatalmát. Keleti Irán meghódítása után már 664-óta (Reinaud, *Mémoire sur l'Inde*, 176. l.) az Iszlám seregei újabb meg újabb támadásokat intéztek Kábul királyai ellen, kik hősiességben három századnál hosszabb időn át állták útjokat Indiába. A khalifák és helytartóiknak e hadjáratairól tudósítanak ugyan a muhammadán történetírók, de ezek a minket érdeklő viszonyokról csak azt a biztos adatot szolgáltatják, hogy Kábul királyai ez időben török nemzetiségűek voltak és indus vallású alattvalók fölött uralkodtak.

Így tehát jogosult, ha mindjárt áttérünk azon fölötté fontos tudósításra, melyet e küzdelmek befejezése után a muhammadán tudomány talán legnagyobb képviselője, a híres Abu-l-Rilán Muhammad al-Bérúni, jegyzett föl számunkra. Albérúni, ki szemtanúja volt Mahmúd Ghaznavi azon hadjáratainak, melyek föltárták Indiát a győztes Iszlám előtt, a *Tárikh-ul-Hind* című nagy művének 49-diki fejezetében röviden elmondja azt, a mit saját korában a meghódított ind határvidék hagyománya tudott a régente ott uralkodott királyi családról. «A Hinduknak török nemzeti segű királyaik voltak, kik Kábulban székeltek és a kikről azt mondják, hogy Tibetből származtak». Így kezdi Albérúni elbeszélését (lásd *India*, Sachau fordításában, II. köt. 10. stb. l.). E királyok közt az első volt Barhatekin,*) ki kalandos módra Kábulba jöven, hatalmába kerítette ez országot s ott a *Kábuli Sáhíya* czime alatt uralkodott. Az ő családjában maradt aztán az uralom, a mint mondják, hatvan nemzedéken át.

A mit Albérúni ezenkívül a néphagyományból ez uralkodó családról megtudhatott, az persze csak néhány legendaszerű vonás a dynastia alapítójáról és annak Kanik nevezetű utódjáról. De meg e pár adat is hasznos. Kanikról például fölemlíti, hogy ő építette az ő nevét viselő híres buddhista monostort Peshawerban. Ebből teljes bizonyynyal azt látjuk, hogy Kanik senki más, mint Kaniska, a kinek nagy Viháráját valamennyi khinai zarándok a régi Purusapura főszentélyéül dicsőíti. Barhatekint pedig következőkép írja le az Albérúni által közölt hagyomány. «Török ruhát viselt; elől nyitott kabátot, magas kucsmát és csizmát; tetőtől talpig föl volt fegyverezve». Nyilvánvaló tehát, hogy a dynastia alapítójának alakja úgy élt a nép képzelmében mint valamely az északi barbár világból jött török kalandoré. És érdekes mindenesetre, mennyire összevág e leírás az első Kusán fejedelmeknek az érmeiken található képével.

Azon körülmény, hogy Albérúni elbeszélésében Kaniska is Kábul «török Sáhíya» fejedelmei között szerepel, világo-

*) Hogy e név török eredetű, azt világosan mutatja a *-tekin* végzés, mely *-teghin* alakban már az Orkhon melletti ó-török föliratokban előfordul és az Alptekin, Szabuktekin stb. későbbi török nevek-ből is jól ismeretes; v. ö. Reinaud, *Mémoire sur l'Inde*, 73. l.

san bizonyítja, hogy a XI. századig fönmaradt hagyomány egyenesen a nagy Kusán királyoktól származtatta le ez uralkodókat. És ugyanerre mutat maga e családnak Albérúnitól megörökitett czíme, mert a Sáhíya név, a mint egy régibb értekezésemben kimutattam, teljesen azonos azon Sáhí czímmel, melyet a Kusán fejedelmek és pedig kizárólag ők használnak fölirataikban és érmeiken.*)

Az Albérúninál megőrzött hagyománynak hitelességét fényesen igazolta legújabb időben egy érdekes fölfedezés. Chavannes és Lévi a Collège de France tanszékein működő tudós barátaim alig másfél évvel ezelőtt a buddhista canon khinai fordításában az egyik kötet előszavában életrajzára akadtak Ou-kong buddhista szerzetesnek, ki 753-ban Khinából jött Gandhárába és ott összesen hat évet töltött ájtatos tanulmányok között.***) Ou-kong e rövid életrajzában az egyesült Gandhára és Kábul fölött uralkodó király családtagjai s tisztjei oly címekkel vannak fölemlítve, melyek mint török udvari czímezések más khinai forrásokból már rég ismeretesek. Ezenfölül pedig Ou-kong határozottan azt írja, hogy a király a régi Kaniska király családjából származik.

Ou-kongnak Kasmírra vonatkozó értesítéseit tárgyalván sikerült, azt hiszem, másutt bebizonyítanom, mennyire pontosak még a részletekben is e khinai zarándok följegyzései.***) Ezért Gandháráról szóló adatait is teljes bizalommal fogadhatjuk és ezek alapján mondhatjuk, hogy Albérúninak tudósításai a Kábuli Sáhik török nemzetiségéről és a Kusán királyi családból való származásáról háromszáz évvel korábbi hiteles tanú által nyertek megerősítést.

Ou-kong tudós fölfedezői, azt hiszem, még gyarapították érdemöket, midőn a fordítást kísérő értékes jegyzeteikben rámutattak arra, hogy Ou-kong tanúsága a Gandhárában uralkodó család török nemzetiségéről talán magában foglalja

*) Lásd *Zur Geschichte der Çāhis von Kābul* dolgozatomat a *Festgruss an Rudolf von Roth* című kötetben. (Stuttgart, 1893., 178. stb. l.)

**) Kiadták *L'itinéraire d'Ou-kong* cím alatt a *Journal asiatique* 1895 októberi füzetében.

***) Lásd *Notes on Ou-kong's account of Kashmir* című értekezésemet a bécsi csász. akadémia philos. és történettud. osztályának évkönyveiben, 1896.

a kulcsot egy érdekes epigraphiai rejtély megfejtéséhez is. Körülbelül három éve, hogy a régi Gandhára északi határán, különösen a mai Bunér hegyei közt, napfényre került számos fölírat, melynek írása teljesen elüt minden eddig ismert indiai írástól. Föltalálásuk Deane őrnagynak, a Swat határvidék britt politikai biztosának, érdeme, kinek megbízásából 1894-ben Senart párisi tudós adott ki vagy harmincz ily fölíratot. Annak ellenére, hogy azóta anyagunk vagy száz újabb fölírattal szaporodott, melynek kiadását most eszközlöm, e rejtélyes írás megfejtéséhez eszközt nem kaptunk. Csak az Orkhon mentén talált és Thomsen koppenhágeni tanár által megfejtett ó-török fölíratok írásában tűnt föl több oly betű, mely Deane őrnagy fölíratain is látható. Chavannes és Lévi tanárok Ou-kong adataira utalva joggal hívták föl a figyelmet arra, hogy e hasonlatosság most, midőn egy török nyelvjárásnak használata a VIII. századbéli Gandharában az uralkodó osztály részéről kétségen kívül be van bizonyítva, nagyon is megérdemli a közelebbi vizsgálatot. Örölnék, ha rövid megjegyzésünk ez érdekes probléma felé irányíthatná szakavatott hazai turkologusaink is figyelmét.

Háttra van még, hogy néhány szóval beszámoljunk a Kábuli török Sáhik uralmának végéről és közvetlen örököséről. Albérúni azt írja, hogy Laga-Türmán volt az utolsó király a török Sáhí-családból.*) Vezirje volt «Kallar» nevezetű Brahman, ki gazdagsága következtében nagy befolyásra és hatalomra tett szert. A gyenge király kezéből mind inkább kisiklott a kormány gyepölője, míg végre Kallar fogságba vetette őt s trónjától megfosztotta. Kallar alapította a «Hindu Sáhik» dynastiáját, mely hat nemzedéken keresztül vitézen folytatta a harczt a mind inkább előnyomuló muhammadán hatalom ellen. Utolsó sarja volt Trilocanapála, ki hősieks küzdelmek után a nagy Mahmúd Ghaznavi által több hadjáratban legyőztetvén, 1013 körül végleg elvesztette családjá birodalmát.

A Hindu Sáhikról mind a Kasmíri krónika, mind egykoru muhammadán források által bővebben vagyunk érte-

*) Fölötte valószínű, hogy a Laga-Türmán név második része ugyanazt a török szót tartalmazza, melyet a szanszkritizált Toramána alakban mint Mihirakula atyjának nevét ismerünk.

sülve. E tudósítások alapján fölötte valószínű, hogy az Albérúni művének kéziratában Kallarnak nevezett uralkodó azonos Lalliya Sáhival, kit a Kasmíri krónika mint Sankaravarman kasmíri király (883—902) hatalmas ellenfelét Gandhára földjén említ föl.*) Így tehát a Kábuli török Sáhi család bukása a IX. század végére tehető. Azon okokról, melyek e fontos eseményt eredményezték, biztos tudomást nem szerezhethünk. Lehetséges, hogy a régi nemzeti érzület gyengülése vagyis az államföntartó török elemeknek végleges beolvadása az őket környező Hindu világba volt közvetve e dynastikus változásnak az előidézője.

A török Sáhik uralmának utóhatása gyanánt tekinthetjük azon hősies ellentállást, melyet a reájok következő Hindu Sáhi dynastia még másfél századon át fejtett ki a túlhatalmas Iszlám ellen. Albérúni, ki maga szemtanúja volt Mahmúd Szultán táborában a régi Sáhi birodalom meghódításának, lelkes szavakban dicsőíti a letűnt Sáhi-család nagyságát és vitézséget.

Alig tévedünk, ha e magasztos emlékezetben mintegy utófényét látjuk azon dicsőségnek, mely a Kusánok sokszázados uralmának nagy emlékeihez fűződött.

STEIN M. AURÉL.

*) A Kábuli Hindu Sáhikról szóló történelmi adatokat és hagyományokat részletesen fejtegettem a *Zur Geschichte der Čāhis von Kābul* című értekezésemben. Vonatkozva e fejtegetésekre, Seybold tübingai tanár kimutatta, hogy az Albérúni *Indiájának* egyetlen kéziratában talált «Kallar» név az arabs betűk alakjából könnyen magyarázható íráshiba «Lalliya» helyett; lásd *Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft*, xlviii. köt., 700. l.

A FINN NÉP S HAZÁJA.

Második és utolsó közlemény.*)

V.

A századokon át tartó kapcsolat, mely Finnországot Svédországhoz csatolta, okozta azt a sajátos jelenséget, hogy a finn nemzeti irodalom jelentékeny része svéd nyelvű. A nagy költő Runeberg svéd költeményei java részben finn tárgyúak. A *Szarvasvadászok*ban a finn parasztság életmódját rajzolja meg mesteri kézzel; a *Stål zászlótartó elbeszéléseiben* a finnek vitézségének s honszeretetének emelt dicső emléket. Mily megható a *Sven Dufva* című költemény, s mily kitűnő találó rajza a finn parasztnak. Sven Dufva kissé együgyű, nagyon is félszeg; de folyik a harc a hazáért az oroszok ellen s ő fejébe veszi, hogy katonává lesz. A katonaságnál azonban örökös gúny tárgya s folytonos megaláztatás a része. Azonban finn nyakassága nem tágit.

•Dufvának most tanulni kell, gyakorlatot, modort.
Öröm tekintni, hogy tanul, de vajmi furesa volt:
Lármáz a káplár, majd kaczag, nevet s kiált megint;
Nem változik Sven — a kaczag, szigor hiába mind.
Fáradhatatlan, annyi szent, jobban mint senki más,
Dobog, hogy döng a föld s ha megy, csorg rajt az izzadás.
De már a fordulás ha jött, hibát hibára tón:
Ha »jobbra», »balra» zeng: teszi; de mind ellenkezőn.»

(Győri Vilmos: *Svéd költőköl.*)

Szóval, hiába büntették, nevették s gúnyolták; a szegény Sven a gyakorlatokat nem birta megtanulni. De az első

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 247. számában.

csatában hősi halálával megszerezte a győzelmet bajtársainak.

Szintén az orosz háború idejéből való a tárgya *A Perrhoi sir* című költői elbeszélésének. Nem szebb, nem is meghatóbb amannál, de sokkal megrendítőbb: hat testvér vész el hősi halálban a hazáért egy napon. Azonban ez a költemény már sokkal mesterkélebb amannál, s kissé erősen romantikus. Mesterkélta az agg Hane, a zord s kegyetlenül szigorú apa rajza, a ki fiait folyton kínozza s bünteti, csakhogy összetartásra szoktassa őket. Valószínűtlen, hogy az apa nem léven megelégedve fiai szántásával, bár elismerte, hogy erejük megfeszítésével dolgoztak egész napon át, azzal fenyegethette a fiait, hogy a bűnöst a perrhoi sir-barlangba zárja, s ott három napig étlen-szomjan fogva tartja. Bár esze ágában sem volt, hogy ezt a fenyegetését végre is hajtsa. De akkor bajosan hihettek neki fiai, a kik annyira megfélemedtek, hogy éjjel, miután aludni tértek, egyik is, a másik is titokban az apához lopózkodott s magát vallotta bűnösnek, az egyedül lustának s munkakerülő hanyagnak. Szóval, már az expositióban emberfölttek s nem természetes arányuak az alakok, és ez a túlzás végig vonúl az egész költeményen. Ezzel szemben a Sven Dufva egyszerű, igaz, hü vonásokból megalkotott jellemrajz.

De eltérnénk föladatunktól, ha most Runeberg méltatásába belemelegednénk. Csak azt akarjuk kiemelni, hogy finn irodalom az is, melyet Finnországban svéd nyelven írtak. Ezek a finn-svéd írók voltak a legnagyobb hazafiak. Ők rázták föl a század elején hosszú álmából a finnséget; ők alapították meg a finn államot, a finn nyelvű irodalmat, a finn tudományt.

Még mint egyetemi hallgatók eleinte Turkuban, később Helsingforsban egyesültek legjelesebbjeik a haza fölvirágoztatására. Összejöveleteiket szombaton esténként tartották, s e szombati társaság nemsokára nagy szerepet játszott Finnország újabb történetében. Tagjai voltak Runebergen kívül Nervander, a ki még híresebb physikus lett, mint a milyen költő volt, s a finn egyetem tanára lett; a nagyhirű Snellman, Lönnrot, Cygnæus Frigyes; később Nordström, a híres jogász, Castrén s mások. Sokan közülök utóbb híres tudósok lettek, de a költészettel kezdték pályájokat mindnyájan s ezt egész életökben is folytatták.

Végre a finn hazafias törekvésekről szólva lehetetlen meg nem emlékezni még egy másik nagy svéd íróról; ez Topelius Zachariás (sz. 1818-ban). Topelius lyrai költészetével még Runeberget is túlszárnyalja; senki úgy nem tudja szeretni a finn földet, tengert, a különös finn éghajlatot; senki még oly ékes s megható rajzát nem rajzolta meg Finnországnak, nem fejezte ki oly mélyen s igazán a finn nép érzelmeit, mint ő különösen a *Ljungblommor* (Vadvirágok) című kötetében. Azonban a prózában is elsőrangú mester Topelius. A negyvenszázad elején a *Helsingfors tidningar* című lapot szerkesztette, melybe a tárczát legtöbbször ő maga írta. Eleinte csak kisebb rajzokat, adomákat, a melyek egyre nőttek tartalmasságra s térfogatra, úgy hogy utóbb valóságos novellák lettek belőlük. Első nevezetesebb novellája, a *Finnország herczegnője* című, 1850-ben jelent meg a sikertől fölbátorodva, már a következő évben megkezdett egy egész, de kapcsolatos sorozat novellát *Fältskärns berättelser* címen, a mely nevét egész Európában ismeretessé tette. Tárgyuk a finn-svéd történelemből van merítve a harminczéves háború s Gusztáv Adolfról kezdve egész 1772-ig, s ez időközben nemcsak ragyogó tollal, hanem egyúttal történelmi alaposzággal rajzolja meg a lengyel s dán háborúk egyes jeleneteit, a nemesség feudális uralmát, a boszorkánypöröket, XII. Károly hőstetteit stb. Ezeken kívül vannak más tárgyú novellái is, a melyek összegyűjtve *Vinterkvällar* (Téli esték) címen jelentek meg. Valamennyiben megvan itt is a történeti háttér, s némelyek mint korrajzok rendkívül jelesek s érdekesek; például a század elejéről gyönyörű rajzát adja a deákéletnek a *Vincent Våg-brytaren*ben (Hullámtörő Vincze); ismét a kisvárosi életet festi a *Guldspöket*ben (Az aranykisértet), két versengő kereskedő családnak pénzvágyát, kisebb-nagyobb fortélyait, a melylyel egyik a másikat rá akarja szedni, s a nyeregből kivetni. De utóbb minden jóra fordul, s a telhetetlen pénzzsákok is jobb útra, nemesebb fölfogásra térnek meg. Mert ne feledjük, hogy a történeti háttér mellett is, Topelius alakjai nem közönséges emberi lények: jobbak vagy rosszabbak, erősebbek vagy gyöngébbek, de sokkal, nagyon sokkal, mint mi közönséges fajtabeliek. S a mesében a szerencse forgandósága sebesebb a szélviharnál, s a váratlan események hamarabb beköszöntenek, mint az álomlátásban. De ez nem csuda az idősb Dumas

virágzása korában. S mindamellett maradandó becsűek Topeliusnak e hívebbnél is hívebb korrajzai; örökké értékes gyönyörű prózája, mely svéd nyelvű létére is a finn észjárásnak példaszerű emléke: kényelmes, humoros, gúnyos, furfangos; hol végtelen szomorú s melancholikus, majd meg kitörően vig. S örökké olvasni valók lesznek művei lángoló hazaszeretete miatt; nem hiába hogy apja volt egyike az elsőknek, a ki a finn népkölteményeket gyűjtötte s kiadta, s a ki Lönnrotra is a legnagyobb hatással volt élete feladatának a megválasztásában. Végre Topeliusnak az sem a legkisebb érdeme, hogy az elemi iskolák számára ő írta a legjobb két könyvet, a melyek finnül is megjelentek; az egyik a *Maamme kirja* (Hazánkról), a másik a *Luonnon kirja* (Természet könyve). A drámában is kitűnt, s például *Regina von Emmertz* című szomorujátéka a finn színház egyik legjobb darabja.

Azonban térjünk át immár a finn nyelvű irodalomra, miután megemlékeztünk röviden azon lelkes férfiakról, a kik a nemzeti élet fölébresztésén, még pedig sikeresen fáradoztak. Csak egy volt a baj, hogy mostoha körülmények következtében nem tudták eléggé nemzeti nyelvöket, úgy hogy magáról Runeberggről is mondják, hogy sajnálkozva említette, mennyire bánja, hogy nem a finn volt az anyanyelve, mennyivel jobb szerette volna, ha finn nyelven írhatott volna.

Annál nagyobb a dicsősége annak a férfinak, a kinek szintén svéd volt ugyan az anyanyelve, s a ki mégis a legelső közt szóval s írásban, tettel s tollal, fáradhatatlan buzgalommal szolgálta a finn irodalom ügyét s bámulatos önfeláldozással terjesztette a finn nyelvet. Ez a férfiú Gottlund K. A. volt (1796—1875.). Számos művei közt a legnevezetesebb *Otava* című zsebkönyve, melynek első kötete 1828-ban jelent meg Stockholmban. Ez volt az első finn könyv, mely különféle tudományos s szépirodalmi cikkeket tartalmazott. Gottlund épen azt tűzte ki céljául, hogy az irodalom minden zugából kiszorítsa a svéd nyelvet, s meg akarta mutatni s tetteleg bebizonyítani, hogy a finn nyelv alkalmas is minden irányban irodalmi nyelvnek, megezáfolva az ellenkező pártiak rágalmát, a kik a barbár idiomát irodalmi használatra teljesen alkalmatlannak hirdették. Azonkívül a műveltséget is akarta terjesztetni népe között, melyről előszavában azt panaszkolja, hogy hihetetlen elhanyagolt állapotban leledzik. Legérdeke-

sebb az *Otava* első kötetének előszava. Valóságos korrajz, telve panaszszal, bár tulajdonkép a szerző magánügyeivel foglalkozik kiváltképen. Csakhogy Gottlund ifjúsága, tanulmánya és küzdelmei fényes világítást árasztanak az egész akkori korszakra s tudjuk, hogy ő csak egy példa a sok, vagyis valamennyi közül. Gottlund még gyerekkorában kezdett verseket írni s dalokat gyűjteni, de persze svédeket. Egyszer aztán meglátogatta atyját Judén, a jeles finn költő, s értesülve a fiú kedvteléseiről intette őt, kérte, hogy hagyja a svédeket, ők úgy is elegenden vannak, hanem inkább az elhagyott s elhanyagolt finnsággal foglalkozzék. A fiúra nagy hatással voltak Judén szavai, de csakhamar elmosódtak, a midőn utóbb a gymnasiumba s utóbb Åbóba az egyetemre került. Finnül nem is igen tudott, mivel az iskolában csakis svédül tanultak, a családban is rendesen csak svédül beszéltek. Ekkor történt 1815-ben, hogy midőn egyszer a szüneten hazakerült, útközben két finn parasztra akadt, a kik híres dalosok voltak, s kérére sok szép dalt énekeltek el neki. Most újra visszaemlékezett Judén szavaira s már meg volt szabva élete feladata. Azonnal népdalok gyűjtéséhez fogott, még pedig ritka buzgalommal. Nemsokára azután Upsalába ment az egyetemre, de tanulmányait nem igen folytatta. Ugyanis a népköltészet kincseit kutatva, elvetődött a Svédország s Norvégia határán lakó kis finnséghez s látva elnyomott s nyomorult állapotukat, értök járt, irt s fáradozott a svéd kormánynál. Sok idejét rájuk pazarolta, bár csekély eredménynyel. Eközben már 1829-ben megbeszélte néhány barátjával Upsalában, hogy egy finn folyóiratot indítanak meg, de megelőzte őket Becker (finn nyelvtant irt), a ki 1820-ban megindította a *Turun Viikkosanomiát* (Turkui Hetilap). Ekkor határozták el, hogy e helyett zsebkönyvet adnak ki, de ez csak ígéret maradt s a buzgó tagok hamarosan elpártoltak. Gottlund azonban rendületlenül kitartott s végre előfizetés útján kiadhatta az *Otava* első kötetét. De el kell olvasni, mennyi bajjal s fáradsággal járt vállalkozásának sikere. Nemesak hogy pénz nem volt, hogy nem akadt kiadó, elfogytak a betűk, hanem mikor már minden meglett volna, egyszerre csak elfogyott a papiros s majd egy évig kellett várakozni, míg a papirgyár újat szállíthatott.

Hogy czéltudatosan járt el Gottlund, azt legjobban

bizonyítja az *Otava* tartalma.*) Különféle verseken kívül a nagyobb czikkek egyike a finn nép eszejárását s tanítását tárgyalja, a mint az összegyűjtött közmondásokból megállapítható; a másik szintén a közmondások alapján a finn nép régi szokásaival, a világ, Isten s az erkölcsi létről táplált fölfogásával foglalkozik. Ezek után következik fordítás Homerosból Hektor s Andromache találkozása s búcsúja, hogy bebizonyítsa a finn nyelvnek erre való alkalmazhatóságát is. Ezzel együtt egy tanulmány Homerosról s műveiről. Majd régi népdalokból választék, megelőzőleg a népdal formájáról s dallamáról értekezéssel; aztán kiváló finn emberek életrajza; végre finn régiségek, feliratok, czimerek rajzokkal stb. Ezenkívül több kép is díszíti a kötetet. Hasonló a második kötet is; de talán eléggé kitűnik Gottlund törekvéseinek mivolta az első kötet tartalomjegyzékéből is.

Igaz, hogy Gottlundnak okossága s buzgalma mellett sem volt nagyobb hatása. Részben mert homályba borította őt Lönnrot, részben meg azért, mert csökönyösen ragaszkodott ahhoz a nézethez, hogy nem kell egységes irodalmi nyelv, hogy ez ártalmas, s hogy ellenkezőleg mindegyik dialectusnak megvan a joga, hogy az irodalomban is használják. Ő maga a savoí keleti finn nyelvjárásban írt, s így aztán feledésbe merült, midőn Lönnrot által a nyugoti finn lőn az egységes irodalmi nyelvvé.

Ámde különben is minden előbbeni törekvést elhomályosított a *Kalevala* s a *Kanteletar*. Velők kezdődik meg a finn irodalom, hozzájuk fűződik s mind mostanáig magán viseli hatásának nyomait. Azaz mivel a népköltészettől vette eredetét, a finn irodalomban a népies irányzat tartósan uralkodóvá lőn. Nem is csuda, ha meggondoljuk, hogy az első műköltők is, a mennyire így nevezhetjük őket, magából a népből kerültek ki. Többnyire parasztok, mint Korhonen Pál (1775—1840), Makkonen Péter (1785—1851), Puhakka András (sz. 1816-ban); egyik, Lyytinen Pentti (1783—1871) korcsmáros volt, a másik, Kymäläinen Olli (1790—1855) molnár stb. Némelyik közülök írni sem tudott, de voltak olyanok is köztük, a

*) Az első kötetben, mely az akadémiai könyvtár tulajdona ez az ajánlás olvasható: «Herr Anton Reguli — Vänskapsfull — af Författaren».

kiket a finn irodalmi társaság érdemesnek tartott, hogy tagjai közé választotta, mint Makkonent s Lyytinent. Sokan részeges, munkakerülő emberekké lettek, mint például a legkitünőbb-jük is, Korhonen. Ezeket is Lönnrot fedezte föl, s a *Kanteletar* előszavában tesz róluk először említést. Utóbb életrajzával együtt kiadta Korhonen költeményeit, mire később az irodalmi társaság egy anthológiát bocsátott közre, mely nem kevesebb mint tizennyolcz népköltőnek tartalmazza válogatott költeményeit. Azonban ez alkalommal sem szabad megfeledkeznünk Gottlundról, a ki már 1828 kiadta a *Väinämöiset* című gyűjteményét, a melyben tizenkét népköltőtől közölt mutatványokat. Úttörő volt ő itt is, mint mindenben.

Ez a költészet formájában, fordulataiban s versmértékében is egészen olyan, mint a *Kalevaláé* vagy a *Kanteletaré*, de tartalmában nagyon elütő tőle. Rendesen napi kérdésekkel foglalkozik, s különösen olyanokkal, a melyek a gúnyolódásra s satírára kiváltkép alkalmasak, néha csak tréfás, gyakran meg büntető ostromozó szándékkal. Valakinek a rossz lova éhségtől s a terhes munkától elpusztul; a másik a macskáját benn felejtí a fürdőben, a hol megfullad; szerelmi históriák s házassági veszekedések s hasonlók, a mellett fontosabb események is, mint például Åbo égése, alkalmúl szolgálnak költeményeik megszerkesztésére. Nem hiányoznak természetesen a lakodalmi nóták se, még természetesebb, hogy kedveltek a bordalok. Aztán vannak bölcselkedő természetűek is a világ folyásáról, az emberek erkölceiről s ezek sülyedéséről, sőt Korhonen a többi közt még a betükről is írt egy okoskodó költeményt.

Mindez még ártatlan mulatság. De jaj annak, a kit a népköltő meg akar hurezolni. Korhonen egy ilyen gúnyversével lett először híressé, a melyet egy igazságtalan kerületi bíróra írt (Nimismies Kokista). Ezzel a versével — s méltán — egyszerre híressé lett, s egyre tódult hozzá a nép alkalmi versekért templomszentelésre, keresztelőre stb., de gúnyverseket is rendeltek meg néha napján nála. Nem kell mondani, hogy ezekben a költeményekben ritkán csendül meg egy-egy melegebb hang, mint például tapasztalható Korhonennek a finn nyelvről (Suomen kielestä) írt versében. Keservesen panaszkodik benne, hogy

Minden madár maga nyelvén
 Csiripelget, dalolgathat:
 Az a nyelve, csak azt tudja,
 Melyre anyja tanította
 Gonddal apja oktattatta
 Kis korában puha fészken...
 Szegény népünk, Suomi népe,
 Ennyi jóban nincsen része!

Különben egyhangúan haladnak, rendesen nagyon hosszadalmasan a nyolcz tagú verssorok, versszakok nélkül, esetleges rímeikkel. Az újabbak azonban már más versmértéket is használnak. De az éles megfigyelés, találó megjegyzések mellett meglepő, hogy mi mindenről nem tudnak ezek a paraszt költők. Vagy nem meglepő, ha Korhonen egy költeményében, melyet a finn irodalmi társasághoz írt, elmondja, hogy Platon alapította az első akadémiát; egy másik, Hirvonen, meg anynyira érdeklődik az irodalom iránt, hogy dicsőítő verset ír Lönnrotról?

Azonban még eltelt néhány évtized a *Kalevala* megjelenése után, s csak a hatvanas évek elején kezdett a finn irodalom s költészet teljes pompájában kifejlődni. Első időre és értékre Ahlqvist Ágost, a ki Oksanen néven 1860-ban, s utóbb 1868-ban adott ki egy-egy kötet költeményt. Czimök *Sekäniä* (Szikrák). Ezt a czímet különösen szerénységből választotta a költő, szikrákhoz hasonlítva költeményeit, a melyek gyorsan elpattogva, se nem melegítenek, se nem világítanak; de esetleg mégis tüzet gerjeszthetnek, ha alkalmas gyúlékony tárgyra hullanak. Repüljön az ő dala is, mint a szikra, s ha elalszik is gyorsan, hevítse, lelkesítse dalra, költészetre az ifjú nemzedéket. Oksanen keveset írt, mert jobban lekötötték őt s elfoglalták nyelvészeti tanulmányai. De ez a kevés is igen nagy hatással volt a finn költészetre. Mert nem is szólva költeményeinek belső nagy becséről s értékéről, ez a két kis kötet volt az, mely a finn műköltészet nyelvét s formáját egy csapással s bámulatos eredménynyel megalapította. Költészete majdnem csupa lyra; csak kevés elbeszélő költeménye van, s ezek közt a leghíresebb *A sellő-hajós arái* (Koskenlaskijat morsiamet), melyet a *Suomi hatalma* (Suomen valta) cziművel együtt Szinnyi József szépen lefordított. Különösen sikerültek hazafias költeményei. Köztök kivált a

Suomen valta hatalmas lelkes szózata. Ilyen még a *Savoi dala* (Savolaisen laulu), mely most a Runeberg-féle *Oi maamme* (a finn szózat) mellett a legnépszerűbb dal egész Finnországban. Hazafias bánata nyilatkozik meg néhány szép költeményében, mint például a *Csak az busít* (Tuopa tuopi tuiman tunnon) címűben, a melyben szívrehatóan elpanaszolja, hogy a természet minden vidámsága mellett is bánat szaggatja a szívét, mert folyton azt forgatja eszében, hogy mikor olvad fel már végre a jégkéreg a finn szívekben is. Valamennyi hazafias költeményei közt a legszebb az a hatalmas ódája, melyet Porthan szobrának a leleplezésére írt 1864 szeptember 9-re. Legjobban Arany Jánosnak *Széchenyi Emlékezete* ódájához lehetne hasonlítani, bár nem oly nagyszerű, mint ez a páratlanul remek költemény. Vidám hangon nem igen zeng a lantja, minő például *Egyszer a borpinczében* (Kerras viinikellarissa), sőt többnyire mélabús dalának a színezete; ez a finnek nemzeti vonása, úgy mondják.

Ilyen például a *Mun Kesäni* (Az én nyaram), a hol tört reményeit panaszolja el. Néha azonban ideges s az elkeseredésre hajlandó. Így rontja meg a végén egyik legszebb költeményét, a *Lapsuuteni paikoilta* (A hol mint gyermek éltem) címűt. Visszaemlékezik, hogy milyen hősi tettekre akart pajtásaival vállalkozni, mikor a távoli iskolába jártak kietlen erdőn keresztül. Olyan édes bús hangulatot kelt egyszerű soraival; aztán a végén egyszerre csak irigyeire tér át, mondván, hogy vége már a régi hősi szellemének, örül most ha békében hagyják rüt irigyei. S egyszerre szétfoszlik az emlékezet aranyos ködfelhője, mintha valami vigyorgó kísértet tépte volna el szemünk előtt. Viszont van néhány költeménye, a melyben csendes égi béke honol, vagy mély s őszinte vallásosság nyilvánul. Ilyen gyönyörű költemények *Sydämeni asukkat* (Szívem lakói) s *Nosta silmäsi* (Emeld fel szemedet).

A finn költészet s irodalom második nagy úttörője Krohn Gyula, írói nevén Suonio. Német családból származott, de kevesen vannak, a kik költői s tudományos munkássággal nagyobb s tartósabb hatással lettek volna nálánál a finn nyelvre s irodalom fejlődésére. Még diákkorában kiadott egy zsebkönyvet *Manusikoita ja Mustikoita* (Szamóczák s áfonyák) címen négy évfolyamban 1859—63-ig, a következő évben már egy képes folyóiratot szerkesztett, végre a *Suomen Kuvalettit*

(Finn képes ujság) 1873—80-ig. Itt jelentek meg költeményei s prózában írt költői rajzai, a melyeket aztán *Suonion Runoelmia* czimén összegyűjtve is kiadott (A rajzok magyarul is megjelentek Vikár Béla fordításában). Suonio majd hogy nem teljes ellentéte Oksanennek. Mind a kettő kiváló lyrai tehetség, sőt kizárólagosan az, de Oksanen nem igen ápolja a gyengédebb érzelmeket, míg ellenben Suoniónak legszebb költeményei szerelmes versei, melyeket Emmájához intézett. Lány, ömlengő s gyengéd, (egy szép kis versét «Miért szeretlek téged» lefordította Szinnyi József), úgy hogy a költői nyelv fejlesztésében is szerencsés kiegészítője Oksanennek. Ritkán zeng bánatos hangon lantja, mint a *Lumisateella* (Havazáskor) című gyönyörű kis költeményében, a melyben elpanaszolja, hogy valamint a hópelyhek a nap fényében elolvadnak, úgy hull a sirba az ember fárasztó, lankasztó küzdelmei után. Nem szilaj jókedv, hanem megnyugtató, csendesen mosolygó vidámság ragyog muzsája ajakán. Mikor költeményeit olvassuk, édes nyugalom vonul be a kebelbe, mintha a csendesen hullámzó tenger ringó hajjain kis csónakban evezgetnénk; csak mikor a hazáról szól, mikor a hazaszeretetről dalol, akkor zúdul fel kitörő lelkesedésében. Néhány ilyen költeménye, mint a *Suksimiesten laulu* (A hótalpon járók dala), a *Varpunen* (Veréb), *Virsi kotimaan puolesta* (Dal a hazáért) igaz gyöngyei a finn hazafias költészetnek. A finnek nagyobbra becsülik Oksanent, de én megvallom, Suoniot tartom a nagyobb költőnek, ha egyáltalán meg van engedve az összehasonlítás két ilyen különböző egyéniség között. Különösen kiválik Suonio végtelen nagy szeretete által, melyet a természet iránt érez. S rendelkezik a megfelelő szóval is, hogy ezt a nagy szeretetét kifejezhesse. Dalában megelevenedik a természet, érző szíve van s lelke, mint dalosának. Legszebb ilyen költeménye a *Purjehdusretki* (Vitorlázás), melyet nem olvashatunk el megindulás nélkül, mert arra emlékeztet, hogy a költő ilyen kirándulás alkalmával lelte a habokban halálát.

Nagyobb hírt szereztek neki költeményeinél rajzai, melyeket *Kuun tarinoita* (A hold meséi) czímen adott ki. A gondolatot Andersentől a híres dán költőtől vette, de meséi s feldolgozásuk módja egészen eredeti. Nemes szíve, ragyogó írói tehetsége ezekben a kis rajzokban nyilatkozik meg valójában. A mesék apró kis történetkéik, gyakrabban csak jelenetek, a lehető leg-

egyszerűbben, mondhatni gyermeteg naivsággal elbeszélve. De mindenütt megvan a nagy háttér, úgy hogy érezzük, tudjuk, hogy ez a kis jelenet egy nagy történetnek vagy nagy lelki küzdelmeknek, valamely kiváló jellem rajzának csakis egy-egy kidomborodó kis részlete. Elbeszéli például, hogy a szegény kivándorlók, minő reményekkel szállnak hajóra, s még ugyanazon éjjel mindnyáján a tengerbe vesznek. Majd Castrén tudományos küzdelmeit rajzolja, aztán meg Huss János vértanúságát. Egy szegény embernek összes reménységét elpusztítja a tavaszi fagy; neki még maradt egy kenyere s ezt elosztja gyermekei meg koldus szomszédjai között. Haza felé tart már a csúf vezér gazdag zsákmánnyal megrakodva, táborát s álmlát szép szeretőjét látja, a ki otthon epedve várja, midőn harci riadalom keletkezik, s a csatában elvész a sereg vezérével. Ott vannak még örök emlékül a Dvina partján a csúf sirhalmok mai nap is. Nizzában ül a tenger partján a szerelmes pár; tüzes olasz leány s az északhoni ifjú. De szomorú az ifjú, bár ragyogva virul a természet s édes mosolygással borul vállára a kedvese. Szomorú az ifjú, mert haza vágyódik, haza, a sötét borús éjszakra, innen a bűja délvidékről puszták kopár hazájába. A Rajna partján győzelmi ünnepet ül a római vezér, s ittás mámorában maga elé vezetteti a fogoly germán nőt. Gúnyolva fogadja. De ez széttépve bilincseit, jósló ihletséggel megjövendöli a nagy római birodalom bukását. Aztán kirántja a mellette álló rómainak törét s a saját szívébe sülyeszti.

Ilyenek s hasonlóak ezek a kis történetkék. Hely s idő változó bennök, s alkalmat nyújtanak a költőnek, hogy szebbnél szebb természeti képeket rajzolhasson, s jellemző kis korrajzokat festhessen.

Krohn más téren is nagy munkásságot fejtett ki, mint már említettük. Nevezetesen a többi közt elbeszélései a finn történetből *Kertomuksia Suomen historiasta*, még fontosabb az a nagy kötet, a melyet a Kalevaláról írt, a melylyel különben egész életén át különös szeretettel foglalkozott. De legfontosabb valamennyi közt nagy úttörő munkája a Finn-ugor népek pogány vallása *Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus*, mely csak halála után jelent meg fia Károly kiadásában. Végre ne hagyjuk említés nélkül, hogy Petőfiből is fordított néhány költeményt.

Az ifjabb nemzedék közül lyrai költészetével legjobban

kitünik Erkkö János Henrik (született 1849-ben). Paraszt szülőtől származik s néptanító. Költészete is egészen népies; egyes dalai szakasztott népdalok formában, nyelvben s tartalomban. Ez azonban csak egyik iránya. Magasabb problémákkal küszködik *Havaittuani* (Ébredésem után) című kötetében, melyet 1886-ban adott ki. Ebben pietista színezetű vallásos s társadalmi kérdéseket tárgyal. Nyer tartalmasságban, de veszít költészete üdeségben. Jeles színműíró is.

A jeles nyelvtudós Genetz Arvid is adott ki egy kötet költeményt Arvi Jännes név alatt, melynek czíme *Muistoja ja Toiveita* (Emlékek s remények), a melyek közt kiváló a *Herää Suomi* (Ébredj Suomi), továbbá mély érzelmessége által kitűnnek családjához írt költeményei, mint *Vaimolleni* (Feleségemhez), *Äitini muisto* (Anyám emléke); érdekes és sikerült rajzok az *Isoäiti* (Nagyanya), a *Vanha impi* (Aggyszűz). De sokkal nevezetesebbek műfordításai, a melyekben igazi mesternek bizonyult. A magyarból az említett kötetben le van fordítva a *Szózat*, Petőfitől *Füstbe ment terv*, Aranytól *Ágnes asszony*, *Bor vitéz*, *Toldi IV. éneke*, valamennyi kitűnően. Híres fordítása még Runebergtől a *Szarvasvadászok*.

A fordításokról szólván meg kell említenünk még a kitűnő Shakspear-fordítót is Cajander Pált (született 1846-ban), a ki maga is sok szép költeményt írt, de még eddig összegeyítve nem adta ki őket.

Térjünk át a drámára. A Kivi Alexis neve hazánkban is már eléggé ismeretes. Életrajzát megírta már Szinnyei s egyik legszebb drámája a *Lea* megjelent magyarul is (Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam XI.) Tudjuk, hogy egy szegény szabónak volt a fia (valamint Lönnrot is); ismeretes, hogy csak 17 éves korában került az iskolába, végül, hogy a nagy nyomorúság kora sirba döntötte 38 éves korában. A finn drámaírodalomnak ő a megkezdője s egyúttal dicsőséges megalapítója. Eleinte legnagyobb hatással a *Kalevala* volt reá s itt keresett mesét színműveikhez. Első műve tehát a *Kullervo* volt, egy szomorújáték, de csekély sikert aratott. Egyéb kevésbé sikeres kísérletek után végre 1865-ben megjelent a legkitűnőbb műve, a *Nummisuutarit* (Pusztai vargák) vigjáték 5 felvonásban. Tóbiás vargának a házában van egy nevelő lánya Jaana, a kinek az apja elzüllött tengerész s nem tudni a hollétét. Van még Tóbiásnak két fia is, az idősebbik neve Esko, az ifjabbiké

Jivari. Történt, hogy Tóbiás házában hosszabb ideig tartózkodott egy öreg katona, a ki halálakor 500 tallért hagyott hátra azzal a rendelkezéssel, hogy az Jaanée vagy Eskóé legyen, még pedig azé, a melyik először lép közülök házasságra. Tóbiásnak meg feleségének Mártának persze az volt az első óhajtása, hogy Jaana s Esko egymáséi legyenek, de mikor ez a tervök Jaana ellenzésén dugába dől, kézzel-lábbal azon iparkodnak, hogy fiuknak feleséget kerítsenek. Együttal minden áron meg akarják akadályozni Jaana férjhezmenetelét és kérőjét, Kristót, kiktiltják s elűldözik házuiktól. Képzeltető, hogy a szegény lánynak sincs ezalatt valami rózsás helyzete a házban, a kinek Márta asszonytól, a ki kemény s kardos egy menyecske, eleget kell szenvednie. Márta asszony különben kellő kordában tudja tartani férjét s Eskót is, de nem igen bír az ifjabbik fiúval, a ki egy haszontalan csavargó s iszákos naplopó. Tóbiás, az apjuk, öreg kenetes s tudákos suszter; jóra való, de rendkívül komikus ember. Mialatt fiukat ki akarják lehető gyorsan házassítani, Tóbiás találkozik a korcsmában egy gazdag parasztgazdával, Karriával, a kinek a lányát Kreetát megkéri fia számára. Megjegyzendő, hogy Esko messze földön híres csökönyös együgyűségéről, úgy hogy Karri tréfára fogva a dolgot, színel beleegyezik Tóbiás kívánságába. Hamarosan felszerelik most Eskót s útnak indítják nászával együtt. De mire megérkeznek Karri házához, már ott találják a lakodalmas népet java mulatságában, mivel tudniillik az nap ünnepelek Kreeta esküvőjét, persze nem Eskóval, hanem egy más vőlegénynyel. Esko eleinte titkolja jövedele okát s célját s a gazda meghívására részt vesz a lakodalomban. Mikor kérdezik mi járatban van, azt meséli, hogy egy híres tolvajt mentek el hazulról elfogni, a kinek a fejére 700 tallér díj van kitűzve. Csakhamar kitör azonban a keserűsége, verekedést kezd, melyben ő huzza a rövidebbet s jól elagyabugyalják. Az alatt odahaza Tóbiásnál nagy előkészületeket tesznek a fiatal pár s a násznép fogadására, mert Tóbiásék biztosra fogják dolgukat. Elküldik Jivarit a városba tíz tallérral bevásárlásokra. De a derék fiú még derekabb nagybátyjával szövetkezve a pénzt eliszsza, s most nem mernek hazamenni. Valami kifogáson törik az eszöket, s míg ezt kiforralják, legjobbnak vélik, hogy ismét egy csárdába betérjenek. Folyton azt hajtogatják, hogy legjobb volna, ha azt a híres tolvajt elfoghatnák, hogy megkötöznék,

mondja Jivari, földobná kocsijára s vinné haza nagy diadallal a biróhoz a falujokba! Ez alatt odavetődik Jaana apja is, a ki szintén Tóbiásékhoz törekszik. Ejnye, gondolja magában, mikor hallja a két részeges ember beszélgetését, de jó volna ezeket megtréfálni s aztán még kocsin is haza mehetni. A korcsmárossal összebeszélve, úgy tesz mintha ő volna az a keresett tolvaj; Jivari s társa elfogják, megkötözik, kocsira teszik s mennek vele hazafelé. Már közel vannak házukhoz, midőn az erdőben találkoznak Eskóval, a ki megtépve, részegen, násznagyjától elhagyatva, kétségbeesésében agyon akarja ütni a muzsikást, a ki azért volt kirendelve, hogy a násznépet zeneszóval kísérje az apai házba. Megmagyarázzák neki most nagy szerencséjüket; most már biztos a 700 tallér s nem lesz semmi baj. Vígság, gazdagság várhat csak rájuk! Megfogadják a klarinétost s vig zeneszóval, hejehujával haza térnek. Tóbiáséknál már ott a kántor s a vendégsereg. Örvendve hallják a zeneszót, mert immár biztos Esko sikere; jön a násznép. De mikor meglátják a csapatot, nagy lön a csalódásuk, a mely ismét nemsokára vígságra változott, midőn kisült az értékes fogoly története. De hát ez nem volt más, mint Jaana apja, a ki lányát tüstént odaadja Kristónak, mi által ők lettek az 500 tallér jogos örökösei. Tóbiásék tehát pórul jártak, mert nemcsak ezt a pénzt vesztették el, hanem Jivari is elköltött egy jó csomót, meg Eskóért is kell majd még többet is fizetniök, mivel a Kreeta lakodalmán dühében mindent össze-vissza zúzott, a miért aztán pörbe fogták. Jaana azonban szeretettel emlékszik meg gyámszüleiről; nem haragszik, sőt hálával gondol Márta szigorúságára, és megosztja velök az imént nyert vagyonát. A cselekmény, mint látható, igen jól van megszerkesztve. De még ennél is sokkal jobbak a szereplő személyek, a kik mind törül metszett népies alakok. Valamennyi közt a legkitünőbb a násznagy, egészen olyan, mint a Gonosz Pista, csak hogy más szerepkörben. Iszákos, csalfa, ravasz és önző; neve is Mikko Vilkastus (Fürge Miska). Szintolyan sikerült alak a torzsalkodó Márta, a kenetes és tudákos Tóbiás; még jobb Esko, egy igazi Fajankó. S aztán a milieu! A lakodalmi ünnep például páratlanul festői s jellemző jelenet. A darab színszerúsége ellen azonban már inkább kifogás tehető, különösen, hogy túlságosan hosszú. De azon nem igen lehet csudálkoznunk, ha tekintetbe vesszük, hogy az első finn

színház csak 1872 szeptember 25-én nyílt meg, s hogy csak 1869 május 10-én adták az első finn darabot, Kivi *Leáját*, a svéd színházban, és a főszerepet is egy svéd színésznő Raá asszony játszotta. Azóta persze a finn színház lett az elsővé, noha csak fából van építve. Emelkedését pedig leginkább igazgatója, Bergbom Károly, buzgalmanak s fáradhatatlan kitartásának köszönheti. De szegény Kivi ennek már nem sok hasznát láthatta. Kivi a *Nummisuutarit*val egy csapásra megalapította a népszínházat, viszont *Leája* magasabb irányú színműnek lett a példaképe. Amott kitűnőek az alakok, jeles szerkezet; emitt főnséges, ragyogó a nyelvezet, meglátó a nemes s fenkölt lélek. Szépen s igazságosan mondja róla Szinnyei: «E műnek olvasása- vagy előadásakor a gyönyör csakhamar a fájdalomnak ad helyet, hogy mért kellett ennek a ragyogó szellemnek elhomályosúlnia!»

A finn színházzal elevenedett meg csak a finn színműirodalom. Most már számosan művelik kisebb-nagyobb sikerrel, a kik közül csak kettőt akarunk kiemelni. Egyik a jeles költő Erkko, *Aino* című drámája, a melyben a *Kalevala* ismeretes epizódját dolgozta fel, a finn drámairodalomnak a legkitűnőbb terméke. Aspelin ezt írja róla. «*Aino* igazi mestermű. A költő e művében nemcsak a finn népköltészet hangját emelte igazi művészi tökéletességre, hanem a különböző s ellentétes jellemekkel, a melyeket párhuzamost a néppel rajzol s megalkotott, végre az által, hogy az *Aino*-részletet nemes tartalommal gazdagította, olyan drámai s eszményi érdeklődést birt kelteni, a minőt előtte senki még csak nem is sejtethett.»

A másik színműíró, a ki sokkal termékenyebb is, mint Erkko, és nálánál több külső sikert is aratott, egy asszony, Canth Mina. Ő is eleinte a népszínművel próbálkozott meg, de csakhamar külföldi hatás alatt a modern realista irányhoz csatlakozott. Egyik drámájában, a melynek a címe *Työmiehen vaimo* (A munkás neje) egy szegény asszony nyomorult sorsát rajzolja, a kinek férje iszákos semmirekellő; a másikon, *Kovan onnen lapsia* (A nyomorúság gyermekei), egy szegénységben elzüllött munkáscsaládot hoz a színpadra. Másfajtajú a *Papin perhe* (A papi család), a melyben az új s a régi felfogás, a gyermekek liberalis s az apák conservatív nézetei állanak egymással szemben. Írt még az említetteken kívül több drámát is, a melyek mind kiválnak ügyes technikájuk-

kal, noha a szerkezet általában mindegyikében gyöngye avagy hiányos.

Nagy s megbecsülhetetlen ereje rejlik a finn irodalomnak a nép szeretetében, melyből költők és írók is nagy számban lépnek föl, a miből következtetni lehet az általános érdeklődésre s az olvasó közönség nagy számára. A legelső figyelemreméltó mű a finn elbeszélő irodalomban Kivinek *Seitsemän veljestä* (A hét testvér) című regénye, mely 1870-ben jelent meg. Tárgya a regénynek az, hogy hét testvér megunván a civilizált életmódot, egy erdő rengetegébe vonul vissza, míg végre meggyőződnek tévedésökről. Ebben a művében is egész erejében nyilvánul Kivi lángesze, s ez a munkája is korszakalkotóvá lön, nemkülönb mint színművei. De ámbár Kivi regénye is egészen népies tartalmában s formájában egyaránt, nem ez az a különös és eredeti jelenség, melyet az imént említettem. Ennél sokkal inkább figyelemreméltó, hogy utána egy ideig a legjelesebb írók valósággal a népből kerültek ki. A legjelesebb köztük Päivärinta Péter (született 1827-ben). Szegény parasztyerek volt, a kit a szükség ifjabb korában még koldulásra is kényszerített. Alig múlt 20 éves, mikor megházasodott. Már negyven éves volt, mikor tollhoz fogott, de igazi irodalmi működése csak 1876-ban kezdődik, ötven éves korában. És miatt lábát törte, ekkor s betegsége alatt az ágyban írta meg első novelláját *Elämäni* (Életem) címen, melyben saját élete folyását adja elő egyszerű, keresetlen szavakban, de mély s igaz érzéssel, szemléletes közvetetlenséggel s elevenességgel. Műve nagy sikert aratott s azóta gyorsabban jelentek meg kisebb-nagyobb elbeszélései, melyeket egy közös címen *Elämäni havainnoita* (Megfigyelések az életből) bocsátott közre. Címök teljesen meg is felel tartalmuknak, mert ritka dolog, hogy Päivärinta mást mondana el, mint a saját tapasztalatait. Mély erkölcsi tiszta érzés lengi át minden írását, különösen a családi szeretet hő magasztalója, s nem győzi eléggé különböző formákban hirdetni, hogy mennyire meg kell becsülni az asszonyt, mint a ki lelke a családnak. Ebből a fajtából legszebb elbeszélése a *Vaimoni* (Feleségem) című. Egy paraszt iszákosságával sirba kergeti jó feleségét s halála után lelkifurdalástól mardosva annyira gyászolja, hogy magát s házat teljesen elhanyagolja. Egyszer vendége érkezik, maga az író, a kinek a vallás szent nevében sikerül őt megvigasztalnia. Egyszerűbb

történet már nem is képzelhető ennél, s mindamellett csudálatos, mennyire megható. Csak azon bámulunk, hogy honnan szerezte ez a paraszt egyházfi azokat a vakító színeket, melyekkel az egész helyzetet, környezetet oly áthatóan meg bírja világitani, honnan azokat a szívreható hangokat, melyekkel könnyeket bir szemünkből kisajtolni! Természetesnek fogjuk találni, hogy leginkább a szegény emberek sorsával foglalkozik. Például szolgálhat a szegény Puutteen Matti, a kit útközben talál, a mint görhes gebéjével a városba igyekszik néhány hordó kátránnyal, mert adós a papjának a tavalyi párbérrel, s a kemény ember azzal fenyegeti, hogy néhány nap mulva fizessen, mert különben a teheneit elárverezteti. Szegény Matti dideregve döcög a szán mellett a szeles hideg márcziusban rongyos ruhájában, lyukas czipőjében, de azért nem haragszik a papjára, mert, úgymond, a papnak jól kell élni, hogy teljesíthesse magas hivatását. Azonban hiába igyekszik szegény Matti; útközben tüdőgyuladást kap s belehal; teheneit pedig mégis csak elárverezik. Ilyen ember a szegény Matti. Nyomorúlt, szükölködő, beteges, de azért sokkal különb, mint a gazdag, jól táplált, a mellett kenetes szájú papja. Sokkal különb az öreg koldusasszony is, Kontti-Anna, egész környezeténél. Mindenki megveti, ország-világ csúfja, míg ő szeretettel ápolja megesett leányát, és fáradhatatlanul összekoldulja neki mindennapi eledelét. Egyszer a szomszéd faluban koldulgatott, s itt megbízták, hogy odahaza gyorsan adjon hírt egy gazdának, hogy gyermeke amott a másik faluban meghalt s a felesége is veszedelmesen megbetegedett. Anna megígéri s csak hogy szavát beválthassa, neki indul az óriási hóförgetegnek, bár erőszakkal is vissza akarják tartóztatni. Megfagy útközben.

Ilyenek Päivärinta elbeszélései. Csaknem valóságos népmesék, különösen annyiban, hogy majd mindig az ellentét által iparkodik jellemeit kidomborítani. (Néhány elbeszélése magyarul is megjelent Madzsar Gusztáv fordításában.)

Päivärinta már egymagában is érdekes jelenség, de még érdekesebb megfigyelni, hogy hozzá hasonló műveletlen szinte tucatszámra találkozik az országban szerteszét. S nem is az ő követői, hanem sokan, a kik vele egyidejűleg léptek fel az irodalomban. Földművesek, mesteremberek vagy házalók, a kik csak este vagy ünnepen foglalkoznak az írással. A sok

közül leginkább érdemesek a megemlítésre Kauppis-Heikki s Alkio. Műveikben már valamelyes fejlődés tapasztalható, a mennyiben nagyobb művészi tökéletességre törekednek s irodalmi mintákra támaszkodnak. Különösen Kauppis-Heikki *Laara* című regényében erősen modern ecsettel rajzolja meg alakjait.

Igazi művészi tökéletességre a finn elbeszélő irodalom leginkább Aho János (Brofeldt, született 1861-ben) műveiben emelkedett. Első elbeszéléseit Aho is a népelethől vette, mint például a *Muuan Markkinamiest*, a melyről fönt már megemlékeztünk. Hasonlók finom rajzai a *Siihen aikaan kun isä lampun osti* (Mikor apám a lámpát vette) s a *Rautatie* (A vasút), a melyekben sok humorral ecseteli, hogy mennyi változást okoztak a modern találmányok az együgyű nép nyugalmas életmódjában. A népeletnek számos sikerült rajzát találni még *Lastuja* (Forgácsok; magyarul Vikár Béla s Popini Albert fordításában) címen összegyűjtött kisebb rajzaiban, melyek hazájában óriási sikert arattak. Aho azzal is új irányt kezdett, hogy a középosztálylyal is kezdett foglalkozni. Első ilyen regénye a *Papin tytär* (A pap leánya megjelent 1885-ben), a melynek a folytatása a *Papin rouva* (A pap felesége) csak nyolcz év múlva (1893-ban) került a könyvpiacra. Elli, egy falusi papnak a lánya, a főszemély benne. Falusi magányuk szűk köréből a városba küldik nevelőbe, a honnan a különben is ábrándos lelkű leány egészen más felfogással s vágyakkal kerül vissza az apai házba. Kérője jön, szintén egy falusi pap; de a kérővel együtt eljött a barátja is, Olavi Kalm, a ki még csak egyetemí hallgató volt, s szakasztott ellentéte kérő barátjának. Ez egyszerű, szinte naiv; amaz okos, vidám, nagyratörő, művelt s ábrándos, valamint Elli. A kérőtől irtózott a lány, ellenben a fiatal deákot azonnal s mélyen megszerette. Ámde Kalm néhány napi udvarlás után tovább utazott, s Elli a papnak lett a felesége.

Több mint öt évig Elli, ha nem is boldogan, de legalább nyugodtan élt férje oldalán. Nem volt boldogtalan, ámbár visszataszította férje köznapi lelke, de meghatotta igaz s önfeláldozó szeretete. Ekkor ismét közbelép Kalm, a ki eljött barátját meglátogatni. Itt kezdődik a regény második része a *Papin rouva*. Kalmnak nincsenek valaminő rossz szándékai, sőt minden áron kerülni akarja, hogy gyanútlan barátját meg-

csalja. De nem tud ellentállni a régi kedves emlékeknek, különösen mivel Elli szívében rögtön megérkezésekor fellobbant elfojtott régi szerelmének a lángja. Boldogan töltenek el néhány hetet, inkább csak szerelmök előkészítésével, mert az utolsó pillanatban megunja a fiatal ember a falusi magányt a falusi egyszerű papnéval egyetemben, visszavágyódik ismét a főváros fényébe s mozgalmas zajába, és másodszor is, most már örökre, elhagyja szegény Ellit, a kinek a szívét megtörte.

Az első s a második kötet megjelenése közt Aho huza-mosabb ideig tartózkodott Párisban, és a francia irodalom ezalatt erősen hatott fejlődésére. Már az első kötetben is meglepő Elli különös és sajátságos jellemének a rajza, de sokkal felülmúlja ezt második kötetében a finom pszichológiai analysis, a mely hűségével, aprólékos pontosságával valóban meglepő. Hisz cselekmény alig is van az egész regényben; maga a történet a lehető legegyszerűbb, nem egyéb az egész, mint egy szerencsétlenül vergődő lélek küzdelmeinek igen sikerült leírása. Szegény, szegény Elli! Mikor Olaf eltávozik, a kit még férjével el is kell kísérnie, első gondolata az öngyilkosság. De ehhez nincs elég ereje; megtörve, megsemmisülve folytatnia kell előbbeni életét férje mellett, a kit most már szíve mélyéből meggyűlölt.

Ahónak ezenkívül nagy a leíró tehetsége is. Gyönyörű természeti s tájképeket tud festeni, mint különösen a *Lastujá*-ban, de abban még nagyobb mester, hogy a környezetet a szereplők hangulatával találóan össze tudja egyeztetni. Legjobb ebben a nemben *Yksin* (Egyedül) című regénye, a melyen azonban nagyon is erős a modern francia hatás, s talán ezért tudott kevesebb sikert is elérni.

Aho mellé még nagy számú s folyton szaporodó írói gárda sorakozik, mint Reijonen János, Soini Vilmos; az ifjabbak közül különösen Pakkala Tódor, a kitől nemrég *Elsa* czímen egy nagyobb regény is megjelent.

Ez tehát a finn irodalomnak rövid s vázlatos története. Legérdekesebb a fejlődése, mert talán nincs is érdekesebb látvány, mint szemmel kísérni egy új irodalomnak a megszületését s megfigyelni növekvő haladását. Másrészt tanulságos is lehet, valaminő az is ez esetben. Mert nem csekélység, hogy a mai irodalmi viszonyok között, egy kis nép, a mely az idegen hatás alól természetesen ma sem zárkozhatik el, de a melyet

az idegen cultura a mellett századokon keresztül teljesen elnyomott, majd hogy ki nem pusztított, hogy egy ilyen nép most szemünk láttára egészen önálló, sajátos, minden ízében nemzeti irodalmat tudott megteremteni. Világos az oka is különben, mert nem lehet más, mint az, hogy a népből s a népköltészből keletkezett s fejlődött, és születésének illetén szerencsés körülményei annyira megedzették, hogy az idegen, nálánál oly sokszorosan erősebb befolyást is a maga természetéhez birta alkalmazni. Büszkén mondhatjuk, hogy az idegek között ebből a mi irodalmunkra is jelentékeny rész jutott. A finnek ugyanis a távolabb esők között talán legjobban a mi irodalmunkat ismerik. Sokszor megfordulnak nálunk tudósaik s íróik, sokan ismerik nyelvünket és igen sokat lefordítottak költőink s íróink műveiből. Legnagyobb érdemet ezen a téren Ahlberg Antal (írói nevén Jalava) szerzett magának, a ki hazánknak szívvel-lélekkel igaz barátja. Írt a többi közt egy nagy kötet ismertetést hazánkról *Unkarin maa ja kansa* (Magyarország s népe) czímen; kiadott egy egész kötet fordítást költőinkből, végre fordított Jókaiból, lefordította a *Fulu rosszát* stb. (érdekes ezúttal megemlíteni, hogy a *Czigányt* meg Szinnyei József fordította le finn nyelvre), s mint hirlapíró is folyton figyelemmel kíséri hazánknak ügyeit.

Költészet s irodalom, ezek a leghívebb fokmérői egy nemzet erejének s fejlődésének. S tapasztalhattuk is e rövid szemléletünk folyamán, hogy egy s ugyanazon erő, a mely a finn irodalmat megteremtette, tartja fenn a finn nép politikai önállóságát, és ugyanennek a hatalmával fejleszti ki önálló kulturális haladását. Látjuk a finnek hazafiasságát, tapasztaltuk hajthatatlan akaratuk erejét, csüggedetlen kitartásukat; de nem egyedül ennek köszönhetik sikereiket, vagyis nem ennek nemzeti gyarapodásukat, hanem egyedül annak, hogy megértve a kor szellemét, mindig s mindenben a nép zömére támaszkodtak.

Nemcsak mi, mint testvéreinknek, hanem minden nép, a mely szereti a szabadságot s haladást, őszinte szívvel sikert kívánhat törekvéseiknek.

SZILASI MÓRICZ.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Hetedik közlemény. *)

VIII. FEJEZET.

A hajótörés utáni napvilág.

Fényes, hideg januári nap volt, mikor Tulliver először ment le a lépcsőkön; a gesztenye-bokrokra s az ablakával átelleni tetőre lövelő napfény türelmetlenné tette s kinyilatkoztatá, hogy tovább nincs kedve bezárkózva lenni. Úgy hívé, hogy a napon mindenütt vidámabb élet foly, mint az ő betegszobájában, mert mit sem tudott arról a pusztaságról, mely a napfényt oly alkalmatlanná tevé, mintha érzéketlen öröme telt volna benne, hogy rámutasson azokra az üres helyekre s nyomokra, hol azelőtt jól ismert tárgyak voltak elhelyezve. Az a benyomás, melyet a Gore ügyvédtől — úgy tetszett — csak tegnap kapott levél kedélyére tett, folyvást foglalkoztatá beszédében; s az a kísérlet, mely meggyőzni iparkodott őt arról a gondolatról, hogy azóta már több hét elmúlt és sok minden történt, nem sokára megint a visszatérő feledékenységre süllyeszté, úgy hogy még maga Turnbull orvos is kételkedni kezdett affelől, hogy lábra bírja annyira állítani, hogy visszanyerje előbbi ismereteit a dolgokról. Az újabb tapasztalatok csak lassanként vezethették a jelen teljes átérzésére, de nem pusztá szavakkal, a melyeknek szükségkép gyöngébbeknek kellett lenniök, mint az a benyomás, melyet a régi tapasztalat hátra

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243., 244., 245., 246. és 247. számaiban.

hagyott. Azt az elhatározást, hogy Tulliver le szándékozik jönni a lépcsőkről, reszketve hallották neje és gyermekei. Tulliverné azt mondta Tomnak, hogy ne menjen a szokott időben St.-Ogg'sba, várja meg és kísérje figyelemmel atyját a lépcsőkön, s Tom engedelmesskedett, ámbár a fájdalmas látványtól előre igen irtózott. Mindhármuk szíve sokkal mélyebb gyázba borúlt az utóbbi néhány nap alatt, mint azelőtt. Mert a Guest & Comp. czég nem vette meg a malmot, s mind ez, mind a föld mintegy prédaül esett Wakemnek, a ki megtartván ígétét, készségét fejezte ki a Tulliverné jelenlétében Deaneanak és Gleggnak, hogy alkalmazni fogja Tullivert üzletvezetőül, ha fölgyógyul. Ez a terv igen sok családi vitát okozott. A nagybácsik és nagynénik majdnem egyértelműleg abban a véleményben voltak, hogy ez az ajánlat semmikép sem vetendő el, ha elfogadásának útjában nem áll más, mint a Tulliver neheztelése, a melyben se a nagybácsik, se a nagynénik nem osztoztak, s a melyet egészen oktalannak és gyermekesnek néztek; valóban az is volt, mint a boszúnak és gyűlöletnek a Wakemre való átvitele, a melyeket Tullivernek tulajdonkép önmaga ellen kellett volna fordítania általában czivódó természete, kiváltkép pedig pörösködő hajlama miatt. Íme alkalma nyílt Tullivernek, hogy gondoskodjék nejéről s leányáról neje rokonainak segítségével nélkül és a nélkül, hogy szembetűnőleg nyomorba essék, a mely unalmára van a tiszteletreméltó embereknek, ha útközben a család tönkre ment tagjaival találkozhatnak. Gleggné úgy vélte, hogy Tullivernek, ha egészen fölépül, éreznie kell, hogy ő sohasem tudta magát eléggé megalázni, mert az történt, a mit ő mindig előre látott, hogy következni fog régi gorombaságából «azok iránt, kik legjobb barátai voltak, a kikhez csak valamiért fordulhatott». Glegg és Deane kevésbbé búsultak a jövőn. Mindkettejük úgy gondolkozott, hogy elég sokat ártott már Tulliver vérmes természete eddig is; tehát meg sem kell kérdezni őt, ha ezt az életmódot följánlják neki: Wakem őszinte volt ez ügyben; ő nem nehezelt Tulliverre. Tom azonban ellenezte e szándék érvényesítését, nem akarta, hogy atyja a Wakem hatalma alá jusson s lealacsonyítónak tűnt föl neki e lépés; anyja pedig azon búsult főleg, mivel teljes lehetetlenség volt valaha «megváltoznia Tullivernek Wakem irányában», vagy arra venni őt, hogy az ész

szavára hallgasson; nem, ők készebbek lettek volna inkább egy ólban meghúzódni mindnyájan, hogy daczolhassanak Wakemmel, a ki «oly finoman beszélt, mint senki más». Valóban Tulliverné elméje e szokatlan szerencsétlenség hatása alatt egészen megzavarodott s folyvást csak azt hajtotta: «Oh Istenem, mit cselekedtem én, hogy rosszabb sorsom legyen, mint más asszonynak?» úgy hogy Maggie már azt kezdte gyanítani, hogy szegény anyjának egészen elment az esze.

— Tom — szólt, a mint atyjok szobájából kimentek együtt — meg kell próbálnunk, hogy valamikép megértessük atyánkkal, mi minden történt itt, mielőtt ő kijönne a lépcsőkre. De anyánkat el kell onnan távolítanunk, mert ő valami olyat találna mondani, a mi megint csak bajt okoz. Mondd Keziának, hogy hívja le őt s tartsa valamivel elfoglalva a konyhában.

Kezia alkalmas volt erre a föladatra. Miután megmondották neki, hogy maradjon a háznál addig, míg a molnárnak sorsa jobbra fordul, «bérért vagy a nélkül», ő bizonyos elégtételt talált abban, hogy gazdasszonyán mintegy erőt vehetett, gúnyolódott vele, hogy «úgy elhagyja magát», egész nap bekötött fővel járt-kelt s úgy viselte magát, mintha csak megbabonázták volna. Mind a mellett a szerencsétlenségnek ez ideje valóságos Saturnalia volt Keziára nézve, mivel fékezhetetlen szabadsággal gúnyolódott gazdáival. Egy alkalommal a megszáritott ruhákat kelle bevinnie: nagyon szerette volna megtudni, vajon két kéz megtehet-e mindent belül is, kint is, s megjegyzé, hogy ő azt gondolná, mikép nem ártana Tullivernének, ha az ő főkötojét tenné föl, s kiszellőztetné magát, ha a szükséges munkát végeznie kell. A szegény Tulliverné önmegadólag ment le a lépcsőkön: még csak az kellett, hogy őt egy cseléd igazgassa, ez volt az ő háziasszonyi méltóságának utolsó maradványa; majd nem soká fog ő cselédet tartani, hogy az még gúnyolódjék vele.

Tulliver a fölöltözés fáradoimai után még egy darabig karszékében maradt ülve, s Maggie és Tom melléje ültek, mikor Lukács belépett megkérdezni, lesegítse-e mesterét a lépcsőkön.

— Jó, jó, Lukács, de hát várjon egy kicsit, üljön le — mondá Tulliver, botjával egy székre mutatva s merően nézve

rá, mint a lábbadozó betegek gyakran szoktak tenni azokkal, kik rájuk gondot viselnek, mi az oly csecsemő nézésére emlékeztet, a ki maga körül látja dajkáját. Mert Lukács éjjelenként folyvást a beteg ágya mellett virasztott.

— Milyen a víz állása most, Lukács — kérdé Tulliver.

— Nem haragította-e meg újra Dix?

— Nem, mest'r uram, rendben van minden.

— Ej, nem hiszem, ő nem igen akart sietni, a miért azt tette vele Riley. Épen tegnap mondtam Rileynek ... mondok ...

Tulliver előre hajolt, könyökével a szék karjára támaszkodva s a földre nézett, mintha valamit keresne ott; tünékeny álmoképeit akarván rendezni, mint az, ki az álommal küzdöklik. Maggie néma fájdalommal tekintett Tomra; atyjok elméje oly távol barangolt a jelentől, a mely mindenkép igyekezett az ő bolyongó öntudatához közelebb férni. Tom már majdnem kész volt kirohanni a fájdalmas megindulásnak azzal a türelmetlenségével, a mely némileg megkülönbözteti a fiút a leánytól, a férfit a nőtől.

— Atyám — szólt Maggie, kezét atyjáéra téve — hát nem jut eszébe, hogy Riley meghalt?

— Meghalt? — kérdé Tulliver élesen, különös kémlelő tekintetet vetvén a leányra.

— Meg ám, már majdnem egy éve, hogy a szél megütötte; emlékezem, hogy hallottam atyámtól, hogy atyámnak fizetnie kellett érte. Leányait is nagyon nagy szükségben hagyta, egyikök segédtanítónő Firniss kisasszonynál, tudja, a hová én iskolába jártam ...

— Úgy? — szólt atyjok kételkedőleg, folyvást a leányra függesztve szemeit. De a mint Tom kezdett beszélni, atyjok azonnal ő reá fordítá vizsgálódó tekintetét, mint ha nagyon meg lett volna lepetve kis gyermekeinek ott létén. Valahányszor elméje a multon borongott, mindannyiszor megfélekezett mostani arcz kifejezésökről, a mely nem a kis fiúé s kis lánykáé volt már, mint régen.

— Régóta czivakodik már Dix-szel, atyám? — kérdé Tom. — Már ezelőtt három évvel is hallottam, hogy szólt erről atyám, mielőtt még iskolába mentem volna Stelling úrhoz. Pedig én három esztendeig jártam ott iskolába; nem emlékszik reá?

Tulliver megint hátradőlt s az új eszmék rohama alatt,

a melyek a külső benyomásoktól elvonták, külsőleg is elveszté gyermekes nézését.

— Ej, ej — szólt egy-két percnyi szünet után — biz én jó csomó pénzt odafizettem . . . El voltam határozva, hogy gyermekemnek jó nevelést adok; nem is maradt magamnak épen semmi sem, pedig nagyon érzem a hiányát. Nem is kap más örökséget; ez az, a mit mondtam . . . ha Wakem megint megnyer . . .

A Wakemre való emlékezés újból megreszketteté, s egy percnyi szünet után a rajta levő kabátra bámúlt s elkezdett oldalzsebében valamit keresgetni. Egyszer csak Tom felé fordul s előbbi nyers hangján kérdi:

— Hova tették a Gore levelét?

A levél egészen közel volt hozzá egy ruhiás szekrényben, mert azelőtt gyakran kérdezősködött utána.

— Nem tudja, atyám, mi van a levélben? — kérde Tom, a mint azt átnyújtá neki.

— Dehogy nem, nagyon is tudom — felelt Tulliver némi aggodalommal. — Mi is van benne? Ha Furley nem vállalja el a birtokot, majd elvállalja más valaki, hiszen elég sok ember van még a világon Furleyn kívül is. Csak az én betegségem az akadály. Menjen Lukács, fogjon be a gigbe, már elmehetek St.-Ogg'sba, Gore vár engem.

— Ne menjen, kedves atyám! — tört ki esdőleg Maggie — hisz az már régen elmúlt, atyám már több hét óta beteg, több, mint két hónapja; azóta minden megváltozott.

Tulliver habozó pillantásokat vetett hármok közül hol egyikre, hol másikra; annak említése, hogy sok minden történt, a miről ő mit sem tud, előbb gyakran elfoglalta őt, s mégis mindez most egész újság gyanánt tűnt föl neki.

— Meg bizony, atyám — szólt Tom, mintegy feleletül a reá vetett tekintetre. — De nem szabad elméjét megzavarni e dolgokkal, míg egészen meg nem gyógyul: jelenleg minden el van intézve, a mi a malmot, földet s az adósságokat illeti.

— Mi van elintézve? — kérde az apa haraggal.

— Soh' se törődjön azzal, mest'rumam — mondá Lukács. — Majd ki fog fizetni mindönt, ha löhet — ezt mondtam én Tom ifj'urnak is — mondom, majd ki fog fizetni mindönt, ha löhet.

A jó Lukácsnak a nehéz munkához szokott, megelége-

dett, s életöket folyvást szolgálatban töltő emberek módjára volt valami természetes, helyes érzéke, mely mesterének bukását valóságos tragédia színében tünteté föl előtte. Kényszerítve érezte magát, hogy szóljon valamit az ő csendes módja szerint, a mivel a családi szomorúságban való részvételét fejezze ki; s azok a szavak, a melyeket ő Tomra nézve használni szokott, mikor nem akart beleegyezni, hogy az ő ötven fontja a gyermekek pénzéből fiztessék ki, épen nyelvére jöttek. De most e szavak a legkínosabb hatást tették é molnár fölháborodott elméjére.

— Mindenki ki van fizetve? — kérdé iszonyú izgatottsággal, miközben arcza lángra gyúlt s szemei szikráztak. — Mit . . . hogyan . . . hát engem tönkre tettek?

— Oh atyám, édes atyám! — szólt Maggie, a ki elgondolta, hogy e félelmes szavak az egész dolog állását fölleplezik, — csak tűrjön békével, hiszen mi szeretjük apámat s gyermekei mindig is szeretni fogják. Tom mindent ki fog fizetni, azt mondja, ha ember lesz.

Maggie úgy érzé, hogy atyja reszketni kezd, s csakugyan hangja reszketett is nagyon, a mint néhány percz múlva szólt:

— Hja, kis lányom, de nem élek ám én kétszer.

— De talán azt megéri, hogy én mindent kifizetek, atyám — szólt Tom nyomatékosan.

— Oh, fiam — felelt Tulliver, lassan bólingatva fejével — a mi egyszer ketté tört, nem forr az újra egybe: az tehát a te dolgod, nem az enyém. — Aztán, reá szegezve szemeit: — Még csak tizenhat éves vagy, s az életnek nehéz küzdelme van előtted, de nem szabad atyádra vetned, ő a gazemberek áldozata lett. Hanem 'iszen jó nevelést adtam neked, a melyből boldogulhatsz.

Elfogta valami torkát, úgy hogy az utolsó szavakat csak elzokogta félig; a lángpir, mely a gyermekeket annyira nyugtalanítá, mivel rendesen ez szokta megelőzni a tompúltság visszatértét, eloszlott, s arcza bágyadtta s reszketeggé lőn. Tom nem szólt semmit, de még mindig küzdött avval a gondolattal, hogy elmenekül onnan. Atyja egy-két perczig nyugodtan maradt, de úgy látszott, elméje nem tud megállapodni.

— Tehát elárvereztek mindenemet? — szólt némi nyugodtsággal, mintha egyszerűen csak azt akarta volna megtudni, mi minden történt betegsége alatt.

— Bizony el, mindent, de azt még nem tudjuk, mi lesz a malommal s a földdel — felelt Tom, aggodalmasan kitérve minden kérdés elől, a melyre azt kellett volna felelnie, hogy a megvevő Wakem.

— Ne csodálkozzék, ha a lent való szobát oly üresnek látja atyám — szólott Maggie — csak az ön szekrénye meg a a székek maradtak meg, azok nem keltek el.

— No, menjünk, segítsen le Lukács, én magam akarok látni mindent — mondá Tulliver, egyik kezével botjára támaszkodva, másikat meg Lukács felé nyújtva.

— Hm, mest'r uram — szólott Lukács, a mint oda nyújtá karját a molnárnak, — egy kicsit jobban is mögszokja az embör esze, ha maga lát mindönt, majd mögszokja mest'r uram is. Ezt mondja mindég az anyám is, mivel rövid lélokzetöket vesz, hogy, azt mondja, ő most már egészen mögszokta, noha eleinte szörnyen védeközött ellene.

Maggie előre szaladt, megnézni, rendben van-e minden abban a félelmetes szobában, hol a hideg napfénytől elbágyadt tűz is mintegy osztozott az általános elhagyatottságban. Atyja karszékét megfordította s egészen az asztal mellé húzta, hogy annál könnyebb útja legyen atyjának, aztán dobogó szívvel állt meg, hogy lássa atyját, mikor belép s körültekint először a szobában. Tom előre ment a láb alá való zsámolylyal s Maggie mellé állt a tűzhöz. A két ifjú szív közül a Tomé keserűbb fájdalmat érzett, mert Maggienek minden különös érzékenysége mellett is úgy tetszett, mintha a szerencsétlenség az ő megáradó szeretetének mintegy megnagyobbította volna a szobát, hogy szenvedélyes természete kiömölhessen. Ilyet nem érez az igazi gyermek: ő inkább oda megy a ne-
meai oroszlánhoz s levágja azt, vagy a hősi tetteknek egész sorát végzi, mint hogy eltűrje az örökös hivatkozást részvétele-re azon szerencsétlenségekért, a melyeket nincs hatalmában legyőznie.

Tulliver Lukácsra támaszkodva megállt a küszöbön és szétnézett mindenfelé azokra az üres helyekre, a melyeket az elhurczolt tárgyaknak — élete mindennapi társainak — arnyai töltöttek be. Úgy látszott, észbeli tehetségei új erőt adnak neki, hogy érzékeinek rendes működését megmutathassa.

— Oh — szólott lassan, karszéke felé tartva — mindene-
met elárverezték . . . mindenemet elárverezték.

Aztán leült, botját maga mellé állítva, mialatt Lukács kiment, s Tulliver megint körülnézett.

— Az öreg bibliát csak meghagyták — mondá. — Ez az egész — mikor én születtem s megnősültem — add ide csak Tom.

A negyedréti alakú biblia ki volt nyitva, levelei egymásután borultak egymásra, s mialatt Tulliver lassan forgó szemeivel olvasgatni kezdte, Tulliverné lépett a szobába, de néma csodálattal állt meg, hogy férjét már ott találja s pedig előtte a nagy bibliával.

— Oh — szólt megint, arra a helyre nézve, melyet újjával megjelölt — az én anyám Beaton Margit volt, negyvenhét éves korában halt meg: az ő családja nem volt hosszú életű, csak én és Gritty voltunk gyermekei, minket is nem sokára kivisznek a végső nyugalomra.

Úgy tetszett, hogy a testvérének születésére s a maga házasságára való visszaemlékezés szakítá félbe, mintha az újabb gondolatokat sugalmazott volna neki, mert aztán hirtelen Tomra tekintett s a nyugtalanság éles hangján szóla:

— Hát Moss-t nem támadták meg azért a pénzért, a melyet én neki kölcsön adtam, mit?

— Nem, atyám — felelt Tom — a kötelezvényt elégettük.

Tulliver megint a megjelölt lapra veté szemét s mondá:

— Oh . . . Dodson Erzsébet . . . tizennyolcz éve, hogy nőm vagy . . .

— A legközelebbi Mária-fogantatásakor lesz — válaszolt Tulliverné, férjéhez menve s ugyanarra a lapra tekintve.

Férje komolyan arcára szegezte szemeit.

— Szegény Bessy — mondá — te akkor csinos leány voltál — mindenki azt tartotta — s én mindég azt hittem, hogy egész életedben ilyennek maradsz. De bizony nagyon megöregedtél . . . többet nem fogod tűrni zsémbelődéseimet . . . Én azt véltem, hogy jól bánok veled. Megigértük egymásnak, hogy jóban-rosszban . . .

— De azt soh'se hittem volna, hogy még ekkora rossz is érhet — válaszolt a szegény Tulliverné szokatlanul zavart tekintettel, a mely az utóbbi időkben szokása lett — szegény atyám engem csakugyan eladott . . . de hogy mindennek egyszerre kellett történnie . . .

— Oh anyám — szólt Maggie — ne beszéljen így.

— Ne, úgy-e? Tudom, te soh'se engedted, hogy szegény anyád kibeszélje magát . . . mindig így tettél egész életemben . . . atyád se hallgatott arra soh' se, a mit én mondtam . . . nem volt semmi haszna, akárhogy kértem, könyörögtem . . . most sem lenne semmi haszna, ha térden csúsznám is előtte . . .

— Ne beszélj ilyeneket, Bessy — mondá Tulliver, a kinek büszkesége a megalázkodás első pillanataiban a felesége szemrehányásaiban nyilvánuló némi igazság átérzése előtt mintegy meghátrált. Ha van még valami, a mivel kárpótlást tudnék neked nyújtani, nem mondanék nem-et.

— Akkor megmaradhatnánk itt s megélhetnénk, eltart-hatnám magam testvéreim között . . . pedig milyen jó asszony voltam én tehozzád, soha, hétről hétre sem szóltam ellened egy zokon szót sem . . . mindenki ezt mondja . . . azt mondják, hogy jobb már nem is lehettem volna . . . csakhogy te Wakemmel ellenkeztél.

— Anyám — szólt közbe Tom szigorúan — nem most van ideje az ilyes beszédnek.

— Engedd — felelt Tulliver. — Beszélj, a mit akarsz, Bessy.

— Most már a malom is, a föld is Wakemé, minden az ő kezében van, mit használt, hogy fintorgattad reá az orrod-at? mikor ő most azt mondja, hogy itt maradhatsz, s pedig oly szívesen mondja, a mint csak lehet, s hogy vezetheted az üzletet, a miért egy hétre harmincz shillinget kapsz, tarthatsz egy lovat is, hogy vásárra jársz? Hol kapunk helyet, a hol csak lehajtsuk is a fejünket? A faluban egy kis putriban kell meghúzódunk . . . ennyire jutottam én s gyermekeim . . . és mindennek csak az az oka, hogy neked mindig ellenkezned kellett az emberekkel, s most már késő a megbánás.

Tulliver reszketve hanyatlott hátra karszékében.

— Tégy úgy velem, Bessy, a hogy akarsz — felelt lassú hangon. — Koldusbotra juttattalak . . . ez a világ mindig nagy ellenségem volt . . . úgy sem vagyok más, mint egy bukott ember; mi haszna volna most még a további küzdelemnek?

— Atyám — mondá Tom — én nem egyezem bele anyám és nagybátyáim szándékába, nem is hiszem, hogy önnek Wakem alattvalójává kellene lennie. Én egy fontot kere-

sek hetenként, s ha ön jobban lesz, más foglalkozást is kereshet.

— Ne szólj erről, Tom, többet, ne szólj: elég volt ez ma már. Csókolj meg, Bessy, ne haragudjunk egymásra, nem leszünk mi már többé fiatalok . . . Ez a világ mindig nagy ellenségem volt nekem.

IX. FEJEZET.

Adalék a család registeréhez.

A lemondásnak és megadásnak első pillanatait, a melyeket a molnár elméjében véghez ment iszonyú küzdelem követett, lassanként a testi erőnek fokozatos gyarapodása váltotta föl azzal a növekvő képességgel, hogy kínos állapotának, a melyben volt, minden szálát egy szempont alá foglalja össze. Az elgyengült tagok könnyen lemondanak önmagokról, hogy zabolázhatók legyenek; s ha bennünket valami betegség elcsigázott, lehetségesnek tűnik föl, hogy oly kötelezettségeket fogadjunk, a melyeket, ha a régi erőnk visszatér, meg nem tarthatunk. Volt idő, mikor a szegény Tulliver a Bessynek tett ígéretei teljesítésére gondolt, a mi pedig nagyon nehezségre esett az ő férfiúi természetének: ő ígéretet tett neki, a nélkül, hogy tudta volna, tulajdonkép mit is akar neje; épen úgy arra is kérhette volna, hogy egy tonna súlyt vigyen valahova a hátán. De újra többrendbeli szemrehányás érte a nőt azon kívül, hogy folytonosan érzé, mikép az tette életét oly keserűvé, hogy a molnárhoz ment férjhez. A molnár, ha mindent megvon magától, lehetőnek tartotta, hogy az így megtakarított pénzből a hitelezők második részletét is kifizetheti, de nem volt könnyű valami oly állást keresnie, a melyet be tudott volna tölteni. Eddig meglehetősen könnyen élt, sokat parancsolt, de keveset dolgozott s nem igen érzett magában képességet, hogy valamely új üzlethez kezdjen. Hogy ő neki talán napszámra kelljen járnia, feleségének meg testvéreire kelljen szorúlnia: oly kilátás, mely kétszeresen keservesnek tűnt föl előtte most, — hogy Bessynek minden értékes holmiját elárvereztették, — valószínűleg azért, mivel a testvérek nejét ellene ingerelték, éreztetvén vele, hogy ő az oka, hogy eunyre

jutottak; ha kényszerítették őt a szegény Bessy iránti föladatának teljesítésére, lesütötte szemeit s engedett intelmöknek, jóllehet alattomban, ha távoztak, haragos tekintettel kísérte őket. Csupán a szükségstől való félelem, hogy azokra szorúl, könnyítette meg elhatározását, hogy hallgasson tanácsukra.

De a legerősb hatást az a szeretet tette reá, a melylyel régi birtoka iránt viseltetett, a hol még mint gyermek annyit futkározott épen úgy, mint azután Tom. A Tulliverék nemzedékről nemzedékre azon a helyen éltek, s még ő maga is ott ült alacsony székén a téli estéken, mikor atyja a félig fából készült malomról beszélt neki, a mely ott állt a nagy áradás előtt s a melyben a nagy áradás annyi kárt tett, hogy nagyapja egészen lebontatá azt s újraépítteté. Mikor ismét képes volt azt megkerülni s szemügyre venni minden régi tárgyat, a régi otthonhoz való szenvedélyes ragaszkodása fölüjult lelkében s úgy érzé, hogy ezek a tárgyak hozzá vannak növe egész életéhez, egész lényéhez. Nem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy ő más helyen fog élni ezután, nem itt, a hol minden ajtó nyílásának hangját ismerte s érzé, hogy minden tetőnek alakja és színe, meg a víztől megrongált dombocska is úgy van jól, a mint van, mert növekvő érzése ezekből táplálkozott. A mi művelt ország-világlátó kedvünk, a melynek nehezére esik, hogy ezek közt a sövények közt időzön, hanem mindjárt a tropikus éghajlat alá siet s a pálmák és paradicsom-ligetek közt találja otthonát — a mely az utcán kalauzoló könyvekből táplálkozik s képzelgésének színterét egész Zambesi-ig nyújtja — alig tudja elképzelni, hogy olyan régi módi ember, mint Tulliver, mit szerethet e helyen, a hol emlékei összpontosúlnak, s a hol az élet úgy tűnt föl előtte, mint egy simára gyalult házi szerszám, a melyet egészen kényelmesen körülfoghat kezével. Aztán ő most a régmúltnak fölüjult emlékei között élt, annak a múltnak, mely a betegségre való visszaemlékezésnek foglalkozás nélküli óráiban szokott hozzánk beköszönteni.

— Hm, Lukács — szólt egyik délután, a mint a kertajtó mellett állt — még eszembe jut az a nap, a mikor ezeket az almafákat ültették. Atyámnak szenvedélye volt az ültetgetés; nagy kedve telt abban, ha egy egész taliga fiatal fát kapott. Én mindig vele voltam a hidegben is és mindenhová követtem, mint egy kis házi eb.

Azután megfordult, az ajtó félfájához támaszkodott s bámult az átelleni épületekre.

— Azt hiszem, Lukács, majd megérzi ez az öreg malom az én hiányomat. Van egy monda, hogy mikor a malom idegen kézre kerül, a folyó megharagszik. Gyakran hallottam ezt atyámtól. Senki se tudja, mi igaz van ebben a mondában, mert ez igazán bolondos világ, s az öreg ördög újra belejátszik; bizony nekem nagy ellenségem volt, tudom.

— Ej, mest'r uram, — válaszolt Lukács engesztelő részvétellel — ha én a búzába' rozsdát, a boglyába' tüzet és ilyféle látok, mint már többször láttam, igön furcsa biz a dolog. A mi utolsó disznónk kövér szalonnája úgy mállik szét, mint a vaj, s nem marad mög más belüle, csak egy kis vakarék.

— Úgy tetszik, mintha csak tegnap lett volna — folytatá Tulliver — hogy atyám a maláta-főzéshez fogott. Jut eszembe az a nap, mikor a malátás-házat bevégezték, mindig azt hittem, valami nagy csoda történik; mert azon a napon szilva-puddingot kaptunk, s valami olyan ünnep-féle volt; én azt mondom anyámnak — anyám csinos, sötét szemű, asszony volt — az én kis lányom úgy hasonlít majd hozzá, mint egyik tojás a másikhoz. — Tulliver a botot czombjai közé helyezte s elővette a tobákos szelenczét, mert ez elbeszélésen való örömeiben, a melyet már csak töredékesen tudott előadni, úgy tűnt föl, mintha ideig-óráig egészen elfeledkezett volna a jelenről. — Még csak kis gyerkőcz voltam, nem magasabb, csak térdeig értem anyám ak; ő nagyon szeretett bennünket, gyermekeket, Grittyt és engem; azt mondom neki: anyám — mondok — ezután mindennap szilva-puddingot kapunk, hogy malátás-házunk van? Hányszor elmondta ezt aztán halála napjaig. Még egészen ifjú voltam, mikor meghalt anyám. De azóta, hogy a malátás-házat befejezték, jó negyven év tölt el, s bizony sok napja már, hogy a kertbe bele sem néztem, pedig reggel ez volt első dolgom, este-reggel, évről évre. Idegen helyen kellene fejemet lehajtani. Mindez úgy tűnik föl, mint ha én eltévesztettem volna útamat. Bizony rosszul esik, bár-mikép tekintem is a dolgot — a lószerszám is fölötte boszant — de az még legalább vigasztal, hogy a régi úton mehetek, a helyett, hogy újon kellene járnom.

— Ej, mest'r uram — mondá Lukács — mégis csak jobb itt, mint valamely idegön helyön. Én nem tudnék idegön

helyön megszokni; ott mindön annyira esetlen: a kocsik keskeny kerekűek, az ekék egészen másfélék, aztán a Flosson fölül milyen lapos némely helyen még a sütemény is. Nyomorúság, mest'r uram, ezt a vidékét fölcsereelni.

— De nem tudom, Lukács, nem akarnak-e megszábadulni Bénitölsnem azt kívánják-e, hogy egy gyermekkel végezze el dolgát. Nekem is segítenem kell egy kicsit a malomnál. Rosszabb dolga lesz ám.

— Soh'se törődjön azzal, mest'r uram — felelt Lukács — az nem aggaszt engöm. Én má' vagy húsz éve mest'r uramnál vagyok, húsz esztendő pedig fütyöléssel bizony nem húzhat ám ki az embör, épen oly kevéssé, mint a hogy nem növesztheti meg erővel az élő fákat. Mög köll várnia, mit röndöl a Mindönható. Én nem tudnék szokni új koszthoz, se' pedig új arczokhoz, nem én; soh'se' tudja, mest'r uram, mikor rántják ki a gyékényt alóla.

A séta ezután egészen csöndben végződött, mert Lukács megszabadult gondolatainak terhétől annyira, hogy a társalgódás forrásai egészen kimerültek, Tulliver pedig a visszaemlékezés után fájdalmas elmélkedésbe süllyedt az előtte levő teher föl vállalásán. Maggie észrevette, hogy atyja szokatlanul szórakozott volt a theánál akkor este; aztán előre hajolva ült a széken, a földre bámulva, ajkait mozgatva s bólogatva fejével időről-időre. Majd keményen Tullivernére tekintett, a ki vele átellenben ülve kötött, majd megint Maggiere, a ki varrása fölé hajolt s mélyen átérzé, hogy atyjának elméjében valami dráma játszódik le. Egyszer csak fölkapta a pizkavasat s nagy erővel tört szét egy jókora széndarabot.

— Édes Istenem, mit gondolsz te még ki, Tulliver? — mondá neje, nyugtalanul nézve föl — valóságos pazarlás eltörni azt a szentet, milyen nehezen tudtunk akkora darabot megőrizni; tudom is én most már, hová lett a többi darabja.

— Azt hiszem, atyám, ma este nem jól érzi magát? — szólt Maggie — olyan nyugtalannak látszik.

— Hogy van az, hogy Tom még most se' jött haza? — kérdé Tulliver türelmetlenül.

— Istenem, hát már itt az ideje? Mennem kell s vacsorája után nézнем — szólt Tulliverné, letéve kötését és kimenvén.

— Innen-onnan félkilenczre — mondá Tulliver. — Nem-

sokára itt lesz. Menj s hozd ide a nagy bibliát s nyisd ki az elején, a hol minden levél be van hajtra, aztán meg hozz tintát, tollat.

Maggie csodálkozva engedelmeskedett; atyja nem parancsolt mást, csak ott ült, hallgatózva Tom lépteinek zajára s szembetűnőleg fölingereltetve a széltől, a mely föltámadt s rajta kívül minden más hangot lezúgott. Valami szokatlan fény csillogott szemében, a melytől Maggie nagyon megijedt, úgy hogy nem győzte várni a Tom hazaérkezését.

— No, itt van már — szólt Tulliver izgatottan, mikor végre az ajtón kopogás hallatszott. Maggie odament kinyitni az ajtót, hanem csak édesanyja jött sietve a konyhából, s ezt mondá:

— Állj meg csak egy kicsit, Maggie, majd én nyitom ki.

Tulliverné aggodalmaskodni kezdett egy kissé gyermekén, mert féltékeny volt minden szolgálatra, a melyet rajta kívül más tett érte.

— Levesed ott áll készen a tűznél a konyhában — szólt az anya, a mint elvevé fia kalapját s kabátját. — Most egészen magadra maradsz, nem fogok veled beszélgetni.

— Anyám, én azt hiszem, atyám valamit akar Tommal — jegyzé meg Maggie — először a nappali szobába kell jönnie

Tom a nála már esténként megszokott szomorú arcczal lépett be, mindjárt szemébe tűnt a kinyitott biblia s a tintatartó, aztán aggodó meglepetéssel tekintett atyjára, a ki megszólalt:

— Gyere csak, gyere; hát ily későn? Szükségem van reád.

— Van valami baja, atyám? — kérdé Tom.

— Üljetek le mindnyájan — mondá Tulliver határozott hangon. — S te, Tom, ide ülj. Valamit akarnék veled a bibliába beleiratni.

Mind a hárman leültek s Tulliverre függeszték szemöket. Halk hangon kezdett szólni, először nejére nézve.

— Én elhatároztam magamat, Bessy, s meg is tartom szavamat irányodban. Mi ugyanegy sirban fogunk nyugodni, azért hát ne nehezteljünk egymásra. Én itt maradok e régi helyen, szolgálatot vállalok Wakem alatt; becsületes emberhez illőleg fogom őt szolgálni: jegyezd meg, Tom, hogy becsstelen Tulliver még nem volt — itt aztán megerősödött hangja: —

Újra azt hánytorgatják, hogy csak egy osztalékot fizettem; hiszen ez nem az én hibám, ennek az az oka, hogy gazemberek vannak a világon. Ők mindig nagy ellenségeim voltak, most engednem kell. Igába hajtom nyakamat, mert igazad van, Bessy, mikor azt mondd, hogy én okoztam e szerencsétlenséget; becsületes emberhez illőleg fogom őt szolgálni, mintha ő nem is volna gazember: én becsületes ember vagyok, jöllehet nem is szabad többé főnhordani fejemet. Olyan vagyok, mint egy széttört fa.

Szünetet tartott s a földre bámúlt, majd hirtelen fölveté fejét, azután magas és mégis mély hangon folytatá:

— De nem bocsátok meg neki. Tudom én, mit beszélnek rólam — ő sohasem akart engem megkárosítani — így szokta a vén ördög a gazembereket támogatni. Tudom, hogy ő mindennek az oka, hanem ő ravasz gentleman. Azt mondják, bár soh'se prókátoroskodtam volna. De ki tehet arról, ha az ember a maga kénye-kedve szerint nem járhat el és nem kap igazságot? Ez persze rá nézve semmit sem jelent, jól tudom, ő azok közül a ravasz gentlemanek közül való, a kik úgy szereznek pénzt, hogy a szegény emberek ügyeit elvállalják s mikor azokat koldusbotra juttatják, alamizsnát vetnek nekik. Soh'se bocsátok meg neki! Szeretném, ha gyalázattal bűnhődnék annyira, hogy még tulajdon fiai is megfélemedkeznének róla. Szeretném, ha valami olyat tenne, hogy a taposó-malomba' kellene dolgoznia. Csakhogy ez hiú kívánság, ő szörnyű ravasz ficzkó, a ki a törvényre appellál, s a törvény megoltalmazza. Jegyezd meg ezt, Tom, meg ne bocsáss neki soha, ha azt akarod, hogy az én fiam légy. Még eljöhet az ideje, hogy mindezt éreztetheted vele, én már azt meg nem érem. Én meghajtom fejem az iga alá. Most írd — írd be ezt a bibliába.

— Mit, atyám? — kérde Maggie térdre esve mellette, halványan, reszketve. — Nagy bűn ám átkozódni s rossz akaratot hordozni szívémben.

— Az nem bűn, azt mondom — szól atyja büszkén. — Az a bűn, hogy a gazemberek boldogulhatnak, ez az ördög műve. Tedd, a mit mondok, Tom. Írd.

— De hát mit írd, atyám? — kérde Tom szomorú megadással.

— Írd, hogy a te atyád, Tulliver Ede, szolgálatba lép Wakem Jánoshoz, ahhoz az emberhez, a ki őt tönkretenni

segíté, mivelhogy én megígérttem a feleségemnek, hogy az ő szerencsétlenségét mindenkép enyhíteni kívánom, meg hogy én azon az ősi helyen akarok meghalni, a hol születtem, s atyám is született. Foglald ezt mind jól szavakba, tudod te, hogyan; aztán ird, hogy én meg nem bocsátok Wakemnek mindezért, hanem azért becsülettel fogom őt szolgálni. Kívánom, hogy a veszedelem őt is utolérje. Irjd.

Néma csend lőn, mire Tom a tollat végighúzá a papíron. Tulliverné ijedten nézett, Maggie meg úgy reszketett, mint a falevél.

— No, hadd hallom, mit írtál? — kérde Tulliver. Tom halkkal, de főntszóval olvasta.

— Ird, no, ird, hogy te megemlegeted, mit tett atyáddal Wakem s eszébe juttatod, ha valaha eljön az ideje. S ird alá a nevedet, Tulliver Tamás.

— Ne, atyám, kedves atyám — esengett Maggie, majdnem zokogva a félelemtől. — Ne irassa azt oda Tommal.

— Légy nyugodt, Maggie! — mondá Tom. — Ide írom.

NEGYEDIK KÖNYV: A SIRALOM VÖLGYE.

I. FEJEZET.

A protestantismusnak oly változata, mely Bossuet előtt ismeretlen volt.

A ki a Rhone-folyón valamely nyári nap lefelé utazott, talán érezte azokról az összeomlott falvakról félelmesen visszaverődő napfény hatását, a melyek a part mellett düledeznek itt-ott, regélve, mikép árad meg egyszerre a sebes folyó, s mint a haragos, pusztító démon, elsöpri a gyámoltalan nemzedékeket, a kiknek bátorsága az inokba száll és sivataggá teszi lakhelyeiket. Mily furesa ellentét — gondolhatá — a között a hatás között, a melyet reánk a közönséges viskók borzasztó maradványai tesznek, a melyek jobb napjaikban is csak a szegényes életet mutatták s minden legkisebb részletekkel igazán köznapi korunk alkotásai, meg azon hatás között, a melyet reánk a Rajna-melléki váromladékok tesznek, a

melyeknek még legkisebb morzsái is oly összhangban vannak a zöld, meredek sziklákkal, hogy úgy tetszik, mintha a természet oda alkotta volna azokat, mint egy hegyi fenyőt; sőt még azokban a napokban, mikor épültek, meg is kellett lennie ez odatermettségöknek, mintha csak egy oly föld szülöttefaja állította volna, a mely hatalmas szüléitől örökölte a forma fonséges ösztönét. Ezek voltak a romantika napjai! Ha azok a rablólovag-főnökök marczonák, valódi farkasok voltak is — megvolt bennök a vadállatok bizonyos nagyszerűsége — ők voltak az erdők vadkanai széthasigató, összemarczangoló agvarakkal, nem közönséges házi rőfögők; képviselői voltak a démoni erőnek mindenha, ellentétben a szépséggel, éretnyel, az élet nemes erkölceivel; finom ellentétet alkottak azon idők képén a vándordalnokkal, a lágyajkú herczegkisasszonynyal, a bűnbánó remetével s a félénk zsidóval. Ez volt a buja szinezet kora, mikor a napfény villogó aczélra, légben úszó lobogókra lövelt; ez volt a kalandok, büszke harcok kora: nem, ez volt az élet, a vallásos művészet, a vallásos lelkesültség kora. Nem ekkor épültek-e a székesegyházak, nem ekkor hagyták-e oda a nagy császárok Nyugaton épült palotáikat, hogy a hitetlenek várai előtt elvérezzenek a megszentelt Keleten? Azért töltenek el engem a Rajna-melléki lovagvárak költői érzéssel, ezek az emberiség nagy történelmi életéhez tartoznak s egy korszak látományait keltik föl bennem. Ellenben a Rhone-menti falvaknak azok a fekete, beesett szemű, szögletes vázai, a melyek azzal az érzéssel sújtanak le, hogy az emberi élet — legalább igen sok — csak valamely szűk, ocsmány, csúszó-mászó lét, a melyet a csapás nem hogy fölemelne, hanem inkább oly hatással van reá, hogy az ilyen lét fogantatásának egész meztelen gyarlóságát kimutassa. S nekem az a kínos meggyőződés van, hogy az élők, a kiknek nyomait e romok mutatják, részei voltak a homályos életerő azon idomtalan tömegének, a mely ugyanabba a feledékenységre fog seprődni, mint a hangyák és méhek ivadékai.

E lesújtó érzéssel alig lehet valami rokonabb, mint a Floss-partján lakó régi-módi családi élet szemlélete, a mely még nehezen elég szomorú arra, hogy a tragikomédia színvonálára emelkedjék. Mily alacsony élet — mondhatja olvasóm — ezeké a Tullivereké és Dodsonoké, a melybe semmi

fenkölt elvek nem világítanak be, semmi romantikus képzelődés vagy valódi önmegtagadó hit; a melyet a vad, féket nem ismerő szenvedélyek közül egyetlenegy sem indít meg, a melyekből a nyomor és bűn fakadnak, a kívánságok azon kezdetleges, durva egyszerűsége nélkül, a mely nehezen adja reá fejét a rosszul fizetett munkára, a mely gyermekes módon syllabizálja a természet könyvét, mi a földműves életének némi költészetet kölcsönöz. Íme a megszokott, mindennapi szempontok, képzettség és finomabb erkölcsök nélküli szokások, bizonyára az emberi élet legprózaibb formája; büszke rártartás egy a divatból már kiment szerkezetű gigen, világhoz ragaszkodás a mellék-táplálék nélkül. Szorosan szemügyre véve ez embereket, még mikor a szerencsétlenség vaskeze elszakítja is őket a világhoz való kétségtelen ragaszkodásuktól, vajmi csekély nyomát látjuk bennök a vallásnak, nem is szólva a keresztyén hitről. A Láthatatlanba vetett hitők, a mennyire az mégis kiviláglik, inkább pogánynak tetszik; erkölcsi szempontjaik, a melyekhez nagy makacssággal ragaszkodnak, alig látszanak fölülemelkedni az eretnek szokásokon. Olvasóm nem szívesen élne ilyen nép között, a hol el van fojtva a szép, nagy és nemes iránti nyilvánulásnak a szüksége, s fölingerelik azok az unalmas férfiak és asszonyok, szóval a népesség azon faja, mely semmi összhangban sincs azzal a földdel, a melyen élnek; ezzel a gazdag siksággal, a melyen a nagy folyam örökké előre tör s összekapcsolja a régi angol város kicsiny üterét a világ hatalmas szívének verésével. Valami erős babona, mely akár isteneit, akár a maga hátát ostorozza, sokkal szorosabb összeköttetésben látszik az emberi sors titkával, mint a hangyaszerű Dodsonok és Tulliverek szellemi fölfogása.

E lesújtó korlátoltság érzésében osztozom olvasóimmal, de átéreznünk is szükséges, ha meg akarjuk érteni, miképp hatott az a Tom és Maggie életére, miképp hatott sok nemzedéken át azon ifjú természetekre, melyek az emberi dolgok fejlődésében az előtte élő nemzedékek szellemi magaslata fölé emelkedtek, a melyhez szívök legerősb szálaival voltak kötve. A szenvedés — már akár egy vértanúé, akár más áldozaté — hozzátartozik az emberiség egész történeti fejlődéséhez, és ily módon tünteti föl minden város száz homályos tűzhelye is; nincs szükségünk arra, hogy megtartóztassuk

magunkat a kis és nagy dolgok összehasonlításától, mert a tudomány nem mondja, hogy legmagasb törekvése az egység kifürkészése, mely a legkisebb dolgokat a legnagyobbhoz csatolja. Én úgy fogtam föl, hogy a természettudományokban semmi sem csekély az elmére nézve, mely a viszonyokat magas szempontból fogja föl, s a melyre nézve minden legkisebb tárgy a föltételek végtelen sorozatát képezi. Bizonyosan így van ez az emberi élet vizsgálatával is.

Tényleg a Dodsonok és Tulliverek vallási és erkölcsi eszméi sokkal különösebb jellegűek voltak arra nézve, hogysem deductiv módon leszármaztathatók abból az alaptételből, a mely szerint ők a Nagy-Britannia protestáns lakosságához tartoztak. Az életről alkotott elméleteknek egészséges magva volt, mint mindazon elméletnek kell lennie, a melynek alapján tisztességes és szerencsés családok fölemelkedtek s virágoztak, de bíz azon a theologiának vajmi vékony máza volt. Ha a Dodson-testvéreknek, leánykorukban, könnyebben és több helyen kinyílt a bibliájok, mint másoké, ennek az volt az oka, hogy a megszáradt tulipánszirmok egészen részrehajlatlanul voltak fölösztva minden különös tisztelete nélkül a történeti, ájtatossági és dogmatikai szempontoknak. Vallásuk egyszerű, azt lehet mondani, félig pogány volt, de semmi eretnokség nem volt benne — ha az eretnokség tulajdonképen megkülönböztethető — mert ők nem tudták, hogy másféle vallás is van, kivéve, hogy a templomba járjanak, s ez a szokás, úgy tetszett, hogy éppen úgy befészkelje magát a családokba, mint a száraz köhögés. Hogy is tudták volna? Az ő paraszt községek papja nem volt barátja a hitvitáknak, de szerencsés keze volt a whisteknél, s mindig készen tartogatott egy-egy tréfát a serdülő hajadonok számára. A Dodsonok vallása abban állt, hogy minden ősit és tiszteletreméltót tiszteljenek. Keresztelkedni szükséges volt, különben nem temetkezhetek volna a temetőbe; az utolsó szentséget is magokhoz kellett venniök a kimulás előtt, hogy mintegy óva legyenek a sejtelmes veszélyek ellen; de az nem kevésbbé szükséges volt, hogy arra való szemfödél-vivőkkel rendelkezzenek s jól páczolt sonkával egy-egy temetés után, meg hogy megtámadhatatlan végrendeletet hagyjanak hátra. Egy Dodson sem volt vádolható valami olyannak az elmulasztásával, a mi az illendőséghez, vagy az oly dolgok regi rendjéhez tartozott, a melyeket

a legelőbbkelő községbeliek gyakorlata s a családi hagyományok igazoltak, mint például a szülők iránti engedelmesség, a rokonsághoz való hű ragaszkodás, szorgalom, szigorú becsületesség, takarékoság, a fa- és rézedények gyakori súrolása, pénzgyűjtés, tudniillik oly pénzé, a mely már nem járta, elsőrendű árucikkek készítése a piacra s általános tisztelete mindennek, a mi otthoni volt. A Dodsonok büszke faj voltak, s büszkeségök abban tetőzött, hogy minden oly vágyat hiúknak tekintettek, a mely miatt arról lettek volna vádolhatók, hogy a hagyományos kötelességet vagy illendőséget megszegik. Az egészséges büszkeség sok tekintetben dicséretre méltó, főleg mivel az a tiszteletet azonosította a feddhetetlen becsületességgel, jól végzett munkával s az adott szabályokhoz való hű ragaszkodással, s a társadalom csakugyan sok tagjában néhány becses tulajdonságot köszön a Dodsonok osztályából kikerült anyáknak, a kik jól készítették a vaját és cziberét, szégyelték volna is, ha nem jól készítik vala. Becsületesnek és szegénynek lenni, ez nem volt a jelszava egy Dodsonnak sem, még kevésbbé, hogy gazdagnak látszassék az ember, noha szegény; a család jelmondata inkább «becsületesnek és gazdagnak lenni» volt, s pedig nem csupán gazdagnak, hanem gazdagabbnak, mint gyaníthatták volna. Köztisztelőben élni s rendelkezni a temetésnél arra való halottvivőkkel, ez volt létélők végcélja, a melyet egészen kárbavesztettnek tekintettek volna, ha, mikor a végrendeletet fölolvassák, kénytelen egyik-másik embertársainak véleményében osztozni, mert vagy az tűnt ki, hogy szegényebb volt, mint gondolták, vagy pedig, mert pénzét egészen szeszélyesen, az atyafiság elágazásának szigorú tekintete nélkül hagyományozta el. A rokonság iránt mindenha teljesíteni kellett a jogos kötelességet, a mi nem volt más, mint megjavítani őket szigorúan, ha talán rontották a család hitelét, de el nem idegeníteni tőlök még a legkisebb családi czipőcsattot, vagy más ilyfélét sem. A Dodsonok jellemében egészen jól kivethető vonás volt az eredetiség; hibáik és erényeik csak a büszke, de becsületes önzés változatai valának, a mely erős ellenszenvvel viseltetett minden iránt, a mi a saját hitele és érdeke ellen történt, s ezt szóval nyíltan megmondták az ily alkalmatlan «atyafi»-nak, de soha el nem hagyták volna, vagy hogy nem akartak volna róla tudni; azt sem engedték

volna meg, hogy hiányt szenvedjen a kenyérben, de megkívánták, hogy porba mártva egye azt.

A hagyományos hitnek ugyanez a faja szorult a Tulliverek ereibe is, de ezek az erek gazdagabb vérmennyiséget forgattak, meglevén bennök a nemes tudatlanság, forró szenvedély s a heves fejű meggondolatlanság elemei is. Tulliver nagypapja úgy hallotta, hogy ő egy Tulliver Ralph nevű egyéniségtől vette eredetét, a ki csodálatos ügyes ficzkó volt, csakhogy tönkre jutott. Lehet, hogy az ügyes Ralph világi volt, a ki szilaj lovakon lovagolt, s makacsul ragaszkodott önvéleményéhez. Ellenben soha senki sem hallotta, hogy valamelyik Dodson tönkre jutott volna: ez nem tartozott a család szokásai közé.

Ilyenek lévén az életről alkotott szempontok, a melyeken a Dodsonok és Tulliverek Pitt és a drága buzaárak dicséretre méltó korában fölvergődtek: olvasóim könnyen következtethetik abból, a mit már St.-Ogg's társadalmi állapotáról tudnak, hogy az nem igen tett módosító hatást reájok későbbi korukban sem. Az lehetséges volt, még a katolikus-ellenes prédikátorság későbbi korában is, hogy az emberek sok pogány eszméhez ragaszkodtak, de azért azt hitték, hogy ők jó templomba járók; alig érezhetünk tehát valami különös meglepetést azon, hogy Tulliver, ámbár rendes templombajáró volt, boszankodott, ha a biblia lapjai egymásra borultak. Azt bajos állítani, hogy ebben azon kedves parasztközség papja, a melyhez a Dorlcotei-malom is tartozott, lett volna a bűnös; ő kitünő család ivadéka, feddhetetlen életű, elegans magaviseletű nőtlen ember volt, a kinek tudományos rangja volt, s tudományos társaságokhoz tartozott. Tulliver iránta, mint minden iránt, a mi a templomi szolgálathoz tartozott, köteles tisztelettel viseltetett; csakhogy ő úgy gondolkozott, hogy a templom meg a józan ész két különböző dolog, olyannak meg mindig hiányával volt, a ki megmagyarázza neki, hogy mi a józan ész. Bizonyos magvakat, a melyeknek kedvezőtlen körülmények közt kell a magok számára csirázó helyet keresniök, ellátott a természet olyféle kampós készülékkel, a melylyel az épen nem fogékony talajba kapaszkodhassanak. A Tulliver fölött szétszóródott szellemi magnál azonban föltünőleg hiányoztak az ilyféle kapaszkodók s így minden kampós készülék hiánya miatt megint kiesett a szélre.

II. FEJEZET.

Tüske szaggatta tövises fészek.

Van valami fölemelő a szerencsétlenség legelső csapásait kísérő izgalomban, mint például az éles fájdalom gyakran csak inger, a mely tartos erejű izgalmat szül. Így van a lassú, változó étellel is, a mely követi akkor, midőn a bánat megtompult, s nincs többé forrongó ereje, hogy szembeszálljon a fájdalommal, midőn egyik nap a másikat váratlan egyhangúsággal követi, s a próba csak félelmes gyakorlottságnak bizonyul, aztán a fenyegető kétségbeesés lép föl; majd aztán a lélek mohó éhsége érezhető, a szem és fül létünk kifürkészhetetlen titkaira irányul, a mi a kielégítettség természetét kölcsönzi a türelemnek.

A legnagyobb szükség ez ideje érte Maggiét, tizenharmadik éve rövid araszával. A leány szokásos kora-érettségéhez nála a belső ösztön s a külső állapot közti összeütközés és küzdelem korai tapasztalata járult, a mi különben is sorsa a képzelgős és szenvedélyes természetnek. Azok az évek, mióta ő a padlás szüette gerendái között szeget vert a fababába, oly mohó étellel teltek meg a valóság, a könyvek s az éber álom hármas világában, hogy Maggie, éveikhez mérve, különös fejlettséget mutatott mindenben, kivéve az okosság s az önuralom teljes hiányát, a mely tulajdonságok Tomot szellemi gyermekessége napjaiban is oly férfiasnak tüntetik vala föl. Sorsa most csendes, szomorú egyhangúság volt, a mely még inkább önmagára utalta. Atyja képevé lett üzletbe fogni, dolgai tisztázva voltak, s mint Wakem üzletvezetője működött az ősi helyen. Tom eljárt reggel és visszajött este naponként s mind hallgatagabbá lőn otthoni rövid szünideje alatt: mi mondani valója is lett volna? Egyik nap olyan volt, mint a másik, s Tom életérdekei, mivel minden más oldalról visszatükrözést tapasztalt, abban az egy csatornában összeponyosultak, hogy ő a szerencsétlenséget dícsvágyó ellenállással verje vissza. Atyja és anyja különösségei nagyon terhére voltak; ők a valamennyire is kényelmes otthon minden enyhítő hozzávalóiból kifogytak, s mivel Tomnak éles, prózai szeme volt,

így epen nem lehetett alkalmas az érzelgés meg a képzelgés ködében való álmodozásra. Szegény Tulliverné, úgy látszott, sohasem tudja többé régi állapotát visszaidézni, nyugalmas gazdasszonyi tevékenységét föltalálni: hogy is tudta volna? Azok a tárgyak, a melyekkel elméje oly szívesen foglalkozott, mind eltűntek; minden, még oly kicsi reménye is, tervei, számításai, az ékszerek miatti kellemes, parányi gondjai, a melyek egészen kibékítették a világgal egy negyedszázadig, tudniillik, mióta az első czukorsüveget megvásárolta, hirtelen oda lettek, s ő ez üres életben egészen kietlenül maradt. Miért történt vele az, a mi más asszonynyal sohasem történt: ez volt az a megoldhatatlan kérdés, a melylyel ő a múltnak a jelennel való folyvást fontolgató összehasonlítását kifejezte. Valóban elszomorító volt látni a csinos, jól megtermett, szőke asszonyt, a ki mind jobban és jobban soványodott s kopottabbá lőn a testi és szellemi nyugtalanság közepett, a mely annyiszor rávette, hogy az üres ház körül bolyongjon oly munka után, a mely már el volt végezve, míg Maggie meg nem zavarta, a ki fölkeresvén őt, mintegy magához térítette, elbeszélvén neki, mikép boszankodott Tom, hogy anyja veszélyezteteti egészségét, mivel sohasem ül, sohasem pihen. Ez elhagyatott gyámoltalanságban is észrevehető volt az ő alá-
zatos, önföläldozó anyai szeretetének egy megindító vonása, a mely gyöngéden érinté Maggiet szegény anyja iránt mind azon kicsiny, gyötrő bánatában, a melyet szellemi gyöngesége okozott. Azt nem engedte meg Maggienek, hogy valami nehezebb, vagy olyan munkát végezzen, a mely kezeit beszennyezte volna, s egészen ingerültté lőn, ha Maggie fölakarta őt váltani a rácsok tisztogatásában, vagy súrolásában. «Hagyj csak magamra, édesem, kezeid kergesek lesznek», szokta volt mondani; «ez anyád kötelessége. Varrni már úgysem tudok, mert szemeim megromlottak». Most is megfésülte s gondosan ápolta a Maggie haját, mi egészen kibékíté sorsával, mindamellett, hogy a hajfodrok sehogysem akartak eligazolni, mivel a haj nagyon hosszú és tömött volt. Maggie nem volt az ő kedvence, s általában sokkal jobb lett volna, ha ő egészen másként tett volna; hanem az asszonyi szív, ha már csekély személyes vágyaiban is csalódott, e kis leány életében találta föl a jövőt, s mint anya örült, ha a maga kezeit jól

megviselheté, hogy megkímélje azokat, a melyek még oly gazdag életet ígértek.

Hanem az anyja sajnálatra méltó lelki gyötrelmeinek állandó jelenléte mégis kevésbbé volt fájdalmas Maggiere, mint atyjának komor, szótalán levertsége. A míg az észbeli tompultság uralkodott rajta, s úgy tetszett, mintha mindig ilyen gyámoltalan gyermekes helyzetben lehetett volna, a míg csak félig volt beavatva a szerencsétlenségbe: Maggie a szánó szeretet erős kapcsát érzé lelkében, sőt majdnem valami ihletet, egy új hatalmat, a mely a legnehezebb életet is könnyüvé tette atyja kedvéért; most azonban a gyermekes függés helyébe hallgatag, nehéz tépelődés lépett, különös ellentéteül régi izgalmas közlékenységének és szellemi frissességének, s így maradt napról-napra, hétről-hétre, révedező szemei soha nem csillogtak se életkedvtől, se örömtől. A fiatal teremtetésekre nézve van valami kínosan megfoghatatlan a középkorúak, vagy idős emberek e sötét egyhangúságában, a kiknek élete csalódásra s elégedetlenségre vezetett, arcukon a mosoly oly idegennek tűnik föl, hogy az ajak és homlok szomorú barázdái észre sem veszik, s rögtön eltűnik, mivel szíves látást sehol sem talál. «Miért nem gerjednek legalább néha-néha örömeire?» kérdi az ifjú rugalmasság. — «Hisz nagyon könnyű volna ez, csak akarnák». És ezek az ólom-felhők, a melyek sohasem akarnak széteszlani, oly alkalmasak arra, hogy még a gyermeki ragaszkodást is türelmetlenné tegyék, a melyet semmi sem feledtet el, csak a részvevő gyöngédség a legszembetűnőbb aggodalom óráiban.

Tulliver sohasem tartózkodott távol otthonától; gyorsan visszatért a vásárokról haza, hol az üzlet várta, minden barátságos beszélgetésre való meghívást visszautasítván, nem úgy, mint régente. Nem tudott sorsával kibékülni; test-tartása nem olyan volt, hogy büszkesége ne érezttette volna benső forrongását, s az iránta tanúsított bármilyen, hideg vagy meghitt viselkedésben változott körülményeire látott célzást. Még azok a napok sem voltak oly búskomorak reá, a melyeken Wakem körüllovagolta a földet s kérdezősködött az üzlet menetéről, mint azok a vásári napok, a melyeken egy-egy hitelezőjével találkozott, a ki holmi egyezkedési összeget vett föl tőle. E hitelezők kielégítésére megtakarítani valamit, ez volt azon tárgy, a melyre minden gondolata és törekvése irá-

nyúlt most; és e mindenkép kényszerítő körülmények hatása alatt az egykori jólléthez szokott ember, a ki gyűlölte a zsugoriságot otthonában, lassanként még a betevő falatot is sajnáló zsugorivá változott. Tulliverné nem tudott eléggé kedvére gazdálkodni élelemben s tüzelőanyagban, és ő maga csak a leggyaralóbb ételeket ette. Tom, jóllehet atyja búskomorsága s az otthon kietlensége a legnagyobb mértékben lesújtá is, osztozott atyja fölfogásában, hogy a hitelezőket ki kell fizetni; s a szegény gyermek első negyedévi keresményét a jól végzett munka gyönyörézésével vitte haza s adta oda atyjának, hogy tegye abba a kicsi katulyába, a melyben a megtakarított pénzt tartogatta. Ugy látszott, hogy csupán a kis katulya soveraigneinek parányi készlete tudja a molnár szemeiben az öröm némi bágyadt sugárait fölsillantani; bágyadt és mulékony sugárait, mert őt nemsokára az a gondolat üldözte, hogy soká lesz az az idő, talán tovább, mint a mit ő még megérhet, hogy csekély megtakarított pénze el tudja kergetni az adósság gyűlöletes lidérczét. A több mint ötszázfont s az ennek megfelelő kamatok hiánya nagyon mély gödörnek látszott arra nézve, hogy azt be lehessen temetni a heti harmincz shilling keresményből megtakarított pénzeckével még akkor is, ha a Tom esetleges megtakarításait is hozzá számítja. Ebben az egy pontban egészen közös fölfogás vezette a különben meglehetősen különböző négy családtagot, a kik körülülték a kialudni készülő tüzet, a mely a lefekvés előtt valami olcsó meleget árasztott reájok. Tulliverné ereiben a Dodsonok büszke becsületessége lüktetett s ő abban a fölfogásban nevelődött föl, hogy megrontani az embereket pénzök miatt, más szóval adóssággal, egy neme az erkölcsi tolvajlásnak, tehát elveteműlt-ség lett volna az ő észjárása szerint, ha ő meg akarta volna akadályozni férjét abban, hogy «a legigazságosabban járjon el», hogy helyreüsse a nevén ejtett csorbát. Valami homályos, álomszerű képzeletben ringatózott, hogy ha a hitelezők mind ki lesznek fizetve, ezüst- és fehérneműit is mind vissza kell kapnia: de abban a veleszületett fölfogásban élt, hogy míg az ember tartozik s nem képes fizetni, nincs joga semmit a magáénak mondani. A miatt egy kissé zúgolódott, hogy Tulliver oly határozottan megtagadta a Moss-féle adósság behajtását; de különben a háztartás minden kellékei iránt lemondással viseltetett egész addig, hogy a legcsekélyebb s legolcsóbb

inycsiklandoztató engedményeket is megtagadta önmagától; a család gondolkozásától való egyetlen ártatlan pártütése abban nyilvánult, hogy a konyhába valamit becsempészhessen, a miből jobb vacsorát készíthessen Tomnak, mint rendesen.

A régi-módi Tulliverek e szűkkörű fölfogása az adósság tisztázására nézve talán mosolyt csal sok olvasóm ajkára a tág philosophiai, széleskörű kereskedelmi szempontok napjaiban, a melyekhez mindenféle dolog igazodik a nélkül, hogy az nekünk valami aggodalmat okozna. Az a tény, hogy az én mesteremberem kiadja miattam zsebéből a pénzt, tiszta bizonyossággal tekinthető oly szempontból, hogy más ember iparosa is kiadja a pénzt zsebéből mások miatt; s a mióta lennie kell hitvány adósságnak a világon, pusztá önzés megtagadni, hogy mi polgártársaink helyett ugyanazt ne tegyük másokkal. Én nagyon egyszerű népek történetét mondom el, a kiknek sohasem volt semmiféle fölvilágosult kétségek a személyes becsületben és tisztességben.

Mind e sötét lehangoltság, mind e zsugoriskodás között megőrzé régi érzéseit Tulliver a «kis lány» iránt, a kinek jelenléte valódi szükséggé lett reá nézve, jóllehet arra ez nem volt képes, hogy fölvidámitsa őt. Az atya szemei csak őt keresték, pedig szeretetének e kedves tavasza most keserűséggel volt teljes, mint minden egyéb. Mikor Maggie este munkához látott, szokása volt egy alacsony gyalogszéket vinni atyja mellé s lábaihoz ülni, atyja térdeire hajtva fejét. Mennyire kívánta ilyenkor, bár atyja megsimogatná fejét, vagy valamikép jelét adná enyhületének, érezve, hogy ő neki ily szerető gyermeke van! Hanem az ő ártatlan nyájaskodásait se atyja, se Tom — életének e két bálványa — nem viszonzták. Tom az otthoni rövid pihenés alatt fáradt és szórakozott volt; atyját pedig az a gondolat keserítette el, hogy íme már mennyire megnőtt, hogy ma-holnap kisasszonynya lesz s hogyan lép ki az életbe? Abban a helyzetben, a melyet ők a világban elfoglaltak, bizony szegény választása lehetett a házasságban. Tulliver pedig gyűlölte az olyan szegényes házasságot, mint a Grittyé; megfordult volna sírjában, ha az ő kis leányát is úgy lenyűgözik a gyermekek s a házi dolog, mint a Mossné nagynénjét. Ha műveletlen elmék személyes tapasztalatok szűk körére vannak utalva, folytonosan érezvén az állandó szerencsétlenség nyomását, benső életök egészen bele gyalu-

lódik a komor s keserű, örökösen ismétlődő gondolatokkal való foglalkozásba, ugyanazon szavak, ugyanazon jelenetek keringnek újra és újra az elmében, s ugyanazon hangulat kíséri, az év vége úgy találja őket, mint annak kezdete, mintha csak gépek volnának, a melyek a folytonosan ismétlődő mozgásra vannak rendelve.

E napok egyhangúságát kevés látogató zavarta meg. A nagybácsik és nagynénik csak rövid látogatásokat tettek s természetesen sohasem maradtak ott ebédre, és a kényszer, a melyet a Tulliver komor hallgatagsága okozott s a mely úgy tetszett, hogy — mikor a nagybácsik beszélgetnek — csak megerősíti a hideg, szőnyegnélküli szoba tompa visszhangját, e családok látogatását minden tekintetben a legörömtelenebbé tette, s arra irányult, hogy még ritkább legyen. A mi más ismerősöket illet, azokat, a kik nem boldogúlhattak a világban, valami fagyos levegő veszi körül, s az ember örül, ha megszabadulhat tőlök, mint valamely hideg szobától; hisz csak épen emberi lények, pusztán csak férfiak és asszonyok, bútorzatuk sincs s nem is tudnak valamivel szolgálni, a kik megszűntek bárkire számot tartani, most zavarodva szabadkozni, ha őket látogatni kívánják, vagy azt mondják, nincs semmi olyan tárgy, a melyről velök beszélgetni akarnának. Régente a királyságok művelt keresztyén társadalmában szörnyű elszigeteltség uralkodott az olyan családokra nézve, a kik ősi rangjukon alúl estek, hacsak valamely felekezeti egyházhoz nem tartoztak, a mely a szentelt tűz körülfalásával érezte a rokonvérnek némi melegségét.

III. FEJEZET.

Egy hang a múltból.

Egyik délután, mikor a gesztenyefák már virágozni kezdtek, Maggie az ajtó elé vitte ki székét s oda ült, egy könyvet térdeire téve. Sötét szemei messzire kalandoztak a könyvtől, de úgy látszott, hogy nem igen örvendtek a napfénynek, mely a jobbfelőli kinyúló tornácz jázmin ernyőjén áthatott s reszkető árnyat vetett az ő halvány, kerek arcára; inkább úgy tetszett, hogy valami olyat kutatnak, a mit a napfény be nem

födött. Az a nap még veszélyesebb volt, mint rendesen: atyját a Wakemnél tett látogatása után a düh rohama annyira elfogta, hogy valami csekély hibáért megverte a molnár-inast. Betegsége óta egyszer már szenvedt hasonló rohamban, mikor lovát verte el, s ez a jelenet tartós félelmet hagyott hátra a Maggie kedélyében. Az a gondolat támadt benne, hogy egyszer vagy másszor még anyját is megverheti, ha esetleg az rossz órában találna neki valamit mondani önfelelt pillanatában. A legnagyobb félelemben volt a miatt, hogy atyja valami helyrehozhatatlan tettel még majd növeli jelen szerencsétlenségeket. A Tom elhasznált iskola-könyve, mely térdein feküdt, nem volt képes a félelem lesújtó hatása alatt bátorságot önteni szívébe; szemei újra és újra könnyel teltek meg, a mint céltalanul kalandoztak ide s tova, nem látván sem a gesztenyefákat, sem a távoli láthatárt, csupán az otthoni szomorúság bekövetkező jeleneit.

Hirtelen fölocstúdott azonban a kinyílt útczaajtó s a feléje tartó lépések hangjára. A belépő nem Tom volt, hanem egy borjufókaprémes sapkájú, kék bársony mellényű ficzkó, a ki batyut hozott hátán, s a kit egy mérges tarka kutya kísért.

— Oh Bob, ön az! — szólt Maggie, a kellemes fölismérés mosolyával kelvén föl, mert a lefolyt szerencsétlen események sem tudták elhalványítani a Bob nemes szívűsége emlékezetét — örvendek, hogy láthatom!

— Köszönöm, kisasszony — felelt Bob, levevén sapkáját s derült arcot mutatva, de azután mindjárt oly zavarban volt, hogy abból csak úgy tudott kivergődni, hogy kuttyájára nézett s haragosan mondá: — mars te, morgó pimasz.

— Bátyám még nincs itthon — szólt Maggie — nappal ő mindig St.-Ogg'sban van.

— Nem baj, kisasszony, noha igen örültem vóna, ha láthattam vóna; de most nem épen azé' gyűttem. Tessék csak idenézni!

Bob mindjárt hozzáfogott, hogy batyuját lepakkolja a küszöbre, a melyben zsinórral összekötött könyvesomag volt. De nem ez volt az a tárgy, a melyre a Maggie figyelmét föl akará gerjesztetni, hanem más valami, a mit hóna alatt hozott s vörös kendőbe volt takarva.

— Tessék ide nízni — szólt, rátevéen a kis vörös csoma-

got a másikra s kibontván azt — nem gondolja úgy-e, kisasszony, reménylöm, hogy ezze' vakmerőséget követek el, de én úgy akadtam ezökre a könyvekre, s azt hittem, hogy némi-
leg tán pótolják a maga elvesztett könyveit. Hanem hallottam, hogy maga képekről is beszélt, hát a mi a képeket illeti, nízzen csak ide!

Erre szétnyitván a vörös zsebkendőt, egy avult «emlék-könyv»-et vett ki Bob s hat-hét számát a nyolczadrétü arcz-képcsarnoknak. Az az izgatott kérelem, hogy «nízzen csak ide», a IV. György arczképét illette, a mely összeszorúlt homlokának s vastag nyakkendőjének egész méltóságában föl-tárult.

— Itt mindönféle gentlemanek vannak ám — folytatá Bob, némi izgatottsággal kezdván lapozni egymásután — micsoda különböző az orruk — aztán némelyik kopasz, másik meg parókában van; úgy hiszöm, talán parlamenti gentlemanek. — Ebbe' mög — tevé hozzá, fölnyitván az «emlék-könyv»-et — ebbe' mög asszonyok vannak — némelyik föl-sütött hajjal, némelyik simán, másik mög úgy látszik, mintha egyfelől mosolygana, másfelül mög sirni akarna — nízze csak — ez mög az ajtó előtt a földön ül s úgy van fölöltözve, mint az az asszony, a kit az ó-csarnokba' lévő bál estéjén egy kocsiból leszállni láttam. Teringette, azt szeretném tudni, hogy viselik magukat azok a ficzkók, a kik ezöknék udvarolni akarnak. Tegnap este tizenkét óráig nízögettem őket, s úgy rémlett, mintha rám bámútak vóna, mintha tudnák, hogy hozzájuk beszélök. De teringettét, én bizony nem tudom, hogy köll ezökkal beszélgetni. Magára nézve, kisasszony, alkalmasabb társaság lösz e', a könyvkereskedő azt mondta, hogy szöbb képeket nem is löhetne összeválogatni, hogy ez első-röndü árúczikk.

— Hát az én számomra vette ezeket, Bob? — kérdé Maggie, mélyen meghatva e mesterkéletlen szívességtől. — Milyen szép ez öntől! De félek, hogy ezekért sok pénzt kellett kiadnia.

— Dehogy! nem én — felelt Bob. — Háromszor annyit is szívesen mögadtam vóna értük, ha csak némileg is pótolják azokat, a miket a kisasszonytól elárvereztek. Mer' azt soh'se' tudom elfelejteni, milyen szomorúan nízte az innen elvitt könyveket; a maga szomorúsága úgy möghatott engöm, mintha

csak valami kép függött vóna előttem. Aztán mikó a könyvet abba' az állapotba' kinyitva láttam, a mint azok az asszonyok reám bámutak olyanformán, mint mikor maga ezen töprenkődött; ne vögye rossz néven, ha kimondom, kisasszony, azt gondótam, hogy azokat szabad lösz mind mögvönnöm magának s aztán mög is vöttem ezeket a könyveket, a mikben ezek a gentlemanek vannak, mög aztán — Bob a zsinórral körülkötött könyvesomagot kezdé kioldozni — azt is gondoltam, hogy egy kicsivel több nyomtatott könyvet épen úgy szeret maga, mint a képeket — mind ezöket csak úgy kaptam, potom áron — tömötnyomásúak, s azt véltem, hogy nem okoznak semmi kárt, ha ezöкке' a legjobbakka' együtt hozom el. Remélöm, maga csak nem utasítja vissza ezöket, mint Tom ifj'úr a sovereigneket.

— Nem, a világért se, Bob — válaszolt Maggie — nagyon köszönöm, hogy rólam így gondoskodott s hogy ily jó volt hozzám és Tomhoz. Nem hiszem, hogy más valaki ily szívességet tett volna velem azelőtt. Nem sok barátom van, a ki rólam gondoskodnék.

— Nem szeretne egy ilyen kutyát, kisasszony! ezök hívebb barátok ám, mint egy-egy körösztyén embör — szölt Bob, újra letéve batyuját, a melyet már előbb azzal a czéllal vett föl, hogy elsiessen vele, mert meglehetősen félenkség vett rajta erőt, ha ily leánynyal beszélt, mint Maggie, ámbár azt szokta magáról mondani, hogy «csak úgy folyik a nyelvéről», ha beszélni kezd. — Ezt a mopszlit nem is adhatnám magának, mer' mögrepedne a szíve, ha engöm el köllene hagynia; nos, Mopsz, mit szölsz hozzá, te pimasz? (Mopsz nem volt hajlandó magát jobban kifejezni, mint hogy farkát csóválni kezdte.) — De egy kis kölyök-kutyát talán mégis szeretne a kisasszony?

— Nem, köszönöm, Bob. Nekünk van házi kutyánk, magamnak meg nem volna szabad tartani.

— Hm, a' kár: vóna pedig egy kölyök-kutyám, ha nem bánná maga, hogy nem egészen telivér. Anyja a bohóczmutatványokon játszik és szörnyen okos állat; több érzést találna a kisasszony annak az ugatásában, mint egy féltuczat ficzkóban, a kik röggeltől kezdve vacsoráig folyvást fösögnek. Ím' egy ficzkó, a ki sörös korsókat hordoz; oly ócska portékák, mint a milyen akárhun van az útczán s azt mondja:

Nos, ez a Tóbi csak egy fattyú, nem is tudok reá nézni. Én mög azt mondom neki: — Nos, maga se ögyéb, mint egy fattyú. Nem valami sok öröme lehet az apjának mög az anyjának magába' se'. Nem azé', mintha én különbnek tartanám magam a Deákné-vásznánál, de ki nem állhatom, ha egyik komondor a másikra acsarog. Jó étcezakát, kisasszony — tevé hozzá, hirtelen fölkapván batyuját ismét, élven a gyanúpörrel, hogy most eljárt a szája.

— Nem jönne ön el egyszer este, hogy bátyámat meglátogassa? — kérde Maggaie.

— Köszönöm, kisasszony, majd máskor. Lögyön olyan jó, tisztölje őt nevembe'. Hm, ő szép növésű legény, hosszú lábszárai vannak, nem olyanok, mint neköm.

A batyu megint lenn volt, csomója valahogy eloldózott.

— Fölteszem, hogy Mopszt csak talán nem hívja komondornak? — szólt Maggie, arra számítván, hogy mind az az érdeklődés, a melyet Mopsz iránt mutat, egyszersmind gazdájának is köszönetül szolgál.

— Nem ám, kisasszony, eszöm ágába' sincs — felelt Bob szánó mosolylyal. — Mopsz olyan szép körösztozott faj, a melyet a Floss-möntén sehol se' találni, elégször kísér engöm ugatva. Hm, a legelőkelőbbek megállnak nézni ütöt; hanem Mopsz nem sokat törődik ám avval, hogy úgy megnízik. — csak a saját dolgával — úgy ám!

A Mopsz pofakifejezése, mely általában türni látszott bizonyos dolgok fölöslegét, megerősítette ezt a túlzott dicséretet.

— Milyen mérgesen néz — szólt Maggie. — Megengedné, hogy megezirógassam?

— Aj, mög ám, mög is köszönné. Ő megösmeri ám jó barátait. Nem olyan kutya ám ez, mint a melyet mézeskalács-csal is mög lehet fogni, nagyobb harapna ő egy tolvajból, mint a mézeskalácsból; nagyobb ám. Teringette, én elbeszélgetök vele órákig is, mikor magánosan mék, s mindig elmondom neki, ha valami rossz fát teszek a tűzre. Nincs is olyan titkom, a mit Mopsz ne tudna. Még a nagy-hüvelykújjamat is ismeri, az ám.

— Nagy-hüvelykújját, melyik az, Bob? — kérde Maggie.

— Ez ám a bökkenő, kisasszony — mondá Bob, sietvén fölmutatni azt a föltünő széles jegyet, a mely az embert a

majomtól megkülönbözteti. — A flanell mérésében vöszöm hasznát kiváltkép, tudja. Azért hordozok flanellt, mert az könnyű portéka, csakhogy drága, annyira, hogy segítségül kell vönnöm a nagy-hüvelykújjamat. Oda illesztöm a rőf végére, belső felén mög levágok belőle, s ezt nem tudják mög az öreg asszonyok.

— 'Sz ez, Bob, család — szólt Maggie elkomolyodva — nem szeretek öntől ilyesmit hallani.

— Nem, úgy-e kisasszony — válaszolt Bob sajnálkozva. — Akkor hát bánom, hogy elmondtam ezt. Hanem hát én úgy hozzá vagyok szokva a Mopszhoz való beszédhő, ő mög egy kis csalással nem sokat törődik, mikor az együgyű asszonyok, kik csak alkudoznak, csak cigánykodnak, ingyen szeretnék mögkapni flanelljüket a nélkül, hogy valamikor azt kérdeznék önönmaguktól, vajon miből kerül ki az én ebédem. Én soh' se' csalog mög senkit, a ki engöm mög nem akar csalni; teringette, én böcsületes ficzkó vagyok, az ám, hanem kell valami kis mulatságomnak lönni, s most már a patkányokkal nem sokra mék s nem is jön kapóra más, mint csak a cigánykodó asszonyok. Jó estét kívánok, kisasszony.

— Isten áldja, Bob. Nagyon köszönöm a könyveket. Aztán jöjjön el megint, meglátogatni Tomot.

— Jól van, kisasszony — felelt Bob, néhány lépést előre téve, aztán félig megfordulva folytatá: — Majd elhagyom a nagy hüvelykújjal való cselt, ha maga e miatt rosszat gondol felülem, csakhogy bíz abbúl károm lösz, az ám. Nem tudok más jobb cselt kieszelni s mi haszna lösz akkor a nagy-hüvelykújjnak? Vékonyabb is jó lett vóna.

Maggie fölhevülve ekkép a Bobtól mutatott Madonna iránt, önkénytelenül elnevette magát, a mire udvarlójának két szemei villogni kezdtek, s így az a kedvező jelek hatása alatt fogta sapkáját s elballagott.

A lovagiasság napjai még nem múltak el, ámbár Burke nagyszerű búcsúztatót tartott fölötte: még tovább él az azon messzemenő tiszteletben, a melylyel az ifjak és férfiak a nők iránt viseltetnek, a kikiről soha meg sem is álmodták, hogy még csak kisújjukat vagy ruhájok szélét is érinthetik. A batyut vivő Bob oly tisztelettel párosúlt imádást mutatott e sötét szemű kis leányzó iránt, mintha csak valami lovag lett volna

pánczélba öltözve, a ki nevének hallására azonnal kész csatára sarkantyúzni lovát.

A vidámság sugárai nem sokára kihaltak a Maggie arcáról, s a visszatérő bánat, talán csak ellentétül, még mélyebb lőn. Sokkal levertebb volt, semhogy a Bob ajándékozta könyvekről tett kérdésekre felelhetett volna; a könyveket bevitte a hálószobába, ott ült le egy székre a nélkül, hogy valami sokat törődött volna velök. Fejét az ablak ráhajára hajtá s azon gondolkozott, hogy a könnyű kedélyű Bobnak mennyivel boldogabb sorsa van, mint neki.

A magánosság és örömtelenség érzése még jobban erőt vett Maggien a fejlődő tavasz derült fényével. Minden kis szöglet a ház körül, a mely úgy látszott, hogy közremunkált a szülőknek az ő táplálása- s ápolásában, az otthoni szomorúság mezébe öltözött most, s a napfény sem hintett mosolyt. Minden hajlama, minden gyönyöre, mely azelőtt volt a szegény gyermeknek, most mint egy fájdalmas ideg hatott reá. Nem volt többé semmiféle zene számára: sem hegedű, semmi öszhang, sem más gyönyört adó hangszer, hogy a fogoly-lelkek szenvedélyes jajhangjaival az ő alakját különösebben megremegtessék. Egész iskolai életének egyetlen maradványa a könyvek parányi gyűjteménye, a melyek közül ha egyet-egyet kinyitott, azzal a boszús érzéssel tette le, hogy már valamennyit ismeri, s így azok semmi vigaszt nem nyújtottak neki. Sőt már az iskolában is gyakran kívánczozott gazdagabb tartalmú könyvek után, mert minden, a mit ott tanult, hasonlóan látszott előtte a hosszú fonál végéhez, a mely hirtelen elszakad. S most az iskolai vetélkedés minden gyönyöre nélkül *Télémaque* csupa korpa volt előtte, ilyen volt a katekizmus nehéz, száraz kérdéseivel, a melyekben semmi zamatot vagy erőt nem talált. Néha azt gondolta Maggie, hogy képes lett volna megelegedni a mindent feledtető képzelet világával, ha átolvasta volna Scott Walter minden novelláját s Byronnak minden költeményét, aztán talán elég boldogságot talált volna, hogy érzékenységet rendes napi életével szemben csillapítsa. S mégis... ezek aligha elégítik vala őt ki. Teremthetett volna álomvilágot önmagának, de most semmiféle ilyen nem tudta kielégíteni. E nehéz, való életet szerette volna megmagyarázni: a boldogtalan atya, ki az unalmas reggelinél ült, a gyermekes, bolyongó lelkületű anyja, a kisszerű, ócska

munkák, a melyek az időt elfoglalták, vagy a fárasztó, örömtelen szünet lesújtó üressége, valami gyöngéd érezhető szeretet szüksége; a kínos érzés, hogy Tom nem törődött az ő gondolatával, érzéseivel, s hogy ők többé nem játszhatnak együtt; minden kedvre derítő tárgy hiánya, a melyet most sokkal inkább érzett, mint máskor: mindennek nyitjára szeretett volna jutni, hogy megérthesse, s ha megérti, hordozza azt a nehéz terhet, a mely kicsi szívére nehezült. Ha megtanították volna a valódi tudásra s bölcseségre, mit a nagy emberek ismertek, úgy hívé, megérthette volna az élet titkait; ha csak könyvei lettek volna legalább, hogy azokból megtanulhatta volna mindazt, a mit a bölcsek megtanultak! A szentek és vértanúk sohasem érdekelték Maggiet annyira, mint a bölcsek és költők. A szentek és vértanúk életéből keveset tudott, s a mi keveset tudott, mint tanulásainak általános eredménye az volt, hogy a szentek csak időnkénti védfalak voltak a katholika vallás terjedése ellen, s mindnyájan Smietfieldnél haltak meg.

Elmélkedéseinek közepette eszébe jutottak, a mikről egészen megfeledkezett, Tomnak azon iskolai könyvei, a melyeket ládájában küldtek haza. De az egész gyűjtemény a már elhasználtakkal együtt valami kevésre zsugorodott össze, mint a latin szótár és grammatika-szemelvények, egy szétszaggatott Eutropius, megviselt Virgil, Aldrich logikája s a boszantó Euclides. A latin, Euclides meg a logika még tekintélyes lépessője lehet a férfiúi bölcseségnek abban a tudományban, a mely az embereket megelégedettekké teszi s arra segíti, hogy örüljenek az életnek. Nem mintha a hathatós bölcsesség utáni vágy egészen tiszta lett volna: holmi délibáb emelkedett a jövő sivatagján, a melyen úgy tetszett előtte, hogy meglepő tehetségeiért őt tisztelni fogják. S így a szegény gyermek, lelkének egész éhségével s az önhízoglás csalékonyságával majszolni kezdte a tudomány fájának vastag hajú gyümölcsét; szabad óráit a latinnal, mértannal s a syllogismus alakjaival foglalva el, s győzelmi mámorban ringatózva most is, később is, hogy az ő értelme teljesen fölfogja e kiválólag férfiaknak való tanulmányokat. Mert egy-két hét alatt elég bátran haladt előre, ámbár néha-néha elcsüggedt kedve, mintha egyedül indult volna az ígértföldre s az utat fárasztónak, járatlan-nak s bizonytalannak találta volna. Korábbi elhatározásához

szigorúan tartván magát, kivitte Aldrich logikáját a mezőre és szemei elkalandoztak a könyvről az ég felé, merre a pacsirták repültek, vagy a folyó melletti nádasba s a bokrok közé, honnan a vízi szárnyas szörnyű esetlen röppenéssel menekült tovább; mindez azon fájdalmas érzéssel tölté el, hogy az Aldrich könyve s az élő világ közti viszony megértése fölötté távol van tőle. Ez az elbátortalanodás naponként mélyebb hatást tett reá, s mohó szíve mind jobban erőt vett a türelmes elmén. Néha, mikor könyvével az ablakban ült, szemei halványan tapadtak a külső napfényre, máskor meg könnyeztek, s megint, ha anyja nem volt a szobában, a zokogás vetett véget tanulásának. Föllázadt sorsa ellen, elcsüggedt a magánosságban s a haragnak és gyűlöletnek azon rohamai, a melyeket egyrészt szülei iránt érzett, a kik anyyira mások voltak, mint a minőknek ő szerette volna, másrészt meg Tom iránt, a ki őt csak akadályozta, gondolatait s érzéseit meghiusítani törekedett, túláradtak a szeretet érzésén s öntudatán, mint a lávafolyam s azzal a gondolattal rettenték meg, hogy neki már nem lenne nehéz akár démonná változnia. Aztán valami vad romantikai tervek foglalkoztatták agyát, hogy elszökik hazulról s valami kevésbbé nyomorúságos helyet keres; elmegy valami nagy emberhez — talán Scott Walterhez — s elpanaszolja neki, hogy ő milyen nyomorult, pedig milyen okos, az bizonyosan segítene rajta. De látomásai közben talán atyja léphetett a szobába vacsorázni s meglepetve, hogy a leány őt észre sem veszi, panaszos hangon szólt: «Nos, hát eztán magamnak kell elhozni a papucsokat?» E hang éles törként járta át a Maggie szívét. Íme az övéen kívül még másféle szomorúság is volt, s így föltette magában, hogy hátat fordít ennek s ott hagyja a fakepnél.

E délután a Bob vidám szeplős arcának látása más irányt adott elégedetlenségének. Úgy volt meggyőződve, hogy életét már az is sokkal nehezebbé teszi, mivel őt nagyobb szükségérzetnek a terhe nyomja, mintsem mások azt érzénék, hogy neki minden iránt, a mi csak jó és nagy van a földön, oly reménytelen vágyat kell hordoznia keblében. Bár csak olyan lehetett volna, mint Bob, azzal a könnyen kielégíthető tudatlanságával, vagy mint Tom, a ki ha valamire elhatározhatta magát, meg is tette azt ha törik-szakad, egyebet mindent lenézett. Szegény gyermek! mikor fejét az ablak párka-

nyára hajtá, összekulesolván kezeit, míg lábai a földön tomboltak, milyen egyedül volt bánatával, mintha csak ő lett volna az egyetlen leány a művelt világban azon naptól fogva, mióta elhagyta az iskolát, a kinek lelke a kikerülhetetlen küzdelmekhez nem volt szokva és a kinek a nehezen nyert gondolatkincsek örökségrészből semmi más nem jutott, a mely kincseket az emberi nem számára nehéz munkával gyűjtöttek össze a különböző nemzedékek, mint foszlányait és dirib-darabjait a semmit mondó irodalomnak s hamis történelemnek. Sok hasznavehetetlen ismerete volt a szász s más kétes példájú királyok történetéből, de szerencsétlenségére semmi ismerete azon külső és belső változatlan törvényekből, a melyek, mivel a szokásokon uralkodnak, erkölcsös s mivel az engedékenységgel és függés érzetét kifejtik, vallássá lesznek. Mily elhagyatottnak érezte magát bánatában, mintha rajta kívül minden más leányt érettebb szellemek ápoltak s őriztek volna, a melyek nem feledkeztek meg önönfiatal korukról, mikor még a szükség érzete élesebb s az ösztön erősebb volt.

Végre az ablakpölczön fekvő könyvekre esett a Maggie tekintete, s félig-meddig abba hagyta álmódosását, hogy az «Arczképcsarnok» lapjait forgassa kedvetlenül, de nemsokára félrelökte, hogy a zsineggel összekötött kis csomó könyvet vizsgálhassa meg. A *Spectator virágfüzére*, *Rasselas*, *Az emberi élet háztartása*, *Gregori levelei*; mindnyájának ismerte a tartalmát. A *Keresztény esztendő* énekeskönyvnek látszott, tehát megint letette. De aztán Kempis Tamás? e nevet már olvasta valahol s teljes meglepődöttséget érzett, mint bárki más, mikor újabb fogalmakat szerezhet az emlékezetében pusztán álló névhez. Némi kíváncsisággal vette föl a kis régi esetlen könyvecskét, a melynek levelei alul és fölül több helyen be voltak hajtogatva, s valaki, a ki már azóta örökre elnyugodott, erősen megjegyezte itt-ott tintával és tollal, a mi azóta megsárgult. Csak forgatta, csak forgatta Maggie a könyvet levelenként s egyszer csak olvasni kezdé, hol újjával megjelölte . . . «Tudd meg, hogy az önszeretet többet árt, mint akármilyen a világon . . . ha ezt vagy azt keresed, s itt vagy ott kívánczozol lenni, hogy tenakaratodat s örömedet megtestesíthesd, sohasem szabad megnyugodnod, sem a gondosságtól menekülnöd, mert mindenhol találhatsz hibát s mindenhol

találhatsz olyat, a ki ellened tusakodik . . . Akárhová fordulsz, alá vagy fölfelé, mindenütt meg fogod találni a keresztet, de szükség, hogy mindenben türelmed legyen, ha örvendezni akarsz lelki békeségeden s az örökké való koronán . . . Ha a magasba kívánczol, bátran kell neki indulnod s fejszédet a gyökerekre irányoznod, hogy kiirthasd és elpusztíthasd minden önző s földi jóra irányuló titkos, rendetlen hajlamaidat. Ettől a bűntől, hogy az ember rendetlenül szereti önönmagát, függ majd minden, a mi csak legyőzhető, a mely gonoszt ha egyszer legyőzöd s megalázod: békeség és nyugalom követnek azonnal . . . Te csak parányi módon szenvedsz, ha összehasonlítod magadat azokkal, a kik oly sokat szenvedtek, oly erős kísértéseken mentek át, oly fájdalmasan gyötörtettek, annyi különféle próbát és gyötrelmet kiállottak. Ugyanazért, másoknak a sokkal súlyosabb szenvedéseit kell eszedbe vened, hogy könnyebben tűrhesd a magad apróbb bajait. S ha e szenvedések nem látszanak fogyni, őrizkedjél legalább a türelmetlenségtől . . . Boldogok azoknak fülei, a kik az isteni hang sugalmazásaira hallgatnak s nem engednek a világiéknak. Boldogok azok a fülek, a melyek bezárulnak a külvilág hangjai előtt s csak az igazságnak nyílnak meg, a mely belülről oktat» . . .

Valami különös borzadály járt keresztül Maggien, míg olvasott, mintha sötét éjjel valami ünnepélyes zene accordjai keltették volna föl, oly lényekről regélve neki, a kiknek lelke munkás volt, míg az övét az ámulat fogta el. Egyik megsárgult jegyzéktől a másikig folytatta, a hová nyugodt keze mutatni látszott, alig tudva, hogy olvas, mert azt hívé, hogy valamely susogó hangra ügyel.

«Miért kémlelődöl itt magad körül, hisz ez nem a te nyugalomad helye? Az égben kell magadnak lakást keresned, mert minden földi tárgy csak addig értékes előtted, míg innen való elköltözésedet előmozdítja. Mindenek elmúlnak, s te is elmúlsz velök. Őrizkedjél a mulandó dolgokhoz ragaszkodni, hogy azok körül ne hálózzanak s veszedelmedet ne okozzák . . . Ha valaki összes vagyonát od'adja, ez mind semmi. S ha valaki bármily mértékben bűnhődik, ez csak parányiság. És bár az egész világ tudományát iparkodik is megszerezni, még mindig nagyon távol marad a tulajdonképeni céltől. Ha a legnagyobb erényre tenne is szert s a legalázatosabb lenne

is, még mindig sokra volna szüksége és pedig éppen arra, a mi reá nézve a legszükségesebb. Mi az? Hogy elhagyjon mindent, hagyja el önönmagát, mondjon le egészen önönmagáról s az önszeretnek még csak egy szikráját se tartogassa többé... Gyakorta beszéltem azt már neked s most újra ismétlem ugyanazt, hogy hagyd el tennenmagadat, uralkodjál magadon, akkor fogsz csak igazán örvendezni lelki békeségednek... Akkor hiú képzelődések, gonosz incselkedések, fölösleges gondok el fognak múlni; akkor megszabadúlsz a zabolátlan félelemtől s a rendetlen szeretet el fog enyészni.»

Maggie hosszú lélekzetet vett s nehéz hajfürtjét hátra simítá, mintha sokkal tisztábban látna egy rögtön előtte termett álmoképet. Íme ez az élet titka, mely képessé teszi őt, hogy minden más titokról lemondjon — íme a fenséges magasság, a mely elérhető minden világi segítség nélkül — ez a belátás, erő és győzelem, a melyek magában a lélekben meglevő eszközökkel nyerhetők meg, mert a fölséges Mester csak arra vár, hogy őt meghallgassák. Úgy fölherült, mint ha valamely problémát hirtelen fölfogott volna, a mely ifjú életének minden nyomorát érinté szíve szorongásától kezdve egész a gyönyörig, mintha ez lett volna az egész világ támaszpontja. És most először látta azt a lehetőséget, hogy helyzetéből szabaduljon, azt a támaszpontot, a melynél fogva vágyait teljesíthetőknek vélte, hogy egészen lemond önmagáról s úgy nézi saját éltét, mint valami jelentéktelen részét az isteni vezetés alatt álló egésznek. Tovább olvasott megint a régi könyvben s egész mohósággal falta mintegy a láthatatlan Mester, a szomorúság példányképe, a minden erők kútfejének párbeszédeit; s mikor kihívták, megint visszatért, s újra olvasott mindaddig, míg a nap a fűzfák mögött le nem tűnt. A jelenben soha sem nyugható képzelet egész sietsége erőt vett rajta, a mint az esti szürkületben ott üldögélt, az önmegalázódás s önmegadás terveivel foglalkozva; az első fölfedezés hevében a lemondás látszott reá nézve oly küszöbnek, a melyen át meglegedést talál, a melyet hiába keresett már oly régóta. Természetesen még semmikép sem fogta föl, hogy is foghatta volna, mikor még oly keveset élt? a régi szerzetesek ömledezéseiben levő legmélyebb igazságot, hogy a lemondás mindig keserűség, bár e keserűség önként születik. Maggie még pihegett a boldogságért s valóságos elragadtatást

érzett, hogy most megtalálta a boldogság kulcsát. A dogmákról és rendszerekről mit sem tudott, sem a mysticismusról vagy quietismusról; de ez a hang a messze középorkból az emberi lélek hitének s tapasztalásának közvetetlen közlése volt s úgy hatott Maggiere, mint valamely kétségbevonhatatlan fensőbb izenet.

Fölteszem, hogy ez az oka annak, hogy az a régi módi könyv, a mely a könyvkereskedőnél hat penceért kapható, mind e mai napig csodákat mivel, átváltoztatván a keserű vizet édessé, míg a költséges beszédek és tanítások, a melyeket mostanában tartanak, mindent úgy hagynak, mint azelőtt volt. Oly kéz írta le ezeket, a mely csak a szív sugalmaira várt; ez a magános, titkos gyötrelem, küzdés, Istenben való bizodalom és győzelem krónikája, a mely nem bársony vankoson íratott, hogy türelemre tanítsa azokat, kik a kemény földön vérző lábbal járnak. De meg is marad minden idők végeig utolsó emlékeül az emberi szükségnek s vigasztalásnak: egy olyan testvér hangja ez, a ki ezelőtt évszázadokkal élt, érzett, szenvedett és lemondott, a kolostorban, talán durva szőrcsuhában, leborotvált fejjel, sokat énekelve és hosszasan böjtölve, s a mienktől bizony nagyon különbözően prédikálva, de ugyanazon messze nyúló csöndes égbolt alatt, ugyanazon szenvedélyes vágyakkal, ugyanazon törekvésekkel, csalódásokkal s ugyanazon fáradtsággal.

Ha az ember az ilyféle, divatból kiment családok történetét írja, könnyen megesik, hogy lendületes hangba csap át, a mely egyébiránt nagyon messze jár valami jó társaság hangjától, hol az elvek és vélemények nemcsak hogy fölötte kíméletes modorban vannak tartva, hanem már előre föl is tételvezve, nem levén más választható tárgy, csak olyan, a mely könnyed, kellemesen ható gúnynyal érinthető. Aztán meg a jó társaságban van bordeauxi veres bor, vannak bársony szőnyegek, hat hetenként ebédre való meghívások, opera s tündéri bál-termek: telivér-lovakkal lehet elüzni az unalmat, lebzselni lehet a klubban, tisztán tartani a crinolin ráncait, Faraday tudományával s a felső papság vallásosságával ékeskedni, a mely a legjobb házaknál találkozik, hogy volna idő vagy szükség önálló fölfogásra vagy lendületességre? Csak hogy a jó társaság, a mely a könnyed gúny ökörnýalszerü szárnyain szállong, nagyon költséges termék; nem kíván keve-

sebbet, mint valamely nemzeti élet egész széles körét, a mely bűzös, fülsiketítő gyárakba szorúl, vagy földalatti aknába zsúfolódik össze, izzadva a kohó mellett, köszörül, kalapácsol, sző több-kevesebb nyomása alatt a szénsavnak; vagy pedig juhlegelőkön terül szét s az agyagos vagy meszes búzaföldeken magánosan álló tanyákban vagy kunyhókban van elszóródva, rettegve az eső napoktól. Ez a széleskörű nemzeti lét teljesen a lendületességen alapszik, még pedig a szükségérzetén, a mely minden cselekedetet szükségesnek vall a jó társaság s a könnyed gúny föntartására: gyakran kell súlyos éveit fizetnie, hidegen, szőnyegnélküli divattal, családi egyenetlenség közepett, a melyet a hosszú tornácok sem szelidítenek. Ily állapotban, a miriadnyi lelkek között mennyien vannak, a kiknek egyáltalában szükségök van valami lendületes hitre: mert ez örömtelen formájú élet még a számítani nem tudó elmékre nézve is valami megoldást követel épen úgy, mint hogy ha valakinek kemény a helye, más töltelékét kíván a pamlagba, míg a dán és a jó franczia toll mellett semmi ilyféle vágy nem szokott ébredni. Némelyek az alkoholba helyezik a lendületes hitet, s ekstasisukat vagy külső megállapodási pontjukat a pálinkában keresik: mások valami olyat kívánnak, a mit a jó társaság «enthusiasmus»-nak nevez, vagy olyat, a mi megmagyarázza, hogy miért nincs jó ára a gabonának; vagy olyat, a mi türelmet és részvevő szeretetet kölcsönöz, ha a fáradság elcsigázta lábunkat s az emberek közönyösen néznek reánk; vagy olyat, a mi egészen kívül esik a személyes vágyak körén, a mi magába zárja minmagunkról való lemondásunkat s munkáló szeretetünket arra nézve, a mi nem a mienk. Most és máskor is a lelkesültségnek az a neme talált legtovább tartó visszhangra, a melyet a legnagyobb szükségből származó tapasztalat szül. Így történt, hogy ily hangnak sokáig visszhangzó rezgésétől gyermekes arczával és figyelmen kívül hagyott keservével, Maggie megtalálta azt a törekvést és reményt, a mely föntartá őt a magánosság éveiben, hitet teremtve számára, a nélkül, hogy a nagyhirű tekintélyek vagy a kinevezett gondviselők segítették volna, mert ezek nem voltak keze ügyében, a szükség pedig nagyon nyomasztó volt. A mennyire olvasóim ismerik őt, nem csodálkozhatnak rajta, hogy még az önmagáról való lemondásba is bizonyos túlzást és akaratosságot, némi büszke-

séget és hevesseget öntött. Önélete még mindig dráma volt reá nézve, a melyben azt követelte önönmagától, hogy a maga szerepét valódi bensőséggel játszhasssa el. Így történt, hogy az alázatosság szelleme nem egyszer vesztett nála a miatt, mert külső nyilvánulásában túlment a mértéken; gyakorta törekedett arra, hogy főnrepülhessen és szegényes, kurta, félig tollas szárnyaival a pocsolyába loccsant. Például, nemcsak azt tette föl magában, hogy a fehérneműek varrásában segít, hogy valamivel ő is járulhasson a kicsi katulya (a melyben a pénzt tartották) alapjához, hanem eleintén egész az önsanyargatás buzgalmaig jutott, hogy a st.-ogg'si vászonkereskedésekben kérdezősködött munka után a helyett, hogy nyugalmasb és egyenesebb úton igyekezett volna pénzt szerezni. S mit érhetett így el? Semmi egyebet, csak a mi végkép rossz és egyáltalában nem jó volt reá nézve, sőt a Tom szemrehányásai üldözték, hogy ily szükségnélküli munkát végez. «Ki nem állhatom, hogy az én testvérem ily dolgot csináljon», mondá Tom; «majd gondoskodom én arról, hogy az adósságok ki legyenek fizetve, ha te le nem alacsonyítod is magadat ily módon». Valóban némi gyöngédség s nemes bátorság vegyült e néhány szóban kifejezett világratermettségbe s önérzetbe; de Maggie mindezt csak holmi salaknak tartá, lenézve az arany forgácsait, s a Tom ellenvetéseit külső keresztjeinek hívé. Tom keményen viselte magát Maggie irányában, Maggie legalább így gondolkozott hosszú éjjelein, mikor nem jött szemére álom, pedig ő mindig szerette Tomot; aztán arra törekedett, hogy ne békétlenkedjék kemény sorsa miatt, s hogy semmit se kívánjon. Ez az az ösvény, a melyre mindnyájan reá lépünk, mikor az önzést abba akarjuk hagyni; ez a vértanúságnak és türésnek ösvénye, a melyen palmaágak sarjadzanak, inkább, mint a türelem vagy épen az engedékenység s az öngyalázat kemény országútján, a melyen a tisztelet levélkéi se össze nem gyűjthetők, se el nem hordhatók.

A régi könyvek, Virgil, Euclides és Aldrich — a tudomány előfájának e fonnyadt gyümölcsei — érintetlenül ott heverték, mert Maggie lemondott a hiú becsvágyról, hogy a bölcsék gondolataiban részesüljön. Első hevében a győzelem bizonyos nemével futotta végig e könyveket, mert azok használatának szükségét nagyon is érezte; s ha azok a könyvek az övéi lettek volna, mind fölégeti vala, hívén, hogy tet-

tét sohasem bánja meg. Három könyvet olvasott állandóan, sőt mohón: a bibliát, Kempis Tamást és a *Keresztény esztendőt* (a mely utóbbit, mint *Énekeskönyvet*, most már nem dobta félre), úgy, hogy ezek elméjét az emlékezetnek rhythmikusan ismétlődő árával töltötték meg. Oly hévvel vágyott tanulni, hogy új hitének világán át nézze az egész természet és életet, hogy tevékeny elméjének semmi más táplálékra ne legyen szüksége, mikor szorgos tűjével ott ült, ingeket s más mesterségesebb tűzéseket készített, a melyeket «közönséges»-eknek mondtak, de hibásan; nem is voltak azok olyan közönségesek reá nézve semmikép sem, a mennyire a csuklószalag, az újjak s más ilyféléknek visszajáról való megvarrására képességgel bírt, mikor elméje, Isten tudja, hol járt.

Mikor szorgalmasan elmerült varrásába Maggie, bárki is örömmel nézhetett volna arczára. Benső új élete, visszatartott szenvedélyeinek vulkanikus kitörései mellett is, gyöngé, lágy fénynyel tükröződött vissza arczán, s fokenkénti gazdagabb színezettel s virágzó ifjúságának körvonalaival emelte szeretetre méltóságát. Anyja különös csodálattal érzé e változást, hogy Maggie «oly szépen nő»; csodálkozott rajta, hogy az egykori «makranczos» gyermek milyen engedékenynyé lett s milyen könnyen lemond a saját akarataról. Maggie néha-néha fölnézve munkájáról, látta, hogy anyja szemei ő reá vannak függesztve; azok a leány ifjú, tüzes pillantását lesték, mintha anyjának szüksége lett volna arra, hogy ő, mint idősebb, attól kölcsönözzön némi meleget. Az anya nagyon szerette nyúlánk, barna leányát, házi készletének ez egyetlen darabját, a melyre minden aggodalmát és büszkeségét szentelte; és Maggienek minden szigorú erénygyakorló kívánsága mellett is, hogy semmi személyes ékessége ne legyen, hajára nézve teljesítenie kellett édes anyja óhaját, s eltűrnie, hogy a régi idők szánandó divata szerint, buja fekete hajfürtjeiből a fej-tetőre koszorút csináljon.

— Hagyd, édesem, hadd teljék egy kis örömem benne — szokta mondani Tulliverné — egykor eleget bajlódtam vele.

Ily formán Maggie, örülvén, hogy anyját enyhítheti s hosszú napjokat vele együtt vidámíthatja föl, beleegyezett e hiú ékességbe s elviselt ruhájában királynői arczczal tűnt föl, az ellen azonban állhatatosan tiltakozott, hogy a tükörbe megnézze magát. Tulliverné mindig szerette a férje figyelmét is

fölkelteni Maggie haja s egyéb váratlan szép tulajdonságai iránt, azonban Tulliver rendesen mogorva válaszszaal elégíté ki őt.

— Tudtam én azt már azelőtt is, mi lesz belőle, ez nem újság. De elég baj, hogy nem közönséges agyagból van gyúrva, így csak elkallódik, mert ilyen hozzá hasonló leányt senki sem vesz nőül.

Így táplálták a Maggie szellemi és testi bájai Tulliver bánatát. Eléggé türelmesen ült ott, míg Maggie egy fejezetet fölolvastott neki, vagy félénken mondogatott neki valamit, mikor magokra voltak, hogy szenvedésökért még Isten áldását várhatják. Ő mindezt leánya jóságának tudta be, a mely még elviselhetetlenebbé tette bajait, mivel ezek miatt nem lehetett Maggienek választania az életben. Az oly lélekben, a melyet mohó törekvés és kielégítetlen boszúság terhel, nem marad hely új érzelmekre: Tulliver sem kívánt lelki vigasztalást; ő csak arra törekedett, hogy adósságát letörleszthesse s boszúját kitölthesse.

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

VISSZATÉRÉS.

Odahagytam a nagy várost,
A sok ügybajt s papirost.
Rétet, erdőt, vadvirágost,
Akarok csak járni most.

Kifáradtan, mindent unva,
A mi lármás és hiú,
Úgy jövök meg a falumba,
Mint a tékozló fiú.

A mi kincsből élek régen,
A mi bennem ősi, ép:
Mind te adtad egykor nékem
Édes szülöm, hű vidék!

S dehogy volt szűk a te markod,
Csak én voltam pazarabb,
Szórtam, míg a kincsben tartott
S tönkje csak, mi megmaradt.

Testem, lelkem frissesége
Mily csodás volt azelőtt! . . .
Visszajöttem — hű vidék, te
Adj új kedvet, új erőt!

Csak még egyszer, utóljára
Lásd el kincsesel gyermeked,
Kit az élet sodró árja
Kebeledről elvetett.

Kiben mégis mindhalálig
Rád vall minden cseppnyi vér;
Ki szünetlen hozzád vágyik
S most, kifosztva — visszatér.

KOZMA ANDOR.

A GÖNCZÖLSZEKÉR.

Gönczöl, a végtelen ég szigettengere,
Te égtél, mielőtt fölnéztek volna rád,
S láttad vón bolygani Chaldea pásztorát,
S előbb, mint a gondtelt lélek testet nyere.

Azóta az élők ezernyi ezere
Csodálta távoli fényednek sugarát;
De te, föl sem veszed a föld nyüzsgő porát,
S így ragyogsz egykor az utolsó holtra le.

Pogány kép, a hívőt kétséggel töltöd el,
Te végzetes, kimért, egyhangu égi jel,
Mint hét arany szeg a koporsó bársonyán.

Szabott utad s fényed, mely fagyos, mint a jég,
Megzavarja hitünk. Te voltál, a ki rég
Először rontád meg kételylyel est-imám.

SULLY-PRUDHOMME után, *franciából*

VARGHA GYULA.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TAVASZI TÁRLATA.

Ma igen sokszor az alkotó erő rovására, de legtöbbször mégis épen annak a hiányát leplezve, a legkülönbözőbb iskolák túlzásai ragadják magokkal a képzőművészeket. A képírás terén is a byzanczi mozaik és zománczfestés modora, a prerafaelista, symbolista, impressionista, naturalista és még annyi más irány termékei váltakoznak. Mások meg a kidolgozás tekintetében akarnak iskolát alkotni. Egyik a széles ecsetvonás egyedül üdvözítő tanára esküszik, a másik a régiek módja szerint igyekszik eltüntetni az ecsetnek nyomát; egyik a festéket vastag rétegekben tapasztja oda, s ez által félig-meddig a szobrászat eszközeihez nyúl, a másik pedig oly fukaron bánik már az alapfestéskor is az anyaggal, hogy a vászon fonalait is szabadon látni engedi; némelyek a színeket kidolgozatlanul külön-külön rakják föl, a nézőre hagyva, hogy azokból agyában a színek összhangzatos játékát megteremtse, mások pedig az ecsettel is rajzolnak s műveik gyakran a gobelinra emlékeztetnek. A képírás alfajai között is fölbomlott a rend s az egyiknek mestere a másiknak dülőjébe vágott. Az aquarell az olajfestménynyel versenyez s viszont emez gyakran amannak a kecsességét és élénkségét igyekszik utánozni kicsiny méretű alkotásaiban. Megtörténik, hogy a színes kréta is versenyre kél és oly föladatokat akar vele a rajzoló megoldani, a melyek az olajfestészet körébe tartoznak, hol a színekben melegségre, áttetszősége, finom átmenetekre, elmosódottságra, hol meg a rajz változatosságára, hajlékonyságára törekszik. Sőt a tempera föltámasztására is vannak vállalkozók; de megfordítva, akad olyan festő is, a ki az olajfestéket tudatosan megfosztja életet lehelő, kifejező erejétől s azok közé a korlátok közé töri be, melyek épen a tempera elhagyására kényszerítették a festő világot.

A hóhortosság határait érintő túlzásokat leszámítva, a maga helyén minden iránynak meg van a jogosultsága, föltéve, hogy a művész egyéniségében nem hiányzik a kellő erő a támasztott nehézségek leküzdésére. Ámde az egyes iskolák hű lovagját Scylla és Charybdis-ként állandóan kettős veszély szokta fenyegetni és meg ejteni. Az egyik az, hogy a sajátos irány követésében a festő igen sokszor elfeledkezik a művészet eredeti céljáról, mely a valóság művészi, de egyszersmind lehető hű utánzása; s a másik, hogy iskolájának modorát érvényesíti ott is, hol annak semmi helye nincs vagy éppen kizárja azt a tárgy és az alkalom. Innen van az a sok üres vászon, az a rakás értelmetlenség, az a minden reális alapot nélkülöző, sőt egyenesen kizáró hóhortosság, melylyel modern tárlatainkon lépten-nyomon találkozunk. Mindezek a bírálókat is megvesztegették annyira, hogy ítéleteikben nagyon kevesen tudnak vagy mernek kissé magasabbra emelkedni, hol az elfogulatlan ízlés tisztultabb követelményei is érvényesülhetnének. Legtöbbször pusztán az iskolával vagy a mű technikájával törődnek s egészben megfelelnek a művészet általános, magasabb érdekeiről.

A hazai művészet ugyan még ez idő szerint kissé távol áll a különböző áramlatok örvénylő forgatagától; de a mint tárlataink bemutatják azokat az eredményeket, a melyeket a mai festészet sokoldalú kísérletezésének gyümölcseül, sikerei közé számíthat, úgy a főntebb érintett eltévelyedésekre is találhatunk minden egyes alkalommal egy pár jellemző és tanulságos példát. A mostani tárlaton is feles számmal voltak az olyan festmények, melyek csak azért készültek, hogy a bravuros technikával kérkedjenek. Az ilyen festmény a technikán kívül egyebet nem is nyújt.

Ezek között kétségen kívül a legnagyobb igényű festménynek kell tartanunk a Scheresevsky Vladimírét, mely *Moritur* címet visel. Egy siralomház képe tárul elénk az első pirkadás világításában. Bal oldalon, lent, a börtönfenéken, egy rácsosablakon át áramlik be a korai hajnal kékes világa; a kép másik nagyobb felén pedig a jobb oldali szögeletből kisugárzó sárga lámpafény ömlik el. E különböző forrásból jövő, s különböző színű világítási effectusok képezik a kép fő, mondhatni egyetlen tárgyát. Szinte észre sem vesszük ott hátul a lóczán az egyedül üldögélő, vagy emitt jobb kéztől az előtérben töprengő, halálra szánt alakokat, vagy azt a kíváncsi rabot, ki lenn az ablak előtt ül a földön, a meredező bitófákat nézve. Azonban el kell ismernünk, hogy a különböző világítás problémáját Scheresevsky mesterien oldotta meg; a különböző

színű és forrású fény sugárzását, mozgását szinte érezzük ; a kurta s egymást keresztező ecsetvonások életet és ragyogást visznek belé. De ez aztán minden. A háttér bitófája meg nem borzongat, az elítéltek melegebb érdeklődést, részvétet nem keltenek ; figyelmünkre is alig tudjuk méltatni az istenadta nyomorultakat, mert, mint a lámpa megvilágított gömbjéhez az estveli lepkék, úgy tapad tekintetünk, figyelmünk és érdeklődésünk ahhoz a kétféle világításhoz, mely egymással küzdve, egymással szembe törve előttünk szerte árad. A kora hajnali kék levegő hűvösségét, a lámpa gőzét, sárga fényének melegét érezzük első sorban és szemlélődésünk folyamán, azután is folyton s korántsem azt a részvétet, a mit hivatása volna fölébreszteni bennünk egy siralomházbeli jelenetnek. Érdekes lesz talán fölhívni a figyelmet arra, hogy a festő egyoldalúságát, egy másik irányban mennyire érezte maga is. Kék és sárga színen s ezek átmenetein kívül egyéb alig van az egész nagy vásznon. Hogy nyilvánuló szegénységét feledtesse s hogy a komorságot még inkább növelje, képeinek keretét sötét zöld szövettel vonatta be.

Az ily nemű tartalmatlanságra, de egyszersmind mesteri technikára több példát is idézhetünk. De legyen elég ezek közül Hans Sohrdt képe: *A Wikingek utolsó útja*. Hullámozó tenger közepén egy hajót ábrázol, melyen a rege Hakonja kincseit halmozta össze, s maga alatt meggyújtatta. A tenger hullámainak festésében van erő és élethűség ; a máglyatűz és annak a hullámokon való visszaverődése is el van találva. Mindazonáltal a kép még commentárral kiegészítve is néma marad.

Ezek a képek a festő elérte azt, a mire törekedett. Technikája mutogatásán kívül más célja nem volt. Sokkal nagyobb baj az, ha még a technikában sem tud semmi kiválót fölmutatni. A nagy számú kísérletezőket nem akarjuk itt felsorolni, csak azoknak műveire kell egy pár pillantást vetnünk, kiket közönség és kritika már-már kegyelni kezd, vagy a kiket képességeik nagyobb dolgokra is köteleznének és elhívhatnának. Ez utóbbiak közül való Aggházy Gyula is. Sehogy sem bír paraszt genreivel szakítani, pedig ritkán tud beléjük tartalmat lehelni. Ilyen tartalmatlanságok azok is, melyeket az idén kiállított. Az egyik kútra menő leányt ábrázol, a másikon pedig konyhába viszi a nézőt, hol egy leány burgonyát hámoz, mikor az ajtón épen egy legény lép be. A legény, a mint a kép címéből következtetjük, valami komoly tervet forgat a fejében. Aggházy kis képei után mindjárt Vastagh György *Kárvallott cigány*-át kell említenünk (245. sz.). A moré a miatti bána-

tában, hogy egyetlen lova útközben kidőlt az ehhs szekér előtt, bután vakarja fejét. A gondolat szegényes volta talán nem lenne olyan szembetűnő, ha kisebb vásznat választ s a háttérben nem nyílik kilátás oly nagy alföldi tájra. Karvalytól a *Berukkolás napja*, (238. sz.). Fényestől a *Czivódás* (239. sz.) és Kernstocktól *Agitator egy gyár kintinjában* (252. sz.) címűek szintén ürességekkel vonják magokra figyelmünket. Kernstock nem tud az arcoknak elég kifejezést adni s azért érdek nélkül hagy. Fényes erre való törekvésében komoly munka helyett torzképet fest. Karvaly képe megtele van festési és rajzolási hibával s különben sincs semmi központja a képnek. Újabban szintén fölkapott név a Ferenczi Károlyé, ki most *Lovak* (258. sz.) címmel állított ki képet. Nem szólva szörnyű technikájáról, melyet talán már megszokhattunk, a távlat is hibás. Az egyik ló a rajta ülő suhanczczal együtt annyira az előtérben áll, hogy szinte kikivánczik a keretből. A közvetlenül mögötte levő, meg már annyira távol látszik, mintha a háttérben állana. Ez utóbbinak festése elnagyolt; színei elmosottak; vonaltávlata is elhibázott.

Ezeknél a képeknél sokkal követelőbbek azok, melyek a történelmi festészet babérajaira vágyakoznak, voltaképen azonban jól elrendezett színpadi jeleneteknél egyebet nem mutatnak be. Ilyen első sorban a Tornai Gyula festménye, mely *Hunyadi halálát* (223. sz.) ábrázolja. A fájdalom, igaz részvét megnyilatkozását egy alak arczán és mozdulatán sem fedezhetjük föl; az agg hős arczán sincs semmi a haldokló vonásaiból, sőt, mint Julius Cæsarnak gondja volt rá, hogy az utolsó törszúrások idején is tógája jól el legyen rendezve teste alatt, úgy a Hunyadi bajsza is gondosan kétéfelé van simítva. Színpadi elrendezettség és mesterkéeltség uralkodik a képen. Maradjon csak Tornai keleti genréképei s általában apróbb tárgyai mellett; a megalographia nem az ő terrenuma. Kimnach sem jutott közelebb céljához *Szent László* képével. *Dudits Szent Norbert megtérése* című művét az Ipolyi-díjjal jutalmazták ugyan, de talán csak másnak a híjában. Képének közepén az égi jelenség láttára megbokrosodott paripa ágaskodik; szent Norbert a földre esve néz az angyal felé. Bár a kép csupa mozgás, elevenség, azért sem a ló, sem az angyal, sem a szent mozdulatában nincs egy csepp igazság sem.

A hivalkodóbb képek között kell említenünk az Exter golgota-jelenetét is. Rakonczátlan ízlés terméke. Szakít a művészi hagyománnyal, mely Krisztust a részarányosság s a tömegből való ki-

emelés kedvéért magasba emelte. A Megváltó is, a két gonosztevő is alacsony keresztre vannak fölfeszítve. Krisztusnak a lábait, melyek szinte a földet érik, fadarabokkal alapóczolták. A hatalmas, vastag keresztet földbe ásott szárát beczövekelt oldalkarók óvják a kilodulástól. A két gonosztevő derekát, lábukat és karjaikat kötelekkel szorították oda; a Megváltó pedig erős szögekkel van kifeszítve. Krisztus és a jobbra látó gonosztevő már föladták az életharczot; a baloldali még végső erőfeszítéssel fölemeli fejét. A festő naturalismusa az egész jelenetet kiforgatta eredeti jellegéből. Krisztus arczáról eltűnt az égi fenség, a gonosztevőkéről a halálban rejlő kiengesztelés. A megváltás eszméje helyett a morgue hulláinak rideg komorsága borzogatja a nézőt. A haláltusában kidagadt izmok, melyek a baloldali gonosztevő nyakán úgy kiveresednek, mintha meg volnának nyúzva, a Krisztus lábaiból s bal kezéből alácsorgó téglavörös vér s a hideg, harmóniatlan színek mind eszközlői ennek a hatásnak, melynek visszataszító voltán a mellékalakok sem enyhítenek. A művész, a félremagyarázott naturalismus szolgálatában állva, elfeledkezett céljáról, mely más, mint a megváltás gondolatának művészi kifejezése, nem lehetett.

Silvio Rotta naturalismusa az *Örültek háza* című képén leginkább a laza szerkesztésben nyilvánul. A kórház kertjében össze-vissza járkálnak, ülnek vagy állodogálnak a kék köpenyes betegek. A festmény középpontját talán az úton elhaladó s mellette az arczát tenyerébe rejtő alak képezi. De nincs rajtok a mi figyelmünket lekötné. Az arczát valamennyinek eltakarja a levegő reggeli párázata; legfőlebb csak nagyjából lehet a kifejezésekre következtetni. Hogy ilyen módon egy csomó természetellenes, eltorzult arcz látásától megkíméli a nézőt, jól eső figyelem a festőtől, de más oldalról homályossá, szinte érthetetlenné teszi képe tárgyát annyira, hogy első tekintetre bizvást azt hihetjük, hogy egy fegyház udvarán vagyunk. De nemcsak az arczkifejezésekben, hanem a színekben is vajmi szegény e mű. A háttérben látható kórház és kőfal egyhangú szürkése és egyenes vonalai sem növelik semmi esetre sem az æsthetikai hatást.

A symbolikus elemekkel vegyített impressionismusnak is van képviselője. Ilyen a Bunny Rupert *Nyári alkonya*. A festő mindent rózsaszínnek lát, a minő csak szélvész idején, vagy olyankor szokott lenni a nagy természet, mikor a levegő vízpárái miatt reflexugarak vetődnek a tárgyakra; a falevelek is olyanok, mintha dér csípte volna meg őket. A tisztas fűvén bizonytalan formájú és

szerepű személyek lengenek. A természet ilyen elferdítése egészségtelen ízlésre mutat, a melyet semmi ki nem magyarázhat, még kevésbbé igazolhat. És a mi még ennél is nagyobb baj, Bunynak nincs művészi ereje elhitetni velünk azt, hogy ő maga valóban ilyennek látta a nyári alkonyt. Egészen más a Sinibaldi impressionismusa, ki a 93-iki téli tárlaton kiállított s a nemzeti muzeum számára megvásárolt *Hajnal virradása*-ban a francia revanche eszméjét annyi költészettel symbolizálta. A francia túlzó hazafiság álmát festette ő meg s a tárgy- és a hangulatnak éppen alkalmas, megfelelő kifejezője a mester impressionismusa. Bunyn képe ellenben pusztá különködés s még saját szempontjából ítélve is, technikai gyarlósága miatt értéktelen darab.

Míg Szlányi Lajos *Utolsó napsugarai* szintén rózsaszínnel árasztják el a vásznat, addig Vaszary megfagyott *Madonnája* csodálatos zöltséget tár elénk. Az élesen rajzolt alakok merevsége a byzanci festészetre emlékeztet, de a kidolgozás finomsága valami modern email-munka másolatának akarja föltüntetni. Voltaképen azonban Vaszary célja és szándéka egészen érthetetlen. A képen előmlő zöld fény talán azt akarná elhitetni, hogy valami színes ablaktól megvilágított templomi szent kép. De sem festett, sem email, sem ó-byzanci, sem modern munka nem lehet. Ha Vaszary, téglaporos színes vásznai után, most már így akar képeiről beszéltetni, eredeti ötletéért jutalmul e csekélyke szolgálatot megtehetjük neki.

Márk Lajos tuvalevőleg telivér symbolista. Irányát most sem tagadta meg. Ránk azonban symbolismusa a *Lelki furdalások*-ban hatását tévesztette, mert azt a padlón elterült rémült arcú úri embert nem tudjuk komolyan venni. A compositio szempontjából meg határozottan ízléstelennek is tartjuk, hogy az a túll anglaisba öltözött hölgy, a ki áldozatának orra alatt valami virággal piszkál, minden különösebb cél nélkül 90 fok alatt éppen keresztben fekszik rajta és hogy a kemény vonalak kereszteződése még szembeötlőbb legyen, valami koporsófedélen nyúlik végig.

A szegénység és gazdagság közötti ellentét eszméjét két művész is vette tárggyúl. Az egyik a spanyol Villegas, a ki egy nagy park előterében elegáns gyermek kocsit toló nemzeti öltözékű dajkát a mellette haladó komondorral festett s mellé egy szegény kol dusasszonyt, kinek öléből kíváncsian nyúl a fényes bété után a kis gyerek. A másik művész a mi Pataky Lászlónk, a ki határozottan többet és jobbat ad az idegen, de tárlatainkon már ismert nevű

mesternél. Ugyanis, míg Villegas képén nagyon sok a lim-lom, addig Patakynak minden ecsetvonása oda való. Villegas vásznának legnagyobb részét az elmosódó háttér, a kocsi s a ruhák foglalják el, Patakynál pedig sáros őszi út terül el hosszában előttünk, melynek a távolba vesző végén fényes úri fogat robog, az előtérben pedig az odadobott alamizsnát keresik a koldus és kis leánya. Igazán mesteri példa arra, hogyan lehet egy pompás távlatú nagy kép kellőleg érvényesülő háttérét is mintegy odakapcsolni a kép tulajdonképeni tárgyához, melynek kifejezése meg az előtérben összpontosul. A kocsi és az út vége már szinte elvész, elmosódik az őszi est ködében; ezért figyelmünket külön le nem köti; de a kocsi meggyújtott lámpása, melynek pislogó, gyöngye fénye nagy nehezen áttör a szürkületen, mégis figyelmeztet minket arra, hogy azzal is van a művésznek mondani valója. A pocsolyás út is jól van festve. Általában e kép biztos kéz munkája, öntudatos alkotása egy olyan művésznek, a kinek erős megfigyelő erejét és művészi naturalizmusát tulzásoktól megtisztult ízlése kellő korlátok közé szorította. Pataky imént jellemzett festményének pendente-ját is kiállította *Vallatás* címmel. Nagy részét ennek is a gyöngye hajlású, szemben látható út foglalja el, melynek két oldalán házsorok vannak, de melyek az előtérben csak jobb kézre láthatók. Itt ugyanis a község házából látszik egy darab, hova az arczával falhoz támaszkodó asszony férjét kísérték be. A falusiak összeverődött csoportja komoly kíváncsisággal vesz részt az asszony bánatában. Egy pár alak jól eltalált testtartásán kívül kevés a jellemző rajtok; de a távlat szempontjából beállításuk annyival jobb másik képeénél, hogy az alakok feje legfőlebb csak érinti a láthatár peremét, míg amott a koldusasszony feje egész fölötte áll a láthatár vonalán.

Pataky mindkét festményének tájképi jellege van s ilyennemű jelességei képezik művészi sikerét. Mint tisztán tájképek fölülmúlhatatlan hatásúak Villroider tanáré és a Leemputten Corneille-é; amaz *Est* s ez utóbbi a *Pbsteli tőzegföldeken* címmel állították ki festményeiket. Távlati hatása mind a kettőnek kitünő s mindazok a dicséretnek illenek rájuk, a melyeket Pataky két művének staffageáról elmondottunk. A tájképeken már annyira megszokott keresettség, hangulatvadászás hiányzik mind a két darabból, de megvan bennök a választásban nyilatkozó művészi érzék, a fölfogásban igazi hangulat, a kidolgozásban természetűség. Leemputten méltán megérdemelte érte azt az aranyérmet, melyet a tavaszi berlini nemzetközi tárlaton megnyert. Villroider is újból meggyőz minket

arról, a mit a müncheni Pinakothekában levő özönvíz képével már bebizonyított, tudniillik, hogy aránylag nem nagy kiterjedésű vázsonra összeszorítva, mennyi sokat tud kifejezni. Általában egy pár kitűnő táj- vagy mezei kép képezi az idei tárlat főbb dicsőségét. Keleti, Györök és Telepynek megszokott, előkelő színvonalú tájképei mellett, az említettekén kívül főleg az idegen mesterek küldtek említésre méltó jeles műveket; néha közöttök is akadunk a technikának olyan túlzására, mint Baer *Őszi est*-je, vagy az üressége mellett is édeskés *Velenicei laguna* Scattola-tól. De mindezekért bő kárpótlást nyújt egyebek közt Bartels is *Hullámverésével*. Főleg azért adózunk neki nagy elismeréssel, mert a különböző technikai eljárások közül szerencsésen választja ki azokat, melyekkel a valóság utánzásában a legnagyobb hűséget érheti el. A cornwalli part szikláin a hullámoktól oda tapasztott iszapos tengeri füvet egyetlen vastag, hosszú ecsetvonással festi. Nem kiméli ezeknél a festéket sem s ez által még inkább eléri azt, hogy a hol a víz lefutott rólok, azok sziklástul együtt, mint egy domború mű kiállóbb részei emelkednek ki, a hol pedig elfedi őket a víz, a vékony réteg alól erősen áttetszenek. A víz mozgásában is van erő és elevenség. A nálunk méltán oly nagyra becsült Courtenstől is kaptunk két képet. Arra, melyen pihenő tengeri hajót festett, épen az ellenkezője áll annak, a mit Bartelsre főntebb mondtunk. Ő ugyanis a széles ecsetvonásokkal s a vastag festékréteggel nem tudta visszaadni a víz mozgásának könnyedségét, felületének állhatatlanságát, anyagának omlekonyságát. Különösen ott, hol a hajó bordáihoz ütődik s fehér habokban kellene szétomlania, szinte megkövülni látszik. De a hajót bámulatos virtuozitással festette meg. Courtenens realismusa és jó ízlése itt eltalálta a valóságot, valamint ott is, hol a hajó oldala szelíd hajlással közeledik a víz felszínéhez és a bordák eredeti színe a víz tükröződő színeivel összeolvad. A legjobb tájképek között szólunk kell még Israels tengeri képéről a *Horgony kivetéséről*, melyen a vízben gázoló hajóslegények azon fáradoznak, hogy a vasmacskát alkalmas helyen beakaszthassák az iszapba. A föl-kavart, piszkos tengervíz színe jól el van találva; a hullámok természetesek, a súlyos vasat s a beázott, sós víztől megnehezült kötelet cipelő tengerész alakjában van erő, mozdulatában igazság és kifejezés.

A hírlapok sokat beszéltek a nagy képíró, Ajvazovszky tengeri tájképeiről is. A tárlatra beküldött s utólag szám szerint nyolczra kiegészített festményei, úgy látszik, igénytelenebb művei

közül valók. Képein, egy kivételével, a tengert az ember türelmes barátjának, vagy épen megfélekezett rabjának mutatja be. Sima, szétkent ecsetvonásai miatt képein több a század elejére valló édeskesség, mint az erő és mozgás. A mellett, úgy látszik, művei nem fognak valami tartósságnak örvendeni, mert a 286. sz. a. kiállított *Csendes alkony a Fekete tenger partján* címűn a partra festett bivalyokon a festék már is meghasadozott. A magyarok közül röviden meg kell említenünk a szorgalmas amateur Szinyei Merse Pál nevét, ki *Falu alatt* címmel állította ki tájképét. Bár csaknem azt mondhatjuk, hogy a plain air képeket ő honosította meg nálunk, ez érdemének hálás elismerése mellett nem hallgathatjuk el azt a megjegyzésünket, hogy színei és vonalai sehogy sem akarnak engedni keménységökből.

A tájképek körén kívül eső olyan művek közül, melyeknél tartalom és alak összhangba olvadnak, hogy igazi, állandó becsű művet alkossanak, méltó elragadtatással kísérhettük Richir *Perversitétj*át, a melyet az idei tárlat gyöngyének is teljes joggal nevezhetnénk. Richir azok közül a szerencsés képrírók közül való, a kik a modern társadalmi életből éles művészi tekintettel ki tudják választani az oly jelenségeket, melyeknek festői kidolgozásával erős hatást lehet elérni. Az előttünk ülő lánghajú, tüzes szemű lány-asszonyban — a mint a kényes erkölcsű Arany mondaná — megteremtette a tiltott élvezetekben megátalkodott nő típusát, ki ördögös búbjával, asszonyi furfangjával polypkarjai között tartja áldozatait. Ugyanaz, mit Stuck sphynxében symbolikusan festett elénk. Az élvezetekben kifáradt asszony hanyag pongyolában fekhelye szélén ül s mereven néz maga elé. Festése épen olyan kitűnő, mint a gondolat, melynek tolmácsolására vállalkozott. A veres hajban, a kifáradtság mellett is tüzes szemekben, az érzéken szép arcvonásaiban s általában az egész testtartásban annyi a búbaj, annyi a kifejezés, melyeket a közel mult élvezetek rajzoltak oda, valamint az egész kép meleg színeiben! Hát még a ruha s a ruha alól plastikusan kidomborodó idomok festésében, rajzában milyen biztosság, mennyi tudás, és mennyi kecsesség van! Richirnek itt még az is nagy előnye, hogy, mint leginkább portraistának, az arc festésében sikerült elkerülnie minden általánosságot, bizonytalanságot; a szép asszony arcában annyi az egyéniség, a mennyivel, akárhány arczkép beérhetné.

Kunz Meyer *Judas Iskariotesét* is azok közé kell számítanunk, melyeknél a művész az eszme és hangulat szolgálatában

tudatosan választotta meg a részleteket, mégis a nélkül, hogy a valóságot erőszakosan megváltoztatta volna. A lelkiismeretétől üldözött Judás ugyanis egy szakadék szikla falához a rémülettől mintegy oda tapad. A hasadék másik oldalán megrémült képzeletének látományszerű Krisztus fényövezte képe lebeg. A vad vidéken a hold kékes világa ömlik el. Ez a világítás s az a szakadékos vidék, hova Judás üldöző lelkiismerete elől menekülni akart s melyet a naiv képzelet amúgy is rémekkel szokott benépesíteni, olyan hangulatba ejt minmagunkat is, mely alkalmassá tesz a visio megértésére. A világítás s a kép festése is kitűnő. Elismerés illeti a tárlat rendezőségét, a miért ezt az érdekes darabot, mely különben a németországi tárlatok látogatói előtt nem ismeretlen, a kép amerikai birtokosától bemutatás végett megszerezte.

Örömünkre szolgál ezek után még két magyar művész szép sikeréről adni számot. Knopp Imre *Mária*-képe komoly munka eredménye. Eszméje: a gyermek Jézust üdvözlő angyalok megjelenése, nagyon kedves s a mellett mintegy az újdonság varázsával hat, a mi szentképnél nagy dolog. Bájos jelenség a Madonna is, ki csodáló tisztelettel, gyöngéd szeretettel vonja föl a fátylat a gyermek fejéről. Igazi bensőség, ihlet és költészet ömlik el a képen, s mind e jeles tulajdonok megállítják előtte a nézőt, hanem hiányzik belőle az érzék a vallásos képírás költészete iránt. A valódi érdeklődést, égi küldetést kifejező angyalarczok, a sok fehér szín az angyalok, Mária és a gyermek Jézus ruháján, az ablakon beömlő nap-sugár, mely átszűrődik a gyermek fejéről fölemelt kékes fátylon s a mely az oldalsó alakok túlvilági fényével összeolvad, s a szűz anya arczáról lesugárzó boldogság teszik olyan derültté a jelenetet. A háttér sötétjéből plastikusan kidomborodó alakokról leomló, szinte áttetsző ruhák, az alakokat körülfogó levegő, a finom arcvonalak bizonyítják a művész kitűnő technikáját és formaérzékét; a gyöngéd, egyszerű színek összhangja finom színérzékét, az egyszerű környezetben teljesen érvényesülő alakok s a compositio érdekében jól elosztott világosság pedig szerkesztő ügyességét s mindez együtt véve tiszteletre méltó művészi erejét.

A másik Zemplény Tivadar, kinek eddigelé legjobb munkája az, melyet az idén kiállított. Címe: *Az új kedvencz*. Az asztalra fektetett újszülöttet boldog, mosolygó arcczal hárman dédelgetik: a nagymama, ki velünk szemben a divány mellől hajlik a kis gyermek felé, a mama, ki az asztal baloldali végéről és egy látogató, ki napernyőjét is kezében tartva, jobb oldalon ül egy öreg karszék-

ben. Arczáról az érdeklődő kíváncsiság sugárzik le ; a másik kettőén pedig boldog mosoly játszik. De nem szabad megfélekednünk a búsongó kis legényről sem, a ki ott balra állott meg nagy elgondolkozással. Rosszúl esik a kicsinek, hogy most már vele nem is foglalkoznak. Zemplény legnagyobb érdeme e képen az, hogy az arczkifejezéseket jól eltalálta. A kis fiú arcza különösen nagyon érdekes és találó ! Jól kifejezi a gyermekkedélynek azt a hangulatát, mikor a látottakon egy kis csalódás éri ; megütődik azon az eddigelé szokatlan dolgon, hogy nem egyedül őt babusgatják ; nyilván rosszúl esik neki az a tapasztalat, hogy többé már nem ő az első úr a háznál. A kép hatásának derűtségét még inkább növeli a teljes reggeli fény, a falak, ruhák, sőt még a butorok világos színei is. De talán egy kis ellentmondás van abban, hogy a butor nem eléggé korszerű ; lehet különben, hogy a nagymama házánál folyik a jelenet. Hanem egy kis távlati hibára kell figyelmeztetnünk a művészt. A fiatal asszonynak a faltól oly távol kell lennie, hogy közben még a nagymama elférhesen, miután a feje tényleg előbb is van, mint az öreg asszonyisége, a testtartáson pedig nem látszik, hogy ferdén volna beállítva. És mégis a fal és a fiatal anya teste között nem látszik az a távolság. A divány fájának a vége szinte érinti.

Ezek után már gyorsabban végezhetünk. Pállik megszokott juhain kívül ugyanis mindössze néhány arczképet kell még kiemelnünk az olajképek közül. Pállikkal azt a furcsaságot követte el a jury, hogy 19. számú kosait megkoszorúzta. Hiszen kitűnő állatképeiért nagyon is megérdemli az elismerést. De több értelme lett volna akkor a kitüntetésnek, a mikor az első sikerült állatképet bemutatta s nem most már, mikor azok festését az unalomig úzi s a pénzes emberek szalonját egészen betelepíti kosokkal. Hiszen mai képei bármily sikerültek is, semmivel sem múlják fölül a korábbiakat. A legkitűnőbb arczképet Balló állította ki 1. szám alatt bejegyzett Morelli képmásával. Az egész kép csupa kifejezés. Ha az arcképnek a külső hűség mellett legfőbb erénye, hogy az eredetit lelkének legjellemzetesebb vonásával characterisálja, akkor Balló művét kitűnőnek mondhatjuk. A kedélyes, örökké derült képű mester arczán ott van lelkének egész vidámsága. Ilyen kifejező mű Augusztinoviczé is, ki saját arczképével gazdagította a tárlatot. Glatz Oszkárt egy kifejező portraitjáért és *Tanulmányáért* (22. sz.), mely egy nyájas lelkű, kék szemű, pipázó öreget ábrázol, szintén elismerés illeti. Kár, hogy harmadik festményén *Bányászok reggeli imáján* olyan világosság ömlik el, a milyen a naptól soha sem jön.

Úgy látszik az impressionismus vesztegette meg természetutánczó és megfigyelő képességét. László Fülöp a szokottnál is nagyobb számmal állított ki képmásokat, melyek általában véve dicséretes szorgalom és komoly törekvés eredményei. Özv. Majláthné portraiján az erősen megvilágított s finom kidolgozású arc s a homályból csak épen a vonalakat eláruló testrészek Rembrandt modorára emlékeztetnek. Mint festmény kitünő mű. A szelíd, jóságos arcz plastikusan domborodik ki a sötét háttérből; vonásai mind a lélek nemes tulajdonairól beszélnek. Méltó társával, Balló főntebb említett arczképtanulmányával, nagyon megérdemelte az idén arczképeknek juttatott kis aranyérmét. Endrei az utolsó évek tárlataira küldött képmásaival szintén kitartóbb portraistának bizonyult. Most kiállított műveibe azonban (Wlassics, Czorda Bódog, Entz Géza) nem tudott annyi kifejezést lehelni, mint a történelmi arczképcsarnok számára megvásárolt régibb Vajda képébe. Ziegler szintén az újabbak közül való, noha pár év óta szintén részt vesz a tárlatokon. Arczképeivel azonban veszedelmes útra lépett, a menyinyiben, úgy látszik, Karlovskynak ízléstelen, s a természetességet megtagadó különködését látszik követni. Csak egy pár lépés még és mestere babérjain osztozhatnak. De *Ifjú szerelem* című kisebb képe igazán kedves darab, noha a fához támaszkodó úrfi alakja el is maradhatott volna.

A bevezetésben érintett ama hibára, hogy az eszközöket sok művész nem jól választja meg, az aquarellek között lehet legtöbb példát találni. Az aquarell igen sokszor túltör saját határain. Így Nadler Róbertnek egész pályája ezt mutatja. Mint kitünő aquarellista indult meg. Mindig nagyobb-nagyobb föladatokat megoldására vállalkozott. Most is némelyik darabjában egész tájképeket ad, a mire a vízfesték nem képesítheti. Így történik aztán az, hogy kiállított művei közt a legigénytelenebb az a kis áloe-tanulmány a legkülönb.

A pastellek között jó az August von Conringé, ki *Az első kísérlet* címmel egy kötögető kis leányt ábrázol. Kár, hogy nagy kartonon dolgozott s azért üresnek látszik. Ha felényi volna, vagy még annál is kisebb, többet érne. De ennek is az az oka, mert nagy igényekkel akart föllépni. Czélját annyiban el is érte, hogy a nagy olajképek közé, egy közepső terembe került.

A rézmaratások között kíváncsian utána néztünk Olgyainak. Két okunk is volt rá. Tudvalevőleg *Tél* címmel rézmaratású lapokból álló albumra hirdet előfizetést s már ezért is kíváncsiak lehet-

ünk, hogy mit kíván nyújtani. De különben is párszor már elárulta tehetségét. A most kiállítottakban azonban nagyon csalódunk. Nincs rajtok semmi távlat, semmi mélyedés. A hátrább álló kopasz fák galyai épen olyan szálkások, épen olyan élesek, mint az elsőkéi. A Koepping tanár e fajta művei annyival inkább méltók az elismerésre. Az eredetinek minden jellemző tulajdonságát visszaadják.

A tárlat szobrászati része még mindig nagyon szegényes. Az e célra föntartott körtermet sem igen tölténék be a szoborművek, ha az idegenek nem szaporítanák a számot. A kiállítás művészi értékét azonban nem nagyon emelik ezek sem. Egy pár kisebb mythologikus szoborcsoport vagy anatómiai tanulmány, mint például Lambeaux *Küzdőkje* érdekesebb darab, de azért minden eredetiség, különösebb művészi becs nélkül valók. De mégis elegendők ahhoz, hogy szobrászatunk szegénységét a kisebb fajokban annál inkább kiemeljék. Hazai szobrászatunk, úgy látszik, még mindig a monumentális emlékművek nyomása alatt áll s míg a nagy czélok után fut, a közelébe és hatalmába eső kisebbeket elmulasztja megvalósítani. A magyarok között sincs ezért sok fölemlítésre való. Dicsérettel kell kiemelnünk mégis Hoppel János szoborcsoportját, mely a paradicsomból kiűzött Ádámot és Évát ábrázolja. Öntudatos munka és helyes megfigyelés eredménye. Ádám egy kövön ül s tanácstalanul, de azért némi daczczal maga elé néz. Éva mellette áll, arcán az ijedtség hagyott nyomokat. De mind a két alakon kifejeződik az őseMBERHEZ illő érzékiség: Ádám baljával féltően magához öleli párját, Éva pedig bizalommal simul oda, de a baj közepén is van gondja rá, hogy kezének egy mozdulásával eltakarja magát. Ez az eleven kifejezés s a jól megalkotott testszervezet teszi előttünk Hoppel művét becseSSé. Holló Barnabás *Dessewffijéről* sem akarunk megfeledkezni. Holló kiváló előszeretettel foglalkozik olyan szobrok mintázásával, melyek irodalom- vagy művelődéstörténeti vonatkozásúak. Első jobb műve az akadémia emléktáblája volt; most a gömöriek megbízásából *Tompa* álló szobrát önteti, az elmúlt nyárra pedig a sárospataki református főiskola parkjába ugyancsak *Tompának* mellszobrát készítette el. Ezúttal egyik kiállított művén a Kazinczy levelét olvasó Dessewffi grófot faragta ki. A gróf alakján és testtartásán jól eső könnyedség, nyugalom és természetesség ömlik el; arcán sok a találó kifejezés. De óvakodnia kell a művésznek attól, hogy az ilyenféle tárgyakat nagyon ne kedvelje, mert kevesen értik a maga egészében.

A legtöbben talán nem látnak rajta egyebet egy figyelmesen olvasó úri embernél s ez által a mű hatásának egyetemessége elvész.

Az idegen szobrászok közül Vanderstappen szoborműve a *Városépítők* nagyobb igénynyel lép föl. De nem tartjuk szerencsés gondolatnak, hogy a végzett munka és az erő nagyságát a kifáradásban fejezi ki. A compositio sem helyes, mert a földön nyugvó alakokat sehonnan sem lehet teljesen jól látni, mivel, különösen az egyiket, a ki a földön elnyújtózkodik, a szoborműnek saját tömege takarja el. Különben a csarnokban fölállítása sem volt alkalmas.

Lambeaux *Mámorát* a jó ízlés nevében kell visszautasítanunk. Egy ittas, részeg asszony vigyorgó fél arcza kiduzzadt, idomtalan melle gipszbe öntve, ennyi az egész szobor.

A felsorolt és az elhallgatott művek között nagyon sok, aránylag több, mint eddig szokott volt lenni, idegen termék. Szinte aggodás fog el bennünket hazánk képzőművészetének jövője fölött, ha meggondoljuk, hogy a 388 darab között mennyi a selejtes, mennyi az idegen, s mily kevés a beccsel bíró magyar alkotás. És, bár sokat visszautasítottak, mégis egész szobákat találtunk, a melyekben, úgyszólván, egyetlen nevezetesebb darab sem kötötte le figyelmünket. Ennek nincs, nem lehet más oka, mint az, hogy a művészi termékeket vásárló magyar közönség még mindig nagyon kicsiny. Hiszen művészekben, sőt igazi tehetségekben sincs hiány. De ezek, hogy a közönség alantabb járó igényének megfeleljenek, kénytelenek sokszor oly eszközökhöz folyamodni, melyek csak művészetük színvonalának lesüllyedését eredményezheti.

Ifj. MITROVICS GYULA.

BRASSAI SÁMUEL A MAGYAR HELYESÍRÁS MÓDOSÍTÁSÁRÓL.★)

Kolozsvár VI. 21. 1891.

Tisztelt szerkesztő úr!

A *Budapesti Szemle*ben közzölt felszólalása későre, t. i. azután jutott kezembe, hogy a *Budapesti Hirlap* fölajdulását olvastam, a melyre az a francia útas jutott eszembe, a ki hallván a ciceronéjától — bocsánat! «csicseronéjától» — hogy Fülöp király a szent-quentini csatában tett fogadása következtében építtette Escorialt, azt mondá reá, hogy «nagyon kellett félni Fülöpnek, hogy olyan *nagy* fogadást tett». Én is vágytam tudni micsoda *nagy* sérelme lehetett a *Budapesti Hirlap*nak és siettem megkeríteni s elolvasni a fájdalmat okozó cikket.

*) Az Akadémiában 1891 április 6-án Simonyi Zsigmond négy módosítványt ajánlott a helyesírási szabályokhoz: 1. a kétjegyű *cz* helyett az egyszerű *c* jegy legyen kötelező; 2. a kétjegyű mássalhangzók kettőztetése mindig rövidítve történjék, tehát ne: vesszen, *arannyal*, hanem: vesszen, *arannyal*, mint: asszony, *annyi*; 3. a magyaros írást terjesztjük ki a meghonosult szók körén túl a meghonosodó idegen szókra is; 4. az *a ki*, *a mi* s több ilyen névmásokat írjuk egy szóba: *aki*, *ami* stb. Ez indítványok ellen fölszólt Volf György a *Budapesti Szemle* 1891 június elején megjelent 174. számában (LXVI. köt. 468—477. l.). Az akkor már 94 éves Brassai Sámuel erre Volf Györgynek, ki abban az időben a *Tanáregyesületi Közlöny* szerkesztője volt, innen a «Tisztelt szerkesztő úr!» megszólítás, a következő terjedelmes és tanulságos levelet írta, melynek közlése ma is időszerű, mert Simonyi indítványai még mindig tárgyalás alatt vannak az Akadémiában.

Szerk.

És mit leltem benne?

Körülbelől azt, a mit én is szándékoztam egy, az akadémia-hoz benyújtandó értekezésben Simonyi indítványairól megírni; de a miről a kegyed cikkje olvasta után, mint felesleges dologról, lemondtam.

Hanem engedje meg, hogy egy s más észrevételemet, melyek ugyan ismeretesek lehetnek kegyed előtt, de cikkjében említve nincsenek, e levélben adalék gyanánt közöljem.

Tény, hogy az európai művelt nyelvek írásmódjában — «helyesírás»-nak, és okkal, nem akarom nevezni — változások történtek. De tény az is, hogy azok írók példájára a többiek hallgató belégyezésével keletkeztek és nem valami akár körmönfont, akár ok-szerűen állapított elmélet következményei voltak. Tény végre, hogy mindenik nemzet nyelve írásmódjában béállott egy epocha, melytől kezdve az illető írásmódok évek százain át mind e mai napig tartó megállapodást nyertek, úgy hogy jelentékeny változások nem estek rajta.

Ámde sem az az epocha, sem az azutáni változások nem voltak némi törvényes tekintély vagy felsőségi rendeletek következményei. Olaszthonban a «Crusca», Spanyol- és Franciaországban az akadémiák nyertek ugyan bizonyos tekintélyt, de nem dictatúrával és rendszabályokkal, hanem a szótáraikbeli szavak írásában fejezték ki véleményeiket, melyeknek önkéntesen hódolt az írói sereg, mert hiszen ilyes dolgokban az állandóság és közmegegyezés mindenkinek természetes óhajta. A németeknek igaz, hogy egy miniszter sugallatára vagy tán rendeletéregyült conferentia 1876-ban a német nyelv írásmódját szabályzó javaslatokat adott bé, de ezek csak az iskolai tanításra vonatkoztak s valamint a reformatio korabeli megállapítást is, az íróknak csak egy része fogadta el. Szóval ország dolga az írásmód általában sehol sem volt, csak nálunk tették úgyszólván codificatio tárgyává, a mit «valaki», mint a francia katona mondá egykor a borba esett légyről, «szerethet», de én nem vagyok hajlandó meginni, akarom mondani: helyeselni. A «zuviel regieren», akár kormány, akár parlament, akár követelt hatalom, például socialisták stb. tegyék, véleményem szerint idvetlen dolog.

A mi akademiánk mindjárt eleinte ada ki «helyesírási és szóragasztási» szabályokat, de megtartások csak az akadémia-ra, mint testületre és kiadványaira nézve volt kötelező, tagjainak, mint író egyéneknek írásmódbeli szabadságát nem korlátozták. Az íróknak

legnagyobb része akadémiták és nem azok, alkalmazkodtak ugyan hozzá, de állandóság nem érődött el, mert a nyelvészeti osztályba lépő új meg új tagok véleménykülönbségeket vittek bé magokkal s ennek következtében ama szabályokban változások és olykor tetemesek történtek és a nem tudom hány szerkesztés után most megint egy újabb van készülöben s kérdés: vajon az eddigi fennhagyás megmarad-e? Simonyi úron ugyan nem múlik, hogy általánosabban kötelező tekintélyt ne eszközöljenek nekik. Hiszen némileg meg is kezdte azzal, hogy a «nyelvtörténeti szótár»-ban, melynek szerkesztői többek közt azt az útasítást kapták az akadémiától, hogy a «mutató szók mai *ortográfiával* irandók», az egyes *c* a helyesírás hitágazatának van tetteleg állítva, a mi nem annyira mérészség mint kihágás.

A mi a szóban forgó indítványokat támogató érveket illeti, igen megbecsülnők, ha sophismáknak és paralogismusoknak neveznök. Én legalább nem tudnék összeségöknek más czímet adni, mint ezt: «léha okoskodás». Kegyed alaposan megczáfolta — (nem teszem hozzá a germanizált irány szokása szerint: «azokat»), — és én, mint kezdetben írtam, csak némi adalékokat koczkáztatok a Szemlei cikkhez. A 4. indítvány megdöntéséhez azt, hogy ennek: *az*, a két szerepe van, tudniillik hol névelő, hol mutató. No már mint névelő a magyarban szintúgy mint az árja nyelvekben önálló szó, melyet a francziák a beszédrészek egyike gyanánt tárgyalnak és sem ők, sem a többiek más szóval össze nem írnak. És ha a főnével nem írjuk össze, a mi ellen hihetöleg Simonyi is tiltakoznék, miért írnök ennek a képviselőjével vagy grammatikai nyelven: a relativumával? *Was einem recht ist, ist dem andern billig!* — Mint mutató pedig mindig névelő van utána: «*az a fa*», «*az az ember*», a hol a névelő közbetolakodik s az összetételt meggátolja. Tehát az *a* egyik szerepében sem ragadhat össze a reá következő szóval. Lássuk már a «*vala*»-particulához való viszonyát. A «*vala*», valamint a vele oly felcserélhető társa, a «*né*» (némi, néha, néhol), sőt a «*sem*» is oly előragok, melyek a magokban határozatlan szócskákat, mint *mi*, *ki*, *hol*, *mikor* stb., még határozatlanabbakká teszik s már csak az is tátongó hézagot váj a határozó névelő és az ugyanis határozó mutató közé. Egyetlen egy találkozási pont köztök az «*ahol*» (*voilà*) és itt is megtartják eredeti jellemöket; az «*ahol*»-ban az *a* határozó, «*valahol*»-ban, «*néhol*»-ban a «*vala*» és a «*né*» határozatlanítók (s vice versa).

És szabadjon itt még egy kis megjegyzést tennem.

Ha az «a mi»-ben s hasonlóknban a pronoment vagy az adverbiumot accentuáljuk, abba a bajba jövünk, hogy a mondat két hangsúlyt (*Satzaccent*) kap és mind a kettőt ige előtti szóra. A sárban részegen heverő ember, mikor látta, hogy papja, a kinek az azelőtti napon felfogadta vala, hogy nem iszik, mellette megy el, reá kiáltott, hogy : «T. úr, a miről tegnap beszéltünk, abból semmi sincs !» Itt a «tegnap»-ot kétségtelenül accentuálta a mi emberünk, de hát a «miről»-lel mi történt ? Feleletül egy magyar nyelvi tényt hozok fel. Beszédünk hanglegjtésében három fokozat van. Vagy a rendes, mondhatni indifferens vonalon jár, vagy alább, vagy fölebb. Az első fok maradjon «rendes»nek, a másodikat «nyomott»nak, a harmadikat «emelt»-nek nevezem. No már az emelt az, a mit szoros értelemben hangsúlynak nevezünk. És ez olyan mint a zenében a *mezzoforte* mellett a *forte*. De a *piano* mellett a *mf.* azt a hatást teszi, a mit a *f.* a *mf.* mellett, akár előtte akár utána. A beszédben a «nyomott» a *piano*, a «rendes» a *mf.* A névelők *az (a)* és *egy* a magyarban mindig nyomottak (*graves*) és így az, «a miről»-ben a rendes fokon mondott «mi» a nyomott «a» után accentuált hatása. Így van a főnevekkel is. Például *À ház még van fedve, à fedele csérép.* *Égy útas hajóra ült.* — *Égy ló nyérített.* — Így aztán «megfér a két dudás egy csárdában».

Az 1. indítványt, a c-t illetőleg csak egy kis adomát mondok el. Egy ismerősömnek kakaó (bab vagy liszt) kellvén, cselédjét a patikába küldte érte és hogy szavában ne hibázzék, egy levélkére leírta a szer nevét úgy, a hogy — bocsánat : ahogy — az egész mívelt világ írja : *cacao*. A cseléd megjárja s haza megy üres kézzel és a patikai segédttől azzal az üzenettel, hogy ő «nem tudja, mi az a czaczao» ! — Nemde igazi hű tanítványa az a segéd Simonyi és Comp.-nak ?

Most már az indítványokkal dolgomat végezve, hadd mondjam ki véleményemet általánosan a kegyed czikke irálva felől. Kétszer is figyelmesen elolvastván, azt a nagy gyönyörűséget éreztem, hogy egyetlen egy mondatot sem leltem benne, a melyet akár szófüzés akár szórend tekintetéből hibáztathattam volna. Ez több, mint a mit bármely írónknak nem tíz, hanem legfőlebb három lapjáról mondhatnék. Ne tessék ezt bóknak, vagy captatio benevolentiae-nek venni, mert a teljes igazság szava ! Elmondhatom Tacitussal : «sine studio, cuius causas procul habeo». De éppen oly őszinteséggel és «sine ira» bátor vagyok kijelenteni kegyednek azt is, hogy egy pár szavában megbotránkoztam. Ezek :

1. Fölismer.» — Én ezt a szót közbeszédben az újabb ideig, a midőn a hirlap-olvasás következtében már el van terjedve, soha sem hallottam. A Dunán túl szokásban lehet, mert az irodalom munkásai nem szopták az ujjokból. De még is gyanus dolog, hogy sem a *M. Ny. Szótárában*, sem a Ballagiében, sem a «történeti (sic) szótár»-ban nem lelem. Aztán kétértelmű; mert *cognosco*-t is, *agnosco*-t is jelölnek vele. A cikkben kétszer fordul elé, mindannyiszor *agnosco* értelemben. Ilyenben pedig korábban úgy szoktuk volt mondani és én most is azzal tartok, hogy «reáismer». — Ha kegyed a mondatát valahol így olvasná: «Ki ismerne az *ny*-ben a *v-re*?» bizonyosan helyesen értené s nem hiszem, hogy kifogása lenne ellene. Szintén így lehetne a második helyen (473. lap 3. sor) is írni: «A nyelvtudás minimuma, hogy a tanuló az alakok sokaságában reáismerjen a szóra». — A korábbi alak a *M. Ny. Sz.*-ban is megvan, de értelmezése igen szűk.

2. A «közvetve» szóban kellemetlenül érzem a «be» hiányát. De teljesen írva sem érteném egészen, mert ha például németre fordítom: «das lateinische (und *mittelbar* das griechische), deutsche *ch*», nem quadrál.

3. Semmikép ki nem tudom gondolni, hogy a «képes» minő philologiai alapon vagy logikai deductióval jelentsen «fáhig»-et és még hozzá «möglich»-et és még ha fitymálóbban támad is meg (ὁρῶντες) Szarvas Gábor, azt állítom, hogy a már hajdani diákos időbeli «capax»-nak, melyet a latinul nem tudók «kápás»-nak honosítottak, elferdített maradványa. A «képes» igenis megvolt régebben is, mind a közbeszédben, mind az irodalomban, de éppen nem az «alkalmas» vagy «lehet» értelemben, hanem legtöbbször abban, hogy «képzeltető». Például mikor valaki oly dolgot beszélt, a mit a hallója nem hitt, emez euphonice azt vetette ellene: «nem képes» vagy «nem képezem» (képezem; mert a kettő nem különbözik, mint képzet = képzelet bizonyítja). A «Tört. Szót.» szerkesztői a «képes» 4. jelentése gyanánt alaptalanul és hamisan fordítják: «quod fieri potest, möglich», mert a felhordott példákban a «képzeltető»-t vagy az ott adott többi jelentéseket bizvást helyettesíthetni. Egyáltalában Szarvas Gábor úrnak sem sophismái, sem hatalom (ex tripode) szava nem térítnek el attól az igazságtól, hogy *kép* \cong imago és *képezni* = képet csinálni, s ennek alsóbb fogalma gyanánt: képzelni. De hogy «kép» lehetőséget, tevést, ténnyt, alkatot jelent, azt csak Rechthaberei állíthatja, és megrögzött szokás hitetheti el. A *Bild*-nek esztelen majmolása nem hogy gazdagította

volna nyelvünk készletét, hanem valóban szegényítette. Mert midőn eddigelé *egy* értelmű szavaknak, mint *képes, képtelen, képez* két, illetőleg összeférhetetlen jelentést tulajdonítanak, szabatosságát csonkítják nyelvünknek, tehát szegényítik és — kegyed szerint — «abban a balhitben élnek, hogy terjesztik az ismereteket».

4. Észrevételeimre kegyednek egy — sietek megmondani — hibátlan, ép, legutóbb idézett mondata adott alkalmat. Azt hiszem, ma már kétségtelenül elismert tény, hogy a mondataccentus rendszeren az ige előtti szóra (bészámítva az «igekötőket»), vagy szólamra (jelzett határozóra, adverbialis locutióra), másszor pedig, hanem sokkal ritkábban, magára az igetörzsökre esik. No már az elsőbb esetet annyira megszoktuk, hogy midőn valamit elsőben olvasunk, az utóbbi viszonyt nem mindenkor vesszük észre és hamisan accentuálunk, a mi az értelmet — és sokszor tetemesen — megzavarja. Ennél a mondatnál: «abban a balhitben fog élni, hogy terjeszti az ismereteket», nincs baj, mert a mindig súlytalan *hogy* előzi meg az ígét. De megtörténhetik a kicsivel tovább következő: «de a helyett írnak szuggeszcziókat stb.» Itt az olvasó könnyen az «a helyett»-re viheti az accentust, melynek természetesen, úgy mint a mondatkör értelménél fogva az ígére kell esni. Ezúttal ugyan megelőzhetni a tévedést szórendi kis változtatással: «de írnak a helyett szuggeszcziókat». De lehetnek oly esetek, melyekben ily móddal nem segíthetünk az olvasón. Azért hát szeretném, ha valami szemet nem sértő egyszerű jeggyel, vagy az *igének* megosztva szedésével jelölnék ki az írók, hogy reá esendő az accentus. Valahol tán javasoltam még, de nem vették számba; már pedig a dolog nem épen csekélység, mert a nyelv általi közlekedésben a világosság, szabatosság, félreérthetlenség nem hanyagolandó kellékek.

5. «Azon», nem *idem* értelmében, hanem mint relativum antecedense. azt hiszem, hogy csak kiszaladt a kegyed tollán.

Nem fárasztom tovább békétürését, hanem bévégzem leveletem egyfelől bocsánatkéréssel, másfelől azzal a javaslatommal, hogy a *Budapesti Hírlap*beli diatribét, a mely csak azokat győzte meg, a kik már is, elfogultan, a Simonyi pártján vannak, kár volna feleltre méltatni. — «Hoc scio pro certo» stb.

Tisztelettel maradok

Nagyrabecsült szerkesztő úr

alázatos szolgálja

Dr. BRASSAI SÁMUEL.

É R T E S I T Ő.

*Edmond Demolins: A quoi tiént la superiorité les Anglo-Sacons.
Paris, 1897.*

A legutóbbi bámulatos angol jubilæum-ünnep alkalmából a mi lapjaink is sokféle számadatot közöltek Nagy-Britania világraszóló hatalmáról. Az angol kereskedelmi hajók száma — a mint tudjuk — nagyobb, mint a világ összes többi nemzete kereskedelmi flottája. A suezi csatornán át évenként 160 francia és 2662 angol hajó közlekedik. A nagy hadihajó-szemlénél, melyet a királyné jubilæumakor tartottak, 160 hadihajó óriási utcákat alkotott a nyílt tengeren és ezen 160 úszó váron kívül Angliának még minden tengerben voltak hadihajói.

Csak Angliának vannak valóságos gyarmatai; a többi államnak inkább csak tisztviselő-gyarmatai vannak. A hová az angol-szász lábát teszi, mindenütt bámulatos gyors haladásnak veti meg alapját. Csak egy pillantást kell vetni Amerikára, hogy az angol gyarmatosítás elsőbbségét észrevegyük: mit alkotott a spanyol és a portugál Dél-Amerikából és mit alkotott az angol-szász Észak-Amerikából!

Az angol-szász faj művelődésének okait legújabbán egy francia tudós, Demolins Edmond tanulmányozta. Könyve Franciaországban szélesebb körökben is feltűnést keltett és folyóiratokban, hírlapokban egyaránt megbeszélés tárgya volt. A problema maga bizonyára megérdemli, hogy Demolins könyvének alapján mi is foglalkozunk vele.

I. Egy-két évtized óta sokat beszélnek a német ipar bámulatos föllendüléséről. E föllendülésnek oka abban rejlik, hogy az olesó, közép fajtájú iparczikkék piacza rendkívül kibővült. A német

iparos közepszerű czikkeket a munkabér olcsósága következtében olcsóbban bír elkészíteni, mint az angol, ki drága kézművesekkel dolgozik. Mint önálló kereskedő azonban az angol fölülmúlja a németet.

A német kereskedő a gyarmatokban — mondja egy félhivatalos német jelentés — vagy kormányára, vagy valami nagy társulat protectiójára szorul, hogy az angol versenynyel szemben valahogyan megálljon. A német — így folytatja ugyancsak ez a jelentés — a gyarmatokban nem rendelkezik elég tőkével és ekkép nem is küzdhet kedvezőtlen viszonyokkal, mint az angol, a ki megvárhatja a kedvező alkalmat. A német a coloniákban nem ismeri a piacz föltételeit: oly czikkeket visz ki, melyekre nincs kereslet és melyeket nem tud kellően csomagolni és szállítani; oly ügynököket küld ki, a kikben nincs elég önállóság és kezdeményező szellem. A német gyarmatos nyelv dolgában sem állja ki a versenyt az angollal; idegen földön az angol csakhamar elnyeli a német nyelvet. A második német nemzedék a gyarmatokban többnyire már angolul beszél.

Az angol felsőbbség egyik alapja és jellemző megnyilatkozása az angol nevelés. Az angol — hogy röviden kimondjuk — mindenekelőtt gyakorlati ember. Az angol nevelés, az angol iskola olyan, mint az angol közszellem: gyakorlati.

Száz magyar vagy francia maturans közt körülbelül hetvenöt tisztviselő akar lenni; független pályákra inkább azok lépnek, a kiknek nem sikerül egyetemre vagy szakiskolákba jutni.

Ez az európai continens nagy betegsége: minden tanult fiatal ember *beamter* akar lenni.

Az állam persze nem alkalmazhatja mind ezeket a jelölteket: neki a maga embereit ki kell szemelnie. A kiszemelésnek általában két módja van: az egyik a protectio, a másik a vizsgálat. Némely országban (itt talán szükségtelen földrajzi elnevezéssel élnünk) az elsőnek, más országban, mint például Franciaországban a másodiknak van nagyobb szerepe. A vizsgálat, ez tehát a modern élet nagy jelszava. Intézeteket kellett teremteni, a melyek a lehető leg-rövidebb idő alatt fölületes, de a vizsgálat perczében mégis elégséges ismeretanyaggal lássák el a növendékeket, hogy azoknak a sokféle vizsgálatoknak megfelelhessenek. Úgy szólva, mindent kell tanítani, úgy hogy aztán nem is akadhat ember, a ki ezt a sokféle ismeretet mind lekérdezhetné, ahhoz egész bizottság kell. Ezeknek az iskoláknak voltaképeni céljuk az, hogy az állam számára tiszt-

viselőket teremtsenek. Önálló keresetre, szabad pályákra nem képesítenek.

Franciaországban az internatus-rendszer különösen alkalmas arra, hogy tisztviselőket neveljen. Abban a nagy iskolakaszárnyában, melyben minden tevékenység, még a játék is rendszeres felügyelet alatt, parancsszóra történik, a tanuló maga nem egyéb, mint egy kis tisztviselő, ki egy nagyobb tanügyi hierarchiának tagja. De nem csak Franciaországban, hanem Németországban is elismerik, hogy az iskola nem képez önálló, gyakorlati embereket. «Az iskola annyira elfoglalt könyveivel — szolt a német császár a berlini nagy iskola-tanácskozás alkalmából — hogy ha nem engedték volna meg nekem a lovaglást, nem tudtam volna semmit sem a külvilágról. A tanult embereknek túltengésében szenvedünk, a maturansok proletariatusában. A legtöbb éhség-jelölt, a legtöbb újságíró kimaradt gymnazista. Nagyon sok víz van a mi mezőnkön; nem öntözni, hanem lecsapolni kell».

Így szolt a német császár. Szerinte is, a létért való küzdelem számára kell a fiatal embereket nevelni, úgy hogy helyt álljanak a többi nemzettel szemben, melyek a földgömb uralmáért versenyeznek. Szóval, gyakorlati szellemeket kell nevelnünk, kik el tudnak igazodni az életben és ismerik a világot. (A nélkül, hogy lovagolnának, mint a német császár.)

Más a nevelés Angliában. Demolins két külön iskolafajt mutat be, a melyeket az angol közszellem államsegítség nélkül alkotott . . .

Az első egy földműves-collegium-féle, gyarmatosok számára. Arra tanítja növendékeit, hogy tudjanak magoknak otthont teremteni idegen földön. Az iskolát egyrésztől tenger, másrésztől hajózható folyó és mezők környékezik. A gyakorlat a fő, az elmélet csak magyarázza a gyakorlatot. A tanulók a földművelő minden munkáját végzik. A tíz holdnyi kertben magok nevelnek gyümölcsfákat és ápolják a veteményeket. Sokat foglalkoznak a méh-tenyésztéssel. A méh gyarmaton rendkívül fontos: világító-anyagot szolgáltat viasz és édesítőt méz alakjában. Az iskola-uradalom egy része erdős, hogy a növendékek az erdészettel is megismerkedjenek. Hasonló gyakorlati szempontból foglalkoznak az állattenyésztéssel, az állatgyógyászattal, a földméréssel, ácsolással és kovácsolással. Hídat építeni ép úgy tanulnak, mint lovat patkolni. A tantervben még egy igen jelentéktelen, de jellemző részlet is van: a növendékeket arra is tanítják, hogyan kell egy kötél két végét csomó nélkül egy-

máshoz illeszteni. Szóval, az iskola célja teljesen független embereket nevelni: *struggle forlifereket*, kik az élet minden körülményei közt önmagokon tudnak segíteni. Az iskola-év végén az egyik előkelő szónok ezt mondta a tanulóknak: «A világ minden részében találhatnak önök telepítéseket angol zászló alatt. A hótakarta Canadától egészen odáig, a hol az afrikai nap forróan delel, mindenütt láthatják azt a dicső zászlót, mely egyaránt daczol az ágyúkkal és a vihurral. Most megjött az önök ideje, ne habozzanak soha, legyenek bátrak és elhatározottak, ne gondolják, hogy fiatal intelligens angol valaha szükségét szenvedhet, a míg olyan sok colonia van előtte nyitva. Negyven évvel ezelőtt pénz és támasz nélkül érkeztem abba a gyarmatba (Victoria Ausztráliában), a melyben én most miniszterelnök vagyok».

Ennek az iskolának tehát az a célja, hogy kezdeményező embereket neveljen, kik önmagokra számíthatnak, kik gyakorlatiak és erélyesek, nem pedig tisztviselőket, kik az íróasztal mellett megszabott munkákat végeznek.

A második iskola, a melyet Demolins bemutat, az abbotsholme-i. Ez az iskola sem hasonlít a mi continentális iskolánkhöz. Nem mesterséges kör, hol az étellel csak könyvek útján közlekedik, hanem kis világ, a melyben a tanuló lehetőleg sokat érintkezik a természettel és a tárgyakkal magokkal. Az iskola programja dicsekedve említi, hogy nincs nagy város az iskola közelében. A munkafelosztás ez: szellemi munka = öt óra, kézi munka és testgyakorlat = négy és fél óra, művészet és társasélet = két és fél óra. A tanulók elédjében részt vesz az igazgató családja is, viszont a tanulók este az igazgató vendégeivel vannak együtt, hogy a társadalmi élet számára növekedjenek. Az írásbeli dolgozatok megbeszélésénél a tanár nem emeli az egyik munkát a másik fölé; a tanuló munkáját csak előbbeni munkájával veti össze, hogy a tanuló ne mondhassa, én jobb vagyok, mint egy másik, hanem csak azt, én jobb vagyok, mint ezelőtt egy héttel. Az élő nyelveket egészen gyakorlatilag tanítják, két éven át mindig csak németül vagy francziául beszélnek a tanulókkal. A latint meg a görögöt csak ez után tanítják. A matematikát szintén gyakorlatilag tanítják: földet méretnek s az iskolauralom számláit nézetik át velök. Hasonlókép a természettudományokat mind direct megfigyelés útján tanítják. A délután egészen kézimunkának és testgyakorlatnak van szentelve. Angliában nem hiszik, hogy a tanuló annyit tanul, a mennyi időt a könyvek mellett eltölt. «A mi célunk — mondja az iskola programja — a

testi erők kiművelése, az iparűzés megkedveltetése, az erély fejlesztése.» A tanulók, mint megannyi Robinsonok, nagyobb részt magok készítették a tárgyakat, melyek őket körülveszik: magok ácsolnak, magok készítik a csolnakukat, sőt magok építették a kerthben a nagy hidat. Télen-nyáron nyitott ablak mellett hálának. A tanulók számának maximuma száz. Mindamellett azonban ez az iskola többet foglalkozik a művészetekkel, mint a continentalis iskolák: majdnem minden tanulónak van nem csak fényképező készüléke, hanem hegedűje is. Este hangversenyek vagy színi előadások vannak. Hetenként egyszer este közösen Shakespeare-t olvassák. A növendékek illusztrált heti lapot szerkesztenek. Az intézetnek azonkívül van muzeuma is, a melyben híres képek és szobrok másai láthatók.

De nem csak az iskola és a növendék viszonya más Angliában, hanem a szülő és a gyermeké is. Angliában a szülők nem absorbeálják annyira gyermekeiket, nem foglalják le magok számára annyira, mint a művelt continensen. Az angol szülő gyermekében respectálja a külön egyéniséget. Nem akarja, hogy a fia a mult föltételei szerint növekedjék a jövő számára. Nagyobb fontosságot tulajdonít a testi erélynek, semmint mi. Már jókor belehelyezi gyermekét az anyagi dolgok gyakorlatába. Azon vannak rendesen, hogy valami kézművességet is tanuljon a fiú; az elmélet náluk csak kiegészíti a gyakorlatot. Minden tekintetben azt tartja szem előtt, hogy hasznos ismeretekre tegyen szert. Az angol napi lapok is nem annyira politikai szenvedélyeket akarnak kelteni avagy mulattatni, hanem a közönséget gyorsan és jól tájékoztatni. Az angol szülő nem is tartja oly szükségesnek, mint például a franczia, hogy gyermekének jövőjét vagyonnal biztosítsa. Vagyon helyett vállalkozó szellemet ad neki. A franczia nép létszáma évről-évre fogy, mert a franczia szülő vagyont akarván hagyni gyermekeinek, a gyerekek nagyobb számát tehernek és bajnak tekinti. Az angol szülő nem érzi magát e részben fiával szemben adósnak. Az egyetlen fiú pedig, kinek existenciáját (franczia divat szerint) apjának vagyona előre biztosítja, gyermekkorában többnyire elkényeztetett, férfikorában pedig önállótlan és erélytelen.

II. Az angol nép is, a franczia is vagyonos, de az angol vagyon maradandóbb és értékesebb, mint a franczia.

A mi századunk a pénznek százada. A pénznek pedig óriási, majdnem föltétlen hatalmát leginkább a szén fölfedezése okozta. A szén az iparnak kenyere. A szén alkalmazása teremtette a nagy

vállalatokat, a nagy gyárakat, a nagy méretű és gyors közlekedést. A részvénytársaságokat, a gázgyártást, az elektromosság használatát, a suezi csatornát, a vasutakat mind a szén tette lehetővé. Az állami budget-t is átalakította a szén: a nagy kiadások és a nagy deficitek a nagy közmunkákkal függnek össze, melyek csak a szén páratlan segítségével alakulhattak. Ekkép tehát a pénz iszonyú hatalommá vált. A pénz emberei a század valódi királyai. Maga a pénz minden egyéni munka nélkül állandó jövedelmi forrás, melyből mindenki meríthet, kinek értékpapirosai vannak. Az értékpapirosok révén a mozgó tőke kényünk-kedvünk szerint felosztható; jövedelmez munka és felelősség nélkül, sőt ha jó az értékpapiros, birtokosa mintegy tudtán kívül meggazdagodhatik. Így fejlődött aztán korunkban a pénz határtalan cultusa, melyet nem mérsékel semmi, csak időközönként — a krach. Igen is, a mozgó tőkének hátránya, hogy állhatatlan. Az állhatatlanság a börzei értékek természetes és elmaradhatatlan sajátsága. Az angol nép értékpapírokba nem vagyonát és örökségét, hanem megtakarított pénzét helyezi el. A suezi és a panamai csatorna francia tőkén épült; mind a kettő ma angol-szász kézen van. Francziák kockáztatták a pénzüket, angolok élvezik a biztos jövedelmet.

Szóval, a francia tőke a legmozgóbb Európában, az angol pedig a legbiztosabb; mert a francziák lassankint elhanyagolják azt a három forrást, mely a közvagyonot táplálja: a földművelést, az ipart, a kereskedést. A francia meggazdagszik, visszavonul és fiát adminisztratív pályára neveli. A mi pénze van, azt nem élő erővel értékesíti, hanem értékpapírokban helyezi el.

III. Nemcsak a vagyon más Angliában, mint Franciaországban, hanem a munkás is. Hogy ezt a különbséget észrevegyük, nem kell ép az úgy nevezett *University extension*-re gondolnunk, arra a felső oktatásra, melyben újabb időben egyetemi tanárok rendszeres cursusokban az angol munkásokat részesítik. Elég egy angol munkás lakását szemügyre vennünk. Elöl virágos kert, a házban mindenütt tisztaság, hátul a veteményes kert; épenséggel nem ritka eset, hogy zongorát találunk a lakásban. Az angol munkás a francziával szemben nem akar minden áron takarékoskodni. Nagyon fáradtságosan dolgozik, de nagyon kényelmesen akar pihenni.

A maga otthonáról, a tűzhelyéről is egészen más fogalma van az angolnak, mint a francziának. A francia tűzhelyét valami materialis dolognak hiszi, az angol pedig erkölcsinek. Ebben már megvan a két nép géniusának különbsége. A francia lakásban

a francia társadalmi szellem tükröződik: a legszebb szoba a fogadó-szoba. A családnak szánt szobák kisebbek. Az angol pedig ép ezeket tartja legfontosabbaknak. Az angol nép, mint egyéni, particularis hajlamú nép, kis házakban lakik, még a városi lakos is a város falain kívül kis *cottage*-ben szeret lakni; a községi, társadalmi hajlamú népek, minők az olasz és francia, nagy házakban laknak. A particularista angol könnyebben hagyja el a házat, mint a községi fejlődésű francia. Ő a tűzhely fogalmát nem bizonyos kövekhez köti, a kényelmet azonban jobban szereti, mint a francia. Még a vendéglőben is, még a vasúti coupéban is kényelmes otthont iparkodik magának teremteni. Az utazó angolok Európaszerte javították a vendéglők berendezését. Nem a ház az állandó az ő szemében, hanem a tűzhely kényelme és bizalmassága.

A lakás módja nagy fontosságú a nép jellemére is. Az angol lakás a lakóban a függetlenség és méltóság érzetét fejleszti. Másképp gondol önmagáról az, a ki életét tiszta, kényelmes lakásban tölti, mint az ki piszok közt fészkel. Az angol lakásmódja a munka-ösztönt is növeli. Szerez, hogy befektessen; a mit pedig a lakásába befektet, azt közvetlenül és naponként élvezi. A francia munkás, a ki kétszáz forintot a takarékpénztárba visz, hat-nyolcz forintnyi kamatot élvez évenként; az angol munkás, a ki kétszáz forintért zongorát vásárol, naponként örülhet neki. A közvetlen haszon pedig nagyobb ösztönzés. Az angol lakás azonkívül még arra is képesíti birtokosát, hogy a társadalmi rangosztályban könnyebben emelkedjék. Ha vagyont szerez, nem lesz oly nagy különbség közte és a vagyonos osztály közt, mint máshol. Könnyen lesz gentleman. A gentlemant pedig nem örökölt nemesi címert teszi, hanem nemes egyéni tulajdonságok.

A francia munkás eleget szerez, de nem lakik elég kényelmesen. A francia polgár szűken él, hogy fogadó-estélyeket adhasson és hogy felesége és lányai szépen öltözködhessenek, vagy hogy gyermekei számára vagyont takarítson.

Ezekkel szemben az angol azt hiszi, hogy legjobban él pénzével, ha mindenekelőtt kellemes és kényelmes tűzhelyet alapít magának. Ez a kiadás jó befektetés. Nem csak sok hiába való kiadástól óvja meg, hanem kifejleszti a lakóban a méltóság és függetlenség érzetét, alkalmatossá teszi, hogy tovább is emelkedjék.

A ki így él, az a maga ura és a maga részére már megoldotta a socialis kérdést.

IV. Úgy mint az iskola és a magánélet, eltérő a nyilvános élet is Franciaországban és Angliában.

Az angol parlament nagyon különbözik a francziától: a különböző életpályák és társadalmi osztályok egész más arányban vannak képviselve a londoni parlamentben, mint a Chambre des députés-ben.

A földműves, az iparos, a kereskedő, az orvos, az ügyvéd, a tisztviselő, a katona más-más szempontból nézik ugyanazt a dolgot, más-más érdekeket képviselnek és más-más hajlandóságokkal bírnak. A párisi kamrában a gyakorlati pályák; földművelés, ipar, kereskedelem, igen csekély mértékben vannak képviselve. Pedig ezek teszik a nemzeti élet voltaképeni alapját; szükség esetén elélünk ügyvédek, ujságírók és államtitkárok nélkül, de nem élhetünk el termelők nélkül, kik az élelmi szereket szolgáltatják, és kereskedők nélkül, kik azokat szükség szerint elosztják. A nemzetnek ez a substratuma épenséggel nem szerepel fontosságának megfelelő arányban a francia kamarában. A francia kamara voltaképeni urai a jogászok: a parlamenti gépezet egészen az ő kezökben van. A képviselőség különben is csak előnyös az ügyvédre nézve, mert parlamenti szereplése okvetlen szaporítja clienseinek számát. E jogászuralomnak azonban többféle hátránya van. A jogászok hajlandók a tisztán elméleti szempontok kiemelésére és ennek következtében a nemzeti positiv érdekek elhanyagolására. Minthogy folytonosan a *Corpus iuris*-szal foglalatoskodnak, könnyen megesik velök, hogy a paragraphusoknak föltétlen és döntő erőt tulajdonítanak; nem becsülik meg eléggé a magánélet, a kereskedés és ipar spontan fontosságát a rendeletekkel és paragraphusokkal szemben. A francia jogászok voltak a multban a királyi absolutismus legalkalmasabb eszközei a helyi és egyéni szabadságokkal szemben. A jelenben is ők a politikai centralisatio legvérmesebb hívei. Nekik tulajdonítható főleg a francia burocracia mértéktelen fejlődése, a mely a francia pénzügyet megrontja és a kezdeményező szellemet elernyeszti.

Nekik nagy részök van abban is, hogy a francia parlament tekintélye csökkent. Minthogy megszokták az improvisatiót, egyszerűs mind hajlandóbbak fényes és meddő vitákat folytatni, semmint hasznos és gyakorlati tanácskozásokban résztvenni, melyek szakismereteket kívánnak. Több szakembert a kamrába! — ez Franciaország általános kívánsága.

Az angol parlamentben, az angol kormányban ellenben bá-

mulatra méltó az a sok élő gyökér és elágazó szál, melyet a parlament és a kormány az angol talajba ereszt.

Nagy előnye az angol népnek minden continentalis nép fölött az, hogy nem igen hajlik a socialismus felé. A socialismus fő hadiszállása ma Németország. Németországban a német philosophia és tudomány növelte nagygyá. A német politika, a mely a bureaucrátiát és militarismust annyira fejlesztette, egyszersmind meg is adta a német népnek a *prædispositiót* arra, hogy az államot tekintse a társadalmi élet egyedüli forrásának. Az angol-szász fajnál ellenben valamint Egyesült-Államokban a talaj nem kedvező a socialismus számára. Az angol tudniillik lényegére nézve individualista, ő maga akar önmagán segíteni, az eszközöket is maga akarja megválogatni. Az angol-szász társadalom alakulata egyéni, particularista. A németeknél az állami hatalom megbénítja az egyéni és helyi kezdeményezést; Angliában ellenben a magánélet, a helyi hatóságok ereje rendkívül nagy: az angol-szász talaj a *self help* és *self government* világa. A socialismus pedig nem terjed oly népségnél, mely magában kifejlesztette a magánkezdeményezést és megszorította a központi hatalmat. A hol a vállalkozás szelleme uralkodik, ott a gazda jobban fizetheti a munkást, a munkás pedig inkább hajlandó anyagi helyzetén javítani, mint máshol. A ki látni akarja, mennyit tettek az angol munkások önmagok, visszautasítva az állam segítségét tulajdon érdekében, az olvassa el a *Trade union* történetét. Ez egyesületnek tagjai meghaladják a másfél milliót, évi jövedelme és alaptőkéje pedig a huszonöt-huszonöt millió forintot. És ez az óriási szövetség, melynek különben semmi támadó czélzata a tőke ellen nincsen, egészen magánkezdeményezésnek a műve.

A boldogságról is bizonyos tekintetben sajátos fogalma van az angolnak. Az angol hajlandóbb más népnél a boldogságot a nehézségek legyőzésében keresni. Boldog voltaképp szerinte az, a ki alkalmas a munkára. És vajon nincsen-e igaza? Nem kellene-e ezt a meggyőződést minden népben meggyökereztetni? Hogy azonban egy egész faj megszeresse a munkát, ahhoz a társadalmi tünemények egész sora szükséges. Ilyen társadalmi tünemények a következők:

szülő, a ki azt hiszi, hogy életre való neveléssel, nem pedig vagyonnal tartozik fiának;

ifjak, kik a magok erejéből akarnak az életben haladni és nem hozományt, hanem élettársat keresnek a házasságban;

kormány, mely lehetőleg leszállítja a hivatalok és a tisztviselők számát és ekkép megnyitja az ifjúság előtt a független pályákat, melyek önálló kezdeményezést és munkát követelnek ;

társadalom, mely a tisztviselő, a politikus és a tőkepénzes pályát kevesebbre becsüli, mint a földművest, az iparost, a gyarmatost és a kereskedőt.

—ls.—

A jobbágyadózás 1577—97-ben. Acsády Ignácztól, a m. t. Akadémia l. tagjától. Buda-I est, 1896. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. XVI. kötet. 8. szám.)

Az 1597-dik év pénzügyi tekintetben két korszakra osztja Rudolf hosszú uralkodását. Azelőtt a régi értelmében vett porta, vagy az egész jobbágytelek volt az adó megszavazásának alapja. 1598-ban azonban megváltozik az adókulcs, a porta helyére a ház vagy füst lépett. Ez volt az oka annak, hogy szerző az 1597-dik évig terjesztette ki kutatásait.

E kutatások eredményei igen értékesek. Szerző részletesen kimutatja, hogy a megyék hány szabad s hány hódolt porta után adóztak s mennyi volt a hátralék. A porták hullámozása visszatükrözteti az ország állapotát.

Pozsonymegyében 1577-ben 2991 porta volt, húsz év múlva már csak 1670 ; Turóczban 408-ról 301-re apadt a szám ; Árvában 179-ről 150-re ; Liptóban 399-ről 253-ra ; Szepesben 484-ről 380-ra ; Sárosban 1130-ról 918-ra ; Ugocsában 264-ről 102-re. Ékesen szóló számok. Mutatják a királyi terület folytonos pusztulását Rudolf uralkodása idején. Más megyékről szóló kimutatások a hódoltság terjedéséről tanuskodnak.

Sokan hajlandók voltak az adójövedelem apadását a pénzkezelők hanyagságának vagy hűtlenségének betudni. Szerző a roppant anyag átvizsgálása után kimeri mondani, hogy a pénzkezelők jobbak voltak hiröknél. A pozsonyi és szepesi kamarák lelkiismeretesen végezték kötelességöket. A rovók is pontosan eljártak dolgaikban. A hátralékokat nem a kezelés pontatlansága, hanem a jobbágyok nagy terhei s roppant szegénysége okozták. A nép fizetett, csak hogy nem rögtön ; késedelmes volt, de az államnak megadta mégis, a mi az államé. Évről évre törlesztette a fönmaradt ösz-

szeget, a hogy tudta. Nagy nyomorról, sok véres verejtékről beszélhetnének e számok, ha megelevenülnének.

Különben a veszély idején nemcsak a jobbágyok adóztak. Az 1595-diki törvények az adókötelezettséget minden osztályra kiterjesztik. Mindenki adózik, bárminő a rangja, foglalkozása vagy vallása. Pedig tudjuk, hogy e rendi világban mily sokféle kiváltságos volt fölmentve a fizetés terhe alól. De a veszély idején a rendek is adóztak, azoknak a XIX. századbeli hősöknek elei, a kik oly büszkén hangoztatták a nem adózunk jelszavát.

A rendek azt kívánták, hogy magok kezeljék az adót. De nem volt köszönet abban, hogy kívánságok teljesült. Nagy zűrzavar támadt. «Senki sem tudta megmondani, mennyit vetettek ki, mennyit hajtottak be, mire költötték s kin kell a hátralékot keresni?» — mondja a szerző.

A rendi igazgatás ez eredményei mutatják, hogy nem jó dolga lett volna az államnak, ha a kamarák helyett a rendek veszik kezökbe a pénzügyi kezelést. Nemzeti szempontból jogosult volt a kívánság, mert kapcsolatos volt a teljes pénzügyi önállóságra való törekvéssel. Az egész pénzügyi rendszer, melynek a kamarák is alkotó részei voltak, nem felelt meg az ország közjogi önállóságának. A kamarák ezért s más okokból gyűlölt intézmények voltak. De Acsády kutatásai is bizonyítják, hogy jobban teljesítették földadataikat, mint azok az ideiglenes intézmények, melyek népszerűbbek voltak.

Különben a kamarák hibáival s érdemeivel még bő alkalma lesz foglalkozni az érdemes szerzőnek, midőn az 1597-dik évre következő időszakhoz jut. Mert reméljük, hogy szokott buzgalmával folytatni fogja nagybecsű adótörténeti tanulmányát. d.

Igazság a földön. Legenda. Irta Gárdonyi Géza. Szeged, 1896. Engel Lajos nyomása. (!).

E mű tulajdonkép nem legenda, hanem satira akar lenni elbeszélő alakban, de semmi esetre nem válik a legújabb költői nemzedék dicsőségére. A szerző előszó helyett mintegy utószóképp a következő megjegyzést teszi: «Kísérhettem volna ezt a verses történetet sokféle magyarázattal, de mert hosszadalmas nem szeretek lenni, megelégszem annyival, hogy ide igtatom a történetemben foglalt igazaimnak megerősítésére a *Budapesti Hírlap* 1896 decz.

4-i számának ujdonságrovatából ezt a híreскét: «Kevés a szükség-lakás. A fővárosban a hajléktalan szegények évről-évre szaporod-nak. A szükség-lakások, a melyeket a főváros azért építtet, hogy azokban az ilyen szegények éjtszakára szállást kapjanak, már most is szűkek. A Ferencvárosban például hat és hét óra között való-sággal ostromolják ezeket az épületeket s minden este lovas rend-őröknek kell azokat a szerencsétleneket szétkergetni, a kik a me-nedékházból kiszorultak. A hideg ezeken a napokon 6—12 fok zerus alatt».

E szerint ez ujdonságból merített ihletet a szerző művéhez. A *Budapesti Hírlap* ugyan nagyítani, tódítani szokta a hatást kelt-hető tényeket, de nem kételkedünk ez adata szabatosságában, azon-ban azt hiszszük, hogy ha a szerzőnek csakugyan szívéen feküdt a hajléktalanok ügye, nagyobb sikert ér vala el, ha satira helyett cikket ír érdekökben valamelyik lapba, gyűjtést indítványoz új szükség-lakások építésére, sőt maga is gyűjt. Bizonyára a hírlapírók, Rákosi és Mikszáth lelkes s áldozatra kész köre, szívesen járultak volna adományaikkal ez új alap létesítéséhez s magokkal ragadták volna a közönséget is. Vagy ha már törik szakad vers kellett, írt volna magasan szárnyaló ódát a könyörületről és szavalta volna el, e cél javára rendezett hangversenyen. E helyett a szerző nya-valyás satirát írt, mely a tulajdonjog ellen izgat, a földi lakókat, a kik-nek van valamijök, gazembereknek hirdeti, az égietek pedig angya-laival és szentjeivel egyetemben, részeges csöcseléknek. Így nem segíthetni a szegényeken, legfeljebb a költő még nagyobb szegény-ségét bizonyíthatni be.

Az úgynevezett legendának tartalma a következő. Az Isten trónján ül, megjelen előtte egy főangyal s kéri őt, bocsássa a földre, hova sok panasz és jaj hívja s öröme fog telni benne, ha csak egy könnyet is letörölhet. «Az Úr intett és a főangyal lelengett.» Itt a földön aztán egy hegyi lakónál ruhát vesz magára, jó kék vásárna-pit, csizmát meg kalapot. A kérdezőnek azt feleli, hogy az ő neve az Úr Igazsága, s a midőn szárnyát, öltözés közben, leoldotta, egy toll kihullott belőle, s azt oda adta a hegylakónak emlékül . . . Ez a toll azóta vándorol, csodálatos eszköz, néha szikrákat hány, de a ki ír vele megtelik égi melegséggel. (Úgy látszik, a költő nem jutott e toll birtokába.) Ezzel a főangyal lesietett a havas országútra, hol épen egy püspök hintaja robog, de hirtelen a lovak meghorkannak; béna koldús fekszik az árokban, a fagytól megmerevedve. Hajdan honvéd volt, a moori csatában vesztette el egyik lábát. Az Igazság-

angyal kérdi: hát nincs menedékháza ily szegénynek. «Van — feleli a koldus,— de oda nem elég a vénség, szegénység, faláb, rongy. ott csak az ajánló írására adnak.» Erre az Igazság-angyal leszidja a püspököt szívtelenségéért, megparancsolja, hogy vegye föl a koldust hintájába; ezzel tovább siet s beér a városba.

Itt egy ifjú özvegygyel találkozik, a kit két gyermekével kidobnak lakásából s elárverezik mindenét. Férje munkás volt vezére egy munka-szüntetésnek s lelőtték a csendőrök. Igazság-angyalunk pártul fogja őket s elindul velök hajlékot keresni számukra. Megáll az igazságügyi palota előtt s mint saját palotájába bemegy velök. Ott épen tárgyalás folyt, egy félkezű ifjú munkást ítéltek fegyházra, a ki éhségtől kinezva betört a padlásra, s a kéményből kiszedte a füstölt kolbászt. Erre az Igazság-angyal öklével a padra csap s felkiált, hogy az ítélet igazságtalan, a vádlott ártatlan, rögtön bocsássák szabadon.

Jer, ha elítéltek a király nevében.

Én szabaddá teszek az Isten nevében.

Erre nagy láрма, dulakodás támadt, végre az Igazság-angyal kiszabadítja a rabot s az özvegygyel s a gyermekekkel együtt elmenekül.

Most már hárman ödöngenek az utcán hajlékot keresve; egy templomhoz érnek. «Ki háza? Istené. Akkor itthon vagyunk» — mondá az Igazság-angyal. Épen litania végződött, a hívek kijöttek, a pap pedig bement az öltözőbe. Vándoraink le akartak telepedni, hogy ott töltsék az éjtszakát, de a sekrestyés végre kikergette őket. Így tovább kell indulniok szállást keresni. Szegényház, árvaház mind bezárva s egy fillér sincs a zsebökben.

Pénz! — így fakad ki az Igazság végtére —

Miféle gazember talált itt ki téged?

Mig közös vagyon volt a föld nagy tekéje

Nem tehette egyik a másét zsebére,

Pénzzé aprózták hát a testvériséget.

Végre találkoznak Vitéz Antal urammal, a kivel az igazságügyi palotában ismerkedtek meg. Ez egy csizmadia, a kit a munkások nagy bölcsnek tartanak s úgy látszik igazgatójok, de igen rossz körülmények között él. Nincs egyebe, mint egy kibérlett ágya; oda hívja vándorainkat, az ágyban az özvegy asszony kinyugodhatja

magát gyermekeivel s ők reggelig elbeszélgethetnek. Azonban a házhoz érve, a házmester tudtára adja az ágyra járónak, hogy a házi úr másnak adta ki helyét s a míg a hátralék bért meg nem fizeti, holmija zálogban marad. Itt sem találhatva szállást, tovább mennek s egyik orpheumba térnek be. Az Igazság-angyal megbotráncozva, keményen megleckézi a vigadókat. Erre csakhamar zavar támad s vándorainkat innen is kivetik. Az Igazság-angyal felsír s így kiált föl: Jerünk a királyhoz.

De hogy az Igazság-angyal mit igazított a királylyal, nem tudjuk meg, itt végkép megszakad pályája s a szerző bennünket visszavezet az égbe, hol azalatt nagy rendetlenség történt. Ugyanis a főangyal nem levén otthon, a kis angyalok az Úr szőlőjében mind Noéra esnek, hogy adjon egy veder bort a belső pinczéből. Noé ad nekik, erre összecsődülnek a profeták, szentek s van nagy dinomdánom és táncz. A nagy zajra fölébred az alvó Isten, csodálkozik a rendetlenségen, de mégis természetesnek tartja, mert nincs otthon a főangyal, a ki rendet tart. Aztán lenéz a földre is megtudni, hogy mit csinál főangyala.

Szeme visszahökölt, szinte elfehéřült.

Szőrnyűség is volt az, mit oda lenn látott

Épen akasztották szegény Igazságot.

Ime Gárdonyi úr legendája, mely oly szigorúan bírál meg eget és földet. Nem ártott, sőt illetet volna, hogy ily szigorúan bírálja meg költeményét is, mielőtt kinyomatja, Akkor észrevette volna, hogy ily komoly tárgyhöz nem illik oly tréfás, sőt léha befejezés, minő az égi lakoma, mely különben sincs szerves kapcsolatban az egészszel. Észrevette volna, hogy a keresztyén hagyományok szerint, nemcsak egy főangyal van az égben, hanem több, s ha egyik a földre száll, van a ki pótolja. Észrevette volna, hogyha a főangyal ki tud szabadítani egy rabot fényes nappal a törvényszéki teremben, a csendőřök szuronyai közül, az magát sem engedi elfogatni s az akasztófától is könnyen megszabadulhat. Észrevette volna, hogy megkezdeni egy elbeszélést s épen ott szakítani meg, a hol a legérdekesebb bonyodalom kezdődnék s a katasztrófát előidézni minden előzmény nélkül, az elbeszélő költészet természetével, lényegével, hatásával a legnagyobb ellenkezésben van. Észrevette volna, hogy egy pár kierőszakolt jelenettel nem lehet megvilágítani a társadalom legfontosabb kérdéseit s hogy midőn a vagyó-

nosak könyörületét akarjuk felkelteni, nem izgathatunk a vagyton ellen. Észrevehette volna, hogy ily tárgy csak az emberszeretet erkölcsi mély érzésével fogható föl, még satira alakjában is, nem pedig léhaskodó szenvelgéssel.

Mindezt nem vizsgálta a szerző. Úgy látszik, nem tartotta bírálatra érdemesnek költeményét. Mi sem bíráljuk hát részlete-sebben. —i.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. Jön a hajnal. Regény. (Athenæum olvasó-tára. V. évf. 20.) Buda-Pest, 1897. Athenæum (8-r. 169 l.) 50 kr.

B. J. Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harcának katonai története. I. köt. A téli hadjárat. 5 csatavázlattal. II. köt. A tavaszi hadjárat. 4 csatavázlattal. Buda-Pest, 1897. Grill K. (8-r. VII, 399. ; 172 l.) 6 frt 50 kr.

Didon P. A tudomány Isten nélkül. Ford. Somogyi Aladár dr. 3. kiad. Buda-Pest, 1897. Szüts és tsa. (8-r. 277 l.) 2 frt.

Dombi Lajos. Versek. Gyula, 1897. Dobay J. (8-r. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Emödy József. Mit tegyünk? Magyar agrárpolitika, az igazi. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 69 l.) 80 kr.

Herczeg Ferencz. A Gyurkovics-leányok. 14-dik ezer. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (16-r. 214 l.) 1 frt 50 kr.

Hertzka Tiwadar. Az emberi gazdaság problémái. I. kötet. A javak termelésének a problémája. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 392 l.) 3 frt 60 kr.

Hollósy István dr. Az egyenes adók fokozatos megszüntetése és a pénzjegyek használatának megadóztatása. Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel O. (8-r. 69 l.) 50 kr.

Istvánffy Gyula. A matyó nép élete. Liptó-Sz.-Miklós, 1897. Löw M. (8-r. 130 l.) 1 frt.

Jósika Miklós regényei. Új olcsó kiadás. 99—100 füzet. A mi késik, nem mulik. 2. kiad. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (16-r. 296 l.) 1 forint.

Kandra Kabos. Magyar mythologia. Kiadja Pásztor Bertalan. Eger, 1897. (8-r. XXXII, 532 l.) 3 frt.

Kornai István. A jövő. Költemények. Buda-Pest, 1897. Pfeifer F. (K. 8-r. 136 l.) 1 frt.

Lakatos Károly. Természeti és vadászképek. Szeged, 1897. Endrényi J. (8-r. 225 l.) 2 frt.

Lampérth Géza. Első könyvem. Hazafias és egyéb költemények. Beöthy Zsolt előszavával. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (16-r. 168 l.) 1 frt 50 kr.

Lányi Bertalan. A bányajog alapelvei, tekintettel a bányajogi kodificatio föladataira. Buda-Pest, 1897. Grill K. (K. 8-r. XV, 362 l.) 4 frt. 20 kr.

Lasitsz Pál. A bélyeg és illetékek iránti törvények és szabályok magyarázata. A hivatalos összeállítás szakaszai- és tételeihez. 3. átdolg. kiadás. Buda-Pest, 1897. Grill K. (8-r. 640 l.) 3 frt 50 kr.

Molnár István. A szőlőművelés és borászat kézikönyve. 3. bőv. kiadás. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. XI, 513 l.) 4 frt.

Molnár Samu dr. Az ó-kori görögök politikai irodalma Platon előtt. Buda-Pest, 1897. (8-r. 80 l.) 80 kr.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (16-r.)

376. szám. *Mathews K. Pry Pál* megházasodott. Bohózat 1 felv. Angolból ford. Mihály József. (90 l.) 20 kr.

377. szám. *Lánczy Gyula.* A magyarság az Árpádok korában. Tört. tanulmány. (104 l.) 20 kr.

378. szám. *Thackeray M. W.* Esmond Henrik, Anna királynő ő felsége ezredesének önéletrajza. Regény. Angolból ford. Szász Károly és Szász Béla. I. köt. (405 l.) 60 kr.

379. szám. u. a. II. köt. (358 l.) 60 kr.

380. szám. *Macaulay T. B.* Johnson Samuel. Angolból ford. Aszalay Gyula (58 l.) 10 kr.

381. szám. *Szász Károly.* Madártávlathól (77 l.) 20 kr.

Pongrácz Lajos. Mult időkből. (Elbeszélések.) Buda-Pest, 1897. Ifj. Nagel O. (8-r. 89 l.) 50 kr.

Ráth György. Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon. Buda-Pest, 1897. Eggenberger (4-r. 42 l.) 1 frt 20 kr.

Sebestyén Gyula. A székelyek neve és eredete. Buda-Pest, 1897. Ranschburg. (8-r. 100 l.) 50 kr.

Sichermann Bernát. Az osztrák cheque-törvényjavaslatról. Buda-Pest, 1897. Pfeifer F. (8-r. 32 l.) 20 kr.

Szántó Kálmán. Alkonyat. Regény. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 170 l.) 1 frt 20 kr.

Tóth Béla. Úttalanúl. Hátrahagyott versek. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 125 l.) 1 frt 50. kr.

Törvényjavaslat a városokról. Előadói terveket Perczel Dezső kir. belügyminiszter megbízásából készítette dr. Faschó-Moys Sándor. Buda-Pest, 1897. Kilián Fr. (8-r. 106 l.) 80 kr.

Zámolyi V. Mihály. Koldusvilág. Humoros korrajz. Esztergom, 1897. Buzárovits. (8-r. 88 l.) 50 kr.

Zichy Jenő. Kaukázusi és közép-ázsiai utazásai. A magyar faj vándorlása. Írta Zichy Jenő gróf. A gyűjtemények leírása. Írták dr. Jankó János és Pósta Béla. 2 kötet. Buda-Pest, 1897. Ranschburg G. (4-r. 613 l.) 10 frt.

Zsilinszky Mihály. A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. IV. kötet. 1687—1712. Buda-Pest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. X, 441 l.) 3 frt.

AZ EGYETEMEK ÉS A TÁRSADALOM.*)

A népek kulturáját nemcsak társadalmi fejlődöttségökből és azon intézményekből ismerjük föl, melyek e fejlettségnek kimagasló határkövei, hanem még inkább azon fogékonyságból, melylyel az emberi szellem előkelő alkotásai a nép köztudatában gyökeret verni képesek.

Az intézmények önmagokban nem mindig tükrözik vissza hiven a kulturális állapotot. Mert egyes kiváló egyéniségek — megelőzve századukat, — a viszonyok által nekik adott erős befolyás révén, maradandó nyomokat hagyhatnak hátra, a nélkül, hogy saját kortársaik őket megértették, avagy az általok teremtett intézmények szükségességét átérezték volna.

A kulturális haladottság igazi mutatója mindenkor csak az a tehetség marad, melylyel a társadalom összessége az elébe táruló szellemi munka gyümölcseit fölismerni, élvezni és értékesíteni tudja.

Az emberiség művelődésének folyamatában a szellem vívmányainak köztudatba való olvadása állandó emelkedést mutat. Ez emelkedés a természet erőinek fölismerésével egyenes arányban áll. Mentől nagyobb és általánosabb elismerésre talált a természetről szerzett tudás, annál magasabb színvonalra hágott a népek kulturája is. És e kihatás nemcsak a szó szoros értelmében vett természettudományokra, mint a gazdaság, a kereskedelem, az ipar egyenes fejlesztőire szorított, hanem kiterjedt a vallásra, a philosophiára, a jogra, a szépművészetre egyaránt.

*) A kolozsvári Ferencz-József-egyetem orvostudományi karának megbízásából a II. országos és egyetemi tanügyi kongresszuson tartott előadás.

Ma már mindezeknek kölcsönös egymásrahatása a műveltséghez nélkülözhetetlen valami. És a nemzetek kulturális színvonalát főleg az állapítja meg, vajon benne a tudományok s ezekkel kapcsolatos testi meg lelki tökéletességek értéke minő elismerésre talál.

Az oktatás gerincze a kulturának. A minő mértékben átmegy az ezeket fejlesztő intézmények fontosságának és szükségességének tudata a nép vérébe, annál magasabb egy-szersmind a mondott kulturális tényezők tekintélye és befolyása a társadalmi szerveződés folytonos munkája közepett.

A tudomány, a tudás, az ebből fakadt érzelmek sora ma, midőn a nyers erők hatalma mindjobban háttérbe szorul, az állam legfőbb erőforrása, mely annál gazdagabban bugyog, minél több tekintélyben részesíti azt a köztudat és minél jobban ápolja a társadalom. Minthogy pedig a kultúra a felsőbb néprétegekből száll alá az alsóbbakba, az állam ez erőforrása a tudományos kutatás, oktatás és nevelés legmagasabb pol-czaiban keresendő.

A magyar társadalom, bár birlalja a modern állam szervezetét, bár átültette magába a művelt népek intézményeit, — sajnos! — még elég távol áll azon kulturális színvonaltól, a melyen az ezredik év küszöbén állania kellene.

Műveltségünk — őszinte vallomást téve — egyoldalú, mivel a nagyon is sokszor kedvezőtlennek vált viszonyok következtében a szellemi érlelődés talaja csak egyes irányokban készítettett elő. És ma is megérezzük még ez egyoldalúságnak következményeit. — Hiába vannak például közegészségi törvényeink, azok nagyobbára végrehajthatatlanok, mert fél tőlök a nép és oktan zaklatást lát bennök. Hiába van iparunk, az némely ágában virágzóvá alig lehet, míg a nagy tömegnek megfelelő igényei nincsenek. Hiába van művészetünk, az kegyelemkenyéren él, mivel nincsen elég emberünk, ki megérthetné s méltathatná azt. Hiába vannak egyetemeink, azok kizárólag a szakoktatás tényezői maradnak, de a társadalom lelki emelkedésére kellő befolyással nincsenek, hiszen a közvélemény semmibe sem veszi a tudományos kutatást és a szaknevelés iparának, keresetének tekinti a tudománynak szentelt munkálkodást. Hiába vannak lángeszű, fenköltlelkű nagyjaink, azok általános műveltséget teremteni nem bírnak, mert szellemök át nem hathatja azt a tömeget, mely —

vérre vált meggyőződés hiányában — csupán jelszavak után indul.

Pedig társadalmunk, mindezek ellenére, máris érett arra, hogy a kultura e bástyái, ez oltárai, e szószólói és bajnokai előtt meghajoljon. Népünk igaz vallásossága, erős szabadságszeretete, kifejlett jogérzete és tagadhatatlanul kitartó politikai ereje fényes bizonyíték a mellett, hogy az ezer esztendő alatt eszmék a köztudatban nálunk is megértek, — talán jobban mint másutt, — mely eszmék lelket adtak egyeseknek és életet egész intézményeknek.

Ha ezen, ennyire kulturképesnek mutatkozó társadalom valamely ügyet igazán fölkarol, számíthatunk rá, hogy azt egyuttal szívbeli ügyévé is teszi. Várható tehát, hogy a mi társadalmunkban is sikerrel lesz keresztülvihető mindaz, a minek helyes tudatára ébredt föl a nemzetünk. Bizton remélhető, hogy a nemzet közvéleménye hangosan fogja követelni azt, a minek szükségességéről meggyőződött, ha a szerzett meggyőződés gyökeret vert a nép érzéseiben. A közvélemény ily általános résztvevése minden jó eszme megfogalmazásának első kelléke. A mely ügy a társadalmat általános mozgalomra nem lelkesíti, az halvaszületett marad. És a mely eszme a közvélemény visszhangjával nem találkozik, az — ha a legjobb volna is — áldásos életre virulni nem tud soha.

Ha a tudás a társadalmi lét legfőbb erőforrása, szükséges, hogy a tudományok számára a nemzet kulturális fejlődésében és socialis szerveződésében az azokat megillető szerep biztosíttassék. Kíváncsok, hogy a tudományos kutatásba helyezett remény, a tudományok szerelte ismeretek igazságában való hit, a tudományos erő tekintélyében sűtkérező bizalom a közvélemény vezérlő eszméjévé váljék. Nemzetünk társadalmának magáévá kell tennie azon reformok szellemét, melyeknek e téren többé késedelmeskedniök nem szabad. Mindnyájunk összességét át kell hatnia azon tudatnak, hogy a népek küzdelmében elpusztul az a nemzet, mely a tudományok adta kincsek birlalása után nem törekszik.

Már pedig e tudat közkinccsé még nem érett meg minálunk. Társadalmunk legtöbb rétege nélkülözi azt a benső meggyőződést, mely ehhez szükséges volna. Oktatásunk, nevelésünk, közigazgatásunk, közgazdaságunk, sőt véderőnk mos-

tani rendszere nem is alkalmas arra, hogy ilyen eszmék kicsirázására jussanak.

Nézzük csak futólag a viszonyokat.

A közigazgatás egész vonalán a társadalom két táborba oszlik. A magánfél a hivatalnokkal, az alárendelt a följebbvalóval áll szemben. A kettő közötti kapocs inkább ellenséges, mintsem barátságos természetű, és a hivatalos érintkezésem túl nem terjed. A mint egymással végeztek, megszűnt közöttök minden kötelék. És kérdem — elképzelhető-e az, hogy a közigazgatásbeli tények szükségességének érzete, a mennyiben azt fáradsággal szerzett tudás alapítá meg, kiirthatatlanná válják a közönség lelkében ott, a hol ily merev és tényleg sokszor a zaklatás formáját magára öltő viszony létezik? Példá reá az a sajátságos tapasztalat, mely szerint az alsóbb néposztályok körében a legkevesebben tudják vajon miért fizetnek adót. De még ha tudják is, azt az urak részéről reájok rótt igazságtalan tehernek tekintik. E teher alól lehetőleg kibujni igyekeznek és lelkifurdalás nélkül örülnek rajta, ha a társadalom érdekét kijátszhatták valahogy. És ebben a magasabb osztályok is hiven utánozzák őket, jeléül annak, hogy a társadalmi rendnek alapját képező erkölcsérzék közvagyonná még nem lett e rétegekben sem mindenütt. Ugyanez áll a többi közteher majd mindegyikéről is. Czélszerűségöknek és szükségességöknek érzete a köztudatba át nem szívárgott. Nem mintha a nép értelme ahhoz kevés volna, hanem az állam és a polgár közti rideg viszony fönnállása miatt. Ez áldatlan viszonyból, mely a társadalom nagy tömegének jogérzetét meghamisítja, mely a jog és kötelesség tekintetében tévedésbe ejti a közönséget, e viszonyból képződött azon állam-bontó törekvések melegágya, melyben az anarchismus, a nihilismus tanai mindjobban megérnek.

Hasonló visszás fölfogásokat lelhetni a véderőre vonatkozólag. A nép jó része tisztán nem tudja miért és kinek szolgál fegyver alatt. Béke idejében alig sejti a fegyverforgatás igazi czélját és hasznát. És ha igen — nézete szerint — kénytelen nyűgöt vállal, a melytől szabadulni igyekszik s a melyben, mert kell, kedvetlenül testével adózik. Itt is a parancs és engedelmisség kritikát nem tűró ellentéte az, mely a közérületbe átmenni nem engedi a honvédelem lelkesítő tudatát. Helyette a parancsoló és engedelmeskedő fél kölcsönös

ellenszenve támad a militarizmusnak minden kinövésével egyetemben. Hiszen régen elismert tétel az, hogy a hatalom birtoka és az azzal való visszaélés épen oly viszonyban van egymással, mint az ok az okozattal. És jaj annak az országnak, melyben az e visszaélések nyügét lerázni iparkodó fél lelkében a revolutionizmusnak eszméi megszülemlenek.

Nem jobbak a viszonyok az államgazdaság keretében sem. Fogalma sincs a közönség kiterjedt rétegeinek arról, hogy például mikor módosít a saját magatartásával valamit lényegesen a gazdasági viszonyokon, avagy mit céloz az állam egyik-másik gazdasági politikájával. Ellenséges szándéknak veszi, ha ma olcsóbb a búza és holnap drágább a cukor. Rosszakarátú támadásnak itéli, ha esik a munka bére vagy munka épenséggel nem találkozik. És merőben tudatlan abban, hogy gyakran önmaga okozza egy-egy keresetág elhervadását, mialatt egy másiknak fölvirágozását idézte elő. — Itt is szemünkbe ötlík a nagy ellentét, mely a munka és a tőke, az elnyomott és az elnyomó között képződött. Az ellentét csatasorba állítja őket egymás ellen, hol a vesztes, hol a nyertes fél tisztátalan, erkölesrontó érzetét keltvén föl bennök. E viszony szálaiból rakódik össze az a fészek, a melyben a socialista eszmék kiköltetnek.

Ugyanez ismétlődik társadalmi gépezetünk majd minden részében. — Följebbvalója elé lép mindenütt az alárendelt, akár a bíróságnál várjon ítéletet a bűntevő, akár jogorvoslatot keressen ugyanott a szegény ember, akár a kórházban kérjen ápolást a beteg, akár az iskolában szükségeljen oktatást a tanuló. Nem a szülő és gyermek, nem a védő és védencz, nem a segítő és segélyre szorult, nem a vezető és vezérlendő viszonya jut nyilvánulásra, hanem az esetek legnagyobb számában a hivatalos functionárius a magánféllel végezi paragraphus előírta köteleességét. A hivatalos merevségből kifolyólag aztán társadalmi érintkezéseikben a legritkábban érvényesül a cselekvő vagy szenvedő egyéniség maga, azaz a személy; hanem majd kizárólag a tett, az anyag, az eredmény minősége és mennyisége marad mértékadó.

Közüktatásügyünk terén is ez általános bajjal találkozunk. A tanár és tanítvány legtöbbször mint följebbvaló és alárendelt érintkezik. Egymással való foglalkozásuk rendszerint a hivatalos időn túl, a kiszabott tananyag keretén kívül

nem terjed. Azért egyik a másikra az épen megkövetelt functio befejezése után hatást nem gyakorol. Az előírt munka jól-rosszul való kölcsönös elintézése után egymás számára többé nem léteznek. — És mi ennek a természetes következménye? Az, hogy valamint a bűnöst a legritkább esetben javítja meg az átszenvedett büntetés, mert egyedül a tette büntetetté meg és nem a személye; hogy valamint a jogvédelmet követelő fél nem nyugszik meg egyhamar a paragraphus szerinti ítéletbe, melyben nem bizik, mert tulajdonképen nem neki szolgáltatott az igazság, hanem a paragraphusnak; hogy valamint a fölgögyult beteget sem igen inti más életmódra a baj átszenvedése, melyet nem is orvosi beavatkozásra meggyógyultnak hisz, mivel nem az ő személyisége részesült orvoslásban, hanem csupán a betegsége: épen oly ritkán mutat hálát és elismerést a tanítvány a tanítóval szemben, mert az élet küzdelmeiben tapasztalása szerint csak az önmaga szerezte erőre támaszkodhatik és az iskolában elsajátított módszeres tudásnak egyenes hasznát az életben soha nem látja. Nem láthatja pedig azért, mivel nem a személyisége neveltetett tudásra, hanem ő neki kellett az időt, erőt fecsérő és kedvet rontó tananyaghoz alkalmazkodnia. — Bekövetkezik tehát itt is a kikerülhetetlen ellentét, mely a proletariatus és excentricismus szaporodó számában az egyéniség harcát a conventionális szűk formák és schablonok ellen tárja elének.

Annyi bizonyos, hogy valamennyi most fölsorolt és ezenkívül sűrűn előforduló társadalmi ellentétnek legilletékesebb ellensúlyát a helyes, a czélszerű oktatás és nevelés képezi.

A nevelő oktatás a nemzeti kulturának legdúsabban tápláló csatornája. Tápláló erejének föntartása az állam életérdeke. Tápláló hatása attól függ, hogy minden ágában, de különösen annak fő törzsében — a felső iskolákban — minő társadalmi befolyásra vergődik. Befolyásának mekkoraságát pedig saját suggestiók ereje, erkölcsi értéke és tekintélyének hatalma szabja meg. Hasonlít ebben a vallás szerepe tekintély befolyásához. A vallás tételei valóban mélyen és tartósan vésődtek a népek szíveibe. És miért? Mert annak őrei nem szorítkoztak kizárólagosan a vallásos functio körében való érintkezésre, hanem azon túl is a népek oktatói, bírái, vezetői, vigasztalói, tanácsadói és segítői maradtak szüntelen.

Az ehhez hasonló szerepléstől az oktatás és nevelés hivatalos tényezői, kivált a felső iskolákban, nálunk nagyrészt el vannak zárva. A míg más művelt népeknél a tudományok és művészetek fejlődése eltörölhetetlen bélyegeket nyom az egész társadalomra, addig nálunk ennek nyomát alig észlelhetjük. És viszont a míg másutt a tudományos problémák megoldásán fáradozóknak a társadalom nyújtja a szükséges segítséget: addig nálunk a közönség szánó mosolygással vállat von a neki hiúnak tetsző törekvésekre. Szomorú ténynek mondható, de igaz, hogy hazánkban a tudomány és műveltség góczpontjai, a nemzet szellemi tőkéjének gyarapítására hivatott testületek mellőzést találnak legtöbbször ott, a hol közbenjárásuk tette, szavoknak súlya az államszerveződés nagy munkájában a társadalom fejlődésére nyomást kellene hogy gyakoroljon. Megfordítva e tudományos testületek magok is sokszor szem előtt tévesztik a nagy közönség érdekeit s azért szintén útját állják a kölcsönös egymásrahatás termékenyítő befolyásának.

E viszonyosság akadály, nem tekintve a szóban forgó testületek indokolatlan félrevonulását, valamint nem tekintve az egyéni érdekeknek olykor talán túlságos mértékben való előtérbe nyomulását, mely mindkettő szintén hátrányosan szerepel: főleg abban áll, hogy szervezetök hiányossága megfosztja őket a kihatás tulajdonképeni eszközeitől. Nevezetesen megállapítható ez a tudományművelés emporiumairól, az egyetemekről.

A míg látjuk, hogy ügyvédi kamarák, gazdasági társulatok, kereskedelmi s iparos testületek hangosan és nyilvánosan emelik föl szavokat, valahányszor őket érdeklő országos kérdések kerülnek napirendre: addig az egyetemek folytonos némaságra kárhoztatvák, bárha a társadalmi rendnek még oly nagyszabású s őket érintő átalakulásai menjenek is végbe. Autonomiájok ellenére előlük jóformán elzáródik a nyilvános testületi felszólalás útja. Szervezetök mindenkor csupán a hivatalos útra tereli őket. Ügyeiknek nyilvános szellőztetése a hivatalos titok megsértésével egyenlő. — A nyilvános érvesülés versenyében pedig félretolatlak mindazok, a kik kellő időben föllépni nem tudnak. A megszólamlás jó ügyben határozottsággal és helyes nyomatékkl, biztosítja a közvélemény részéről a meghallgattatást. És tudjuk, hogy a mely

eszme a közvélemény fegyvereire támaszkodhatik, az végre kiostromolja magának a győzedelmet is.

Valóban az egyetemek hivatása nemcsak a tudományok terjesztése és fejlesztése, hanem ezenfölül a közművelődés emelése is. Ebbeli hivatásoknak csak úgy felelhetnek meg, ha a társadalom összességére állandó befolyást gyakorolni képesek. E befolyást manapság merően nélkülözik, mert — mint már hangsúlyoztam — egyrészt a kifelé való hatás szervei fölött nem rendelkeznek, másrészt a társadalommal életető szerves kapcsolatban nincsenek.

Visszás dolog mindenesetre, hogy a haza tudományos világának legmagasabb polczai a társadalom ethikai és államalkotó fejlődésére semmi befolyást sem gyakorolnak. A tudományos élet központjait, a művelődés legfőbb tényezőit kétségen kívül megilleti, az ingerentia teljes szabadságán kívül, a társadalomszervezés tényeiben a kellő résztvevés. Ezt különben beismerte már 1848. évi márczius hó 19-én az egyetemi ifjuság, a midőn Pozsonyban az egyetem emancipációját, kormányának szabadelvű szervezését és országgyűlési képviseltetését kérvényezte. Az akkori igazságügyminiszter az ifjuságnak azt válaszolta, hogy: «a petitio pontjai lelkébe vannak írva és régi óhajtasait tolmácsolják». Igaz ugyan, hogy e petitionált reformok mai alkotmányunk keretébe már nem illenek egészen bele; de magokba zárják a felsőbb oktatás törvényileg való rendezésének most is fönnálló óhaját és szükségét.

Az egyetem ethikus kifeléhatásának további akadályát azon mindnagyobb hullámokat verő áramlat képezi, mely az egyetem szabadságait megnyirbálva azt egyszerű szakiskolává kívánja sülyeszteni. — Elismerendő tény, hogy a gyakorlati tanítás céljait tekintve a szakiskola előnyt nyújt a tanszabadságát védő egyetemmel szemben. Az ilyenek fölállítása ellen nem is lehet kifogásunk. A meddig azonban azokat csak az egyetemek és azok tanszabadsága rovására léptethetjük életbe, addig az általok elérhető haszon csakis látszólagos, csupa drill, az ily módon okozott kulturális kár pedig helyrehozhatatlan leszen.

Hiszen egyetemeinknek a tudományok fejlesztésén és a közművelődés előbbrevitelén kívül még egy harmadik és pedig nagyfontosságú föladata van, tudniillik: eszmények teremtése és

terjesztése. — A magasabb kulturára törekvő emberre nem elég, ha csak ismereteit gyarapítja és ítélőerejét kiképezi. Szükséges még, hogy kedélyvilágába is magasztosabb érzelmeket oltson bele, azaz szükséges, hogy erkölceivel elválaszthatatlanul összeforrott eszményei legyenek.

Felső iskoláink tanrendszere e tekintetben hovatovább elsilányul és a nemesebb eszményeket kebeléből kiküszöböli. Ifjaink összes munkája a hosszú tanfolyamok alatt már ma sem egvéb, mint a vizsgálatokra való folytonos készülődés. Magasabb eszményeik az egyetemen belül csak kivételesen vannak, mert ezek megszerzésére ott alkalom nem nyílik. A tanulás száraz munkája fölemésztí összes erejüket. Kizárólag a kenyérkereset törekvései töltik el szíveiket. Az erkölcs érzései és az eszmény képzetek számára sem idő, sem hely nem kínálkozik. Pedig mindenütt ott, a hol a felső iskolákból kikerülő ifjak, mint a magasabb osztályok tízezreinek toborzottjai, erkölcsöket és eszményeket nem hoznak magokkal az élet színpadára: ott elveszti fokonként az egész társadalom a nemes eszmék és fenkölt érzelmek iránti fogékonyságát. Tényleg mindenütt az életben azon eszméket látjuk vezérszerephez jutni, melyek az illető nemzedék lelkében a serdülő korban fogamzóttak meg.

A tudományok művelőinek kötelessége a népek számára erkölcsöket föntartani és eszményeket teremteni. A mely nemzet elejti ezeket, az elveszti legjobb fegyvereit, az elgyöngül s elpusztul, mert félrelöketik a népek életküzdelmében. Az eszmények hanyatlásának következményeit máris észlelhetjük egyrészt az utilitarismus és opportunismus ijesztő mértékű elterjedésében, másrészt azon közönyben, melylyel hazánk közvéleménye a tanügy, a nevelésügy, de még inkább a tudományok iránt viselkedik. — Mennyire fölvirágozhatnának egyetemeink, ha továbbfejlesztésökben — lelkesítő eszmények láttára — az ország polgárainak rokonszenve, jóakarata, részvéte és segítéje kísérné azokat.

A közvéleményre való hatás eszközeinek hiányán és az ethikus befolyás nélkülözésén kívül még akad tényező, mely az egyetemek és a társadalom közti termékeny érintkezésnek erős gátat vet. S ez az erők megosztása elvének túlzásig vitt alkalmazása által aláásott tekintély.

Azon tekintély, mely az oklevéladás erkölcsi jogában

körülsugározta egyetemeinket, füstbe ment abban a pillanatban, a melyben az oklevél megszerzésének formalitásaihoz odatolakodott az ellenőrző kormánybiztos jelenléte. Nem tekintve azt, hogy ez ellenőrzés sérti az egyetemek ősi autonómiáját, káros hatása főleg azon bizalmatlanságban nyilvánul, mely e tudományos testületek működését a kormány útján s a közönség szemeláttára kíséri. A kormánybiztosság intézményének csak akkor volna értelme, ha az egyetemek az államtól független, működésökben teljesen szabad, vizsgatárgyaik s anyaguk megállapításában önálló testületek volnának. Jobb ellenőrzést a szigorlatokon, mint a minőt a nyilvánosság nyújt, a kormánybiztos sem gyakorolhat. A fölösleges ellenőrzés pedig az egyetemek tekintélyét csorbitja meg. Alig várható a közvélemény bizalma oly állami intézményekkel szemben, melyek a hivatalos közönség bizalmát sem képesek kinyerni. — Az állam ellenőrző felügyelete csak ott szükséges, — mint a népiskolákban, középiskolákban, tanárképző-intézetekben, — a hol a politikai érdek az egységes nemzeti állam megteremtésében sikereket remél. A felső iskolákban a nevelésnek ezen céljától már lekéstünk. A tudomány nem tűri a nationalis-mus békóit. Ne veszélyeztessük tehát oltárainak szent tüzét a tudományok államilag való ellenőrzésének nevetségessége által.

A tekintélyt aláásó intézkedések sorában szerepel továbbá az az újabb irány is, mely a doktorságra ünnepélyesen fölvavatott egyéntől az államszolgálat specialis céljaira külön vizsgákat utólag kíván. Avagy talán több tudományt igényel például az iskolaorvos, a törvényszéki orvos a tiszti-orvos működése, mint a mennyi az összes orvostudományok doktorsága fokának kiérdemlésére szükséges? Ez irány következményeiben immoralisnak mondható. Egyrészt a kisebb qualificatiót elébe teszi a nagyobbiknak, másrészt bizalmatlanságot mutat, melyet az állam bal keze a jobb kéz tetteivel szemben árul el. Egyik fölülbirálja s elégtelennek vallja a másiknak a működését. Sőt nem törődve a közérdekkel, a két kéz egyenesen egymás kárára is dolgozik. A kár nemcsak abban rejlik, hogy például más kéz igazítja az állategészségügyet, más az iskolaorvosi ügyet, más a tiszti orvosi ügyet, más a törvényszéki orvosi ügyet és ismét más vagy senkisé az ápolói ügyet, e mellett egyik sem törődve a másiknak a

dolgával; hanem a kár még inkább abban nyilvánul, hogy ezen az úton továbbhaladva a doktori diploma értéke fokozatosan devalválódik. Maholnap ezeken kívül külön katonai-orvosi, gyár-orvosi, vasut-orvosi, színház-orvosi, stb. diplomákra is rászorul majd az orvosdoktor és az egyetem főlavató actusa valóban csak az érettségi bizonyítvánnyal egyenértékű lesz. Ezzel együtt természetesen súlyát veszti — a társadalom és a közigazgatás keretén belül — a tudományos szakszerű tanács értéke is. A vállvetett együttműködés pedig épenséggel lehetetlenné tétetik. Világosan szembeötlik a társadalom ebbeli károsodása — az előbbi példánál maradva — az orvostanárok succrescentiája kérdésében. Az egyik intézmény elvonni iparkodik a rokon másiktól a meglevő tanerőket, a helyett, hogy egy a szakerők kiképezését czélozó intézmény egységes szervezésével karöltve oldanak meg a közös bajt.

Így van ez — sajnos! — más téren is. A tekintély rohamos sülyedését fokozzák e mellett még egyéb félszeg, mert egyoldalú érdekeket kielégíteni iparkodó intézkedések. Ezek, mint az önkénteseknek és theologusoknak adott kedvezmények, a köteles tanfolyam megrövidítése, az előirt óraszám csökkentése, a leczkelátogatás elengedése, a szigorlati határidő korábbra tétele, stb. kivétel nélkül a diploma devalvatiójának egy nemét képezik. Általok a tanítás és tanulás czéljai határozottan kárt szenvednek, az ifjúság erkölce és jogérzése megmértelyeztetik és az egyetem tekintélye erősen megcsorbul.

Mindezekben — hézagosan bár — föltárni iparkodtam azon okokat, melyek az egyetemek és a társadalom közti termékeny érintkezést szükségessé teszik, valamint azon körülményeket, melyek ez érintkezés sikerének útját állják most. Rámutattam az akadályok legfőbbjeire, melyek a nemzet kulturális emelkedését megnehezítik. Joggal várja tőlem most a tisztelt szakülés, hogy a bajok orvoslására nézve javaslatokat tegyek.

Czélravezető, minden tekintetben kielégítő eszközök azonban — szerény véleményem szerint — ma e téren rendelkezésünkre még nem állanak. Gyors sikerrel kecsegtető ilyen irányú javaslatok tehát nem is adhatók. Mindazonáltal kétségtelennek jelezhető már most is annyi, hogy ha az egyete-

mek, illetve a felső iskolák számára nagyobb hatáskört óhajtunk teremteni a társadalmi szerveződés munkájában; ha a tudomány góczpontjai részére biztosítani akarjuk a magasabb eszmények és a nemesebb erkölcsök művelhetése terét; ha a tudománynak meg kívánjuk szerezni azt a tekintélyt, a melynek segédelmével megvalósíthatja kulturális missióját: első sorban el kell hintenünk ez óhajainknak és kívánságainknak eszméjét a közvélemény talajába és meg kell engednünk, hogy az ott gyökeret verjen mélyen, kiirthatatlanul. Csak ha ezt elértük, nézhetünk szét azon eszközök után, mely eszközök a további küzdelemben támaszaink lehetnek.

Célunk elérése nehéz, hosszú időt kíván és egyesek még oly lankadatlan buzgalma által el nem érhető. Ki kell szórunk az eszméket a társadalom minden rétegébe és időt kell nekik hagynunk arra, hogy az egész nemzet köztudatában igaz érzelmekké érjenek. Nem szabad visszariadnunk azon reactiótól sem, melyet az eszmék fölvilanása eleintén szükségképen föl fog idézni. Tömörítenünk kell összes erőnket az ügy érdekében, testületileg, rendileg lépven a küzdőtérre. Eredményt csak akkor fogunk fölmutatni, ha a felső oktatás reformjait a közvélemény maga követelendi egykor erőlyesen.

A szabadelvűség hazánknak éltető és boldogító szelme. Azon reményben, hogy e genius sugallata következtében nemzeti társadalmunk törekvéseinknek segítője leszen; hogy termékeny egymásrahatásuk folyamán egymáshoz közelednek a kultura, a haladás, a hatalom legfőbb tényezői, — a tudomány és a közvélemény: bizvást remélhetjük azt is, hogy az úttörésnek n. a megejtendő első lépései a millennáris mozgalmaknak kiemelkedő mozzanataivá válnak idővel.

Tegyük meg hát ez alkalommal a kezdés első lépéseit!

Mondja ki a szakosztály, hogy az egyetemek, illetve felső iskolák és a társadalom közti érintkezés termékenyítése céljából, valamint a nemzeti kultura emelése végett:

1. Az egyetemek autonom szervezete, azok nemcsak tudományos, hanem egyuttal kulturális missiójának szemeltartása mellett, törvény útján rendezendő.

2. Az egyetemi oktatás és nevelés rendszere akként módosítandó, hogy az eszmények és erkölcsök művelése kellő tért nyerjen benne.

3. Az egyetemek tekintélye, azok tudományos, ethikus, eszményi és társadalomszervező hivatásának megfelelőleg, emelendő és megóvandó.

4. Az egyetemek, illetőleg a főiskolák — a kimondott célok elérhetése végett — szövetségre lépnek egymással és ez okból közös előkészítő, később állandó bizottságot küldenek ki. E bizottság a társadalom érdeklődésének fölhívására, a célhoz vezető utak s módok kijelölésére, valamint az eszmék terjesztésére vállalkozik.

LECHNER KÁROLY.

A KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁRÓL.

Második közlemény. *)

II.

A katolikus egyház helyzete az erdélyi fejedelmek korában, tekintettel a vitatott autonomiára. — A katolikus statusnak az autonomia ügyében az országgyűléshez 1885-ben intézett kérvénye. — Az abban foglalt érvek. — Ezek czáfolata. — Az 1791. évi 146. számú törvényjavaslat. — Az erre vonatkozólag ugyanez évben kiadott legfelsőbb elhatározás, mely megengedi, hogy bizonyos föltételek teljesítése mellett a katolikusok egyházi, iskolai és alapítványi ügyeiket magok intézhessék. — A rendek válasza 1792-ben. — Az 1792. évi királyi resolutio a rendek és az érdekelt vallásfelekezetek miatt nem nyerhetett fogantat. — Az 1802. évi királyi elhatározás a kolosmonostori alapítványi uradalmat a püspök kezelése alá adja. — A katolikus bizottság a katolikusoknak nem autonomiai közege. — A kultuszminister 1885. évi 7044. számú leirata. — I. Lipót diplomájából az autonomiára következtetést vonni nem lehet és azt a katolikusok épen nem tekintették autonomiai jogaik forrásának. — A katolikus status elnevezés használata. — A püspökjelölés. — Az 1848. évi katolikus asttusgyűlés, mely az autonomiai szervezetet önállólólag állapítja meg és az egyházi és alapítványi vagyonnak saját kezelésébe vételét mondja ki.

Mint áll azonban az erdélyi autonomia ügye ? Az autonomia czimén az autonomia javára igényelt jogok, a mennyiben azok a legfőbb kegyúri jogot és ebben az állami hatalmat illetik, három főrészből állanak. E helyütt csakis ezekről szólunk, mert csakis ezek képezik vita és követelés tárgyát.

Ezek egyike a püspöki kinevezésnél a katolikus status kijelölési joga, másika az alapítványok kezelésére, harmadika az iskolákra vonatkozó jog. A harmadikat itt szükségtelennek tartjuk tárgyalni, mert azt részletesen s behatóan fejtegette

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 248. számában.

már Csorba Ferencz *) és megoldotta a kérdést a *Hivatalos Lap* 1894. évi január 6-án kelt számában közzétett legfelsőbb intézkedés.

Mindezekre nézve három időszak különböztethető meg: a nemzeti fejedelmek kora Erdélynek az anyaországba visszakebleztetéseig, azután a Habsburg-ház uralma a katolikus commissio föllállításáig, vagyis 1767. évig és végre az ez évtől a kormányzék megszüntetéseig terjedő időszak.

A mi a fejedelmek korát illeti, az a katolikus vallásra az elnyomatás korszaka volt. Valóban különösnek tűnik tehát föl, hogy az autonomia az állami hatalom ellenében igényelt jogai tekintetében az e fejedelmek alatt hozott törvényekben gyökerezzen, egyrészt mert más volt a fejedelmek helyzete a katolikus valláshoz, mint a királyoké, kik legfőbb kegyurak s az egyházat javadalmakkal látják el, másrészt mert azon törvények, jelesen az Appr. I. r. I. cz. III., IX. cikkek, melyekre az erdélyi római katolikus statusgyűlés is 1885 szeptember 22-én az országgyűléshez beadott kérvényében hivatkozik és az ezekben adott szabadságok nem vonatkoznak oly dolgokra, melyeket ma is a hitfelekezetek saját magok el ne végezhetnének. Igaz, hogy a IX. cikk megemlíti a vicarius választását és a fejedelem által confirmálását is. Ennek magyarázatát főntebb adtuk, természetesnek találván azt, hogy ha az állami hatalom megtűri a katolikus vallást s céljai előmozdításában elő nem segíti, sem erkölcsileg, sem anyagilag, legalább engedje meg, hogy saját maga választhassa meg egyházi főnökét.

A mi pedig az alapítványokat illeti, ezek kezelésére autonómiai joguk csakugyan nem vonatkozhatott egyrészt egyszerűen azért, mert alapítványaik nem voltak, másrészt mert azon javadalmaikat is, melyeket korábbi időkben a királyoktól nyertek, az állami hatalom elkobozta.

A második korszakban a vicariusi, illetőleg püspök-választási jogra nézve újra föl kell említenünk, hogy a vallás szabad gyakorlatát biztosító törvények figyelembevételével engedett abból a jogból, hogy a csak türt katolikus egyház vicarius, azon vicarius, kitől az 1649. évi gyulafehérvári XIII. cikk szerint «az háromszéki romanocatholicus papok semmiben dependeálni nem akarnának» választathassék, csak

*) Az erd. kath. autonómiáról. *Budapesti Szemle.*

nem lehet következtetést vonni és igényt támasztani azon jog megszorítására, mely a magyar király jogára alá visszakerült Erdélyben újra, régi épségében föléledt főkegyúri hatósága alá tartozó püspöki beneficium betöltése körül a királyt megilleti.

Ez bizonyításra nem szorul.

Az alapítványok tekintetében pedig úgy áll a dolog, hogy alapítványaik ezidőben nem is voltak. A vallásalap 1667-ben a jezsuita vagyonból, a nagyszebeni Teréz-árvaház alapja 1770. évben a tizedből, a tanulmányi alap a Báthory István által 1581 május 12-én a kolozsvári collegium alapítása alkalmából a kolosmonostori apátsági javadalommal megadományozott, de 1773-ban föloszlatott jezsuita-rend vagyonából, végre az elemi iskolai alap 1776-ban a kamarai alapból létesített, illetőleg javadalmaztatott.

Mária Terézia gondoskodásának köszönheték ez alapok keletkezésüket. A katolikusok céljaira, a katolikus vallás előmozdítására rendelte azokat, de tisztán tőle függött ez alapítványoknak jövőben leendő igazgatása és kezelése iránt intézkedni, még ha ez nem is illette volna meg (de megillette) azon az alapon, hogy csakis az állami souverainitás jogánál fogva létesíthette és javadalmazhatta ez alapokat.

A mi pedig a harmadik korszakot illeti, melyben a katolikus commissio a kormányzék nevében és pecsétje alatt működött, föntebb már előadtuk, hogy ennek tevékenységét semmi esetre sem lehet az erdélyi katolikusok autonómiai ténykedésének tekinteni. Nem lehet különösen a katolikusoknak azt vitatniok, hogy autonómiai joguknál fogva a püspöki hármás candidatiót gyakorolták, mert ezt maga a katolikus bizottság a katolikusok autonómiája czimén soha sem is gyakorolta, hanem a gubernium, ha ugyan vagy ő, vagy a cancellaria nekik alkalmasnak látszó egyéneket ő Felségének javaslatba hoztak. Így tehát a katolikus status igazgatótanácsa, mely a katolikus commissio hatáskörébe lépett, e joga igényt ez oknál fogva sem tarthat s oly állítás, mintha a katolikus status igazgatótanácsa ily igénynyel is bírhatna, hitelre legfeljebb a tényállást egyáltalában nem ismerő könnyen hívóknél tarthatna.

Lássuk azonban, mit mond és hoz föl jogainak védelmére maga a római katolikus status és igazgatótanácsa.

A statusgyűlés 1885 szeptember 22-én tartott üléséből

az országgyűlés két házához intézett kérvényében *) autonómiai jogát azon körülményre alapítja, hogy az Approbaták és Compilaták a recepta religiókhoz számítják a katolikus vallást is; jelesen hivatkozik az Approbaták I. R., I. cz. III. és IX. cikkére, Lipótnak 1691 december 4-iki diplomájára, a status által 1717., 1732., 1791. években hozott határozatokra.

Mit mondanak az idézett törvénycikkek? Már föntebb előadtuk, hogy e törvények azokra az autonómiai jogokra, melyeket az erdélyi katolikusok az állammal szemben ma és pedig a katolikus commissio hatásköre alapján igényelnek, alapot nem nyújtanak.

A Lipót-féle diploma pedig, mely azt mondja, hogy in causa receptarum religionum, templorum, scholarum, parochiarum . . . quam ibi nunc extant nihil alterabitur, továbbá approbatas et compilatas patriæ illius leges constitutiones . . . in vigore inviolabili permansura, declaramus» nem adott több jogot, mint azon törvények tartalmaztak és azonfölül megengedte, hogy a katolikusok ott, hol kevesen vannak privatum, ott pedig, hol nagyobb számmal vannak, a vallás nyilvános gyakorlatainak és egyházak alapítása jogának örvendhesenek úgy, mint a többi vallásfelekezetek. De láttuk föntebb azt is, vajon autonómiai jogaik biztosítását találták-e a katolikusok a diplomában? Hisz, mint ezt vitatták, még a jogegyenlőséget sem érték el!

Különös fontosságot tulajdonít a fölírat az erdélyi karok és rendek által 1791-ben, 146. szám alatt fölterjesztett törvényjavaslatnak s az erre kiadott legfelsőbb elhatározásnak.**)

*) Közli Veszely is II. k. II. r. 262. l.

**) Minthogy a Veszely munkájában közölt fölterjesztésben a törvényjavaslat nagy hibákkal közöltetik, itt adjuk egész terjedelmében eredeti szövege szerint: Articulus 146. de negotiis religionis Romano-Catholicorum directioni plenarie ipsiusmet status catholici et Episcopi concedendis.

Quemadmodum directionem in religionis apud Helvetica et Augustanæ confessionis Evangelicos, prout et unitarios tenore approbatarum constitutionum partis 1æ tituli imi articulo 3o usuque antiquo et legali per status earundem religionum, seu illarum consistoria gerere solent, ita a parte romano-catholicorum etiam negotia ecclesiarum, scholarum item ac piarum foundationum annuente sua Majestate SSma ipsismet statibus romano-catholicis, eorumque Episcopo dirigenda conceduntur, sublati virtute hujus articuli commissionibus,

Mi is fontosnak látjuk e törvényjavaslatot, mert az világosan kifejezi, hogy minden ügyek «cum influxu et sub directione gubernii regii» intéztettek.

Maga a status bizonyítja tehát, hogy a katolikus commissio a kormányzék igazgatása alatt járt el, mert a József idejéből eredő intézkedések nem változtatták meg a katolikus commissiót föllállító Mária Teréziának azon alap-intézkedését, hogy e bizottság a gubernium nevében járjon el. Azt véljük, hogy a katolikus status által testis classicus gyanánt idézett törvényjavaslat elég meggyőzőn bizonyítja azt, hogy mindazok, köztök a katolikus status és igazgatótanácsa, kik azt állítják, hogy a katolikus commissio a kormányzékától független, a katolikusoknak autonomiai testülete volt, alaptalant állítanak.

Különben is az érvelésben ugyanazt a tényt két homlok egyenest ellenkező állítás támogatására fölhozni nem lehet. Egyrészt azt vitatni, hogy a katolikus commissio önálló katolikus autonomiai testület volt, másrészt pedig azt panasolni, mint az erdélyi képviselők a statusgyűlés által 1866. évi január 10-én tartott ülésről fölvett jegyzőkönyvet és ez üléstől ő Felségéhez intézett fölterjesztést bemutató emlékiratukban kifejezik s mint ez magában a most említett felségfölterjesztésben, továbbá az 1873 május 13-án a kultuszminiszterhez intézett föliratban is kifejeztetik, hogy a katolikus commissio törvénytelen volt mindenkor és hogy annak föllállítása által Mária Terézia az erdélyi katolikusokat autonomiai jogaiktól megfosztotta, csakugyan nem lehet. Választaniok kellene az erdélyieknek a két állítás közül egyet, mint szerintök igazat. Szerintünk a katolikus commissio se autonomiai jogaiktól meg nem fosztotta őket, se a commissio autonomiai testület nem volt.

A mi a status föliratában idézett 1792. évi legfelsőbb elhatározást illeti, ez a status állítása szerint azt mondja, hogy megengedettett a katolikusoknak is, hogy iskolai, alapítványi és egyházi ügyeiket külön tárgyalják. *)

cum influxu et sub directione gubernii regii hactenus celebratis. — Ad n. 2070—792. udv. canc.

*) Admissum, ut Catholici etiam negotia sua scholastica fundationalia et ecclesiastica, postquam scilicet illa, una cum ratione mani-

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a 146. cikkelynek kihagyását a törvények sorából maga a cancellaria javasolta azon hozzáadással, hogy ez ügyben törvény alkotása helyett leirat bocsáttassék ki. *)

A rescriptum ki is adatott s a Felség kijelentette abban, hogy meg fogja engedni, hogy a katolikusok is iskolai, alapítványi és egyházi ügyeiket, miután tudniillik azok a kezelés módjával együtt világosabban meghatározottak s legfelsőbb elhatározása alá (a püspöknek egyenesen föntartottak kivételével) bocsáttattak, a többi bevett vallások consistoriumainak módjára a királyi legfőbb fölügyelet alatt s a felségjogok sértetlensége mellett külön tárgyalják s az ez ügyekben fölvetett jegyzőkönyveket úgy a katolikusok, mint a többi be-

pulationis clarius determinata nostræque regiæ resolutioni substrata fuerint ad instar consistoriorum reliquarum religionum sub suprema inspectione nostra regia. solitisque circa illa Majestatis juribus seorsim pertractant, conficienda vero desuper protocolla authentica, tam catholici. quam etiam reliquarum receptarum religionum consistoria Majestati nostræ medio gubernii nostri regii de mense in mensem substernant.

*) A cancellaria előterjesztése a következő:

Gutachten über den 146. Artikel.

Nachdem Euer Majestät in Ansehung der Schulen gnädigst zu entschliessen geruhet haben, dass Allerhöchstdieselben die Landesstände hierinnfalls per modum Consilii ac opinionis allergnädigst anhören werden; in Betreff der milden Stiftungen aber, und deren Verwaltung in Gemässheit der Willensmeinung der Stifter durch den zur allerhöchsten Ratification vorgelegten 150 Artikel hinlänglich gesorgt worden ist; So erachtet diese treu gehorsamste Hofkanzley, dass dieser vorgeschlagene Artikel aus der Reihe der übrigen hinwegzulassen, und nebst dem vorausgelassenen den Ständen mittels allerhöchsten Rescripts zu bedeuten wäre: dass Euer Majestät allergnädigst gestatten wollen, dass auch die Katholiken ihre Schul, Stiftungs und Kirchenangelegenheiten, nachdem solche nebst der Manipulationsart deutlicher bestimmt, und der allerhöchsten Schlussfassung unterzogen werden (die dem Bischöfe unmittelbar vorbehaltenen Gegenstände ausgenommen) gleich den Consistorien der übrigen in Siebenbürgen angenommenen Religionen unter der obersten Landesfürstlichen Aufsicht, und ohne Verkürzung der in Ansehung dieser Gegenstände Euer Majestät zukommenden Majestätsrechte, besonders verhandeln, die darüber zu verfassenden authentischen Protocolle aber sowohl die Katholiken, als auch die Consistorien der übrigen angenommenen Religionen mittels des königl. Guberniums alle Monate Euer Majestät vorlegen sollen. (ad. n. 2070—792.)

vett vallások consistoriumai a Felségnek havonként fölterjeszték. *)

Csorba Ferencznek a *Budapesti Szemle* hasábjain közzétett cikke tehát annyiban kíván helyreigazítást, hogy az intézkedés nem Lipóttól, hanem Ferencztől eredt; hogy ez intézkedés nem szentesített törvény, hanem épen ellenkezőleg a Felség azt a szentesítendő törvények sorából az idézett re-

*) Főntebbiek szerint nem pontos idézés helyreigazításul szükségesnek látjuk a rescriptumot szó szerint közleni (1792 máj. 26. 2893. sz. 45-ik pont) Siquidem intuitu scholarum, vos fideles status et ordines, per modum consilii ac opinionis benigne exaudiri simus, quoad pias foundationes vero, illarumque ad mentem fundatorum administrationem per articulum 60-um jam cautum sit, articulum sub No 146 per vos proiectatum e serie reliquorum exmisimus, clementer admissuri, ut catholici etiam negotia sua scholastica, fundationalia et ecclesiastica, postquam scilicet illa, una cum ratione manipulationis clarius determinata, nostræque regiæ resolutioni substrata fuerint (exceptis illis, quæ directe Episcopo reservata sunt) adinstar Consistoriorum reliquarum in Transylvania receptarum religionum, sub suprema inspectione nostra regia, salvisque circa illa Majestatis juribus, seorsim pertractent, conficienda vero desuper protocolla authentica, tam catholici, quam etiam reliquarum receptarum religionum consistoria, Majestati nostræ medio gubernii nostri regii de mense in mensem substernant. Franciscus.

Megemlíjtük, hogy e törvény, (a törvénytárban 54. cz.) a szentesítésre fölterjesztettek közt 150. cz. alatt így szól: Art. 150 de restitutione fundorum romano catholicis ademptorum ut et foundationum ad mentem fundatorum fienda administratione.

SS. Maj. singulas Religiones benigne securas reddit, quod piæ foundationes ad mentem ac intentionem fundatorum administrabuntur, neque unquam quaqua ratione alterabuntur aut cum foundationibus aliarum religionum commiscebuntur, salvo circa illas superinspectionis jure Majestati regiæ competente.

A Felség azonban kifogásolta a «neque unquam quaqua ratione alterabuntur» szavakat. Az 1793 márczius 13-án 1146. sz. alatt tett előterjesztésre a következő határozatot adott ki: Zeuge des von Mir genehmigten Concluss des Conferenz-protocolls vom 10-en apr. 1791. dessen Extract beyliegt, hatte die Klausel=neque unquam quaqua ratione alterabuntur, aus sehr erheblichen Ursachen weggelassen werden sollen; Es muss daher dieser wesentliche Fehler, der vermuthlich von einem Übersehen herrühret, verbessert werden. Franz m. p.

Egyébiránt a legfelsőbb elhatározásnak fordítása sem felel meg az eredeti szövegnek s azt eredeti szövegében maga a status is hibásan idézi. Nem csak admissum-ot mond admissuri helyett, hanem solitis Majestatis juribus... salvis juribus helyett, mi pedig mindenképen helytelen.

scriptum szerint egyenesen kihagyta és hogy a leirat — e helyreigazításunk pedig a római katolikus statusnak föntidézett fölterjesztésére is vonatkozik — nem azt mondja, hogy «admissum», hanem admissuri postquam scilicet illa una cum ratione manipulationis clarius determinata nostræque regiæ resolutioni substrata fuerint. Az intézkedés tehát csak jövőre vonatkozik és azon föltételhez van az iskolai, az alapítványi és egyházi ügyeknek önálló tárgyalása kötve, hogy előbb azon ügyek a kezelés módjával együtt világosan (clarius) meghatározotassanak és a király jóváhagyása alá bocsáttassanak és a tárgyalt ügyekben fölvett hiteles jegyzőkönyvek a Felséghez havonként fölterjesztessenek.

Ez a föltétel pedig soha teljesedésbe nem ment. Az elhatározás tényleg soha fogamatot nem nyert, a Felség azon intézkedéseket, melyek a foganatosításra szükségesek voltak, meg nem tétette. Ezen elhatározásra tehát teljesen helytelenül és alaptalanul történik a hivatkozás, mert ez csak elvi kijelentés volt, és sejteni sem lehet, hogy mi módon határozottatott volna meg a petraçtatio, miként biztosítottatott volna a felségjogok s a legfőbb fölügyelet sértetlensége.

De a tényállással homlokegyenest ellenkező állítás a katolikus status részéről az is,*) hogy «az akkori Felség előtt is azonban törvény által annyira biztosítottnak tekintett az erdélyi katolikusok autonómiája, hogy azt újabb törvény által biztosítani fölöslegesnek tartotta», mert hiszen a törvényjavaslat épen azt kérte, s a rescriptum azt engedte meg bizonyos (de nem teljesedett) föltételek alatt, mit a törvények még nem tartalmaztak s nem engedtek meg.

Az országgyűlési statusok azonban nem voltak megelégedve a rescriptummal.

Válaszokban 1792 október 19-én (4273/792.) kijelentették, hogy az iskolák ügyében az eddig létezett törvényes eljárást a Felség legfőbb fölügyeletének sérelme nélkül föntartják s a jegyzőkönyveknek a Lipót-diplomával ellenkező fölterjesztését elengedtetni kéri.**)

*) Veszely II. k. II. r. 16. l.

**) A statusok fölterjesztése a következőleg szól:

Ad punctum 45-m.

Cum educatio juventutis cum negotio Scholarum arctissimum

A cancellaria ellenkező véleményt nyilvánított. Szerinte a rescriptum intézkedése a leopoldi diplomával nemcsak nem ellenkezik, hanem megegyezik. A protocollumok beküldése annnyival szükségesb, mert különben a Felség az iskolák, egyházak és alapítványok fölött a fölügyeletet nem gyakorolhatná, mivel tudomására az ügyek nem jutnának. Da ferner vermög dem 45. Punkt der unterm 26 may 1792. und der Zahl 2893 erlassenen allerhöchsten Rescripts die Gegenstände in Kirchen, Schul und Stiftungssachen unter der allerhöchsten Königlichen Aufsicht sonder aller Ausschliessung der Landesstände verhandelt werden sollen; so wäre diese treuehorsamste Hofstelle der unvorgreiflichen Meynung: dass die diesfalls erlassenen k. Resolutionen ihre Kraft behalten und den Landesständen in Gemässheit der oben angeführten Gründe mittels Rescripts das Nöthige bedeutet werden möchte. (4294—1792 udv. canc.)

Az ügy azonban nem haladt előre. A helvét, ágostai és unitárius hitvallásúak az 1792-ki rescriptum visszavonását és e mellett azt kívánták, hogy a katolikus commissio ügyei elkülöníttessenek.★)

A tárgyalások tovább folynak, de sikerre nem vezetnek. Tanúskodik erről a guberniumhoz intézett újabb leírat, mely

nexum habeat, Benignam Mttis Vestrae mentem, qua se intuitu Scholarum Status et ordines per modum consilii, ac opinionis Benigne exaudituram pollicita est, non eo tendere autumamus, ut ab eo, quem publica felicitas exposcit, statum in negotia etiam Scholarum influxu eosdem exclusos esse velint: hac quoque in parte igitur absque Supremæ Mttis vestrae inspectionis derogamine, legalem et prævigentem, quoad negotium scholarum statibus cujusque Religionis competentem et per Mattem quoque Vestram in continuatione ad hoc punctum admissam activitatem humillime reservare sustinemus. Quod porro submissionem protocollorum consistorialium concernit, siquidem puncto 10 S. Diplomatis Leopoldini per Mattem Vestram elementer confirmati cautum sit, ne ullæ in negotio et statu religionum receptarum fiant alterationes aut innovationes, Desiderata autem protocollorum submissio, primum sub Divo imperatore Josepho 2-o introduci cepta, innovationem sapire, citatque S. diplomatis præscripto adversari comperiatur, hinc ab ulteriori protocollorum submissione Consistoria receptarum religionum benigne dispensari supplicamus.

★) Expeditiones sic dictæ catholicæ commissionis ecclesiasticæ a publicis gubernialibus separari et episcopum r. catholicum transylvanicum a consilio gubernali amoveri orant (2837, 3659—1794).

megparancsolja, hogy a már elrendelt intézkedések foganatosíttassanak és a katholikusok ügyeinek kezelésére nézve az 1792 május 26-án kelt rescriptum értelmében javaslat tétessék.★)

Mint az igdatókönyv mutatja, a gubernium intézkedett is.★★)

A gubernialis, cancellariai és a diätalis iratok közt leg-

*) Quamvis medio b. rescripti nostri regii ddo 31 July 1794 ad Vos gubernium nostrum regium exarati benignam voluntatem nostram in nexu Alterius rescripti Nri regii ddo 26 maj. 1792 emanati abunde satis in eo declarassemus: utquoniam ad principalis muneris nostri partes pertineret jura ac libertates receptarum . . . religionum in statu legali ac diplomatico conservare, sufficientemque hoc fine omnium negotiorum ecclesiasticorum scholasticorum et fundationalium in consistoriis earundem receptarum religionum pertractari solitorum habere cognitionem; protocolla consistorialis inomissemus nobis medio vestri de mense in mensem submittantur: displicenter nihilominus observavimus benignæ hujus . . . regiae voluntatis nostræ nullum adhuc procuratum esse complementum, ex eo præcipue: quod fideles nostri SS. et OO. ex comitiis tam A. 1792 quam etiam proximius A. 1794 celebratis nonnulla motiva et rationes ex quibus dicta consistoria a submissione protocollorum dispensari petierunt, supremæ determinationis nostræ submiserint. Cum vero negotionis submissionis similium protocollorum pro suprema inspectione regia objectum ferendæ novæ legis non sit, idque ut princeps sufficientem eorum quæ in negotiis ecclesiasticis scholasticis et fundationalibus pertractantur habeat cognitionem, ipsa receptarum religionum legumque eatenus latarum securitas exigit: Vobis gubernio nostro regio benigne committimus ut Vos præadductarum altissimarum ordinationum nostrarum complementum quoad indilatam similium protocollorum consistorialium submissionem absque mora procurare haud intermittatis.

Cum præterea e demisse Nobis superioribus annis exhibita romano-catholicæ religioni addictorum supplicatione perspexissemus, illos objecta omnia quæ hactenus a commissionibus ecclesiastica, literaria et fundationali pertractata sunt ad normam et instar consistoriorum aliarum receptarum religionum sub nomenclatione tamen status catholici pertractare velle: Vobis gubernio nostro benigne committimus: ut vos circa modum manipulationis præfatorum negotiorum ex parte romano-catholicæ religioni addictorum in sequelam b. rescripti regii ddo 26 maji 1792 ad vos exarati auditis iis quod interest opinionem vestram nobis quantocyus submittatis.

Viennæ 7 apr. 1797. (822—1797.)

★★) Gubernium regium erga 822—897. statum catholicum de manipulatione negotiorum in publico-ecclesiasticis, fundationalibus deinceps instar consistoriorum recipienda auditum iri refert.

szorgosb kutatás mellett sem volt azonban lehetséges az ügy elintézésének nyomára akadni. A rescriptum érvényt soha nem nyert. A helvét, ágostai és unitárius hitvallásúak ellene voltak a rescriptum intézkedésének és az is bizonyos, hogy a katolikusok sem iparkodtak annak érvényt szerezni, mert különben megtették volna a kellő lépéseket. De ez irányban semmi sem történt, sőt épen az ellenkező irányban találunk intézkedésre a tanulmányi alaphoz tartozó kolosmonostori uradalomnak a püspök kezelésére bizásában.

Az udvari cancellaria 1800. évi 3509. sz. alatt tett előterjesztésére a kolosmonostori uradalom árverezése és bérbeadása elrendeltetett s az erre vonatkozó intézkedés eredményre csakis némely hiányok pótlásának elmaradása miatt nem vezetett. Időközben azonban az alapítványi jóságok árverezése és bérbeadása ő Felsége által megszüntettetvén, a gubernium kérdést tett, hogy e tilalom vonatkozik-e a kolosmonostori uradalomra is? Az udvari cancellaria ez ügyben 1802 márczius 18-án 1175. sz. alatt mutatta be előterjesztését, melyre a Felség a következő elhatározást adta ki:

Das Gut Kolosmonostor ist dem Bischofe von Siebenbirgen in Administration zu geben, gegen dem, dass er jährlich darüber Rechnung lege. Franz m. p.

Az erdélyi kincstartóság ezután haladék nélkül intézkedett a kolosmonostori uradalomnak, a püspök kezeire átadása iránt.

De mi is történt e legfelsőbb elhatározás alapján? Elmondja maga a katolikus status fölirata, hogy a status törvényes önkormányzati jogát elismerő és újból megerősítő e legfelsőbb elhatározás következtében a catholica commissio, tekintettel a törvényes autonomiára, a főkormányshoz mellett katolikus férfiakból szerveztetett és a kath. egyházi iskolai és alapítványi ügyeket a püspökkel együtt önállólag kezelte. Ki volt zárva minden befolyás, melyet más vallásfelekezetű egyének né tán gyakorolni kívántak volna és csak az abszolút kormány alatt szenvedett «autonomiánk némi csorbát».*)

Végtelenül meglepő a status argumentatiója. Az 1791. törvényjavaslat, melyet a Felség el nem fogad, azt kívánta,

*) Veszely II. k. II. r. 294. l.

hogy a gubernium befolyása és igazgatása alatt működő commissiók megszüntetessenek és a kath. status és a püspökök maguk igazgassák önállóan az ügyeket. Ez nem történik, hanem továbbra is a gubernium kebelében a kath. commissio intézi el az ügyeket. És a felirat ezt a legfelsőbb elhatározásnak, a teljes autonómiának megfelelőnek mondja úgy, hogy az autonomia némi csorbát csak az abszolút kormány alatt szenvedett! Igaz, a kath. bizottság kath. férfiakból állítottatott össze.

De azért, mert a kath. commissióban katolikusok ültek, változtat ez azon tényen, hogy a commissio a főkormányshoz nevében és pecsétje alatt járt el? Mert valamely állami intézményt katolikusok látnak el, ezáltal az a katolikusok autonómiai organumává válik? És midőn az állam katolikus volt, midőn a katolikus vallás és egyház államvallás, államegyház volt; midőn az állami intézmények mind katolikusok voltak, ennek következtében az állami hatalom és intézményei a kath. hívek autonóm hatalmává és intézményeivé váltak? Ez annyira nem bír alappal, hogy czáfolata nem is szükséges.

Az önállóság és a főkormányshoz való függetlenség határozott, elvitázhatatlan kifejezést nyert a szervezet mikéntjében, mondja a felirat, mert nem áll, mit a miniszter úr az elvitázhatatlan történelmi tényekkel ellentétben állít, hogy a kath. commissio a kormány tanácsosaiból állott, sőt az a szervezet jellemzője, az a kétségbevonhatatlan bizonyítéka annak, hogy a catholica commissiónál nem állunk kormányközeggel szemben, hogy e commissiónak tagjai csakis a kath. vallású tanácsosai lehettek a kormányshoz. Ugyan mit mond a miniszter, mi a történelmi tényekkel ellenkezik? A kath. commissio a kormány tanácsosaiból állott. De hát nem állott azokból? De igen. Mondta a miniszter, hogy e tanácsosok nem voltak katolikusok? Nem. Miként lehet tehát ennyire alaptalan vádat támasztani s miként lehet ugyanazt a bizottságot egyrészt a jogfosztás bizonyítékául felhozni, másrészt pedig mint az autonomia bizonyítékát odaállítani!

Magyarországon a helytartótanács egyházi bizottsága szintén katolikusokból állott. De tagjainak katolikus volta megváltoztathatta-e azon tényt, hogy csakis a helytartótanács-tól reáruházott hatáskörben járhatott el?

A fölírat, úgy látszik, súlyt helyez azon szavaira, hogy «a püspökkel együtt kezelte».

Igen a püspökkel, ki a főkormányzók tanácsosa volt, mint a magyar helytartótanácsnál a primás a helytartótanács tanácsosa, a nélkül, hogy akár Erdélyben, akár Magyarországon a püspöknek, illetőleg a primásnak tanácsossága a kormányzók állami jellegén csorbát üthetett volna.

A fölíratban hosszú czáfolat tárgyát képezi a kultuszminiszternek 1885. évi 7044. sz. leiratában foglalt azon állítása, hogy a kath. «*commissio* a kormányzóknel állott fenn, az nem volt független . . . nem volt egyéb, mint a főkormányzók alárendelt organuma, mely a kormány tanácsosaiból állott s melynek határozatai csakis javaslatok természetével bírván, a főkormányzók üléséből annak nevében és pecsétjével emelkedhetek rendeleti érvényre». Nekünk a miniszteri leiratnak csak azon kifejezése ellen lenne észrevételünk, hogy a *commissio* a főkormányzók alárendelt organuma, melynek határozatai csakis «*javaslatok*» természetével bírnak. Helyesebb lett volna egyszerűen azt mondani, hogy a főkormányzók organuma, mely a kormányzók nevében s pecsété alatt intézkedett. És ez így van, ezen semmit sem változtat a felíratban a kath. *commissio*ra nézve előadott és az egymást kizáró s megsemmisítő indokok által alaptalan indokolás.

Azt mondja egyebek közt a felírat, hogy az autonomia akkor, midőn 1775-ben s 1790-ben a kath. *commissio* szervezetett, vita tárgyát már nem képezte, a katolikusok autonom joga is hazai törvények és királyi eskü által biztosítva lévén.

Erre nézve megjegyezzük, hogy azon autonómiát, melyet a status az állammal szemben ma igénybe vesz vagy igénybe venni akar, soha semmiféle hazai törvények, sem királyi eskü nem biztosították.

Az Appr. I. 1. §. 3. egyszerűen azt mondja, hogy «az ecclesiái directiókban és ritusokban pedig reformálniok vagy variálniok az Ecclesiáknak eleitől fogva szabados volt . . . in minoribus és a mellyek csak az egyházi rendeket illetik, magok az Egyházi rendek is concludálhatnak és constitutiókat tsinálhatnak . . . az halgatókkal és külső rendekkel köz- vagy azokra is néző dolgokban pedig nemkülönben, hanem azokkal is közértelemből úgy mint: kiki magok religióján levő Főmagistratusoknak és Patronusoknak egyenlő tetszésekből».

Az ötödik cikk megengedi, hogy a jezsuitákon kívül egyéb rendbeli papokat vagy barátokat . . . tarthassanak ma-

goknak a Haza fiai egyet-egyet házoknál és a szokott helyeken való megyékben és templomokban is. A XI. articulus a kath. papoknak a Kolozsvárra bemenetelt megengedi «betegeknek kik súlyos nyavalyákban vadnak (juxta articulum anni 1607.) látogatására, gyóntatására, keresztelésére, halottaknak kikisézésére bemenniök szabados legyen; ezeken kívül való semmi ceremóniákat ne peragálhassanak, melyeket elvégezvén, ismét helyekre recedályanak».

És mit mondanak a fejedelmek conditiói?: «mindeneket személyválogatás nélkül a négy recepta religiókban és azoknak szabados exercitiumában ő nagysága megtart és másokkal is megtartat és egyik Religion való Ecclesiákra is hatalmason nem küld és el nem foglaltatja ő nagysága, Religióknak respectusáért is senkit is a Hazafiai közzül meg nem vét . . .»

És mit mond a leopoldi diploma? Azt, hogy a bevett vallások, templomok, iskolák, plebániák tekintetében mi változás sem fog eszközöltetni s hogy az ország törvényei s constitutiói megtartatnak. És mit mondanak a királyi eskük? Hogy a három nemzet és négy recepta religio karait és rendeit jogaikban, törvényeikben, szabadságaikban és helybenhagyott szokásaikban megtartja.

Vajon hol van az autonom jog biztosítva?

Azt mondja továbbá a felirat, hogy a kath. commissio csak egy modus vivendi volt, hogy mikép gyakoroltassék a status autonom joga s azon körülmény, hogy e commissio a főkormányzók kebelében alkottatott meg, korántsem tekinthető olybá, mintha ezen alakzatban az államkormány befolyása és rendelkezési joga czéloztatott volna megállapíttatni, mert e föltevés ellenkeznék az autonómiát biztosító törvényekkel és az annyiszor elhangzott, az autonómiát biztosító királyi esküvel. Valóban bámulatos, hogy az erdélyi kath. status argumentációja mit nem tesz a kath. commissióval! Mindig más és teljesen ellenkező világításban tünteti föl. A commissio majd az autonom jogok megfosztását, majd azok biztosítását, majd végre azt jelenti, hogy fölállítása nem czélozta az államkormány befolyását. A most idézett érvelés tulajdonképen nem is érvelés, hanem csak phrasis. Ha a cél nem a főkormányzók befolyásának és rendelkezésének megállapítása volt, akkor bizony nem volt szükség a főkormányzók kebelében alkotni meg a bizottságot s nem volt szükség, hogy a kormány-

szék nevében és pecsétje alatt intézkedjék. Lehetett volna a kath. commissiót csakis a főkörmányszék tanácsosaiból, tisztviselőiből összeállítani és az még sem lett volna a főkörmányszék organuma s még sem a főkörmányszék hatalmánál s tekintélyénél fogva intézkedett volna. Ha a kath. commissio a kath. status autonom joga gyakorlásának modus vivendije, az autonomia közege volt, ugyan mi gátolta annak kimondását, hogy «a kath. hivek autonomiai közege, hogy a kath. status nevében s annak tekintélyénél fogja jár el. Hogyan történhetett az, hogy Mária Terézia, kinek pedig kegyét a katolikusok irányában kétségbe vonni csakugyan nem lehet, a katolikusoknak ezt az autonomiai jogát nem biztosította; hogyan van, hogy ez irányban Bajtai, a püspök fel nem szólalt s csakis azt kérte, hogy ha a gubernium elnöke nem katolikus, akkor a kath. bizottságban ne elnököljön.

Az már csakugyan fel nem tehető, hogy a katolikusok autonom jogaik biztosítását a mennyiben azok léteztek, Mária Teréziánál ki nem vitték volna.

A felirat szerint továbbá az akkori állami és társadalmi viszonyokkal szoros kapcsolatban állott a szervezés módzata s hogy nem hagyható figyelmen kívül, «hogy ha törvényileg talán nem is, de tényleg a kath. vallás uralkodó vallás volt» s így legtermészetesb volt a kath. status autonom jogait a főkörmányszék «kebelében», azaz a főkörmányszéknél fölállítani, mert így látszhatott biztosítottnak az, hogy a leghivatottabbak fogják intézni az ügyeket.

Mi annyival természetesebbnek találjuk ezt, mert Mária Terézia az általa létesített alapítványok kezelése tekintetében tetszése szerint intézkedhetett, a nélkül, hogy a most vitatott, akkor azonban nem hangoztatott autonomiai jogokon csorbát ejtett volna. Az az érv pedig, hogy az autonom jogok gyakorlásának a főkörmányszék kebelében fölállított bizottságra ruházása az ügyeknek a leghivatottabbak által elintézését célozta, egyáltalában mit sem bizonyít sem az állami, sem az autonomiai jogok mellett, mert mint már ismételten említettük, azért, mert valamely állami intézmény az uralkodó vallás jellegét viseli magán, ezáltal nem válik azon vallás és egyház intézményévé és viszont valamely egyház autonomiai közege, ha állami hivatalnokokból is áll és állami testület mellett is állít-

tatik fel, nem vesztí el autonómiai közégi jellegét, ha azzal csakugyan bírt.

A felírat azt is megemlíti, hogy «a főkörmányszék nem is jöhetett azon helyzetbe, hogy mint a miniszter úr ő nagyméltósága képzeli, a kath. commissio javaslatait rendeleti érvényre emelhesse». Ez szerinte legfényesebben azáltal van igazolva, hogy «a kath. commissiónak a körmányszéknél fennállása 80 évi szakadatlan működése tartalmából egy esetre sem lehet akadni a főkörmányszék levéltárában, mely arra mutatna, hogy ilyesmi csak megkíséreltetett volna is».

Valóban különös indokolás. A kath. commissio csak a főkörmányszék nevében s pecsété alatt tehette intézkedéseit s íme a felírat azt mondja, hogy meg sem kíséreltetett, hogy a kath. commissio intézkedéseit rendeleti érvényre emelhesse. De hisz a rendeleti érvényt a főkörmányszék hatalma, a főkörmányszék neve és pecsétje adta meg!

Sokáig időztünk e tárgynál, de nem láttuk fölöslegesnek e dolgokat fejtegetni, hogy kimutassuk az erdélyi kath. status által vitatottakkal szemben, hogy azzal az autonómiával, azokkal a jogokkal, melyeket önkormányzat címén — ma igénylenek, sőt részben gyakorolnak is, — a múltban nem bírtak.

A múltra nézve a tényállás az, hogy az erdélyi katolikusok saját magok intézték el, midőn a kath. vallás majdnem egyedül a székelység körében maradt fönn, vallási, egyházi ügyeiket, a mint másként nem is lehetett, úgy az üldöztetés korszakában, mint később, midőn — bár inkább csak türten — a kath. vallás a bevett vallások közé soroztatott s bizonyos föl-tételek s változó körülmények között a szabad vallás gyakorlata a katolikusoknak megengedtetett.

Midőn Erdély a Habsburg-ház uralma alá jutott, a leopoldi diploma megerősítette a recepta religiókra vonatkozó régibb törvényeket. Láttuk, hogy ezek mit tartalmaztak; láttuk, hogy lehetett-e ezekből a római kath. status által vitatott autonómiát bebizonyítotttnak tekinteni.

Láttuk, hogy ezen autonómiának tulajdonképen tárgya sem volt.

És miként ítélte meg maga a kath. status a diplomát? Vajon kielégítve érezte-e magát? Nem kérte-e, hogy szabad legyen püspökkel, collegiumokkal, iskolákkal, akadémiákkal

birnia, úgy mint a többi vallásoknak, legyen szabad templomokat építeniök s engedjék meg*) az Erdélyben azelőtt is volt szerzeteseknek a visszajövetel, a káptalan állíttassék vissza. Mit mond az önkormányzati sérelmekről a status? Panaszkodik, hogy a vicariusok és az esperesek híveik látogatásában gátoltatnak.**)

Továbbá: panaszkodik a szabad vallásgyakorlat megvonásáról.***)

Az iránt is panaszkodik a katolikus status, hogy az egyházi bíráskodás terén a szentszék jogai tiszteletben nem tartatnak.†)

Mint ezt a mikházai conventben 1711 augusztus 11-én tartott katolikus statusgyűlésben Antalffy vicarius is előadta.††)

«Az három religion lévő Rendeknek az romano catholikus atyafiak, ő kiglmek punctumára való választételek» szerint a három status maga védte a katolikusok ellen a diploma első pontját, hogy «nihil alterabitur». «Hogyha ez a diplomában ott nem léssen, az más három recepta Religionak egy óráig való securitása sem léssen.»†††) Ugyanezt mondják a rendek a 2-ik pontban foglalt azon rendelkezésre is, hogy senki sem fog sem Lipót császár, sem egyházi vagy világi személy által jószágaiban, még ha azok valaha egyházhoz, conventhez vagy káptalanhoz tartoztak is, háborgattatni. «Hogyha ezek a szók az Diplomából tolláltatnak, senki Erdélyben jószágairól, sőt magok ő kiglmek is securitasban nem lesznek és békesség, csendesség Erdélyben soha sem léssen.

*) Veszely II. k. I. r. 65., 67., 83.

**) In approbatis constitutionibus p. I. tit. 1. art. 9. articulariter Vicariorum et archidiaconorum auctoritati committitur ut sibi subditos populos juxta canonicas sanctiones visitare valeant, hoc quoque in puncto religio romano-catholica maxime aggravatur cum per supremos officiales locorum hæc auctoritas visitandi sit adempta.

***) In appr. constitutionibus p. I. tit. 1. art. 2. articulariter cuique religioni receptæ juxta usum suum liberum exercitium attributum. Tollitur autem hæc libertas religionis rom.-catholicæ.

†) In regimine suo gravissime offenditur Ecclesia rom.-catholica ratione sigillorum et jurium D. D. vicariorum et archidiaconorum . . . multi enim . . . jura sacre sedis judicariæ contemnunt.

††) Quod nimirum auctoritate ecclesiastica clerus uti nequeat. Prætendendo nonnulli nobiles quod non alibi nisi in foro sæculari debeant respondere. Veszely II. k. I. r. 22.

†††) Veszely II. k. I. r. 69. l.

Mivel azért ezek sunt ipsi angulares lapides pacis et tranquillitatis Transylvaniae et ipsa anima Diplomatis, ezek mellől mi el nem állhatunk semmiképen, salva conscientia, et libertate ac pace.»

«Az három religion lévő rendeknek tett resolútiójuk az Catholikus atyafiaknak ő kigyelmeknek felküldött válaszakra 1692. márczius 25-éről» szerint*) kijelentik a rendek, hogy a kolozsvári s gyulafehérvári templomokat nem adhatják át, de új templom építését elősegíteni hajlandók: «Följebb specificált templom építésére és kigyelmelek scholája tartására . . . az magunkéból conferálunk . . . fl. 20,000, mely pénznek egy részéből kiváltjuk Monostort és adjuk eő kigyelmelek Ecclesiájának».

Lipót 1699 szeptember 5-én adta ki öt pontot tartalmazó, főntebb már idézett leiratát a katolikusok sérelmeinek orvoslására. De a panaszok nem szűntek meg. Lipót 1701 április 20-án, 1702 február 13-án**) meghagyta újra rendelkezéseinek foganatosítását és a szász nemzet és ágostai hitv. consistorium a katolikus statushoz intézett resolútiójában megnyugtatót iparkodott nyújtani a katolikusoknak.***) A status azonban nem szűnt meg panaszaival. Mikházán 1711. augusztus 3-án tartott üléséből újra előterjeszti sérelmeit.†)

Kivánták, hogy az appr. I. R. II. czíme a jezsuiták kirekesztéséről töröltessék el, mert ha a dolgok megváltoznak, a katolikusokra a száműzés vagy halál vár e törvények szerint.††)

Mindezek, úgy hiszszük, eléggé kimutatják, hogy azon autonomia, melyet a status ma vitat, a nemzeti fejedelmek és később Lipót és József alatt nem létezett.

A status katolikus elnevezéssel csak a XVII. század végétől találkozunk. Van status romano-catholicus, kalvinianus, lutheranus és arianus (vagy antitrinitarius) vagy status catholicus és alii tres acatholici status,†††) mint a négy recepta

*) Veszely II. k. I. r. 70—73.

**) Veszely II. k. I. r. 30.

***) Veszely II. k. I. r. 9. l.

†) Veszely II. k. I. r. 25—28.

††) Alias si res invertantur (quod Deus avertat) catholici omnes aut exilio aut morte plectentur juxta hos articulos. V. II. k. I. r. 50.

†††) Veszely II. k. I. r. 50.

religióra vonatkozó status kifejezés, melyek közt az ügyek békés kiegyenlítését Leopold diplomájának 3-ik pontja kilátásba helyezte.

A három más vallású status ígérte meg a templomok és iskolák restaurálására a kath. statusnak azt a 15,000 frtot, melynek a diplomába fel nem vételét a katolikusok kifogásolták s ugyancsak a három más vallású status ígérte meg, mint fentebb megértettük, 1692 márczius 25-én a 20,000 forint fizetését.

Természetesnek találjuk, hogy a status catholicus elnevezés ekkor, vagyis abban az időben merül föl, midőn a katolikusok föllélekzeni kezdettek.

A status elnevezés azonban itt határozottan azonos az országgyűlési katolikus, ágostai, helvét vagy unitarius valáson levő rendekkel.

A katolikus status jegyzőkönyveivel csak 1711 óta találkozunk s természetesnek látszik, hogy ilyenek a Lipót-diploma előtti időből nem igen lehetnek. Hiszen a másik három status még a diploma kiadása után 1692 márczius 29-én kijelentette romano-catholikus atyafiainak, hogy «eő kigyelmek minden mostan Erdélyben nem lévő és eddig is nem recipiált clerusnak . . . és az úri Püspöknek introductiójáról való kívánságokat propter publicam, æque ipsorum ac nostram pacem ac tranquillitatem tegyék le, mert mi arra soha sem megyünk, melynek ratiói mivel számtalanok, semmi szükség papirosat, időt tölteni vele.» *)

A katolikus status alatt a katolikus rendek értetnek. III. Károly Sorger püspök halála után a katolikus statushoz, a gubernator gróf Haller János kezeihez küldi a mandatumot, hogy az új püspök iránt candidatiót tegyen és Haller mint gubernator küldi (még aláírva Henter Elek) 1739 november 29-én a föllívást a káptalanhoz. «E consilio status catholici.»

Mária Terézia 1759 január 23-án szintén leiratot intézett gróf Kemény László gubernatorhoz és a katolikus tanácsosokhoz a lemondott báró Sztojka püspök helyett más püspök kijelölése végett. Kemény (aláírva még Báró Henter és Monos) e sessione nostra bocsátják ki a felhívást a candidáló gyűlés összehívása iránt: «Felséges asszonyunk méltóztatott meg-

*) Veszely II. k. I. r. 69. l.

engedni és parancsolni, hogy a katolikus clerusból bizonyos választott személyek, úgy a katolikus statusból való elsőbb rendek és személyek, kik a királyi szolgálatnak hátramaradása nélkül megjelenhetnek, . . . convocaltatván, három érdemes személyek azon püspöki hivatalra vagyis méltóságra ezelőtt is observáltatott modalitas szerint candidaltassanak és Felsőasszonyunknak proponáltassanak.»

Kik voltak a választók? A clerusból választott személyek, a katolikus statusból elsőbb rendek és személyek.

A clerusból 1739-ben a káptalan választottjai s az archidiaconusok; 1748-ban ugyanazok és a külön meghívót kapott kolozsvári jezsuita rector s a vicearchidiaconusok is.

Henter és Monos aláírásával «e consilio consiliariorum romano catholicorum» 1760 augusztus 11-én szintén fölhívás bocsátatott ki, hogy a Bathyany Józsefnek kalocsai érsekké kineveztetésével megüresedett erdélyi püspöki székre candidatio mutattassék be. A gyulafehérvári általános helynökhöz intézett felhívás választókül a papság kiválasztottjait és a világi főrendűeket jelöli meg.*)

Ezután püspökcandidatiónak nyoma nincs. Az autonómiának az 1866 január 10-én tartott statusgyűlésről fölvett jegyzőkönyvbe katározatilag foglalt ismertetése mondja, hogy az 1767. évet megelőzőleg hármass kijelölés szokott fölterjesztetni s hogy 1827-ben a katolikus commissio e szokás megtartását kérte, midőn Kovács Miklós candidatio nélkül neveztetett ki Szepes helyére.

Azt mondja ez ismertetés,**) hogy 1767 előtt a hármass kijelölés, az egyházakra, iskolákra, nevelésre és aggházakra, továbbá vallásos alapítványokra fölügyelet, az egyházi és iskolai alapok kezelése a statusgyűléshez tartoztak. Sajnos azonban, hogy a leírás egyetlen egy statusgyűlést sem tud

*) Clero selecto et procerum catholicorum primoribus . . . convocatis. Velit praelibata Reverendissima Dominatio vestra ex V. Clero Curæ suæ a propinquiori commisso omnes eos qui hujusmodi candidationibus interesse consueverunt, ut sunt: Venerabile Capitulum Carolinense, Conventus B. M. V. de Colos Monostra, Archidiaconi, et vicearchidiaconi, in circulis huius principatus existentes, reliquorum item religiosorum ordinum a jurisdictione episcopi Transylvaniensis dependentium superiores.

*) Id. m. II. k. II. r. 9. l.

fölhozni, hol ily tárgyú ülések tartattak volna, kivéve egyet 1760-ban, de ez is a hármas kijelölésre vonatkozik.

A dolog tehát tulajdonképen úgy áll, hogy a katolikus commissio föllállítása előtt nem volt miben gyakorolni az autonómiát, azután pedig a commissio a főkormánysházak nevében gyakorolta mindazon jogokat, melyeket az autonómia követel.

A statusgyűlés tagjai voltak a püspök, a főkormánysházak, kincstár, tábla katolikus tagjai, az országgyűlési katolikus regalisták, a katolikus főtiszték, főispánok, ítélmesterek, a káptalani tagok. Vajon mondhatni-e, hogy nem a rendeket képviselte-e a status?

Az 1791. évi országgyűlés által bemutatott törvényjavaslatra 1792 május 26-án kiadott királyi leirat ellenére is «a katolikus status tulajdonképeni hatáskörétől megfosztatván, . . . ezen legfelsőbb királyi ígélet daczára, minden régi állásában maradt és elkövetkezett az 1848. év, midőn . . . átlátva azt, hogy a rendszerváltozás folytán a kormánynak mondhatni specíficus katolikus minősége és jelleme*) megszűnend és így a katolikus ügyeket a kormány kezelése és rendelkezése alatt hagyni nem lehet, valamint hogy az egyházi és iskolai ügy a hívek érdekeltsége nélkül bizonyos hanyatlásnak indul . . . 1848. augusztus hava utolsó napjaira» összehívott statusgyűlés «elhatározta, hogy a hazai törvények alapján, úgy az ezekre utaló 1792. május 26-án kelt királyi leíratnál fogva fönnálló jogával élve, az erdélyi katolikus egyházi és iskolai ügyek kezelését és az ezek fölötti rendelkezést kezébe veszi és e végre magát egészen szervezte is».

A statusgyűlés egyúttal elhatározta, hogy világi és egyházi személyekből statussegyházi bizottság név alatt hasonló számmal 24 egyén választassék, mely a katolikus commissiótól a római katolikusok mindennemű alapítványait, ügyeit átvenni és kezelni hivatva legyen. E vegyes bizottság elnöke a püspök és akadályoztatása esetén a jelenlevő katolikusok legfőbb hivatalnoka.

Határozatait 1848. augusztus 31-én és pedig szervezését illetőleg tudomás végett, az egyházi és iskolai vagyon átvételét

*) Id. m. II. k. II. r. 9.

illetőleg pedig megerősítés és a teljesítendők teljesítése végett a nádorhoz és az összes miniszteriumhoz fölterjesztette.

E határozatra a következő három rövid megjegyzésünk van. 1. Mint fentebb közöltük, az 1792 május 26-án kiadott rescriptumra hivatkozni nem lehet, mert az érvényre soha sem jutott. 2. Az autonomia és bizottság szervezésére vonatkozó határozat a kormányt és Felséget nem egyszerűen tudomásvétel végett, és 3. az egyházi és iskolai vagyön átvételére vonatkozó határozat nem egyszerűen megerősítés végett, hanem egyenesen abból a szempontból illeti és érdekli a kormányt, vajon az ügy érdemét illetőleg megengedhetőnek tartja-e vagy sem az erdélyi katolikusok megállapodásait.

Az erdélyi katolikus status valóban csodálatraméltó könnyűséggel tette magát túl a tényleges és a jogi helyzeten. Eddig a gubernium intézte a katolikusok összes ügyeit. Az egyházi, iskolai, alapítványi vagyont a kormány kezelte. A katolikusok mindezzel szemben, mintha az állam és a magyar király legfőbb kegyúri joga nem léteznék, mint a legtermészetesb s magától érthető dolgot elhatározzák, hogy az államtól átveszik az összes ügyeket, átveszik az összes vagyont s mind-ezt a teljesítendők teljesítése végett közlik a miniszteriummal!

FORSTER GYULA.

A SOCIALISMUS MOSTANI ÁLLÁSA.★)

I.

Hamon francia socialista író, a ki az anarchista-socialisták táborába tartozik, könyvet írt, melyben a socialismus mostani állását és az 1896. évben Londonban tartott nemzetközi socialista-congressust ismerteti. Könyve bizonyos tekintetben forrásmunka, különösen abból a szempontból, a mennyiben a föld kerekiségén elterjedt socialistáknak egyesületi és számbeli viszonyaival foglalkozik. Látszik, hogy szerzője közvetlen adatok nyomán, szövetkezeti és társulati följegyzésekből, a napisajtó közleményeiből és magánuton szerzett értesülésekből dolgozott. Közlései ezért gyakran szemlátomást hézagosak; mégis összeállítások a közvetlenség benyomását teszi az olvasóra.

Hiába tagadnók, az uralkodó társadalmi irányok képviselői az ilyes dolgokat előkelő módon félvállról nézik és ilyesfélét nem irnak, nem is igen olvasnak. Az úgynevezett socialista-irodalom tulajdonképen csak a socialismus hívei számára létezik. Sokan azt hiszik, hogy a socialista írók szellemi termékei a valódi társadalmi bölcselők elé nem valók és odateendők, a hová azok a mosdatlan és fésületlen tömegek, a melyekkel a rendőri közegeknek az utcán gyűlik meg a bajok. Ez tévedés; egyszersmind rossz politika. A socialis mozgalom valósággal létezik és folyton terjed, helyenként ijesztő módon terjed. Vele számolni kell, nyilvánulatait mel-

★) *Le socialisme et le Congrès de Londres. Étude historique.* — A. Hamon. — 1897.

lőzni nem lehet. A ki nyilvánulataival megismerkedik, hamar meggyőződhetik arról, hogy a mi bennök jogosult (így például csak a gyári és az ipari törvényhozásra mutatok), az beható figyelemre méltó; a mi pedig túlzott és megvalósíthatatlan, az közletről szemlélve éppen nem oly veszélyes, a milyennek a távolság zürzajából tűnhetnék. A socialismus, nemcsak eszmei elvontságában, de gyakorlati nyilvánulataiban is oly sokféle, hogy csak elveinek főbb vonásaiban nyilatkozik összhang, a mely csak addig lép föl központosított erővel, míg az uralkodó társadalmi irányok negatiójaként jelentkezik, de a meg bomlott kéve szálaiként széjjelfoszlik, mihielyt a gyakorlati érvényesülés terére lép Ez észleletet Hamon könyve is igazolja. Szerző több helyütt erős bizalommal enlíti ugyan a socialis irány terjedését, de éppen adatai bizonyítják a socialismus különféleségét, nemcsak az eszmei alkotmány szempontjából, de különféleségét a különböző népek gazdasági viszonyai, véralkata, szellemi érettsége, történeti élményei és politikai fölfogása szempontjából is. Midőn tehát Hamon adatait cikkem alapjává tenném, nemcsak mellőzöm az ő társadalmi hitvallásából önkényt kifolyó fölfogását, de az ő magyarázatait és következtetéseit is tárgyilagossabb mérvre vonom le és ily módon az övétől eltérő, sőt velök ellentétes eredményekre jutok.

Már a könyv első fejezete, mely a socialismus fogalmának meghatározásáról és a socialismus válfajairól szól, tanuskodik a socialismus fogalmának fölötté tág értelméről. A fogalomnak legtágabb értelmében mindenki socialista, a ki a társadalomról és javításáról elmélkedik. Van radicalis socialista, köztársasági socialista, keresztyén socialista, állami socialista és így tovább; a szó legtágabb értelmében socialistának tarthatja magát minden a társadalom iránt érdeklődő egyén, kivétel nélkül. Ezért határozta meg Proudhon úgy a socialismust, hogy socialismus minden törekvés, mely a társadalom javítására hat. Persze ezt a tág meghatározást, mint-hogy nem sokat magyaráz, kevesen fogadják el és 1832 óta, a mióta Leroux atya a szót föltalálta, sok meghatározást ajánltak, a melyeket azonban szintén nem találtak kielégítőknek, a szerint ugyanis, a mit mindenki a socialismus szó alatt érteni szokott. Legújabban a socialismus fogalmának lényegét a munka szervezésére helyezték és tagadhatatlan, hogy a munka

fogalma ad az egész társadalmi iránynak erkölcsi jogosultságot. Csakhogy ezzel csak a termékenyítő magnak megismerésére jutunk, de önönmagában véve még nem sokat nyertünk; hiszen a munka nemesítő hatását minden helyesen gondolkodó elismerni kénytelen, de a megoldás lényege a munka szervezésének mivoltában rejlik, annál inkább, mert minden társadalmi rendszer a munkának valamilyen szervezetét alkalmazza.

A német social-democraták, kik legtöbbre vitték a társadalmi elmélet terén és a francia socialisták, kik már a gyakorlati kivitel terén is megkísérlettek némi kudarczot vallott szárnypróbálásokat, a socialismust a termelési eszközök társadalmivá tételére irányuló tevékenységben határozzák meg. Ily módon előáll az a meghatározás, mely nagyjában kielégítő és világos, hogy tudniillik a socialismus oly társadalmi rendszer, vagy társadalmi rendszerek oly összessége, melyekben a termelés eszközei társadalmivá vannak téve.

A társadalmivá tételnek különféle módja van s ehhez képest több elnevezést gondoltak ki. Főbb elnevezései: a collectivismus, a communismus és az anarchismus. A collectivismust így lehet meghatározni: a collectivismus a socialismusnak oly módozata, vagyis oly társadalmi rendszer, melyben, a termelés eszközeit együttesen (collectiv módon) birják. A communismust meg így: a communismus a socialismusnak oly módozata, vagyis oly társadalmi rendszer, melyben a tulajdon közös. Természetes, hogy a socialismus illetén fölfogása mellett is különféle válfajai lehetnek, a szerint, a milyen nézetekkel birnak hívei az Isten, a család, a haza, az állami tekintély és a szabadság eszméi felől. Valaki lehet socialista, s e mellett hazafias, vagy hazaellenes, socialista s mellette vallásos vagy vallástalan, lehet socialista s mellette önkényes vagy szabadságszerető és így tovább. Az anarchia, a mint a szónak görög eredete is igazolja, a társadalom állapota kormány nélkül, hatalom nélkül, alkotmányos tekintély nélkül. Ehhez képest az anarchismus oly társadalmi rendszer vagy társadalmi rendszerek oly kapcsolata, melyben anarchia létezik. Az anarchismus a socialis irányok szélsősége és az emberi természet társas hajlamaiból foly, hogy mindig csak rövid ideig tartó, ideiglenes állapot lehet, átmenet valamely szilárdabb formához, — többnyire az önkényura-

lomhoz. Különben az anarchiát is sokan nem végcélnak tekintik, hanem a létező formák megdöntése eszközének, a melyek romjain más, legszabadabb alakulatokat vélnek fölépíthetni.

Ha már a socialismus annyira különféle válfajaiban, a különféleséget megvalósításának módja, a terjeszkedési taktika különfélesége fokozza. Ámbár minden irány az izgatást teszi főeszközzé, az izgatást élő szóval és nyomtatványokkal, a taktika szempontjából főképen két ellentétes táborra oszthatók, a szerint, a mint céljokat törvényhozás útján, hiveiket a törvényhozó testületekbe választatva, igyekeznek megvalósítani, vagy a szerint, a mint e módot céltalannak ítélve, forradalmi eszközök alkalmazására hatnak. Tehát nagyjában létezik parlamenti és parlamentellenes irány. A socialismus taktikáját természetszerűen az a bánásmód befolyásolja, melyben az állami hatalom részesíti. Minél szabadabb a mozgás, annál kevésbé veszélyes irányban fejlődik a socialismus; ellenben a socialismusnak legfejlesztőbb szere a nyomás... Azt az eszmét is meg kell szokni, hogy az újkori gazdasági fejlődéssel elválasztathatlanul velejár a socialismus; csakhogy ez a legszabadabb országokban nem lép föl, mint társadalmi vagy politikai fölforgató tényező, hanem mint a gazdasági munkarendszer hullámozásának természetes rugója.

II.

A socialismus különféleségének legvilágosabb képét Franciaország tárja elénk. A francia socialisták számának megbecslése nehéz, szinte lehetetlen. Az 1893-iki képviselőválasztáson körülbelül 600,000 socialista szavazó vett részt; de ez nyilván nem az összes socialisták száma és szerzünk a socialista férfiak hozzávetőleges számát, a munkások és az ifjuság számára alapítva, $1\frac{1}{2}$ —2 millióra becsüli. A francia socialisták különféle párthoz tartoznak. Létezik forradalmi socialista munkáspárt (parti ouvrier socialiste révolutionnaire), mely az allemanista töredék (fraction allemaniste) neve alatt ismeretes. Ez vidékenként több egyesületre szakad; tagjainak száma bizonyára meghaladja a kétszázezret. Van néhány párisi csoportja, melyek, habár ugyanazon névvel

élnék, nem függnék a központi egyesülettől; ezek a dissidensek (les dissidents). Számok csak kevés ezerre tehető ugyan, de fontosságot tulajdonít nekik az a körülmény, hogy két hívők a párisi községtanácsban ül, kettő a képviselői kamarában. A dissidensek elszakadása annak idején teljes szétoszlással fenyegette a forradalmi socialista munkáspártot. Ez a párt igen fegyelmezve van ugyan, de a vezérlet nem a központból hat ki a kerületre, hanem a kerületből a központra. A pártnak három tagja ül a képviselői kamarában, kik napidijaikból évenként 5000 frankot engednek át a propaganda céljaira. A párt iránya igen forradalmi; a parlamentarismust csak izgatási eszköznek fogadja el, nem pedig mint a hatalomra jutás eszközét. Tagjai szinte mindannyian az általános munkaszünetnek hívei. Ők communisták és a collectiv államnak ellenségei, mely szerintök borzasztóbb lenne, mint a mostani plutocrat állam. A communista eszmény, nézetök szerint, csak a munkások gazdasági fölszabadítása révén valósítható meg, de ez a fölszabadítás csak forradalmi tevékenység útján lehetséges.

A franciaországi socialista munkások szövetsége (la fédération des travailleurs socialistes de France), melyet Paul Brousse után a Broussista-töredéknek is neveznek, kevésbbé jelentős az előbbi pártnál. Tagjainak száma ötvenezerre tehető. Hívei közül több képviselő van, több párisi és más városi községi tanácsos. A pártnak forradalmi irányzata gyengült, ha el sem tűnt egészen. Ezeket possibilistáknak (les possibilistes) is hívják; községben, megyében, államban a közhatalom elnyerésére törekednek. Valóban! a fölforgató iránynak legjobb ellenszere a hatalom egy részének átengedése. E párt jól szervezett parlamenti párt, melynek, mint a socialdemocratáknak, közvetlen célja: a munkások lételének javítása, a munka föltételeinek szabályozása a munkaidő, a bér, az egészségi és közbiztonsági viszonyok szempontjából, továbbá a vasutak, a bányák és egyéb közvállalatok szolgáltatásának átváltoztatása társadalmivá stb.

A francia munkáspárt (parti ouvrier français), vagysis a Guesde-féle csoport (section Guesdiste) erősen önkényes irányzatú, legalább a taktika szempontjából. Ez a francia socialdemocrata párt; ugyanazon taktikával él, mint minden ország socialdemocratái. Résztvesz a közhatalom

utáni törvényes törekvésben, abból a célból, hogy a gazdasági hatalmat megszerezze. A párt jól van szervezve és jól fegyelmezve; tagjainak száma vagy kétszázezerre tehető. Propagandája legzajosabb valamennyi francia socialista párténál, azért általánosságban a francia socialismust látszik képviselni. Több képviselőjük és elég számos községi tanácsosuk van, sőt északon és délen néhány törvényhatóság egészen a kezökben. A többi socialista pártok is bírnak több heti és havi közlönnnyel, de csak ennek a socialista pártnak van napilapja (la petite république). A párt nagy kapacitativitást fejt ki, szóval és írásban. Mindinkább a kis bourgeoisie szavazatainak elnyerésére törekszik, azért olykor elejti a socialista elveket. Folytonos érintkezésben állva az egész világ socialdemocratáival, rendszeren részt vesz minden nemzetközi congressuson. E párt tevékenysége napról napra inkább reformálódva lesz, kevésbbé forradalmivá.

Az anarchista communisták (les communistes anarchistes) elég tekintélyes számmal vannak; lehetnek vagy hatvanezren, talán százezren is. Eszményök a szabad communismus, kormány nélkül, tekintély nélkül. Legtöbben köztök forradalmiak; a tényleges társadalomból tabula rasát akarnak csinálni, hogy a communismust behozhassák. Az allemanista socialistáktól csak a taktikára nézve különböznek, mert még a parlamentarismust sem fogadják el izgatási eszközül. Főbb tagjai közül megemlítenők Krapotkin, Elisée Reclus és szerzőnk, mind a hárman tevékeny írók.

Van egy központi forradalmi bizottság (le comité révolutionnaire central), mely a Blanquista-párt neve alatt ismeretes (le parti Blanquiste). Hagyományai a forradalmár Blanqui után forradalmiak, jakobinismussal, illetőleg önkényességgel árnyalva. Mégis e párt jelenleg inkább parlamenti, mint forradalmi. A mint nyilatkozatában hirdeti, a tevékenység minden módját alkalmazza: a gazdaságit, a politikait és a társadalmi, a választóit és a forradalmi. Több parlamenti tagja van; több községi tanácsosa Párisban és másutt. Lehet nek vagy százezren. Közhatalomra törekednek, hogy a gazdasági hatalmat elnyerjék.

Végül sok francia socialista van, kik határozottan egyik párthoz sem tartoznak. Az a közös jellegök, hogy a mostani tőkepénzes társadalom ellen tiltakoznak és a tulajdonnak tár-

sadalmivá tételét hirdetik. Egész Franciaországban el vannak terjedve. Számokat nehéz meghatározni, de meghaladja a határozott párthoz tartozók számát. Ezek az úgynevezett függetlenek (les indépendants).

A francia socialismustól lényegesen elüt az angol. Habár az angol munkások igen erős testületi szervezettel bírnak a trades unionokban, a tulajdonképeni socialismus Anglia, Skócia, Írland és Wales munkáosztályaiban csak néhány év óta kezd terjedni, különösen Írlandban a nationalismus gátolja terjedését. A szilárd szervezetű tradesunionok 1889-ig nagyon ellenkeztek a socialismus irányával, de azóta sok trade union a socialismushoz közeledett. Körülbelől 1.200.000 angol munkás tartozik a trades unionokba; ebből körülbelől 300.000 a Neo-trade-unionismushoz szít, vagyis a tulajdonképeni socialista uniókhoz.

A tulajdonképeni socialismus elveit több csoport követi: Ilyen a független munkáspárt (the independant labour party). Vagy 40—50,000 tagból áll és csak 1893-ban alakult. E párt a termelési eszközök nemzetivé tételét kívánja, tehát általánosságban collectivista. Törekvései nem forradalmiak; ellenkezőleg, szabadságra, autonomiára, szövetkezésre hatók.

A socialdemocrata szövetség (the social-democratic federation) már 1883-ban alakult, de legfőljebb négyezer tagból áll. E csoportnak célja «a termelés, a fölosztás és csere eszközeinek társadalmivá tétele, melyeknek collectiv vagy közös tulajdonná kell válniok». Kívánja a néptörvényhozást, a fölfegyverzett nemzetet, a vagyon és a termelés fölosztását, szabályozva a közösséggel, tagjai érdekében. Palliatív szerül kíván nyolcz órai munkát, a munka szabályozását stb. Nagy Marx-féle orthodoxyával bír és sűrű kapcsolatban áll az európai szárazföld socialdemocrataíval. Kiátkozzák a másként gondolkodó socialistákat és önkényre hajlanak. Hamon ebben találja csekély terjedésök fő okát; én azonban azt hiszem, hogy az angol fajban erősen meggyökerezett történeti és alkotmányos szellem nem veszi be a merev elméletből folyó tant.

Kis csoport a fábiusi társaság (the Fabian society), mely körülbelől 700 tagból áll. Fontossága van, mint tanulmányozó csoportnak, mely az irodalmi terjesztés terén sokat tesz. Célja az angol népet arra bírni, hogy politikai alkotmányát egészen democratisálja és az ipar egyes ágait társa-

dalmivá tegye. E társaság az állami socialismust hirdeti. — A Hammersmith-féle socialista társaság (the Hammersmith socialist society), kicsiny helyi csoport; Morris Vilmos költő alapította. Célja a szabad communismus, de taktikája a parlamentarismus. — A Bloomsbury-féle socialista társaság (the Bloomsbury socialist society) szintén kis csoport, de híres, mert Marx veje, dr. Aveling a vezére. Shaw, fábiusi humorista azt állítja, hogy az egész csoport csak Avelingből áll és nejből. Iránya socialdemocrata és önkényes. — Az anarchista-communisták el vannak terjedve Angliában és Skóciában, de legfőljebb három-négyezren vannak. Az angol fajt jellemzi, hogy a vallásos socialisták Nagy-Britanniában sok apró csoportokat képeznek; így létezik a munka egyháza (the labour church), a testvériség egyháza (the brotherhood church) stb. Külön-külön igénytelenek, de együttvéve bizonyos szerepet játszanak abban az országban, a melyben a vallásos szellem uralkodik. Megemlítendőek azok a társaságok, melyek a földtulajdonnak nemzetivé tételére törekednek és hol land nationalisation society, hol land restoration leagues elnevezése alatt működnek Angliában és Skóciában; Henry George tanait fogadták el. Russell Wallace, természettudós egyike e társaságok vezérférfiainak.

Ha az angol socialismust összehasonlítjuk a francziával: azonnal szembeötlik a roppant különbség. A franczia socialista töredékek tekintélyes pártok jelentőségével bírnak, azon izzó talajon folyton szaporodnak, társadalmi és politikai fölforgató irányzatoknál fogva, a szerint, a mint egyikök-másikok átmenetileg uralomra kerül, már a múltban is sok bajt okozott, de a jövőben még több bajjal fenyegetődzik: ellenben az angol socialismus, megállapodott történeti érzéktől áthatott környezetben, mindig bizonyos nemzeti színezettel bír, némely szélső árnyalata pedig inkább különlegesség jelentőségével lép föl és nem igen képes intensív fejlődésre.

Egészen más szempont alá esik Németország, mely a socialis mozgalom egyöntetűségénél, szervezetének szilárdságánál és az egész földkerekségre kiható céltudatos propagandájánál fogva a világ minden országainak élén áll. A socialismus Németországban, mondhatni, szinte egészen a socialdemocratiában foly össze. Ezzel szemben az anarchista socialisták és a független socialisták csak néhány ezren vannak.

A német socialdemocrata munkáspárt (Die socialdemokratische Arbeiter-Partei) erős szervezetű. Elvi álláspontja, hogy minden gazdasági küzdelem politikai küzdelem egyszersmind. Ezért a párt a fősúlyt a politikai küzdelemre, a politikai hatalom megszerzésére helyezi. Egész tevékenysége a választásokra van irányozva; törekvését siker koronázta. A birodalmi gyűlésen erős socialdemocrata töredék van; a szász, a bajor, a vürtembergi, a bádeni és más kamarákban is ülnek a párthoz tartozó képviselők. A legutolsó képviselőválasztáson mintegy 1.700,000 socialista választó szavazott; ebből az következnek, hogy ez a párt a legnagyobb socialista párt Európában, nemcsak, de következnek az is, hogy a német socialismus nagyobb a többi népek socialismusánál. De Hamon ezt nem tartja szabatos becslésnek, és úgy látszik, nemzeti büszkeségből sem ismeri el, hogy a német socialismus erősebb a francziánál. Hamon azt véli, hogy socialista képviselőjelöltekre gyakran oly radicalisok is szavaznak, a kik nem socialisták és csak taktikából adják szavazatokat socialistákra. Sok kispolgár, munkás, vagy paraszt is, socialistára szokott szavazni, holott maga nem socialista és nem is kívánja a termelés eszközeinek társadalmivá tételét. Ez a vélelem alaposnak tetszik, de nemcsak Németországban, hanem másutt is, Franciaországban is; sőt, ha positiv adatok nélkül okoskodni szabad, talán Németországban a társadalmi nyomás nagyobb súlya miatt több egyén kénytelen valódi meggyőződését elfojtani, mint például Franciaországban, a hol különben a közvélemény, a véralkat élénkségénél fogva is, szabadabban nyilatkozhatik, mint Németországban. Nekem azért úgy látszik, hogy a német socialismus tagjainak száma nagyobb, mint a francia socialistáké. De álljon bárhogyan is a dolog, tény, hogy a német socialisták otthon és külföldön nagyobb befolyást gyakorolnak, mint a világnak bármily socialistái, a francziákat is ideértve, már csak azért is, mert mindnyájan, vagy tízezernek kivételével, egyetlenegy párthoz, az erős szervezetű socialdemocrata munkáspárthoz tartoznak.

A pártnak igen virágzó sajtója van; elveit 39 napilap, 40 heti vagy havi politikai közlöny és 53 munkásterületi újság hirdeti. Van egy hetenként megjelenő tudományos folyóirata (*Neue Zeit*), két élelzapja (*Der wahre Jakob, Süd-*

deutscher Postillon) és egy képes hetilapja, a nevelés és a szórakoztatás céljából (*Neue Welt*). Ezeken kívül a párt sok röpiratot ad ki; évenként körülbelöl 40,000 példányban. A párt kedvező vagyoni viszonyokkal is dicsekedhetik: rendes évi költségvetése van, melyet a tagok járulékaiból évenként 300.000 marknyi összeget meghaladó bevétel táplál.

Én is osztozom francia forrásomnak azt a megfontolásra érdemes nézetében, hogy a német socialdemocratia roppant föllendülését, főképen a császári kormány folytonos üldözéseinek köszöni. Az üldözés a legszilárdabb ragacs a párt különböző eszmékkel bíró férfainak összetartására. Üldözésekben nincs hiány; így az 1894—1895 időszak tizenegy hónapjában a socialdemocraták összesen 83 évi börtönt kaptak. A folytonos zaklatások nélkül a pártban bizonyára szakadások következtek volna be; mert Volmár mindinkább enyhíti programját, Kautsky és Zetkin asszony tiltakoznak a Liebknecht javasolta mezőgazdasági taktika ellen, Bebel pedig ellenzi a termelés eszközeinek társadalmivá tételét, a mely pedig a socialismus alapelvét képezi. E véleménykülönbség arra is mutat, hogy a socialisták közt, még ha nagyjában azonos alapon állanak is, hamar lényeges ellentétek élesülnének ki, mihielyt a gyakorlati alkotás terére lépnének. Ebben rejlik a socialismus legfőbb gyöngesége. Viszont legfőbb ereje az ellenzésben van melyet a tényleges hatalommal szemben, az értelmetlen és a fél értelmiségű tömegekre támaszkodva kifejt. A propagandában a német szellemnek kutató és okoskodásra hajló természete elősegíti a német socialdemocrata pártot; valamint a német birodalomnak állami szakadozottsága is, a mely még eddig a nemzeti közszellemet kellő érvényre jutnia nem engedte. A világtörténeti vívmányok is, melyek Németország egységét létrehozták és megszilárdították, ügylátszik, hidegen hagyták a munkásosztályok nagy részét, a melyek különben s legkevesebbet nyertek a nagy átalakulásban... A socialdemocrata munkáspárt élén igazgató-választmány áll, melynek vezérférfiai Singer, a ki mint nagyiparos is nagy tekintélynek örvend, Liebknecht, Bebel és mások. Az igazgató-választmány valóságos ura a német socialdemocratianak, mely egyébként is tökéletesen a németek autocrata és katonásan nevelt jelleméhez van idomitva. Különben az a vezetésre áhító szellem, mely Németországot a nemzetközi politika

terén jellemzi, nyilatkozik socialdemocratiája viselkedésében is: hegemoniát akár gyakorolni a világ-socialismus fölött.

III.

A közműveltség élén haladó három nemzetnek, a francziának, az angolnak és a németnek socialismusa ugyanannyi típust képvisel. Közülök az angol legsajátosabb és nemzeti körülményeiből megmagyarázható; a francia és a német socialismus Európa többi nemzeteinek socialismusában visszatükröződik, — a francia mintakép a radicalisabb és forradalmibb, a német mintakép a tanszerübb, a szervezettebb és az államibb irányt képviselvén. Az utóbbinak cél tudatosabb föllépéséből következik, hogy benső kapcsolata szembeötlőbb.

Belgiumban a socialismus fő válfajai képviselve vannak és mozgalmi heveség dolgában egy országeinak sem engednek. Legnagyobb a belga munkáspárt (parti ouvrier belge); ez collectivista, de a communismust az emberiség rákövetkező állomásának tartja. Követeli «a természeti tényezők és a munka eszközeinek collectiv megszerzését». Programja szerint «a socialismusnak párhuzamosan törekednie kell a proletariatus gazdasági, erkölcsi és politikai fölszabadtására. Mindazonáltal a gazdasági szempontnak uralkodni kell». Ezt a pártot, a választók számára alapítva a számítást, 350,000 tagra becsülhetni. — E párton kívül vannak függetlenek és anarchista-communisták, de kisebb számmal. Belgiumban az egész socialista hadsereget közel 400,000-re tehetni és ez, a lakosság összes számához viszonyítva, elég tekintélyes szám. Nemcsak a gazdasági életben játszanak olykor fölötté zajos szerepet, de a politikában is számot tesznek, minthogy e pártból 30 képviselő kerül a parlamentbe és 2—3 tanácsos a brüsseli községtanácsba. Egészben a belga socialismus Franciaország nyomdokaiban halad, a minthogy Belgium egyébként is sok tekintetben Franciaország függelékének tekinthető.

Hollandban a socialismusnak két fő csoportja létezik: a socialista szövetkezet (Socialistenbond), azután a socialdemocrata munkáspárt (social-demokratische Arbeiders-partij); ezek mellett anarchista communisták is vannak. A Socialistenbond mindenekelőtt communista. A magántulajdont helyette-

síteni akarja a termelési és a fogyasztási eszközöknek társadalmi tulajdonával. Többségben parlamentellenesek; számukat nem tudni, de a párt felöleli a holland socialisták nagy többségét. A másik párt, a socialdemocrata munkáspárt új, csak 1894-ben alakult s vagy 34,000 tagból áll. A német socialdemocrata párttal van szövetkezve, tőle segélyeket is kap. A politikai hatalom megszerzését a munkások fölszabadítása fő eszközének tekinti. — Az anarchista communisták kevesebben vannak, mint a Socialistenbond tagjai, de többen, mint a socialdemocrata munkáspártéi.

A skandináv félszigeten, mely más tekintetekben is távol esik az európai államverseny zürzajától és bajaiban is kisebb mérvben részesül, a socialismus csekély, s mint ilyen is jobbadán német nyomokban halad. Névszerint Svédországban a socialis mozgalom még csak csirájában van. Körülbelől csak a socialdemocrata párt formájában létezik; egyébként pedig az általános szavazati jog elnyerésére, és radicalis reformokra törekszik. Már Dániában a socialis mozgalom valamivel határozottabban jut kifejezésre, a minthogy régibb is, mint Svédországban. Dániában a socialdemocraták 23,000 tagot számlálnak; vannak független socialisták, sőt anarchista communisták is, de kevesen.

Német nyomokon halad Svájc is; socialis mozgalma a német socialdemocratiának közvetlen folytatása. A svájci munkáspárt erősen a német hegemoniától függ, habár kevésbbé önkényes irányú és ez a nyilatkozás szabadságának és az állami nyomás hiányának tudható be. Különben a svájci socialisták chauvinisták és nem szeretik az idegeneket; természetes tünet ez oly országban, mely függetlenségét századok óta megóvni birta a környező nagy államalakulatok ellenében és tűzhelyét képezi az idegen fölforgató elemeknek, de maga a fölforgató irányzatokat nem táplálja.

Ausztria socialismusa szintén a németnek függelékét képezi. Van osztrák, cseh-szláv és lengyel munkáspárt, melyek 1896-ban szövetkeztek. Ausztriában a német elem birván legfejlettebb iparral, természetes, hogy socialismusa is leginkább ki van fejtve. Az osztrák socialdemocrata párt bejegyzett tagjainak száma 90,000-re tehető. A cseh-morva, valamint a lengyel elemben a socialismus nehezebben terjed, egyrészt azért, mert iparuk fejletlenebb a német elem iparánál,

de másrészt főképen azért, mert külön nemzeti, politikai céljaik vannak, melyek az elégületlen elemek észjárását a a socialismustól elvonják. Azt a tapasztalatot tehetni, hogy a nemzeti szellem leghatalmasabb ellenfele a socialismusnak és ott is, a hol a socialis eszmék az ipari fejlettség magas fokánál fogva termékeny talajra lelnének, a nemzeti szellem megóvjá az országot sok túlzástól és a socialismus nyilvánulatait sajátzerű jellemvonásokkal látja el, az anarchista elvet meg szinte kizárja. Különben Ausztriában a szövetszektett socialista pártok befolyása az utolsó időben nagyot nőtt, a mennyiben az 1897-iki választáson tizennégy birodalmi képviselőt vittek keresztül. A socialismus fejlődése itt az uralomra jutott tökeellenes mozgalommal látszik bensőleg kapcsolatban állani; elűtő az antisemitismustól, de mind a kettő ugyanegy tőnek hajtása. Érdekes társadalmi tünet, de végleges ítéletet még alig enged.

A magyar socialismust Hamon nem is említi könyvében, pedig már volna mit említeni. Statisztikai adatok hiányában csak általánosságban lehet beszélni. Annyit mégis mondhatni, hogy socialismus, a szónak tulajdonképeni értelmében, csak Budapesten, az ország ipari középpontjában, és némely nagyobb vidéki városban van. Ez a socialismus a német socialdemocratia nyomdokain halad. Ezenkívül van egy töredék, mely a nemzetközi érintkezéstől idegenkedik és mely a munkások helyzetének javítását írta ugyan elvül zászlajára, de a magyar nemzeti eszméhez hű akar maradni. A magyarországi socialismus taktikája, mint a német socialdemocratiáé, parlamenti lenne; az utolsó képviselőválasztáson néhány jelöltet állított föl, de ezek csak kevés szavazatot birtak magokra vonni. Ebben az eredménytelenségben a magas censusnak is része van. Az utolsó években, erős anarchista irányzatokkal, az Alföldön, a legmagyarabb elem közt, sajátos mezőgazdasági socialismus nyilvánult, melynek országszerte divó neve: parasztsocialismus. Szinte észrevétlenül nőtt és még nőni fog. Sokan idegen, különösen német socialisták izgatásának tulajdonítják, de ez igen egyoldalú fölfogás. A propaganda működése tagadhatatlan ugyan, de a magyar parasztsocialismus lényegében a különös mezőgazdasági és birtoklási viszonyok természetes fejleménye és nem is orvosolható, míg a keletkeztét okozó viszonyokat nem szüntetik meg, erre azonban,

minthogy megrögzött társadalmi nézetekbe és intézményekbe ütközik, vajmi kevés a kilátás.

Oroszország socialismusa szintén sajátzerű jellemzést igényel. A tulajdonképeni socialismus csak néhány év óta terjed az orosz munkások közt. Nem számítható a socialismushoz az a forradalmi, terrorista mozgalom, mely nihilismus neve alatt ismeretes, melyben találkoznak a szabadelvűek és a forradalmi radicalisok épen úgy, mint a különféle iskolához tartozó socialisták, valamint az összes társadalmi rétegekhez tartozó elégtelenek és mely a minden rétegre egyaránt kiterjedő roppant önkény gyakorolta nyomásnak természetes ellenhatása. Néhány év óta az orosz munkások le kezdik vetni sajátos orosz mázokat és európai mezt kezdenek öltetni. Az orosz socialisták az utolsó évek óta Svájcban, Angliában és Franciaországban tartózkodnak, hogy onnan socialis mozgalmat keltsenek és e célból a politikai célzatok terét el kellett hagyniok, hogy gazdasági célzatokat érvényesítsenek. Úgy látszik, a socialismus a nihilismust gyöngíti és megeshetik Oroszországon, hogy ezentúl a socialismust a közművelődés terjedése egyik elemének kell tekinteni.

A sok bebörtönzések, deportatiók ellenére 1895-ben a különféle socialdemocrata csoportok egy ligába szövetkezhettek, melynek célja a munkásosztályok fölszabeditása. A liga természetesen titkos. Izgatja a munkásvilágot, buzdítja a munkabér föntartására és emelésére, buzdítja a munkaidő leszállítására, ellenőrzi a munkaadókat, a munkásoktól munkaszünetések létesítése céljából járulékokat szed be; szóval: céljai és eszközei gazdasági természetűek. 1895-ben és 1896-ban a munkaszünetések nem fogytak ki; épen úgy a befogatások sem, melyek a ligát nem birták szétbomlasztani. Ily módon a socialismus terjesztéséről Oroszországban államiilag is gondoskodnak; habár fejlődése, tekintve Oroszország óriási terjedelmét és lakosainak nagy számát és ehhez viszonyítva iparának jelentéktelenségét, még csak ébredésszerű.

A latin származású népek közül legkönnyebben végezhetni a spanyolokkal és a portugallokkal. Halvány tevékenységű socialismus van Spanyolországban; ez magában nem látszanék bajnak, ha egyszersmind arra nem mutatna, hogy a közgazdasági élet pang és hogy az elégtelen elemeket többnyire politikai viszálykodás foglalja el, mely legfőbb cél-

jának tekinti az államforma megváltoztatását. A spanyol munkások nemzeti szövetsége, a legreactionariusabb socialista szervezet Spanyolországban; sülyedőben van és alig ad életjelt magáról. Melléktestületét képezi a socialista munkáspártnak (partido socialista obrero). Egyedüli célja a munkabér javítása és a munkaórák számának apasztása. Különben az egész munkáspártnak körülbelül csak 7000 tagja van, tétlen híveinek száma körülbelül 17,000 lehet. E pártnak fő ereje csak igen kis mérvben származik socialista szellemű munkásoktól. Programja a socialdemokraták ismert programja. Képviselőket igyekszik küldeni a cortesekbe, de ez még neki nem sikerült; némely városban azonban már községi tanácsosa van. A socialdemokratákénál erősebb az anarchista socialisták pártja; tevékeny tagjainak számát legalább 20,000-re tehetni, a tétlen híveket körülbelől 54,000-re. Az anarchista socialisták közt két árnyalat van: a communistáké, kik az individualismussal kacérkodnak és a collectivistáké. Ezek számosabbak. A két árnyalat inkább a taktika szempontjából különbözik egymástól. A communista anarchisták az egyéni tevékenység párthívei és minden szövetségi köteléket ellemeznek; a collectivista anarchisták a központosított szervezetnek és tevékenységnek hívei. Különben a socialista anarchisták leginkább Andalusiában a földművesek közül és Cataloniában az ipari munkások közül toborzák híveiket és nagy befolyást gyakorolnak Cubára.

Portugalliában a socialismusnak ugyanoly helyzete van, mint Spanyolországban. Visszfénye a spanyolnak, s a mit a spanyolokról mondhatni, azt nagyjában ismétellhetni a portugallról.

Számra nézve nagyobb, tevékenységre jelentősebb, bár változatosság dolgában és a napi politika iránti viszonyaira nézve rokon ezekkel Olaszország socialismusa. Crispi miniszter üldözései a legutóbbi években elősegítették fejlődését. Az olasz socialismus az olasz socialista pártra és az anarchista socialisták pártjára szakad; ezeken kívül vannak nagyszámú forradalmi socialisták, kik magokat ugyan nem nevezik anarchistáknak, de rokonszenveznek velök. Az olasz socialista párt nem igen rokonszenvez a professionalis mozgalommal; székhelye Milano, tagjainak száma 21,000. A képviselői választásokon résztvesz és a politikai érvényesülés képezi célját. Ez

az olasz socialdemocrata párt és Németországgal benső összeköttetéseket tart fenn. Az anarchista socialisták Olaszországban számosabbak, mint a socialdemocraták és leginkább déli Olaszországban vannak elterjedve. Különben inkább communisták, mint collectivisták. A forradalmi socialistáknak főéhszke Romagna és Sicilia; nem nevezik magokat anarchistáknak, de rokonszenveznek velök. Nem tekintve a részleteket, általánosságban mondhatni, hogy az olasz socialismus kétféle irányzatot képvisel: északon socialdemocrata, parlamenti törekvésekkel; középen és délen forradalmi és anarchista. Az eltérésben északnak nyugodtabb vérmérséklete és nagyobb alkotó ereje, — dél felé menőleg zavarosabb észjárása és rombolásra törekvő természete nyilatkozik.

Átérve a Balkán-félszigetre, államaiban, kezdve Romániától és Szerbiától le a régi Hellásznak földjéig, a socialismus föltétlenül még csak ébredésszerű állapotban van. Minden irányból találhatók socialisták a különféle városokban; számok csak néhány százra, itt-ott egy-két ezerre rug. A balkáni államok közül még leginkább Romániában van a socialis mozgalom kifejlődve, iparüzőbb és kereskedelmibb lévén a többi államoknál. Egészben a balkáni népek socialismusán állami életöknek gyermekkori vergődései tükröződnek vissza; a minthogy. sajnos, Európában a legújabb kor fejleménye a socialismus egyszersmind a közműveltségnek mértéke is, és ez amazt oly hiven veri vissza, mint a fény az árnyékot.

IV.

Ha a szemlélő a vén Európából a világtengeren át Amerikába, a nagy északi államszövetségbe veti tekintetét, hamar észleli, hogy a tulajdonképeni socialismus, a mely két fő irányában, a socialdemocratiában és az anarchismusban nyilvánul, európai fejlemény. Természetes, hogy oly hatalmas gazdasági élettel bíró államszervezetben, a milyen az észak-amerikai államok szövetsége, a tőke és a munka közti küzdelem Európában alig sejtett, olykor titáni mérveket ölt, — de a küzdelem gazdasági, nem társadalmi, még kevésbé politikai. Az észak-amerikai munkások közt erős testületi szellem uralkodik, saját érdekekre jól vigyáznak, erős küzdelemre mindig

készek, de küzdelmeikkel a gazdasági téren maradnak. A munkások az amerikai munkaszövetségben (american federation of labour) vannak szervezve; ez mint szövetkezet, minden politikai tevékenységtől távol áll és csak gazdasági téren küzdvén, kezdetleg sem socialista, sem democratá, sem republicanus célzata nem volt. Idővel azonban tagjainak egy része politikai irányra hajlott és socialista programmal a választási küzdelmekben részt óhajtott venni. Ezek kiváltak az anyaszövetkezetből és alakították az Egyesült-Államok és Canada socialista kereskedelmi és munkaszövetségét (socialist trade and labour alliance of United states and Canada). Ez új csoportosulat céljává tűzte ki, hogy kizárólag socialistákból alakít syndicatusokat és ellenzéket fejt ki az amerikai munkásszövetkezet ellen (american federation of labour), mely függetlennek jelentette ki magát minden politikai iránytól és csupán a gazdasági téren kíván működni.

Az amerikai munkásszövetséggel benső érintkezésben áll a munka lovagjainak rendje (Knights of labour), mely szintén nem akarja, hogy választási kérdéseket vessenek föl kebelében. Habár a munka lovagjainak rendje némileg socialista irányzatokkal bir, tulajdonképen még sem socialista; szellemi rokonságban van a populista párttal és Henry George mozgalmával rokonszenvez.

Az amerikai munkásszövetkezetek tagjainak száma ropant nagy, ha tekintetbe vesszük, hogy az Egyesült-Államokban a mindenféle bér munkások száma körülbelöl húsz millióra tehető, kik a korlátlan egyesületi szabadság mellett, ezt nagy mértékben igénybe is veszik. Bajos volna megmondani, mennyire megy a testületi tagok száma; de tény, hogy ezeket socialistáknak, európai értelemben, nem nevezhetni. Francia irónk sem nevezi őket socialistáknak, ellenére annak, hogy túlbuzgó socialista lévén, hajlandó a socialis mozgalom gyarapodását nagyító üvegen keresztül nézni.

A tulajdonképeni socialisták a socialista munkáspártot (the socialist labour party) alkották, melynek huszonöt államban kétszáz osztálya van. Választási propagandát űz a republicanusok, a democraták és a populisták ellen. Az utolsó választásoknál jelöltjeikre összesen 43,000 szavazatot adtak és ez, tekintve az északamerikai viszonyokat, csekély szám; habár a socialista választók száma, az utolsóelőtti választás

óta, harminczhat százalékkal szaporodott. De a socialismus árnyalatai népajkak szerint különböznek. A socialdemocrata irányt leginkább a bevándorolt németek vallják. Az anarchista socialisták pedig, a kik egész Amerikában szétszórva, központ köré nem tömörülnek, hanem nyelvek szerint képeznek külön-külön csoportokat. Az anarchista csoportok különösen az olasz és a spanyol ajkuak közt alakulnak; a francia és a német, de főképen az angol ajkuak kevés taggal járulnak ehhez az irányhoz. Ez jellemző; a szemléltetőre azt a benyomást teszi, hogy az igazi socialisták nemcsak számra nézve vannak kevesen, de tagjainak minősége dolgában is selejtesek és nem azokból az elemekből valók, melyek azon hatalmas államszövetségnek derekát és éltető elemét képezik. Ez észleletek után igazat adhatni ugyan Hamonnak, a ki elismeri, hogy a socialismus nincs nagyon kifejlődve Észak-Amerikában, — de kevésbbé adhatni neki igazat abbeli nézetében, hogy a socialismus ott, a gazdasági körülmények behatása következtében, valami lényegesen növekednék. Ha a socialisták száma, különösen a nem angol ajkuak közt, valamennyire szaporodik is: az intensív gazdasági küzdelmet nem a socialisták kebelében küzdik és a socialisták elméletei csak különczkedés számba jöhetnek, a mennyiben megvalósulásra való törekvésök, a társadalmi és az egyéni szabadságnak korlátlansága mellett, szinte képtelenségnek tűnik. És azért igazat kell adni Most Jánosnak, a német földről átszakadt anarchistának, a ki gyakori izgatási kísérleteivel kudarcot vallva, 1889-ben azt írta: a socialismus Észak-Amerikában német és az anarchismus ibolya, mely csak rejtekben virágzik.

Dél-Amerikában a socialismus még csak gyermekkorát éli. Így például Braziliában többnyire a német és az olasz bevándorlók terjesztik; amazok a socialdemocrata, emezek, kevesebben, az anarchista irányhoz szítanak. A socialdemocraták két munkáspártot is alakítottak, Unio operario és Partido operario elnevezés alatt; az anarchista socialisták kevesebben vannak s többnyire communisták. Az argentini köz-társaságban is csak kezdetleges a socialis mozgalom; habár van munkáspárt, Partido obrero név alatt, mely socialdemocrata irányban Németország nyomdokain halad. A mozgalom inkább csak az ottani németek közt terjed és csak kis mértékben vonzza az argentiniakat, az olaszokat és a spanyolokat.

Befejezve a szemlét egy pillantással Ausztráliába, mondhatni, hogy itt a munkásmozgalom angol nyomokon halad: itt a trade-unionismus eléggé ki van fejlődve, a socialismus csak kis mérvben. Létezik ausztráliai socialista szövetség (Australian socialist league), socialista munkáspárt (socialist labour party) és ausztráliai socialdemocrata szövetség (Social-democratic federation of Australia). Déli-Ausztráliában, Queensland, Uj-Zeeland, Victoria és Uj-déli-Wales parlamentjeiben a socialista munkáspártból összesen száznál több tag ül, de ezeknek céljai inkább radicalisok, mint socialisták. Egy szóval a socialista mozgalom Ausztráliában még gyermekkorát éli, különben is inkább radicalis politikai, mint socialista.

Végig tekintve a világsocialismus jelenségein, észlelhetni, hogy a socialismus nagyjában két főirányra szakad: a socialdemocratiára és az anarchismusra. De ezek országoként és népenként a legnagyobb különféleséget tüntetik föl, a mennyiben számos különösségek mutatkoznak, kiváltképen ott, a hol a politikai mozzanatok módosító befolyást gyakorolnak rájuk. A socialdemocrata irány cél tudatosabban van kifejtve az anarchismusnál és benne vezérekül a németek működnek, kiknek nyomában főképen a germán eredetű népek haladnak, de a kik rendszeröket ezeken kívül is mindenfelé, még déli Amerikába is elterjesztik. Az anarchista socialista irányban, ha egyáltalában valaki vezérel, a francziák vezérelnek, s őket nyugtalan természetöknél és hevesebb véralkotoknál fogva is, leginkább a latin származású népfajok követik. Az angol faj külön ösvényen halad; nálók a mozgalom inkább gazdasági jellegű, kevésbbé társadalmi, vagy politikai. Európa kontinensén kívül a valódi socialismusra nincs elég tér, nincs elég fogékonyság. Ezt az európai társadalomnak az egyéniséget sokféle korlátozó intézményei okozzák, úgy hogy a valódi socialismust kiválóképen európai jelenségnek nevezhetni. A socialdemocrata irány, erősebb központi szervezésénél és cél tudatosabb hatásánál fogva, aránytalanul veszélyesebb az anarchista iránynál, mely elvégre is csak a végletet képviseli, a melyben az elégületlen, a központfutó elemek könnyebben találkozhatnak ugyan, átmenetileg fölötté zavarólag jelenkezhetnek is, de tartósabb hatásra képtelenebbek is, minthogy ellenök helyenként döntő sikerrel lehet védekezni.

Végso eszmei kifejlödésében a két irány közt a főkülönbség, legalább a vezető férfiak tevékenységét tekintve, leginkább a taktikában áll. Csakhogy a dolog lényege épen a taktikában rejlik. A socialdemocratia a politikai intézményekhez alkalmazkodik, parlamenti tevékenységre törekszik, az eszmék fölvilágosítását tüzi ki céljául és szilárd vezetést, személyes tekintélyt föltételez; ellenben az anarchismus a tényleges intézményeket nem tekinti, az emberi természetet szabad pórázra engedi, a létező intézmények lerombolására törekszik, a testületi szövetkezést ellenzi és különös hajlandósággal a szenvedélyek fölizgatását használja fegyverül. Nem csodálkozhatni tehát, hogy a két socialista irány közül a németeké, a socialdemocratia gyakorolja a hegemoniát ott, a hol a socialisták közös működésre és nemzetközi tevékenységre szövetkeznek.

Ez észleletek a tárgyilagos szemléelőben a részletekből tett abstractio révén önkénytelenül fölmerülnek; de a részletekben annyi a különféleség, hogy a socialis mozgalom nagy, sőt olykor ijesztő hatást csak abból a szempontból látszik gyakorolni, a mennyiben egyénei az uralkodó társadalmi tényezők ellen kifejtett ellenzésre egyesülnek, — de a hatásnak szükségképen meddővé kell válnia akkor, mihelyt a positiv alkotás terére lépnek. Míg a két socialis főirány taktikáját néhány sorral jellemezni aránylag könnyű dolog, addig céljokat röviden jellemezni fölötte nehéz, szinte lehetetlen. A meggyezés köztök végecéljok tekintetében csak negativ, a mennyiben a politikai köztársaság nekik kevés, socialis társadalomra törnek, a mostani tökepénzes gazdaságnak ellentétes termelési rendszerrel. De milyen legyen köztársaságok formája, milyen legyen termelési rendszerök, milyenek legyenek belső társadalmi intézményeik, — e tekintetben köztök a legnagyobb különbség, szinte végtelen eszmei zürzavar uralkodik. Csak homályos ösztöneikben van egészséges mag elrejtve, a mennyiben a mostani társadalom szembeszökő ferdeségeinek kinövéseire építenek; de azt, a mi irányzatokban helyes és életképes, azt az idők folytában az uralkodó társadalmi rétegek nálok nélkül is megvalósíthatják. A megvalósítás gondolata csak azt rémítheti, a kinek agyát megrögzött nézetek korlátolják és a kinek lelkületét ferde hajlamok teszik elfogulttá; de a ki a történeti szellemtől van áthatva, kénytelen

belátni, hogy a társadalmi eszmék fejlődése az emberi nem fejlődésének életelvét képezi és hogy ennek következtében a társadalmi viszonyok az idő folytában gyökeres változáson mennek keresztül. A ki azonban a megvalósulást úgy képzei, hogy a többi társadalmi rendek kiegyenlítésével a negyedik rendnek kizárólagos uralma következik be és hogy azután általános nyugalom köszönt be az emberiségre, az megvalósíthatatlan álmoképet festett magának; mert az emberek közt nem létezhetik egyenlőség, az emberi nem végzete az lévén, hogy mindenkor több lesz az elnyomott gyöngé, mint az uralkodó erős... Örökös az emberek közt csak az egyensúly utáni törekvés; nyugalom a társadalomban pedig sohasem lesz, nem is kívánatos, hogy legyen, mert az annyi volna, mint a haladás megszűnte, kezdete a visszafejlődésnek, a hanyatlásnak...

V.

A Londonban tartott 1896-iki nemzetközi socialista-congressus, mely az 1893-iki zürichit követte, ékesszólóan hirdeti azokat a nehézségeket, melyekkel a socialista pártoknak meg kell küzdeniök, mihielyt a tényleges alkotás terére lépnek. Hamon könyve terjedelmesen foglalkozik a congressus történeteivel; én csak jellemzőbb vonásait akarom kiemelni, hogy egyes tükördarabokban föltüntessem az általánosított eszmék lényegét.

A congressusi meghívó szólott minden syndicalis munkátestületnek és minden socialista szervezetnek, a melyek elismerik a munkások szervezkedésének szükségét, és a melyek elvileg a politikai tevékenységben is részt vesznek. A zürichi congressus meghívója, a hogy azt a főképen socialdemocratákból és parlamenti trade-unionistákból álló szervező bizottság értelmezte, kizárta azokat a socialista csoportokat, a melyek a közhatalomra való törekvést elvileg ellenzik. Ez értelmezés következtében tiltakozó mozgalom keletkezett. A londoni communisták izgattak, de mozgolódtak Németországban és az északamerikai Egyesült-Államokban is, a parlamentellenes socialisták kizárása ellen. Sikertelenül;

a szervező bizottság titkára a tiltakozóknak azt válaszolta, hogy a congressushoz föllebbezhetnek.

A congressus 1896. évi július 27-ikén volt megnyilando; de előbb, július 26-ikára, a Hyde-Parkban nagy tüntető népgyűlés tartását határozták el.

A hyde-parki tüntetés programját apróra megállapították. Nagy társzekerekből tizenkét emelvényt állítottak föl; megválasztották a szónokokat, közzétették nevöket és a hivatalos programot. Természetesen legtöbbben voltak az angol szónokok; a francziák négyet állítottak talpra, a németek kettőt: Bebel és Liebknechtet.

A népgyűlés határozata már előre közzé volt téve. Ez kijelentette, hogy nem tesz különbséget a különféle nemzetek munkásai közt, közös ellenségek lévén a tőkepénzes és a birtokos. A jövődő háborúkat megszüntetendőnek mondja, de a béke biztosítása egyedüli eszközének jelzi a tőkepénzes és a birtokos rendszernek lerombolását és helyettesítését a termelés, a vagyon fölосzlása és kicserélése eszközeinek társadalmivá tételével. De míg ez a reform megvalósul, szükséges a nemzetek közti viszályokat választott bíróságokkal eldöntetni, nem pedig a fegyverek nyers erőszakára bizni. A nyolcz órai munkaidőt első lépésnek mondja a határozat a munkások teljes fölшabadításához, ezért a munkásoknak kormányokra kell hatni, hogy a napi munkaidőt törvényileg nyolcz órában állapíttassák meg. A proletariatus, a határozat szerint, nem bírván társadalmi és gazdasági fölшabadítását másképen biztosítani, mint a politikai hatalommal, mely ma a tőkepénzes osztály kezén van, tekintve, hogy a legtöbb országban sok munkás és minden nő meg van fosztva a szavazati jogtól, a munkásoknak ez a meetingje szükségesnek tartja mindazon eszközök alkalmazását, melyek az általános szavazatjog elnyerésére vezethetnek. — Ez a meeting határozatának rövidre fogott tartalma.

A résztvevők különféle helyen gyülekezve, azután nagy oszlopsorban összeverődve, nemzetenként, a legjobb rendben haladtak a park felé, különféle, olykor igen sajtászerű fölírású zászlók alatt. A meetingre menők számát különféleképen becsülték. A *Journal des Débats* 30,000-re, a rendező bizottság 60,000-re, a *Temps* meg éppen 100,000-re becsülte. De az időjárás nem kedvezett a népies tüntetésnek: az égboltozaton

fenyegető felhők kezdtek összevonulni. A mikor a sokaság a Hyde-Parkba ért, esni kezdett. A szónokok emelvényeiken már szakadó esőben, ernyők alól, beszéltek. A socialisták nemsokára engedni kényszerültek. Menedéket kerestek a fák alatt, elbújtak a szónoki emelvények mögé és alá, kibontották a zászlókat, hogy védő-sátrakul használják. Végre is széjjelfutottak; legtöbbnek nem volt esernyője, sem felöltője. Keserves látvány volt! Juppiter Pluvius csúffá tette a tüntetést. A szónokok beszédjét persze senkisésem hallgatta, senkisésem értette; de azért a népgyűlési határozatot, melyet amúgy is mindenki ismert, elfogadottnak tekintették. S ez volt a fő.

Este a küldöttek hivatalos fogadása volt a Horse Shoe Hótelben. A congressus tagjai csak későn gyülekeztek. Sokan börig ázva, hogy újra kimehessenek, előbb kénytelenek voltak egyetlen öltözőköket megszáritani, vagy barátjaiktól kölcsön kérni másikat. A fogadás egyszerűen gyülekezés volt a szálló termeiben, ismerkedési estély-féle; volt buffet is, de mindenki csak a saját költségén élvezhette. Az ember hajlandó volna kicsinylőleg mosolyogni, ha meg nem hatná az az őszinte lelkesedés, mely a többnyire földhöz ragadt szegény idealistákat a messzi távolból összehozta Az összegyűlteket közt általános föltűnést keltettek, fegyelmezettségök által, a németek, kik Bebel, Singer és Liebknecht vezetése alatt jöttek el.

VI.

A küldöttek hétfőn, július 27-ikén reggel, nemzetenként külön-külön gyüleseztek. Minden nemzet a saját mandátumai érvényét vizsgálta. Hamon a németek gyűlését nem tartja érdekesnek, mert habár számszerint elegen voltak is, jól fegyelmezve lévén, nem viszálykodtak, hanem szinte vakon engedelmeskedtek vezéreiknek; annál érdekesebbnek tartotta a francziák gyűlését, a kik hosszadalmasan és zajosan tárgyaltak. A franczia parlamenti képviselők azt vitatták, hogy a congressusra külön mandátumra nincs szükségök. Ezt hosszú vita után, 61 szavazattal 40 ellen elfogadták, de hozzátették, hogy ez a jövőre nézve előzményül ne szolgálhasson, minthogy a franczia küldöttségnek mostani parlamenti képviselő tagjai igazoltatásokat általánosan elismert személyi-

ségöknek tulajdoníthatják. Ezen a francziák oly sokáig elvitatkoztak, hogy a congressus már teljes ülésben régen együtt volt és a francziák még sem terjesztették be küldöttjeiknek névsorát.

A congressus teljes üléseit a Queen's Hallban, a Langham Place-on tartotta; ez roppant tágas hangversenyző terem, tökéletes acusticával. A különféle nemzetek főbbjei fölváltva elnököltek; az irodában a különféle nemzetek képviselve működtek. A karzatot a nagy közönségnek tartották fönnt; belépti díjként egy látogatásért egy shillinget szedtek, valamennyi ülésre három shillinget. A bevétel a congressus kiadásainak fődözésére volt szánva. Az elnöki emelvény mögött Marx arczképe, mint valami istenségé, trónolt, babérral körítve. A congressuson 750-nél több küldött vett részt.

A congressus megnyitásánál, a mikor az üdvözlő beszédek folytak, a francziák még nem voltak jelen; még magok közt vitatkoztak. A napirend fölött a congressuson hamar összevesztek; itt már a francziák is jelen voltak. Ugyanis az elnök kijelentette, hogy az ideiglenes tanácskozási rendszabályzat szerint, a napirend iránt tett módosításokat még az első napon kell letárgyalni és nem halaszthatók el a következő napra. E rendszabálynak nyilván az volt a célja, hogy formások fölött való viták másnapra ne maradjanak s a congressus minél hamarébb befoghasson az érdemleges tárgyalásokba. Az elnöki kijelentésre éktelen zaj keletkezett, mely tettelegességgé fajult. Egy heves vérű francia egy másik francziát megragadott karjánál és letaszította az emelvény lépcsőzetéről. Azt hitték, hogy a szerencsétlen veszélyesen megsérült; csupán jelentéktelen horzsolásokat szenvedett ugyan, de sokan fenyegető magatartást tanúsítottak és vad láрма keletkezett. A terem tulajdonosa beüzent, hogy ha ily botrányosan viselkednek, bezárja a termet, mert azt tanácskozás céljából adta ki, nem pedig hogy verekedjenek. A zajban nem bírtak a napirendben megállapodni s az elnök a következő napra halasztotta a gyűlést.

A francziák külön gyűlésöket még aznap délutánján folytatták. A zürichi határozat tizenegyedik pontja fölött vitatkoztak, mely szerint a congressusból kizárandók lennének azok a syndicatusok, melyek nem küzdenek a politikai tevékenység elve mellett; más szóval: kizárandók az anarchismus

hívei. Hosszadalmas és szenvedélyes vita után megdöntötték a congressus egyik alaptételét, a mennyiben 57 szavazattal 56 ellen elvetették a zürichi határozat tizenegyedik pontját. Ez alkalommal ismét tettelegességre került a dolog; a mandátumok irathalmaza fölött az elnöki emelvénnyel csinos kis verekedés fejlődött s ez alkalommal egyik küldött hatalmas ökölcsapást mért a másiknak arczába. De azért a francziák gyűlése mégis az említett határozattal végződött.

A congressus második napján, július 28-ikán délelőtt, teljes ülésben a napirend tárgyalását kezdték meg. Szőnyegre került a zürichi congressus határozatának tizenegyedik pontja, mely arról szólott, hogy a politikai tevékenység föltétlenül szükséges. A felszólalók többsége a tizenegyedik pont elfogadását kívánta; habár volt olyan szónok is, a ki bár collectivistának vallotta magát, mégis a vitás tizenegyedik pont ellen szólalt föl és szabadelvű fölfogásból indulván ki, az anarchisták részvételének megengedését kívánta. Mások oda érveltek, hogy az anarchismus maga a rendetlenség, a szervezetlenség, azért nem vehet részt a congressuson. Végre is szavazás döntötte el a kérdést: nemzetenként szavazván, tizennyolcz nemzet kettő ellen a tizenegyedik pont mellett nyilatkozott, vagyis az anarchismus elvi álláspontján állókat kizárták a congressusból. A kisebbséget Franciaország és Holland képezte. A francziák a kizárást önkényes rendszabálynak híresztelték és Hamon is könyvében sok helyütt kikél ellene. Csakhogy nyilvánvaló, hogy e rendszabály adta egyetlen módját annak, hogy a congressus egyetértőleg meg tudott állapodni egyes határozatokban. Neheztelték a nemzetenkénti szavazás módját is, mondván, hogy a legtöbb nemzet csak kevés taggal lévén képviselve, a tagok kisebbsége könnyen leszavazhatja a tagok többségét, a minthogy például egész Ausztriát csak egymaga a londoni dr. Aveling képviselte. Ez igaz; csakhogy még nagyobb anomalia lett volna, ha a sok taggal képviselt két-három nemzet szavazta volna le a földgömb különféle tájékairól összegyűlt és kevés taggal képviselt többi nemzeteket. A következetlenség tulajdonképen abban rejlett, hogy minden nemzet bármennyi taggal képviselve jelenhetett meg és abban a fictióban, hogy nemzetközinek neveznek oly gyűlést, a melyben egyes nemzetek képviselése olykor csak mondvacsinált módon nyilvánul.

A délutáni ülésben áttért a congressus az egyes nemzetek jelentéseire, tagjaik mandátumának igazolását illetőleg. Az igazolási tárgyalásnak egyes érdekes jelenségei voltak. Németország 52 mandátumot állított ki; ezek közül, a nemzet ajánlatára, hat anarchistát nagy szótöbbséggel kizártak. A kizárás ellen szavazott Franciaország és Holland, mint általában minden kizárás ellen. Nagy-Britannia 475 tagot küldött, egymaga az egész congressust majorizálta volna, ha a szavazás nem nemzetek szerint, hanem a congressusi tagok száma szerint történik vala; az angolok közül csak egyetlenegyét zártak ki. Svájcznak tizenkét küldöttjét elfogadta, de két anarchista küldöttjét kizárta a congressus. Romániának, Portugálnak és Ausztráliának egy-egy küldöttjét, saját javaslatokra, elfogadta a congressus. Belgiumnak kilencz, az északamerikai Egyesült-Államoknak hét, Bulgáriának négy küldöttjét elfogadta a congressus; de Oroszországnak két anarchista küldöttjét kizárta, más hét küldöttjét azonban elfogadta.

A követelődző francziáknak, mint másutt és mindenütt, úgy itt is külön kívánságai voltak és ezeket a jó egyetértés kedvéért, teljesíteni kellett. Előadójak kijelentette, hogy a francia küldöttség a legnagyobb türelmességnek adta jelét, azzal, hogy minden mandátumot elfogadott, még három polgárt is elismert congressusi tagnak, a kiknek nincs mandátuma. E három polgár parlamenti képviselő: Millerand, Jaurès és Viviani. Az angolok zajosan elleneztek a három parlamenti tag igazolását, kik a congressusra külön mandátumot nem hoztak, mondván, hogy a parlamenti képviselők részére szabadalmat alkotni nem lehet. Ezután az elnöklő Singer azt is bejelentette, hogy a francia kisebbség a congressustól fölhatalmazást kér arra, hogy mint külön osztály alakulhasson meg és külön képviseltethesse magát az irodában és a bizottságokban. Erre a különös kívánságra eleintén nagy álmélkodás, majd nagy zaj keletkezett. A congressus egyetértése komolyan veszélyeztetve látszott, de az elnök a zajban rögtön felfüggesztette az ülést, mielőtt még határozatot hozhatott volna.

A congressus működése harmadik napján, július 29-ikén, a francziák igazolásával foglalkozott; elfogadta az összes francziákat, a három parlamenti képviselő ügyét meg vissza-

küldte megbirálás végett a francia osztályba, a mely azután persze ismét elfogadások mellett nyilatkozott. A francia kisebbség elkülönülési kívánalmát az elnökség tapintatosan az ülés végére hagyta, nehogy az ülés további folyását veszélyeztesse. Addig elfogadta a congressus Lengyelországnak tizennégy küldöttjét; egyet, a lengyel nemzet előadójának javaslatára, visszautasított, minthogy összeköttetéseket tart fenn egy rendőri ügynökkel. A mikor a kizártat távozásra szólították föl, nyugodtan azzal állt elő, hogy ő a francia küldöttségnek is már igazolt tagja, ezért joga van maradni. Maradt és így is jó volt. Érdekes Ausztria-Magyarország küldöttjeinek igazolása. Ausztria hét szabályos küldöttjét elfogadták. Csehország két küldöttjét eleintén nem akarták külön nemzetnek elismerni és az osztrák küldöttségbe akarták utalni; de azután egy küldöttjét, mint a külön cseh nemzet egyedüli képviselőjét elfogadták, egyet pedig mert anarchista volt, kizártak. Magyarországnak három socialdemokrata küldöttjét elfogadták; egyet kizártak, mert nemzetiségi párthoz tartozónak vallotta magát. A többi nemzeteknél is következetesen kizárták az anarchistákat; elfogadtak hét dán, két svéd, tíz olasz, hét spanyol és tizenhárom hollandi küldöttet. Minden végleges igazolásnál az illető nemzet indítványát fogadta el a congressus; ez történt az ülés végén a francziákkal is. Nevezetesen Millerand 47 francia nevében azt a kívánságot terjesztette elő, hogy külön osztályt képezhessenek és külön nemzetként szavazhassanak, elkülöníteni akarván magokat attól a francia osztálytól, mely anarchista véleményeket táplál. A szónok annál inkább kívánta az indítvány elfogadását, mert ez egyetlen módja annak, hogy a szakadást elkerüljék.

Erre zajongás támadt, melyből heves kifakadások és gúnyos megjegyzések hangzottak ki. Végre is szavazással döntötték el a dolgot: tizennégy nemzet öt ellen kimondta, hogy a francia kisebbség külön osztályvá alakulhasson. Belgium, Olaszország, Holland ellene szavaztak, Franciaország is. tudniillik a francia küldöttek többsége. Általános zsivaj közt ezzel az ellenmondó határozattal végződött a teljes ülés. A francziák követelődző magatartásokkal kettőt vívtak ki a magok részére: először, anarchistáik részt vehettek a congressuson, holott más nemzetek anarchistáit kizárták; másod-

szor, ők mint két nemzet szerepelhettek, a mennyiben kisebbségöket is külön nemzetté tették.

Jellemző vonásul fölemlíthetni még e nap eseményeiből, hogy a lengyel küldöttek igazolása közben a karzatról fényképész levette a congressust. A megörökítés pillanatai alatt szünetelt a tárgyalás. A mint Shaw a *Starban* megjegyezte, azonnal megváltoztak a helyzetek. «Rögtön mindannyian philosophusok, költők és államférfiak ábrázatát öltötték.»

VII.

A következő három napon, július 30-ikán és 31-ikén, valamint augusztus 1-jén a congressus érdemleges határozatokat hozott, melyeket a szakbizottságok terjesztettek elé. — Csak a határozatok fő elveinek kiemelésére szorítkozom, nem akarván hosszas ismertetésekkel és czáfolgatásokkal az általánosságokat szaporítani.

A mezőgazdasági bizottság javaslatára a congressus egyetemes socialista célul kitűzte a földnek, mint egyéni tulajdonnak társadalmi tulajdonná való átváltoztatását; de kimondta azt is, hogy a taktika eszközeinek szükségképen különbözniök kell, a különféle erkölcsök és szokások szerint, későbbi időkre maradván az eszközök egységének megállapítása . . .

A túlterheltségig változatos a határozat, melyet a congressus a politikai tevékenység bizottságának ajánlatára elfogadott. E szerint a congressus politikai tevékenység alatt a politikai hatalom elérésére irányuló szervezett küzdelmet érti, még pedig a politikai hatalomnak törvényhozói és közigazgatási gyakorlását a munkásosztállyal, államban és községben egyaránt. A politikai hatalom elnyerése képezi a munkások legfőbb eszközét, a melynek segítségével emberi és polgári minőségek fölszabadítását és a nemzetközi socialista köztársaság fölállítását elérhetik. Ezért fölhívja a congressus minden ország munkásait, hogy a bourgeois politikai pártoktól elkülönülve külön pártot alkossanak, követeljék az általános szavazati jogot minden felnőtt számára, követeljenek titkos szavazást, szabad kezdeményezési és tárgyalási jogot helyi és nemzeti ügyekben, követeljék a nők fölszabadítását, a mi a munkások fölszabadításától elválaszthatatlan . . .

Egyebekben a congressus minden nemzetiség autonómiája mellett nyilatkozik; rokonszenvét nyilvánítja minden ország munkásai iránt, szenvedjenek akár katonai, akár nemzeti, akár bármily más önkény alatt; fölhívja minden ország munkásait, hogy vállvetve küzdjenek a nemzetközi capitalismus legyőzésére és a nemzetközi socialista demagogia létesítésére... Végül kijelenti a congressus, hogy a telepítés történéjk az akár a vallás terjesztése céljából, akár más ürügy alatt, nem egyéb, mint a kizsákmányolás kiterjesztése, kizárólag a tőkepenzes osztály érdekében...

A nevelés és a physikai fejlődés bizottságának indítványára kijelentette a congressus, hogy oly nevelési rendszer hozandó be, mely a gyermekkortól az egyetemig terjedve, felölelje a physikai, a tudományos, a művészeti és a technikai (a kézimunkabeli) képzést, olyformán, hogy minden polgár ingyenesen közelíthesse meg. A gyermekeket csak a betöltött tizenhatodik életév után legyen szabad az iskolából kivenni, a gyári-, a kis- és a házi-iparban alkalmazni. A gyermekek alkalmazása egészségtelen és veszélyes foglalkozásban a tizen-nyolczadik életéven alúl föltétlenül és törvényesen megtiltandó; tizen-nyolczadik életéven alúli ifjat vagy leányt pedig hetenként legföljebb huszonnégy órán keresztül legyen megengedve foglalkoztatni gyárakban és a házi-iparban (ez a féldíó rendszere, système du demitemps). Az ipari törvényhozást minden országban nemzetközi megállapodás útján egyöntetűleg kell szervezni.

A háboru bizottságának ajánlatára kimondotta a congressus, hogy az állandó hadseregeket meg kell szüntetni és az egész népet föl kell fegyverezni. Népválasztotta bíróságok szervezendők, melyeknek hivatása a nemzetközi viszályokat, jogorvoslat kizárásával, békés úton elintézni; ha azonban a kormányok nem fogadnák el a választott bíróságok ítéletét, a háboru elhatározását a népre kell bízni.

A gazdasági és ipari tevékenység bizottságának javaslatára a congressus eltörlendőknék jelentette ki a vámokat, a fogyasztási adókat és a kiviteli jutalmakat; kívánja a munka védelmét célzó nemzetközi törvényhozás létesítését, nyolcz órai munkaidő megállapítását; a humanismus érdekében követeli, hogy a nő lebetegedése idején távol tartandó a munkától és az állam tartsa el hat hétig a lebetegedés előtt, hat

hétig utána és végül követel mind a két nem részére föltétlenül szabad társulást és szövetkezést.

Látnivaló, hogy a congressusi határozatok nagyjában kiterjednek a közérdek minden ágára. Egyes részleteikben egészséges mag rejtőzik, melyeket az előhaladtabb törvényhozások már magokévá tettek és országonként, ha nem is a socialisták kívánta mérvben, de kisebb-nagyobb terjedelemben, az emberséges indulat szellemében alkalmaznak és tovább fejtenek; ilyenek azok az eszmék, melyek a gyári- és az ipari törvényhozásra, a gyermekek tanítására és nevelésére, a két nem társas helyzetére, különösen a női nem önállósítására, valamint az egyének társulási és szövetkezési viszonyaira vonatkoznak. De a congressusi határozatok vezéreszméi lényegökben és végső célzatokban, a tényleges viszonyokkal és a többi foglalkozási ágak érdekeivel nem számolnak, azért meg sem valósíthatók. Egyike-másika annyira általánosságban van föllállítva, hogy, ha a congressus részletesen akarja kifejteni, okvetetlenül eltérő nézetek özönét keltette volna. Így a mezőgazdasági határozatban csak a földtulajdonnak társadalmivá való tétele emlékeztet a socialismusra, de ez önmagában véve még keveset magyaráz; míg a taktika szempontjából való engedékenységgel, az eszközök egységének későbbi időkre hagyott megállapítása nem jelenti a kérdés megoldását, hanem megkerülését. A politikai határozatban a munkásosztály uralma és a nemzetközi socialista köztársaság van a küzdelem céljává kitűzve; ez tulajdonképpen káprázatos agyremény, — mintha a többi társadalmi osztályok, az egész emberiség csak a kézműves osztályok kedvéért léteznének és küzdelmeik főcéljának valaha azt tekinthetnék, hogy a munkásosztály föltölte nyulékony fogalmában megsemmisüljenek: A nevelés és physikai fejlődés tárgyában hozott határozat szintén a merő képzelődés terén mozog; mintha minden ember egyaránt képes lenne a legmagasabb képzésre, mintha már nem maga a természet rakta volna le az emberek közé a physikai és a szellemi különbségek alapjait és mintha az emberek óriási többségének tevékenysége minden időben nem a napi kenyérkereset munkájában emésztődne föl! . . . Egyébiránt, a természetvonta korlátokon belül, félreismerhetetlen a roppant haladás a közmívelődés általánosítása terén . . . A háborúra vonatkozólag hozott határozatban a congressus néphadsereg

eszméjét állítja föl, a milyen az északamerikai Egyesült-Államokban van s ezt, mint a hadszervezetek legnemesbikét, melynek számos előnyei nyilvánvalók, helyeselni lehet, megvalósításának legfőbb társadalmi és történeti akadályai lehetnek; — de a népválasztotta békebiróság és a háborúnak a nép által való elhatározása szemfényvesztő eszmék, melyeket csak látszólag leng át a szabadság szelleme, de tulajdonképen a legnagyobb önkénynek, a kevesek uralmának legbiztosabb eszközei. A gazdasági és az ipari tevékenység tárgyában hozott határozat a vámokat és a közvetett adókat, tehát épen azokat a bevételi forrásokat akarja megszüntetni, a melyekből az államnak legtöbb jövedelme van. Ha ezzel szembehelyezni azt, hogy a socialismus a munkásosztály érdekében mindent az állam terhére róna, de másrészt a capitalismus megtörésének neve alatt a vagyonszerzés eszközeit megbénítaná: ezáltal oly pénzügyi politikát juttatna érvényre, mely a leg-
elemibb egyszeregyből gúnyt űz. Igaz, hogy a socialisták e vádra sajátos munkafelosztás és új termelési rendszer eszméjével állnának elő, a mely, szerintök, mindenkit mérsékelt munkára kényszerítene és a pénzt nélkülözhetővé tenné: de ez annyira a távol ködében lebegő és sokféle szétszedhető képzeleti szövődék, hogy a congressuson határozott indítvány formájába önteni nem merték, azért megelégedtek pusztá pénzügyi töredék fölvetésével, mely a divó pénzügyi rendszerek szempontjából komoly figyelemre nem érdemes.

Ez eszmetöredékekkel a socialismus olyatén képzelmi egyveleget varázsol a világ szeme elé, a mely törekvéseiket veszélytelen színben tüntetné föl, ha azokat a türelmetlen szenvedélyesség mind a két részről el nem mérgesítené. A socialismus törekvéseinek az ad erkölcsi jogosultságot, hogy eszméik részleteiben az igazságosság szellemétől áthatott kívánalmak rejtőznek és hogy rámutatnak az uralkodó társadalmi rendszer legkirívóbb kinövéseire. Ez elvitázhatatlan dolog; és ha a társadalmi fejlődés helyes irányban történik, annak egyrészt az igazságos kívánalmak megvalósítására, másrészt a mostani társadalom kinövéseinek elsímitására kell vezetnie.

Mellesleg foglalkozott a congressus oly javaslatokkal is, melyekben a magasröptű elvek vesszőparipájáról leszállott a napi küzdelem kitaposott ösvényére. Így például tiltakozó

határozatot fogadott el az orosz kormány despotismusa ellen és Oroszországot a reactio utolsó tűzhelyének nyilvánította. Erre egy buzgó, de nyilván naiv kedélyű congressusi tag attól tartván, hogy e határozat a többi kormányokat fölmenteni látszanék, nehogy elbizzák magokat, collectiv tiltakozást javasolt valamennyi királyok és császárok ellen. Ezt a javaslatot is elfogadták. Ily kised szórakozás nem emeli a congressus határozatainak elvi jelentőségét és gyerekségszámba jönne, ha nem ápolná mesterségesen az elkeseredést.

Augusztus elsején berekesztették a congressust. Az emelvényen az iroda tagjai lánczot formáltak, mindenki jobbával szomszédjának jobbát fogván. Ugyanezt tették a katonásan fegyelmezett németek lent a teremben is. Mindnyájan a munkások marseillaisét énekelték; a francia küldöttség anarchista többségének ez nem volt elég radicalis, a carmagnole-t énekelte. A congressust estély zárta be. Az angol küldöttség ebédet adott az idegeneknek a kristálypalotában, a hol, mint minden szombaton, tűzijáték is volt. A kertben katonazene játszott. Ezzel a congressus, igazi bourgeois-módra, valóban véget ért.

A congressusból kitiltott anarchisták, magok közt gyűlve, élénken bírálták a congressust. Hamon is könyvében gyakran kikél ellene. Az a körülmény, hogy a congressusban sűrűsurlódások keletkeztek, a részvevők különböző szokásaiból, fölfogásából és véralkatából, a szónokok beszédjeinek hézagos lefordításából, olykor a tolmácsolás célzatosságából és a nemzetenkénti szavazásból, bizonyos fokig, önkényt értődő dolog volt. De indokolatlan volt az anarchisták elégtelensége a congressus vezetésével. Hamon könyvében azt az észrevételt teszi, hogy a congressuson a socialdemocratia kimutatta az önkényuralomra való hajlandóságát és hogy (ebben a francziának ellenszenve is nyilvánul a német iránt) a németek voltak a congressus lelke és néhány vezérök a congressus valóságos urai. Való, hogy a congressus vezetésében nyilvánult biztosság főképen a német socialdemocratáknak tulajdonítható; de céltudatos és erélyes vezetés nélkül sem a congressusnak annyira különböző elemei összetarthatók, sem egyetértő eredménynyel vezethetők nem lettek volna. A tapintatosság hiányát is felrója Hamon a német vezérlő egyéniségek néhány zsidó hitvallású legfőbbjében, azt a széltiben

járatos észrevételt tévén, hogy tapintatlanság és az énnék túltengése képezi a zsidó fajnak jellemvonásait. Az emberek subjectiv indító okok benyomása alatt állnak innen is, túlra is; és ez teszi minden időben a tiszta szabadság megvalósításának legfőbb akadályát. Socialisták sem jobbak a Deákné vásznánál: magatartások lényegesen megváltoznék, hangzatos elveik sokban módosulnának, ha arra kerülne a sor, hogy eszméiket a gyakorlati életben megvalósítsák.

JOÓB LAJOS.

•

BETHLEN GÁBOR ELSŐ TÁMADÁSA.

(A besztercebányai országgyűléstől a haimburgi békealkuig.)

Második és utolsó közlemény.*)

Nagy események készülődtek, midőn Bethlen a besztercebányai országgyűlés befejezése után a nyugoti határ felé indult. Az európai katholicismus egyesült ereje hátrálni kényszeríté Pfalzi Frigyes hadseregét, mely a katolikus császárság hatalmát akarta megrendíteni. Anhalti Keresztély még eggenburgi táborából megírta Bethlennek, hogy ne sokáig késlekedjék, hanem siessen szövetségesei segítségére. A cseh király is remélte, hogy kedves testvérével, Gábor királylyal együtt fogja ellenségét megtámadni. De Bethlen egyelőre nem kívánczozott a cseh táborba. Ez időtájt mondotta, más dologról szólva: «Másért nem akarom magamat fogatkoztatni». Nagyon jól látta, hogy komoly veszély fenyegeti a cseheket, de nem hitte, hogy az ő személye s ereje sokat változtasson a helyzeten. Már pedig minek vegye magára a szégyent s a kárt haszon nélkül? A saját országában úgy is elég dolga volt annak a hadi erőnek, melyet nagy nehezen összegyűjtött, nem oly gyorsan s nem is oly nagy számban, mint a hogy óhajtotta. De mivel ki akarta mutatni jó indulatát s mivel valóban segíteni is kívánt barátainak, nem fukarkodott jó tanácsokkal és aránylag elég sűrűn küldözgette a segédesapatokat. A katasztróphát nem látta előre. Azt vélte, hogy a csehek bizonyos védelmi állapotban tarthatják magokat addig, a míg a török

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 248. számában.

segítség vagy az európai protestantismus fölserkenése s a magyar diversiók meg nem változtatják a helyzetet.

Épen e diversiókat tartotta hadjárata egyik főczéljának. A másik s még ennél is fontosabb czélja az volt, hogy fegyvereivel érvényt szerezzen a beszercezbányai választásnak, mert addig nem érezte magát igazi királynak, a míg az ország egyes részei dacoltak hatalmával.*)

Először is Nyitrát ostromolta. Dunán-innen csak ez a vár maradt Ferdinánd hűségén. Telegdy János püspök nem akart a győzőhöz csatlakozni s hasztalan tiltakozott az ellen, hogy Thurzó Szaniszló a fegyverszünet alatt akadályozta a várnak élelmezését. Már rég megunta szorult helyzetét, midőn Bethlen hadai szeptember 9-én a vár alá szállottak. Fél napi ostrom után Telegdy átadta a várat s örült, hogy Bécsbe költöztetett.**)

Bethlen ekkor Érsekújváron át Nagyszombatnak tartott. Itt várta meg hadainak gyülekezését. Midőn Rhédey Ferencz, a váradi kapitány, is megérkezett négyezer lóval és elég nagyszámú gyalogsággal, Bethlen Pozsonynál átkelt a Dunán és szeptember 29-én Haimburg előtt termett. Másnap lövette a várat, október elsején pedig rohamot intézett ellene. «De a létrák rövidege miatt lőn az fogyatkozás. Sok vitéz ember sebesedék az ostromon». Peck Dávid, a haimburgi kapitány az ilyenkor szokásos nagyvitással azt jelentette a császárnak, hogy az ellenség vagy kétezer embert vesztett a négy sikertelen rohamban. Bethlen úgy gondolta, hogy a négyszáz főnyi német őrség nem sokáig tarthatja magát, de oly híreket hallott dunántuli csapatjairól, hogy abba kellett hagynia az ostromot.***)

*) Anhalti Keresztély levele Gindely: *Okmánytár*, 216. Pfalzi Frigyes kiáltványa *Anhaltische gehaimbe Canzley*, 330. l. Bethlen nyilatkozata *Esterházy Miklós Magyarország nádora* I. 162. l.; Bethlen fölfogását nagyon jellemzik a levelek, melyek *Erd. Orsz. Eml.* VII. 551 s Pray: *Principatus Bethleni* 206. l. vannak közölve; azt hisszük, hogy ez a levél nem igazolja Olchvárynak azt a véleményét, hogy a csehek nem szívesen látták volna Bethlent táborukban (*Hadtörténelmi Köz.* 1890, 532. l.)

**) *Firnhaber Actenstücke* Wien, 1860, 59. l. *Katona*, XXX. 629. l.

***) *Katona* XXX. 629—631.; *Bethlen Pol. levelei*, 121., *Kemény János önéletírása*, 9., Komáromy András értekezése Rhédeyről.

Mikor ugyanis a fejedelem szeptember közepe felé Nagyszombatnak tartott, egy háromezer emberre becsült csapatot költöztetett át a Dunán Komárom és Győr között. E csapat nagy gyorsasággal teljesítette föladatát. Elfoglalta Bethlen számára Pápát, Sűmeget, Kis-Komáromot, Pölöskét, Egerszeget. Midőn Zichy Pál, Veszprém kapitánya, nem akart meghódolni, katonái kiűzték és Bethlenhez állottak. De hátra volt a nehezebb föladat. Bethlen addig nem volt igazi ura a dunántúli részeknek, a míg el nem foglalta Esterházy Miklós várait. Huszár István háromezer lovassal és Petneházy István hajduival körülfogta Lakompakot. Esterházy ereje gyöngye volt az ellenállásra. Segítséget várt a Bécsujhelyben táborozó Dampierretől. Mivel Dampierrenek várnia kellett, a míg «jó módjával» hozza a segítséget, Esterházy alkudozásokkal tartóztatta Huszárt s Sennyey Gáspárt, Bethlen dunántúli generalisát. Bethlen Haimburg előtt szeptember 30-án értesült Esterházy ajánlatairól. Már rég nem érzett oly nagy örömet, mint a mikor Sennyey levelét olvasta. Tehát kezében van az «ég alatt legnagyobb ellensége». Most már az övé lesz Munkács vára, s most meg van törve Ferdinánd dunántúli pártja. Oly levelet akart írni a vármegyéknek, mely megrostálja a hűséget az emberekben. Sopronyba akarta hívni a dunántúliakat s Haimburg elfoglalása után Bruck ellen készült, innen pedig a Lajta mellett egyesült csapataival Bécs ellen indult volna arra a diversióra, melytől sokat várt, talán Miksa herczeg előnyomulásának megzavarását. Csakhogy Ferdinánd udvara már előre gondoskodott arról, hogy a diversio ne sikerüljön. Dampierret azért rendelte Bécsujhelybe, hogy vigyázzon Bethlenre. A vitéz és hadviselt lothringiai nem kapta még meg azt a hatezer embert, melyet a Csehországba nyomuló nagy hadseregből szakítottak ki számára, de nem akarta elmulasztani az alkalmat, hogy Esterházyn segítsen. Igaz, hogy alig ezeröt száz embert állíthatott szembe az ellenfél háromszor akkora seregével. De bizott katonáiban s lenézte Bethlen seregét. Meg akarta lepni a magyar tábort szeptember 30-án. Ez a fogása nem sikerült, mert a jól értesült Huszár István csatarendben várta Dampierre hadát. Igaz, hogy

Hadt. Közl. 1894, 464. 1.) s *Esterházy Miklós Magyarország nádora*, I. 145., 149. ll.; Hatvani: *Brüsseli Okmánytár*, IV. 240. 1.

Tarródy Mátyás megkergette a Dampierret kísérő négyszáz kozákot, de egyesek vitézsége mit sem használt. A muskétások tüzelése s különösen Don Pietro Aldobrandino lovasságának hatalmas rohama ellenében Huszár serege «hátraszállott», igen sok, állítólag ezernél is több embert hagyva a csatatéren.*) Akármekkora volt a veszteség, Bethlen nem csekélyebb csapásnak érezte azt, hogy tervei föl voltak forgatva.

Dampierre ugyan visszavonult Németujhelybe, de Bethlen elhagyta Haimburgot október 2-án, hogy megnyugtassa a sopronyiakat, a kik nagyon tartottak Dampierre támadásától. Esterházy kivonult Lakompakból, mely ilyformán Bethlen hatalmába került. A választott király innen Kőszeg alá indult. Az 1619-iki hadjárat végén csakis a várost foglalta el. De Bográdi elvonulása után a város újra Ferdinándé lett s Hagymásy Kristóf, a várban parancsoló kapitány ösztönzésére nem hódolt meg Sennyeynek, a ki szeptember közepén boszúból fölgújtotta a külvárost. Kőszeg városa Dampierrehez küldötte követeit, hogy segítséget kérjen tőle. A kőszegiek Dampierre táborában végig nézték a lakompaki ütközetet, látták a halottakkal borított csatamezőt s így megerősödtek a hűségben Ferdinánd iránt. Ez érzelmöket még inkább megszilárdította az ötven muskatéros, a kiket Dampierre Hagymásynak küldött a várórség gyarapítására. Bethlen tehát ép oly kevésbé boldogult Kőszeg előtt mint Sennyei, csak a külvárosból pusztította el azt, a mit generálisa még meghagyott.

Kőszeg alól Szombathelyhez szállott Bethlen s innen Thurzó Imrét Batthyányi Ferenczhez küldötte azzal a megbízással, hogy szólítsa föl a hatalmas főurat a hűségeskü letételére. Batthyányi eddig nem vett részt a fölkelésben, noha ő volt az, a ki az 1619. országgyűlésen figyelmeztette Pázmányt az erőszakos ellenreformatio következményeire. Szívesen teljesítette Bethlen kívánságát, nejevel együtt fényesen megvendégelte rohonczi kastélyában a választott királyt. Batthyányi pártfoglalása jelentékeny dolog volt. Sokan igazodtak utána.

*) Katona, XXX., 632. Esterházy Miklós, Magyarország nádora, I. 143—149. II. Hatvani: Brüsseli Okmánytár, IV. 242. Ugyanez újra helyesebb szöveggel s pontos datummal Gindely: Okmánytár, 222. s Gindely: Geschichte III. 279. l.

Rohoncza ura vendégével a további teendőkről beszélt. Bethlen Tótországgal s Horvátországgal is éreztetni akarta hatalmát. Szerette volna megtorolni a horvátok ragaszkodását Ferdinándhoz s mily fontos lett volna reá nézve a tenger mellék birtoka. Arra is gondolt, hogy a stajer földre küldi csapatait. Ez a diversio pótolta volna a bécsinek elmaradását. Batthyányi jobban ismerte az említett vidékek viszonyait mint Bethlen s lebeszélte vendégét szándékáról. Valószínűen figyelmeztette Frangepán Miklós bánra, a ki táborba szállott Varasdban, hogy megakadályozza Bethlen átkelését a Dráván. Bethlen tehát megelégedve Varasd tájékának pusztításával, az október 10-ére virradó éjjelen elindult szombat-helyi táborából, Pozsony felé sietve. Útközben értesült arról, hogy újra felé fordult a hadi szerencse.*)

Míg Bethlen Vasmegyében járt, azalatt Dampierre megkapta a nagy hadseregtől kirendelt ezredeket. Október 8-án e szavakkal búcsúzott el Ferdinándtól: Holnap átadom felségednek Pozsonyt. Ha Isten úgy akarja — válaszolt a császár megveregetve kedves tábornoka vállát. De Isten nem úgy akarta. Dampierre a támadókat három részre osztotta. Egyfelől a kozákok nyugtalanították volna a várost, másfelől Collalto Haimburgon át vonult Pozsony felé, hogy a hajóhidat hatalmába kerítve a külvárosokba törjön. Dampierre hajókon indult útnak katonáival s az élelmiszerekkel. A támadók éjjel akarták meglepni az őrséget. De Dampierre hajóit szerencsétlenségek érték. Világos nappal érkezett Pozsonyba. Sokkal éberebb és erősebb volt az ellenállás, semmint remélte. Hozzá még Rákóczy György csapatai is épen a támadás napján érkeztek Pozsony alá. Dampierre merész támadása a vár ellen nem sikerült. A morva gyalogság és Bethlen kék drabantjai vitézül védelmezték a várat. Dampierre maga vezette a támadást s midőn hátra fordult, hogy a tartalékot a támadók megriktúlt sorának kiegészítésére hívja föl, egy golyótól találva a földre terült. Kisérői nem bírták tetemét kiragadni a hajdúk kezéből. Bethlen később átadta a holttestet a császárnak.

* Esterházy Miklós, *Magyarország múltja*, I. 149., *Pethő krónikája*, Kassa, 1753, 190. l. *Katona*, XXX. 634—635. Ballagi Aladár: *Wallenstein horvát karabélyosai*, 19. l. Gindely: *Okmánytár*, 222. l. Chernel: *Köszeg jelene és múltja*, II. 66., 67. ll.

A harc, mely reggeli nyolcz órától délutáni négy óráig tartott, a császáriak teljes vereségével végződött. Collalto visszavonuló csapatját Petneházy István és Török István Rohraunál Bruck mellett meglepték s vagy száz embert levágtak közülök. Igen sok tiszt volt az elesettek közt.*)

Nagy jelentőségű volt a diadal, de mennyivel súlyosabb csapásokat mérhet Bethlen az ellenfélre, ha a Besztercebányára küldött szultáni levél több lett volna pusztá biztatásnál. Hanem miért is erőltesse magát a török nagyobb áldozatokra, mikor Bethlen és szövetségesei úgy is elfoglalják Ferdinándot? Sőt a helyzet alkalmasnak látszott a rég óhajtott nyereség megszerzésére. Dóczi István és Rimay János, a magyar követek, Köln Jánossal a szövetségeseik követségének vezérével augusztus 27-én indultak el Besztercebányáról. Szeptember 9-én Budára értek «telepedvén sátorok alá az Duna parton». Karakas Mehemed nagyon szívesen fogadta vendégeit, sőt tovább tartóztatta őket, mint kívánták. Váczt követelte, mert, úgymond, a portára menő követektől remélte a vár átadását. Addig el nem bocsátja vendégeit, a míg kezébe nem adják Váczt, «ő is vezére az hatalmas császárnak, mint egyike az portán valóknak, azért ő előtte kell végének szakadni Vác állapotjának». Ugyanekkor a Konstantinápolyból visszatérő Molard Lajos is Budán volt. A basa tőle is elfogadta volna a várat. Sőt — úgy mondotta — szívesebben fogadja el Ferdinándtól, a jogos birtokostól, mint a felkelőktől, a kik kínálják vele. Molard elhitte a basának, hogy Dóczy és Rimay valóban abban a járatban vannak, de máskülönben azt állította, hogy ez ügyben fölhatalmazás nélkül mit sem tehet. A basa Molard válaszát bizonyára oly formában tudatta a magyar követekkel, mintha Ferdinándtól is megkaphatná a várat. Molard jelenléte nyugtalanította Bethlent. Attól tartott, hogy Karakas a németnek «jó szót és biztatást» ad, a mi még inkább bátorítaná Ferdinándot a küzdelem folytatására. Azért sürgette Bethlen köveit, hogy egyezkedjenek a basával. Adjanak neki rögtön kétezer forintot, ha eláll Vác kérésétől s hadat is ad haladéktalanul.

*) L. Gindely: *Okmánytár* 229—233. ll. *Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs* 1887. *Kriegs-Chronik* I. 26. 1. *Katona* XXX. 636. 1. Kubinyi: *Thurzó Imre élete*, 98. 1.

Nyolczezer forintot Bethlen nyolcz nap alatt beküldene. Az átadás a követek útjának befejezése után történnék meg. Hirtelenében «bátor csak hatezer kopjást» küldjön a basa; Bethlen ezekkel együtt szeretett volna Bécs alá indulni.

Karakas Mehemed nem engedett. De mivel a portán már várták a Besztercebányáról elindított nagy követséget, szeptember 25-én kénytelen volt tovább eresztetni vendégeit. Mikor elindultak, attól tartott, hogy a portán Bethlen kívánsága szerint intézhetik el az ügyet, s mivel a végbeli törökök egyre zaklatták, elhatározta, hogy egy csapással ketté vágja a csomót.

November 2-án hajnal előtt az esztergomi és visegrádi törökök a Dunán Vác alá érkeztek. A vácziak kirohantak és «a törököt a szigeten által nyomák». Az esztergomi bég rögtön Budára küldött segítségért. Naplemente után Karakas Mehemed is a vár alá érkezett. Háromszor izent a várbelieknek, hogy adják meg magokat. Eleintén büszkén válaszoltak neki. «Mi is karddal övedzünk és meg akarunk benne halni» — így hangzott a várbeliek válasza. Erre a basa két felől lövette a várat. Az ágyugolyók átjárták a vár falait, rontották a tornyot és nagy kárt tettek az emberekben. A várban volt elég élés, lőpor, golyó s ágyu. Az őrség nem volt nagy, talán háromszáz főre rugott. De a szomszéd végekből máris érkezett segítség s még több is volt várható. Nagy baj volt, hogy az őrség háza népe a várban rekedt. Az asszonyok és gyermekek siránkozása nyugtalanította a katonákat, a magunk halálával nem gondolnánk, így kiáltoztak a katonák, midőn Strucz Ferencz kapitány a kapuközben összegyűjtötte őket, de miért nem költöztette ki kegyelmed a fejeznépet és a gyermekeket? Strucz válaszát úgy értelmezte az őrség, hogy a választott király ő felsége nem kívánja a várnak halálíg való védelmét. A basa negyedszer is izent a váczai biráktól a várbelieknek: «adják meg az várat az császár hitire, ha megadják, egy gyermek kár sem leszen benne, hol meg nem adják, esküszem az császár kenyerére, hogy még az gyermeket is ketté vágattatom». November 4-én Vác a budai basa kezén volt.

Bethlen haragudott a kapitányra. Árulónak nevezte.*)

*) Révay László naplója, közli Dualszky (Magyar Tört. Tár

Bizonyára rosszul esett Bethlennek, hogy ily módon kellett elvesztenie Vácot. Ha már el nem odázhatta átadását, mint annak idején Jenő várát, legalább áldozatot várt a töröktől a nagy áldozatért. Kétségtelen, hogy Strucz lanyhán teljesítette feladatát. De mentségei is vannak. Hitte, hogy Bethlen nem szeretné az őrség feláldozását s alighanem hallotta, hogy, mivel a vár meg nem menthető, Bethlen hírnevére nézve jobb lenne, ha úgy látszanék, mintha nem a maga jó szántából adná át Vácot a töröknek.

Az egyik rossz hírt a másik követte. Borúsnak látszott az ég Csehország felől, de mégis váratlan erővel sújtott a villám, mely a komor felhőkből lecsapott.

Bethlen mentegette magát önmaga s hívei előtt, hogy nem oka a fehérhegyi szerencsétlenségnek. Sőt — úgymond — ha a csehek vezérei az ő tanácsait követik, győzhetek volna. Egészen bizonyos, hogy e tanácsokat Bethlen nem a fehérhegyi csata után gondolta ki. Idejekorán figyelmeztette az anhalti herceget, hogy ne engedje meg a bajor herceg egyesülését Buquoyval, hanem verje ki az utóbbit erősített táborából, mielőtt a nagy segítség elérkeznék.*) Ez igen bölcs gondolat volt, az anhalti herceg is annak tartotta. De mivel tudta, hogy Csehország el van hagyatva s egész jövője attól a húszezer embertől függ, mely vezérlete alatt egyesült, ki-mélni akarta e drága hadi erőt. Körülsánczolta táborát, mint Buquoy a magáét s be akarta várni a fejleményeket. A harc mindenestre erővesztéssel jár, de nem lehetséges-e, hogy Bethlen táborba szállása Buquoyt elszakítja a liga hadseregétől? Így gondolkozott az anhalti herceg. Nem az ő hibája volt, hogy Bethlen akkor közeledett a nyugoti határ felé, midőn a császár s a liga hadseregei már egyesültek. A csehek szempontjából nézve a dolgot, Bethlen elkésett s az is gyengítette diversiójának súlyát, hogy nem nagy hadsereggel szállott sikra és táborba szállása után is első sorban magyarországi helyzetének megerősítése foglalkoztatta.**)

III. 245. 1.) Ipolyi: *Rimay levelezése*, 236., 239. ll. Mikó I. 327., 332. ll. Molard jelentése *Khuefstein Acta* (Egyetemi Könyvtár kézírata), *Vizsgálat Strucz ellen*, közli Szilágyi: *Tört. Tár* 1879. 429. l.

*) Gindely: *Okmánytár*, 89. l.

**) Julius Krebs: *Die Schlacht am weissen Berge bei Prag*. 1879. 24—27. ll.

A két ellenséges hadsereg egyesülése után arra kérte Bethlen az anhalti herceget, hogy «ne adjon harczot az ellenségnek».*) A fehérhegyi csata után «Anhaltinus és Hohenlohe rettenetes bolondságát említette», a miért szoros, kedvezőtlen helyen várták be az ellenséget s nem szállottak be Prágába. Pedig az anhalti herceg eléggé kerülte a csatát s jól választott helyen várta be az ellenséget, a hol, joggal hihette, hogy biztosabban védheti magát, mint a főváros rossz állapotban levő falai mögött. Az anhalti herceg számításai sikerültek volna, ha Buquoy vezeti a katolikus sereget. Csakhogy a vallásának diadalát szomjazó Miksa herceg, a kit Tilly támogatott tanácsaival, nem engedte, hogy a hadjárat az erődített táborokban való visszavonulással végződjék.

Bethlen nagyon meg volt elégedve az anhalti hercegnek küldött magyar lovasság tevékenységével. Ajánlotta a fővezérnek, hogy minél erősebben foglalkoztassa Bornemisza csapatait. Azt hitte, hogy a könnyű lovasság zaklatása nagy csaták nélkül is agyon fárasztathatná az ellenséget. A fejrhegyi csata napjáig körülbelül ötezer embert küldött a cseh táborba. A magyar könnyű lovasság nagyobb sikerrel teljesítette feladatát, mint a császáriak kozákjai. De a liga fővezérének erélye kiköszörülte az apró csorbákat. A nagy döntés napján pedig a magyar csapatok nem állották meg helyöket. A nyolczadikára virradó éjjelen a magyarok Rusinban táboroztak, a Fehérhegy alján. A sebesült Bornemisza János Prágában feküdt, helyette Kornis Zsigmond volt a fővezér. A már harmincz év óta szolgáló Gauchier ezredes wallon gyalogsággal s lengyel lovasokkal meglepte az alvó magyarokat. Iszonyú zavar keletkezett, a támadók vagy kétszáz embert vágtak le, a magaslatra menekülő magyarok nyugtalanságot és csüggedést terjesztettek a csehek táborában. Nem igaz, hogy november 8-án Kornis lovasai jártak elől a futás rossz példájával; de az igaz, hogy nem szereztek becsületet a magyar vitézség hírnevének. Vilmos, weimari herceg meg akarta állítani Kornist. Erre a magyar vezér latinul csak annyit mondott: A németek futnak. A herceg szintén latinul válaszolt: Nem akarok e napon német lenni, magyar leszek. Csak maradj mellettem. Kornis egy pillanatra visszafordult, de azután tovább menekült.

*) Pray: *Principatus*, 207. 1.

Menekülés közben sok magyar veszett el, egy részök a Moldva vizében lelte sírját.★)

A csata sorsát aligha változtatta volna az a csapat, melyet Bethlen október 28-án indított el Pozsonyból a csehek táborába Pécsy Simon vezetése alatt. De föltehetjük mégis, hogy emelte volna az anhalti herczeg zsoldosainak bátorságát, ha Bethlen kancellárja majdnem ötezer kopjás lovas élén még idejekorán csatlakozik a szövetségesek hadseregéhez. De Bethlen későn indította el a segítséget, mert szüksége volt katonáira, Dampierre halála után is támadásoktól tartva. Pécsy pedig kimélni akarta a dunántúli kalandozásban elfáradt sereget s akkor már bajos is volt eltalálni a legrövidebb utat a gyorsan Prága felé haladó cseh táborhoz. Elég az, hogy Pécsy a csata napján Prágától öt mértföldnyire jutott s másnap visszafordult, midőn megtudta, hogy Pfalcezi Frigyes is elmenekült.★★)

Talán érezte, hogy vége van a rendi világnak Csehországban s Ausztriában. Az a támogatás, melyben Rudolf kora óta a magyar protestantismust s rendi önállóságot a szomszédos tartományok hasonló törekvései részesítették, már nem volt többé. Bethlen «utálatos híreket» hallott az ország hangulatáról. «Ilyenkor kellene leginkább magatokat vitézül hazájokszeretőnek mutatni» — írja ekkor hiveinek — «de elvette Isten szívetek bátorságát mindnyájatoknak». Bethlenre rosszabbul hatott az általános bátortalanság, mint a nagy csapás híre. Ő is tartott a következményektől, mert különben nem vitette volna a koronát Zólyomba november 14-én, tehát nem sokkal a hir vétele után. De azért nem esett kétségbe. Tudta, hogy Ferdinánd nem oly könnyen forgathatja ki hatalmi állásából, s hogy bármi történjék, szegényebb nem lesz, mint támadása előtt. Terveit már kezdettől fogva nem egyedül a szövetségesek szerencséjére alapította, miért hagyná

★) L. Krebs id. munkájának különböző helyeit, Bethlen a portai követekhez írt levelében bírálja a fehérhegyi csatát. (*Mikó*, I. 337—340. ll.)

★★) Pécsy útjáról *Katona*, XXX. 639., Gindely: *Geschichte* III. 351. D'Elvert: *Beiträge zur Geschichte der böhmischen Länder* Bd. III. Brünn, 1875, 562. l. Gindely Pécsy lovasságát 8000-re teszi. Závodszky 3000-et említ. Bethlen most idézett levelében 5000-et. E levélben Bethlen nagyítani hajlandó a segédcsapat számát.

tehát cserbe a magyar protestantismust s miért adná föl hősi fáradsága eredményeit?

A változott helyzet hatása 1620-ban úgy sem igen volt érezhető a magyar csatatereken. Sőt nagy örömmel hallotta Bethlen, hogy Batthyányi Ferencz november 17-én elfoglalta Kőszeg várát. Özvegy Szécsi Tamásné, a vár zálogbirtokosa, a várkerten át titkon a várba bocsátotta Batthyányi embereit. Ez a csapat másnap a várost is elfoglalta. A vár parancsnokát Hagymássyt, ki nejével és gyermekeivel a szentegyház oltáránál keresett menedéket, a győzők vasra verették s úgy küldötték Bethlenhez. Collalto ezután Sopronmegyén át Kőszeg felé indult, a minek következtében Bethlen katonái elhagyták Lakompakot és Kaboldot. Preiner, Dampierre utódja november 29-én Mosonra szállott, hogy visszafoglalja Magyar-Óvárt. De Petneházi István Óvár védelmére sietvén, visszaverte Preinert deczember 2-án. Bethlen ekkor jelentéktelen nagyítással azt írta, hogy «egész Magyarországbán — Győrön, Komáromon kívül — egy vár, egy város, egy kastély, egy falu Ferdinánd hűsége alatt nincsen».*)

S mégis hajlandónak látszott a békére, már a felér-hegyi csata előtt. Még javában dült a háboru, midőn október elején Pécsy Simon levelet irt Esterháznak, melylyel ura nevében meg akarta indítani az alkudozást. Mintha Bethlen ezzel akadályozni kívánta volna a császáriak előrenyomulását. A császár Esterháznak azt izente, hogy Bethlen adja föl az országot s azután alkudozzék.**)

De ugyanekkor az alkudozás gondolata oly formában merült föl, hogy az udvar vissza nem utasíthatta. XIII. Lajosnak Bécsben tartózkodó követei megsokallták Ferdinánd sikerét. Azelőtt a császár érdekében közvetítették a békét, most, hogy a bajor herczeg oly veszedelmes gyorsasággal haladt előre, szerették volna a közvetítés munkájának folytatásával megállítani útját. Egyebek közt attól is tartottak, hogy a császári fegyverek teljesen megtörik Bethlen hatalmát. A francziák ezt meg akarták akadályozni a békeszerzés színe alatt.

*) *Esterházy Miklós, Magyarország nádora* I. 161., *Mikó*, I. 340., 341., *Pethő Gergely* id. kiadása, 192. *Katona*, XXX. 652., 655. *Chernel* id. m. 68. l. *Horváth Mihály* szerint (V. köt. 235.) Preiner 1620-ban Kőszegét is visszafoglalta. De ez nem igazolható a forrásokból.

**) *Esterházy Miklós Magyarország nádora*, I. 157. l.

Bethlen a Besztercebányára küldött Sigognét oly válaszzal bocsátotta el, mely reményt adott az alkudozások folytatására. E válaszra hivatkoztak a francia követek október 7-én, midőn fölszólították Bethlent, hogy a háboru veszélyeire gondolva izenje már meg, hogy hol és mikor akarja hallani tőlök a császár elhatározását. Bethlen erre kinyilatkoztatta, hogy szívesen látja a francziákat. Angoulême herczeg megkérdezte a császártól, hogy mi a szándéka. Ferdinánd azt felelte, hogy miniszterei tudatni fogják akaratát a herczeggel. A miniszterek meg is jelentek Angoulême herczeg lakásán, hanem inkább Bethlen hitetlen s állhatatlan jellemével foglalkoztak, mint sem az alkudozások megindításával. De mivel látták a herczegnek kedvét a béketárgyalásokra, nem akarták megakadályozni utazását. Ulm kijelentette, hogy ő felsége hajlandó volna meghallgatni Bethlen ajánlatait, ha az erdélyi fejedelem nem ártaná a csehek ügyét a tárgyalásokba. Október 18-án Angoulême, Béthune és Preaux Pozsonyba érkeztek. A magyarok örültek, hogy vendégeik «elég nagy gazdagsággal és frissen vadnak». A francziák is nagyon meg voltak elégedve a fényes fogadtatással. Jelentésükben szükségesnek tartják megjegyezni, hogy a magyarok udvariasságában, melylyel XIII. Lajost akarják megtisztelni, nincs semmi barbárság. Angoulêmeinek az a kijelentése, hogy a francia király közvetítése elegendő biztosítéka volna a béke tartósságának, nagy hatást tett Bethlen környezetére, mely oly kevésbé bizott a spanyol udvartól függő Ferdinánd ígéreteiben. De a hatás nem volt oly mély, hogy Bethlent eltántorítsa Besztercebányán kifejtett nézeteitől. Megmaradt a mellett, hogy csak általános békét köthet, mely a csehek ügyét is magába foglalja. Midőn Angoulême Bécsben átadta Bethlen ajánlatait, három hétig váraikoztatták a feleletre s csak november 17-én adták át neki Ferdinánd válaszat.*)

Alig kell mondanunk, hogy Ferdinánd a fehérhegyi csata után nem volt hajlandó egybekapcsolni Bethlen s a csehek ügyét. Negyven napi halasztást kért a francziáktól, hogy ez idő alatt megkérdezhesse házának barátjait a Bethlennel való kibékülés dolgáról. A bajor herczeg s a birodalmi válasz-

*) Gindely: *Geschichte* III. 277. l. a már id. *Ambassade extraordinaire de messieurs le duc d'Angoulême* stb. 292—337. ll. s Rákóczi György levele (közli Szilágyi S. Tör. Tár, 1894, 466. l.)

tók írásbeli nyilatkozatai körülbelül ugyanazt mondták, mint a mit Ferdinánd tanácsa úgy is tudott. A helyzet nem volt érett a békére. Remélhető volt-e, hogy Bethlen föladja mindazt, a mit el akartak venni tőle? S nem látszott-e tanácsosabbnak kicsikarni tőle a nagy engedményeket a fegyver erejével? Másrészt az udvar vissza nem utasíthatta XIII. Lajos követének ajánlkozását s arra is gondolt, hogy a terhes s bizonytalan háboru esetleg a török beavatkozáson végződhetnék. De reményei s önérzete erősebbek voltak aggodalmainál s ez meg is látszott eljárásán.

S épen ez eljárás okozta, hogy Bethlen nem sokat várt az udvar ajánlataitól. Neki az egész alkudozás inkább csak arra volt jó, hogy békés szándékát mutassa, hogy biztos értesülést szerezzen az udvar engedményeinek természetéről s hogy időt nyerjen végleges szándéka kimondására.

Nagyon nehezen indultak meg a tárgyalások. Az a negyven nap, melyet az udvar a szövetségeseivel való tanácskozásra kért, december végén már elmúlt s a két fél biztosai még sem találkoztak. Bethlen egy ideig ragaszkodott az általános béke gondolatához, majd teljes fegyverszünetet kért az alkudozás idejére. Az udvar nem akarta Bethlent a hosszú pihenés áldásában részesíteni. Csak tizenkét napi fegyverszünetet engedett a tárgyalás kezdetétől számítva s ezt is csak arra a területre, mely az alkudozások színhelyétől egyrészt Bécsig s másrészt Nagyszombatig, Bethlen tartózkodása helyéig terjed. A császár nem akarta magyar területre küldeni biztosait. Elégge szégyelte, hogy 1620-ban Besztercebányára, sőt Kassára kellett küldöznie követeit. Bethlen pedig Bécsot vagy a távoleső Bécsujhelyt nem tartotta az alkudozás illő helyeinek. Bruckban a pestis dühöngött s így a felek a határszéli Haimburgban egyeztek meg. Bethlennek a császár követi ellen is volt kifogása. Mint a pozsonyi fegyverszünet előtt, most is tiltakozott a magyar biztosok kiküldése ellen. Különösen Esterházy miatt haragudott, a ki a besztercebányai országgyűlés határozata alapján száműzött volt. De Ferdinánd azt felelte, hogy ő épen oly szabadon választhatja megbízottjait, mint Bethlen az övéit. Ezzel el volt háritva az utolsó akadály. *)

*) *Ambassade extraordinaire* 337—448. II. Hurter: *Geschichte Ferdinands II.*, VIII. 399. 1.

Nem sokat ígérő előszava volt a haimburgi tárgyalásoknak a császárnak december 11-ikén kelt oklevele, melyben Esterházy Miklóst magyarországi főbiztosává nevezi ki a lázadók fékezése s a hű alattvalók vigasztalása végett. Még kevesebb jóval biztatta Bethlen táborát a december 10-iki császári rendelet, mely nyomtatásban is megjelent. Ferdinánd ebben védelmezi eddigi kormányzásának alkotmányosságát, majd kemény ítélettel sújtja Bethlen egész pályáját s megsemmisíti a beszterczebányai választást. Sőt a magyarországi fejedelem címét is elveszi a Beszterczebányán választott királytól.*)

Bethlen sem úgy viselte magát, mintha a békére készülne. Személyes fölkelést hirdetett s egyszersmind országgyűlést hívott össze Nagyszombatba 1621 január elsejére. E gyűlésnek az volt a rendeltetése, hogy határozataival súlyt adjon a haimburgi biztosok követeléseinek. Egyszersmind tanácskoznia kellett a fegyveres védelem módjáról.

A gyűlés külső története is mutatja az idők nagy változását a beszterczebányai napok óta. Január 12-én kezdődtek a tanácskozások, de tíz nap múlva félbe szakadtak. A követek az élelmiszerek hiánya miatt a városból a táborba vonultak. Midőn január 25-én, a haimburgi alkudozások megnyitásával, Bethlen folytatni kívánta a gyűlésezést, az éjszakkéleti részek követői nem akartak rögtön engedelmeskedni. Csak a fejedelem mind komolyabb hangon ismételt parancsainak engedve jelentek meg február elsején Nagyszombatban, de február közepe után a gyűlés végkép eloszlott s csak kevesen maradtak a fejedelem körül.

Szóval a rendek nem akarták elviselni a gyűlésezés kényelmetlen terhét. Képzeltük, hogy minő készséggel viselték a nagyobb terheket.

Szépen hangzott az a beszterczebányai határozat, hogy a nemesek kivétel nélkül portánként tizenhat forint adót tartoznak fizetni a magokéból. Hanem a valóságban a kivételek nem voltak ritkák. A fejedelem vagy a megyék az adó elengedésével jutalmazták a legkülönbözőbb szolgálatokat. Dóczy István föl volt mentve konstantinápolyi követsége fejében, a

*) Esterházy Miklós Magyarország nádora, I. 166. l. s Katona, XXX. 549. l.

nádor jószágaira eső adót fizetésébe számították, a vármegyék tartozások törlesztése vagy másféle czímen elengedték egyeseknek az adót. Bethlen neje is osztogatott ily kegyeket. Jelen-
tékenyen csökkentette az adó jövedelmét Bethlennek az a ren-
delete, melyben Thurzó Imrének elengedi a földesuri adót
összes jószágai után a roppant vagyonú főúr «fáradságos és
gondos sok szolgálatjának jutalmáért».

Barsmegye 1620 októberi s novemberi gyűlésein Lipthay
alispán ismételten emlékeztette a nemeseket, hogy az adó első
felét már meg kellett volna fizetniök. Bethlen s a kincstartó
parancsai nyomósabbá akarták tenni az alispán figyelmezte-
tését. De mind hiában. A megye azt határozta, hogy most nem
fizethet, mivel személyesen fölült, de ha visszajő, más megyék-
hez fog alkalmazkodni.

Pedig a személyes fölkeléstől is elmaradtak a nemes
vármegye egyes tagjai. Némelyek pedig rövid idő múlva haza
tértek a táborból. Barsmegye nem akart telekkatonaságot
adni, mivel Nyitra sem adott s midőn Lipthay parancsára a
szolgabírák mégis csak összegyűjtötték a hadat, a vármegye
arra kérte a nádort, hogy küldje vissza katonáit.

A nagyszombati gyűlés határozatai mutatták, hogy nem
csupán Barsmegye unta meg a nagy mozgalommal járó áldo-
zatokat. A rendek csak tizezer forintot ígértek onnét hazul a
hadakozásra — mint Bethlen írja — «de úgy, hogy őket fején-
ként hazabocsássam, sőt az tractatus eventusára se marasszak
senkit itt közölök, se urat, se nemes embert, hanem minden
vármegyéről hadnak egy-egy ágenst itt, s magam maradjak
itt az tizezer forinttal tartsak hadat». Erre, mint Bethlen
tovább írja, «az gyeplőt nekik vetettem, és szabadságot adtam
ő kegyelmeknek, hogy valamint akarják az országot dirigálni,
lássák, valamikor el akarnak menni, én nem tartóztatom, de
én is ezt hitem szerint mondom, hogy valamely nap kegyel-
metek országul megindul, s haza oszol, én is alá ballagok,
tovább én sem számárokodom senkinek». A rendek aligha
hitték, hogy Bethlen ott hagyja őket hadastul, de mégsem
merték egészen elkedvetleníteni. Február 6-án kétezer lovas
és kétezer gyalogot szavaztak meg két hónapra, de ez ajánla-
tot föltételekhez kötötték. Az első az volt, hogy Bethlen bocsássa
haza az urakat és nemeseket a porta szám után való gyalog-
gal együtt. A másik az, hogy a lovas és gyalog adásból mentes

senkisem legyen, hanem a megyei ispánok a szolgabírákkal lelkiismeretesen szedjék be a följánlott katonaságnak járó zsoldot. Végül elégedjék meg a fejedelem azzal, hogy minden vármegye egy-egy személyt hagy Nagyszombatban a haimburgi alku előmozdítása végett.

Ebben a határozatban Bethlen úgy a hogy megnyugodott, valamivel nagyobb ajánlatot kívánt, de a megyei hadaknál többre becsülte a zsoldosok számára megszavazott adót. «Isten senkit reájok ne juttasson», mondotta gúnyosan a Galgóciban táborozó vármegyékről. Az egész gyűlés helyett beérte a nála maradt «agensekkel», úgy gondolta, hogy ezek is elég nyomatékkal tolmácsolhatják a rendi fölfogást, ha a haimburgi biztosoknak szüksége van az ily támogatásra.*)

Január 25-én már Haimburgban voltak Solms, Meggau, Preiner, Esterházy és Dallos püspök, a császár követei, a francia követség, végre Forgács nádor, Jakusith, Apponyi Pál, Sándor János és Pécsy Simon kanczellár, mint Bethlen s a magyar rendek követei. A francziák közvetítése nélkül az értekezlet hamar szétoszlott volna. A két ellenfél biztosainak érintkezése nagyon nehézkes volt. A császáriak a december 10-iki rendeletre hivatkozva egyszerűen azt kívánták, hogy Bethlen mondjon le címéről és királyságáról. Forgácsot és társait pedig nem akarták elismerni a rendek követének. Bethlen követi tiltakoztak Ferdinánd rendelete s követének fölfogása ellen. Szerették volna tudni, hogy a császáriak mit ajánlanak Bethlennek? De a követek előbb Bethlen és hivei kívánságát akarták megtudni. Szóval egyik sem akart a másik felé közeledni egy lépéssel sem. Pécsy engedett először. Az ő ura — úgymond — elhagyja a címet s a királyságot, noha le nem mondhat róla, a mi annyit jelentett, hogy Bethlen az udvarral szemben nem használná címét s engedne valamit foglalásaiból is, ha tudná, hogy ez engedményeért Ferdinánd mivel kárpótolná s mi módon biztosítaná az alkotmányos s vallásos szabadságokat? De a császár biztosai nem feleltek.

*) Botka: *Kisfaludi Lipthay Imre* 48—51. ll. Hajnik Imre: *Az 1621-iki nagyszombati gyűlés.* (Magyar Akadémiai Értesítő, szerk. Csengery, V. kötet. Pest, 1865, 142—147. ll.) Jakusith Thurzó Imréhez, közli Szilágyi *Tör. Tár.* 1888, 616. l. *Bethlen Pol. Levelei*, 228., 239., 245. ll.

Február elején már lejárt a fegyverszünet s mivel a tárgyalások úgy is megakadtak, Meggau és Esterházy Bécsbe utaztak.*)

Február 3-án visszatértek Haimburgba a február 17-ikéig meghosszabbított fegyverszünettel. De a titkos tanács utasítása szerint csak lassanként árulták el, hogy Bethlennek mit hoztak. Egyelőre csak annyit mondtak, hogy a császár kétszáz-ezer forinttal kínálja Bethlent készpénzben vagy jószágokban. És a rendeket mivel kínálja? kérdezték a francia közvetítők. Mindenekelőtt Bethlen személyét kell kielégítenünk, mondták a császári követek. Pécsy tehát február 5-én Nagyszombatba utazott, hogy újabb utasításokat vegyen Bethlentől. A nagyszombati gyűlés bizottságának hozzájárulásával Bethlen így állapította meg Pécsi utasítását: «sem ő királyi Felsége nem engedhet becsületéből s méltóságából, sem a rendek régi és újabb szabadságaikból». Midőn Pécsy február 10-én visszatért Haimburgba, értésére adta a francia követségnek, hogy ura megelégednék a Fátrán túli tizenhárom vármegyével, ha a császár kielégítené a magyar rendek kívánságait. A rendek pedig általános amnestiát kívánnak, továbbá a koronázási hitlevél, a bécsi béke s az ország szabadságának tiszteletben tartását. Hanem a császáriak, mint Pécsy írja, a rendek követeléseit csak látni sem akarták, Bethlennek pedig a «választott király címével való élést, sem egy talpa aljáig Tiszán túl és innét eddig szakasztani nem akarnák». Pécsi ebből azt következtette, hogy az udvar Magyarországot a spanyol iga alá akarja hajlítani «kire Isten ne bocsássa őket».**)

Márczius 2-ikán járt le a harmadik s 14-ikén a negyedik fegyverszünet. Ez idő alatt az udvar lassan haladva előre mind többet ígért Bethlennek. Szerette volna a fejedelmet elszakítani az országtól; az országos sérelmek elintézését az országgyűlésre halasztotta. Ily módon azt a látszatot akarta fölkelteni, hogy az alkudozások Bethlen ki nem elégíthető személyes kívánságain akadtak meg. Bethlen a nagyszombati gyűlésen szerkesztett országos követelések átadásával még

*) Különösen *Dallos naplója* (Frankl és Ráth: *Dallos iratai* 1867). 66—69. ll. s *Ambassade extraordinaire* 489—497. ll.

**) *Dallos naplója* 69—74-ig. Hajnik id. értek. 148. *Esterházy Miklós Magyarország nádora*, I. 178. Jászai irományok és Pécsi levele Thurzó Imréhez, közli Szilágyi *Tört. Tár*, 1878, 121. l.

idején elejét akarta venni az udvar e szándékának. A harmadik fegyverszünet elején a császáriak némely magyarországi várat, háromszázezer forintot és két sziléziai hercegséget ígértek Bethlennek. Márczius elsején már Szabolcs, Szathmár, Ugocsa, s a két hercegség átengedéséről beszéltek. A pénzigéretet azonban visszavonták. Márczius 12-ikén Bereget csatolták a vármegyékhez Munkács nélkül. A megyék átengedését bizonyos föltételekhez kötötték. Jóságokat s pénzt nem akartak adni. De Bethlen azt írta, hogy visszahívja követeit, ha meg nem kapja a tizenhárom vármegyét. Jakusith azonban azt súgta a «frankusoknak», hogy hét vármegye is elég volna.*) A negyedik fegyverszünet előtt Bethlen Konstantinápolyból oly levelet kapott, mely új fordulóhoz juttatta a haimburgi tárgyalásokat. Dóczy, Rimay és Köln 1620 november 14-én érkeztek Konstantinápolyba. 21-én Ali nagyvezér átvette a követektől a harminczezer tallerra becsült ajándékot. Vácz megvételének híre 27-ikén érkezett a portára. Ez a hír igen kellemetlen módon egyszerűsítette a magyar követek tárgyalását. Elestek azok a diplomatiái cselfogások s nagy ígéretek, melyek a vár átadásának elhalasztására voltak szánva, de azok a követelések is elestek, melyekre Vácz odaígérése jogosította volna a követeket. Most ezek helyett a panaszok, vádak voltak a napirenden. Köln Hága Kornállal, a hollandi követtel s az angol követtel a nagyvezérhez ment s velök együtt arra kérte Alit, hogy büntesse meg e dolog szerzőjét, sőt szállíttassa vissza a magyarokat a várba, hogy azt tőlök kapja kézhez a török, mint a vezér azelőtt kívánta. Ali nagy haragot mutatott. Hitére, tisztességére hivatkozva erősítgette, hogy a dolog az ő híre nélkül esett. Valóban le is tette Karakast s helyébe Kara Mehemetet nevezte ki budai basának, de Váczt nem adta vissza.

A szövetséges követek munkája csak ezután kezdődött. «Bethlen Gábor, a magyar király» — ezt mondták a vezérnek átadott iratokban — «az egy erdélyi adót adja, s mégis hatalmas császárnak két rendbeli aranytetejű zászlóját hordozzák előtte; itt pedig hét ország jelent meg nevezetes nagy és gravis követjeik által, terhes ajándékokkal hatalmas csá-

*) *Dallos naplója* 74—78 ll. Jakusith levelei Thurzó Imréhez, közli Szilágyi Sándor. *Történelmi Társ* 1888, 614., 618. ll.

szár szerencséjére s hasznára néző mindenkori kész hadakozással kívánván lenni hatalmas császár ellenségeinek ellenségei, barátinak baráti». Miért törődnek a szultán, fejtegették a követek, Cesare Gallóval, Molard Lajos utódjával? Csak a köntöse magyar, de ő nem a magyar király követe, nem is magyar, nem is német, hanem a római pápa birodalmabeli olasz.

Adjon a porta inkább athnamét Bethlen Gábornak, a magyar, tót, horvát nemzetnek s Frigyes országainak. Ebben a hitlevélben ujítsa meg a szövetségesekkel a zsitvatoroki békét a követeknek huszonöt pontban foglalt kívánságai szerint és segítse meg Bethlent hevenyében hatezer tatár és tízezer török hadakkal.

Cesare Gallo sem nézte tétlenül az őt «kibeszélni» akaró követek izgatásait. Vezérről vezérre kezdett járni, elbeszélte urának diadalát, a hadakozó országok leigázását s arra kérte a portát, hogy küldje el a lázadók követeit. Az olasz osztogatta a sok aranyat, tallért s különböző czédulákat fizetendő összegekről «s bizony dolog, hogy megérte vala sokaknak szárnyokat ez az ő enyves lépje». Rimayék sem kimélték a pénzt, vagyis inkább a pénzbeli ígéretet. A vezírek tehát válogathattak a két különböző helyről származó adományok közt. De az 1621 február 3-iki diván határozatára nem a pénzbeli ígéret, hanem a politikai megfontolás volt döntő befolyással. Az 1620-iki hadjáratban Szkender fényes diadalt aratott a lengyeleken Jassy mellett. 1621-ben a háborút folytatni kellett. Ha a porta a fehérhegyi csata után is Bethlent csak határozatlan ígéretekkel áztatja, valószínűnek látszott, hogy a fejedelem oly békét kénytelen kötni, mely a törökre nézve Ferdinándot nagyon kényelmetlen szomszédná tenné a lengyel háboru alatt s után. Az említett napon Ali nagyvezér — mint Rimay beszéli — minden rendeket udvarába gyűjtet s a diván elé terjesztette a kérdést, hogy Ferdinánddal vagy a magyarokkal akarják-e megtartani a békét? A gyülekezet tagjai reggeltől fogva nem ettek, estve gyertyavilágnál oszlottak el, miután kimondták, hogy a magyarokat akarják segíteni. Hatodikán Deák Memhet basát rendelték szerdárnak Bethlen mellé. De az athnamét nem adták meg. A mióta a szövetségesek követei Besztercebányáról elindultak, nagyot fordult a világ. Hogyan adhatott volna a szultán athnamét oly szövetségnek, mely a

fehérhegyi csata óta már fölbomlott? Különben is elégületlen volt a nagyvezér a követektől átadott huszonöt ponttal. Korlát István azzal biztatta a portát, hogy a szövetségesek évi adót fognak fizetni, de erről szó sem volt a Rimayéktól beadott írásban. Általában Bethlen, mint magyar király s a hozzá csatlakozó országok inkább keresték a porta támogatását, sem mint elismerték volna főnhatóságát. Ali tehát szándékosan elhallgatta a követek írásbeli előterjesztését a február 3-iki divánban, mert — úgymond — alkudozások eredhetnek volna belőle. Intette a követeket, hogy ne is sürgessék az ügyet, mert az athnamé dolgát a segítség vezetésével megbízott vezérek könnyebben és jobban elvégezhetik ott künn.*)

Bethlen márczius 9-ikén este olvasta a február 3-iki divánról szóló jelentést. Nagyon megörült neki, mert már előbb is inkább Konstantinápolyból, mint Bécsből várta a megváltó szót. Igaz, hogy voltak aggodalmai. Megütközött azon, hogy Deák Mehemet basát bízták meg a szerdársággal. A basát e hivatalra alkalmatlannak találta, különben is Deák Mehemet régi ellensége volt, a kin nem fogott semmit, hogy most, mikor hivatal nélkül elődött, Bethlen embereinek pártfogása segítette újra hivatalhoz. Attól is tartott Bethlen, hogy a török hadak szokások szerint megvárják «a kalangyának mezőben létét». Vagy két héttel a portai jelentés vétele után a tatár khán követe Nagyszombatba érkezett. Viszonzásul Bethlen április 6-án Harasztos Balázst küldötte a khánhoz oly megbízással, hogy beszélje rá Galga szultánt, a khán öcsesét, a segítségadásra. «Küldjön Felséged» — írja Bethlen Galga szultánnak — «mi mellénk jó válogatott tizezer vitézt, oly gazdag országokban hordoznók, kikhez hasonlót soha a tatár nemzet nem látott.**)

Bethlen itt Ferdinánd császár örökös tartományaira

*) Ipolyi: *Rimay levelei*, 233—264. ll. Toldalagi Mikónál I. 230., 231. ll. Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches* III. 285. l. Rozsnyay: *Történeti Maradványai*, 95—127. ll. Az itt közölt két iratot Katona is kiadta latin fordításban XXX. 592. s 617. ll. De helytelenül mondja a 25. pontba foglalt athnamétervről a Turcarum sultano datum.

**) *Török-Magyarorkori Államokmánytár*, I. 276., 286. Katona, XXX. 664.; a Galga szultánhoz írt levelet sokszor közölték (L. Mocsáry: *Nógrád vármegye ismertetése*, III. 187. l.)

ezélt. A Galga szultánhoz irt levél Ferdinánd hiveinek kezébe került, a kik közzé tették azt, hogy fölizgassák a külföldi s magyarországi közvéleményt Bethlen ellen. Az ily vádakra a fejedelem meg tudott felelni. «Ne nézzetek uram arra», — írja konstantinápolyi követének — «hogy török miatt romol a keresztyén, mert azok a keresztyének bizony nem kimélnék minket, ha kaphatnak».*)

A mióta kezében volt a február 3-iki diván határozata, még kevesebbre becsülte a császár ajánlatait mint azelőtt. Ötödször, sőt hatodszor is meghosszabbította az udvar a fegyverszünetet az alkudozások érdekében. Április 8-án adták át a francia közvetítők Ferdinánd legvégső ajánlatait Bethlen biztosainak. A császár azt kívánta Bethlentől, hogy mondjon le a királyi czímről, adja vissza a koronát s az elkobzott egyházi és világi jószágokat. Ha mindezt megteszi, a császár átadja neki Oppelnt és Ratibort, Szatmárt, Szabolcsot, Ugocsát és Bereget, birodalmi fejedelemnek címezi, százezer forinttal jutalmazza és Munkácsot beírja neki háromszázezer forintig.**)

Bethlen ez ajánlatokkal nem volt megelégedve. De úgy tett, mintha elfogadná őket. Csak lényegtelen kifogásai voltak ellenök. Más természetű akadályokat gördített az alku útjába. Márczius 24-én Illésházy Gáspár és Liphay Imre, mint a Nagyszombatban maradt rendek küldöttei, Haimburgba érkeztek, hogy átadják a császári biztosoknak az öt pontba foglalt országos követeléseket. Ezekre az udvar csak oly általános ígérettel válaszolt, melyből bajos volt ki nem olvasni azt, hogy Ferdinánd nyűgnek tartja a bécsi békét s a koronázási hitlevelet. A titkos tanács ülésén Ferdinánd kinyilatkoztatta, hogy csak akkor hirdet általános bocsánatot a fölkelés részeseinek, ha német hadakat vezethet az országba s a véghelyekről szabadon intézkedhetik. Pázmány volt e megoldás föltalálója. De a magyar rendek nem nagyra becsülték a német őrsegek fegyvereire támaszkodó bocsánat értékét.***)

Bethlen tehát hivatkozhatott arra, hogy nem az ő kíván-

*) Mikó, II. 391. l.

**) Gindely: *Geschichte* IV. 237. l.

***) Katona, XXX. 663. l. Frankl: *Pázmány*, I. 531. l. s Jakusith és Forgács levelei Thurzóhoz, közli Szilágyi *Tört. Tár*, 1888, 626., 627. ll.

ságain mult a béke. Mindenkép ki akarta mutatni, hogy mennyire óhajtaná az egyességet. Szívesen elfogadná a császár föltételeit, ha a török megengedné. De a porta eltiltotta a békekötéstől. Legjobb volna tehát, ha a császár most ideiglenes egyességet kötne vele, Szt.-Mihály napig fegyverszünetet adna s akkor országgyűlés erősitené meg az alkut, mert hiszen a vitás pontok elintézése úgy is a rendek dolga. Addig Bethlen megszerezné a török hozzájárulását a békéhez. Könnyű volt belátni, hogy ez a hosszú fegyverszünet jó lett volna a török segítség bevárására s Bethlen kifáradt seregének pihentetésére. Az udvar erre azt izente, hogy Bethlen adja át foglalásait s vonuljon vissza a Tisza mögé. Akkor lehetséges volna a béke megerősítését az országgyűlésre halasztani. Bethlen hajlandó volt Sopront, Nagyszombatot és Pozsony városát átadni. De indítványát az udvar nem vette komolyan s a haimburgi értekezlet föloszlott április 22-én.*)

A meghiusult alku hire a csalódás érzését keltette föl szerteszét az országban, de kivált a nyugoti részekben. Itt óhajtották leginkább a békét a fehérhegyi csata óta. Mindinkább gyarapodott azoknak száma, a kik a küzdelem reménytelenségének érzetében elhagyták Bethlen zászlaját. A fejedelem 1621 elején nyomára jött annak, hogy sok magyar úr Buquoival bizalmas leveleket vált. Esterházy Dánielre esett az a gyanu, hogy egyik vezetője e mozgalomnak. A nagyszombati gyűlésen vallatták a gyanúsított főurat s vallomásai alapján a rendek el is fogatták.***) De a nagyszombati gyűlés sem titkolta, hogy mennyire óhajtja a békét. Voltak, a kik nem vártak arra, hogy Bethlen is elismerje a béke szükségét. Pálffy, Bosnyák, Czobor, betegeskedés ürügye alatt elhagyták Nagyszombatot, Balassa Péter pedig Detrekőbe zárkózva visszautasította Bethlen parancsait.***) De még nagyobb jelentősége volt annak, hogy Bethlent Haimburgban alkudozó biztosai is cserben hagyták. Forgács márczius közepe óta csak

*) L. *Bethlen leveleit Mikó*, II. 385. s *Török-Magyarkori Államokmánytár*, I. 267., 272. ll. *Dallos naplója*, 78—80. ll. Gindely: *Geschichte* IV. 241. l. Jakusith levele Thurzóhoz (Szilágyi) *Tört. Tár* 1888, 628. l.

**) *Mikó*, I. 359. l. *Bethlen Pol. Levelei*, 248. l.

***) *Hajnik id. értek.* 147.

mint nádor vett részt a tárgyalásokban, de Bethlentől már nyíltan elszakadt. Ingadozni érezte a hajót, melyre a vihar kezdetén menekült. Törődött, beteges ember volt, nem szerette volna, ha háborgatják birtokaiban s mindenekfölött nyugalmat óhajtott szerezni az országnak. Birtokait s nádori jövedelmét elég jól védelmezte Bethlen táborában, de az ország nyugalmaért semmit sem tehetett. Most úgy gondolta, hogy kötelessége a másik pártra hívja. Jakusith és Apponyi a nádor után indultak. Sőt Pécsy Simon eljárása sem volt egészen egyenes. Annyit tudunk, hogy az udvar jószágot ígért neki, sőt az erdélyi fejedelemséggel is biztatta, ha az alkudozás alatt az udvar érdekeinek szolgálatába szegődik. Pécsy fogékony volt az ily biztatások iránt, de nagyon nehéz volt teljesítenie az udvar kívánságát, mert élete s vagyona Bethlen kezében voltak. Valami fontos szolgálatot nem is tehetett az udvarnak, de egészen bizonyos, hogy nem úgy viselte magát, mint Bethlen kancellárjához illett. Elég az, hogy Bethlen az alkudozások után elfogatta Pécsit, mert a «békeszerzésben nem igazán járt el».*)

Thurzó Szaniszló is ingadozott, sőt Thurzó Imre is. Ez lett volna a legsúlyosabb csapás Bethlenre nézve. Szerette a nagy nádor tehetséges fiát, büszkén figyelmeztette a közönbös lelkűeket a gazdag főúr buzgalmára s most úgy hallotta, hogy ő is megunta a küzdelmet. De Thurzóban mégis győzött a hazafi aggodalma a nyugalom vágyán s nem pártolt el Bethlentől.

A közönbösség s az árulás növelték Bethlen helyzeté-

*) Kamuti Balázs mondotta ezt Pécsynek Bethlen nevében, midőn elfogta. (L. Pécsy levelét közli Milecz Szilveszter, *Győri Tört. és Rég. Füzetek*, II. k. 354. l.) Vegyük még tekintetbe, hogy mit ír Pécsy Haimburgból Thurzó Imrének: rövid nap kegyelmed ő felségével koronás királyával szembe is reconciliálódhatik, melyben én a mit legjobban tudhatok kívánsága szerint szolgállok kegyelmednek (*Tört. Tár*, 1878, 124. l.). Bethlen nem azért küldötte Pécsyt Haimburgba, hogy ily dologban szolgáljon Thurzónak. — Pécsy ekkori levelei hangban s tartalomban nem egészen egyeznek Bethlen politikájával. Azért kénytelenek vagyunk Kohn Sámuel (*A szombatosok*. Budapest, 1889, 173—179. ll.) alapos és érdekes fejtegetéseivel szemben azt vitatnunk, hogy Pécsy elfogatásának egyik okát haimburgi szereplésében kell keresnünk s hogy Bethlen valóban elégtelen volt Pécsy akkori viseletével.

nek nehézségeit. S mégis állhatatos maradt, nem egyedül azért, mert a pozsonyi fegyverszünet s a besztérczebányai választás után lealázónak tartotta a haimburgi ajánlatok elfogadását. Hanem mert tartott «Babilonnak őrző fejedelmi» vagyis az ausztriai és spanyol ház szándékaitól. Tartott attól, hogy az udvar, ha szerét teheti, gyökerestől kiirtja az evangélikus statust, elrontja a szabad választást, nem hívja össze az országgyűlést, lassan-lassan kigyomlálja az uri és nemes rendet, «az községgel úgy birhat, a mint akarja, példánk erre igen világos vagyon, mert ez irás szerint cselekedik most Csehországgal, Morvával».*) Félelme nem volt alaptalan. Folytatta a küzdelmet, hogy elhárítsa a nagy veszedelmet.

ANGYAL DÁVID.

*) *Török-Magyarokori Államokmánytár* I. 273., 274. ll. *Thurzó-ról Bethlen Pol. Levelei*, 238. l.

A VÍZI MALOM.

Regény.

N y o l c z a d i k k ö z l e m é n y . *)

ÖTÖDIK KÖNYV: BÚZA ÉS POLYVA.

I. FEJEZET.

A vörös színű szakadéokban (Red Deeps).

A családi lakószoba hosszúkás volt, mindkét végén egy-egy ablakkal, a melyek közül az egyik a rétre s a Ripple mentére nézett a Floss partjai felé, a másik meg a malom udvarára. Maggie az utóbbival átellenben üldögélt munkája mellett, mikor Wakemet látta, szokása szerint csinos fakó lován belépni a malom udvarára, de nem egyedül, mint rendesen. Valaki más is volt vele, egy köpenybe burkolt alak, csinos ponyn. Maggie csakhamar eltalálta, hogy az a visszaérkezett Fülöp, mikor már mindketten az ablak előtt lovagoltak, s Fülöp kalapjával intett neki, mialatt atyja, a ki mozdulatát oldalvást vette észre, éles tekintetet vetett mindkettejökre.

Maggie elsietett az ablaktól s fölvitte munkáját; mert néha bement hozzá Wakem s megnézegette a könyveket, s Maggie úgy érzé, hogy a Fülöppel való találkozása, a két atya jelenlétében, minden gyönyörtől meg volna fosztva. Majd egyszer talán megláthatja őt, mikor egymással kezét is foghatnak s elmondhatja Fülöpnek, hogy Tomot emlékeztette jószívüség-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241., 242., 243., 244., 245., 246., 247. és 248. számaiban.

gére s más egyébre, a mit régente beszélt neki Fülöp, ámbár többé sohasem lehetnek jó barátokká. Az nem okozott izgalmat Maggienek, hogy újra lássa Fülöpöt: ő megőrizte iránta való gyermeki háláját és szánalmát s eszében tartotta okosságát; a magánosság elmúlt heteiben folyvást emlékébe idézte az ő képét azok között, a kik szívesek voltak hozzá az életben; gyakran óhajtá, bárcsak neki Fülöp testvére és tanítója volna, a mint azt, mikor együtt beszélgettek, elképzelték. De ez az óhaj eltűnt másnemű álmaival együtt, a melyek a saját akaratának teljesítésére irányultak, annál inkább, mert elgondolta, hogy Fülöp még külföldön volt, egészen megváltozhatott, egész világfivá lehetett, a ki bizony nem sokat törődik azzal, hogy mit mond ő most neki. S mégis Fülöp arcza csodálatosan keveset változott, az ugyanazon halvány, vékony gyermekarcznak kissé férfiasabb mása volt, szürke szemekkel s gyermekesen lebegő barna hajzattal; megvolt régi nyomoréksága, hogy a régi szánalmat fölkeltsé. Hosszas elmélkedései után mégis úgy érzé Maggie, hogy ő szeretne vele néhány szót váltani. Ő még talán mindig búskomor volt, mint azelőtt, s talán szerette volna, ha Maggie barátságosan néz rá. Szerette volna tudni a leány, vajon visszaemlékezik-e reá még Fülöp, hogy milyen kedve telt az ő szemében; e gondolattal tekintett Maggie a szögletes tükörré, a mely arra volt kárhoztatva, hogy üvegével a fal felé fordulva függjön, s már félig fölemelkedett ültéből, hogy azt megfordítsa; de mégis visszatartotta magát s munkájához látott, megpróbálván keletkező vágyait elnyomni azzal, hogy emlékezetébe iparkodott idézni valamely ének sorait, míg egyszer csak azt nem látta, hogy Fülöp és atyja visszatértek, s ő megint lemehetett.

Már jó előre haladt június hónapja, s Maggie hajlandó volt napi sétáját, a mely neki engedve volt, meghosszabbítani. Azonban ezen és a következő napon annyira szorgos volt munkája, a melyet be kellett végeznie, hogy sohasem ment túl a kapun, s a szabad levegő után való vágyakozását úgy elégítette ki, hogy az ajtó elé ült. Gyakori sétáinak egyike, mikor nem kellett St.-Ogg'sba mennie, azon helyhez vezette, mely a «domb»-nak nevezett emelkedésen túl volt, különben jelentéktelen emelkedése a földnek, melyet fák vettek körül a Dorlcotemalom kapujánál vezető út mentén. Jelentéktelennek mondható, mert magassága alig volt nagyobb egy töltés magasságá-

nál; ámde lehetnek esetek, mikor a természet valami balvégzetre szemeli ki a csupa töltést is; e miatt kérem olvasóimat, hogy ezt a magas töltést fával koronázva képzeljék, a mely egyenetlen falat von mintegy negyed mérföldnyire a Dorlcotemalom bal oldala hosszában, a viruló mezők mögött, a melyeket a mormogó Ripple szegélyez körül. Épen ott, a hol a töltés vonala lefelé huzódik a síkságnak, egy mellékút ágazik el s a domb másik oldalára vezet, a hol valamely kibányászott kő-akna munkálatai fölötté szeszélyes völgyekbe és sánczokba törnek meg; a kő-akna oly rég ki van bányászva, hogy a sánczok is, meg a völgyek is szederceserjékkel s fákkal vannak beborítva s itt-ott mezősséggel, a melyen néhány juh legelész. Gyermekkorában valódi áhitatos tiszteletben tartotta Maggie ezt a vörös színű szakadéknak nevezett helyet s Tomnak a maga vitézkedései iránt való egész bizodalmat latba kellett vetnie, hogy megnyerje Maggie-t egy ide teendő kirándulásra, mert itt minden üregben rablók és vadállatok kóborolhattak. De most minden egyenetlen föld, minden kis kőszirt vagy zug némi varázsszal hatott az ő síksághoz szokott szemeire, különösen nyáron, mikor a gyepes völgyben, a terepélyes körisfa árnyékában ülhetett, a mely koronájától kezdve rézsutosan nyúlt fölé, s hallgathatta a bogarak zummogását, a mely a csöndességben mint egy kis csöngettyű szava hangzott, vagy nézhette a távoli bokrokon megtörő napfényt, a mely mintha csak hazafelé üzte-hajtotta volna a vad jáczint henye ég-kék színét. Június végefelé a rózsák teljes pompájokban mutatkoztak s talán ez volt az oka, hogy Maggie egyenest a vörös színű szakadék felé vette útját inkább, mint máshová, most első nap, mikor saját kénye szerint volt szabad sétálnia. Ilyféle kirándulások most is, mint mindig, gyönyörrel töltötték el, s önmegtágadásának első hevében arról gondolkozott, hogy még sem kell neki abban oly nagy engedékenységet mutatnia.

Olvasóm megláthatja most, a mint kedvencz fordulójánál lefelé tart s egy szűk ösvényen a skót fenyők csoportján át a szakadékba lép; megláthatja nyúlánk alakját és régi lavendula színű ruháját, a mely fészekszerű, ritka hálós, ősi fekete selyem shawlján át látható; s most, a mint már bizonyos abban, hogy senki sem látja, leveszi kalapját s karjára akasztja. Bizonyára bárki azt hihetné, hogy több, mint tizenhét éves, talán, mivel lassú lemondás és szomorúság látszik

tekintetéből, a melyből minden vizsgaság és nyugtalanság tova tűnt; talán mivel széles vállai egy korán kifejelett nő alakját mutatják. Ifjúsága s egészsége sorsának minden önkéntes és önkéntelen csapásaival megbirkóztak; s az éjtszakák, mikor a kemény padlón mintegy bűnhődésül feküdt, nem hagytak hátra észrevehető nyomokat; szeme derült volt, barna arcza határozott és kerek, teli ajka piros volt. Sötétbarna arczszínével, nyúlánk testére hulló fekete hajdiszével úgy látszott, mintha némi rokonságban lett volna e skót fenyvekkel, a melyekre oly szerelmesen nézett. Mégis némi nyugtalanság érzete látszott tekintetében, hogy itt ellentétes elemek vannak, a melyek kemény összeütközéssel fenyegették; volt is valami titkos kifejezés arczán, mint azon megviselt arczokon, a melyekre a szegély nélkül való főkötők nem vetnek árnyat, mintha nem volna összhangzásban a daczoló ifjúsággal, a melyről mindenki azt hihette, hogy rögtöni, szenvedélyes pírban lángol föl, a mely minden nyugalmat fel akar dúlni, mint egy eloltott tűz, a mely újra kitör, mikor már minden megmentve látszott.

De Maggie e perczben nem volt nyugtalan. Nyugodtan élvezte a szabad levegőt, mialatt a vén fenyvesekre bámult s azon gondolkozott, hogy e letörött ágak az elmúlt viharra emlékeztetnek, a mely a vörös faderekakat oly magasra lehántotta. De a mint tekintetét még fölfelé irányítá, egy mozgó árnyat vett észre az esti napfényben az előtte terülő gyepes ösvényen, ámulattal tekintett lefelé, hogy meglássa Wakem Fülöpöt, a ki először kalapját emelte meg, aztán mélyen meghajtva magát, elébe lépett s kezét nyujtá neki. Maggie nagyon elpirúlt a meglepetéstől, a mely nem sokára öröme változott. Kezet fogott Fülöppel s nyíltan nézett az előtte álló nyomorékra, s egy perczre csupán gyermekes érzéseinek emlékezetével foglalkozott, mert az emlékezet mindig erős volt ő benne. A leány kezdte meg először a beszédet.

— Egészen megijesztett ön — mondá könnyed mosollyal; — itt én még senkivel sem találkoztam. Hogyan jutott ön ide? Azért jött, hogy velem találkozzék?

Lehetetlen vala észre nem venni, hogy Maggie újra gyermeknek érzé magát.

— Azért — felelt Fülöp zavarodva. — Nagyon kívántam már önt látni. Tegnap sokáig a töltésen vigyáztam, közel az önök házához, hogy hátha ön kijön, de nem jött. Ma megint

vigyáztam s a mint láttam, hogy merre veszi útját, szemmel tartottam s lejöttem a töltésen ön után. Reménylem, ezért nem neheztel ön?

— Nem — válaszolt Maggie némi komolysággal, előre indulván, mintha azt várná, hogy Fülöp kísérje őt — nagyon örvendek, hogy eljött, mert már rég óhajtottam valami alkalmatosságot, hogy önnel beszélhessek. Soha ki nem ment eszemből, mily jó volt ön egykor hozzám és Tomhoz; de abban nem voltam bizonyos, vajon épen oly jó szívvel emlékezik-e még ránk. Tom és én azóta nagy csapáson estünk keresztül, s azt hiszem, ez az oka, hogy inkább azzal foglalkozom, a mi szerencsétlenségünk előtt történt.

— Alig hiszem, hogy ön annyiszor gondolt volna én reám, mint én önre — szólt Fülöp félénken. — Gondolja csak meg, mialatt távol voltam, lefestettem önt abban az állapotban, a mint azon reggel reám nézett a tanulószobában, mikor azt ígérte, hogy sohasem felejt el engem.

Fülöp egy nagyobbacska miniatúr-tokot vett ki zsebéből s kinyitotta. Maggie látta önnönmagát, a mint egykor az asztalra hajolt, fekete hajfürtjeit hátra simítva s különös, ábrándos szemeivel bámulva az üres térbe. Vízszinű vázlat volt, a mely arczképeknek is beillett.

— Istenem — szólt Maggie mosolygva s a gyönyörtől elpirulva — milyen vidor kis leány voltam én akkor. Emlékszem, hogy csakugyan így állt hajam, mikor abban a rózsaszínű ruhában voltam. Csakugyan hasonlítottam egy cigányleányhoz. Olyan vagyok, ha szabad így szólnom — tevé hozzá egy kis szünet után — mint a hogy ön kívánta, hogy legyek?

E szavak a kaczérság szavai lehettek volna, de az a ragyogó tekintet, a melylyel Maggie Fülöp felé fordult, nem a kaczérságé volt. Azt hitte valóban, hogy Fülöpnek akkor tetszett meg arcza, a milyen akkor volt, pedig abban egyszerűen csak a csodálattól s szeretettől vele született gyönyör érzete nyilvánult. Tekintetök egymásával találkozott, s Fülöp hosszasan nézte őt, a mint hallgatag ott állt, aztán nyugodtan így szólt: — Nem, Maggie.

A pir kissé elhalványult a Maggie arczán, s ajka reszketni kezdett. Szempillái alább estek, de azért nem fordítá el fejét, míg Fülöp folyvást merően nézte. Aztán halkan mondá:

— Ön végtelen sokkal szebb, mint a milyennek valaha gondolhattam.

— Igazán? — kérde Maggie, s az öröm pírja ismét elfutotta arczát. Elfordult s néhány lépést tett előre, hallgatagúl nézve maga elé, mintha bele igyekezett volna találni magát ez új gondolatba. A leányok úgy hozzá vannak szokva ahhoz, hogy öltözetöket gondolják a hiúság főképi okának, mikép Maggie a tükörbe nézéstől óvakodván, sokkal inkább aggódott azon, hogy elhanyagolta öltözetét, mint azon, hogy a tükörbe nézésről lemondott. Összehasonlítva önmagát az elegans, jó módú fiatal hölgyekkel, eszébe sem jutott, hogy ő pusztán személyiségével tehessen valami hatást. Úgy látszott, Fülöpnek igen jól esett e hallgatagság. Sétálni kezdett mellette, folyvást arczára vigyázva, mintha minden vágyait föltalálta volna abban. A fenyvesek közül kiértek s egyszer csak a zöld völgybe jutottak, a melyet a halványszínű vadvirágok egész színköre borított. De a mint a napfény rájuk ragyogott, Maggie arcának tüze kialvó félben volt. Csöndesen állt meg, mikor a völgybe értek s újra Fülöpre nézván, komoly, szomorú hangon szólt:

— Bárcsak barátok lehetnénk tovább is, tudniillik, ha jó s helyes volna ez mind a kettőnkre nézve. Azonban ezen a próbán mindenhol keresztül kell esnem s nem tudom magam megtartóztatni semmitől, a mihez kisebb koromban hozzászoktam, hogy szeressem. Régi könyveinket elvitték; Tom közönyös és atyám . . . hasonló az enyészethez. Mindentől el kell válnom, a miről gyermekkoromban gondoskodtam. Öntől is meg kell válnom, s többé sohasem tehetünk említést egymásról. Tudja meg ön, hogy Tom és én semmit sem tehetünk úgy e dologban, mint szeretnénk, s ha én úgy viselem magamat, mintha végkép megfeledkeztem volna önről, ezt nem az irigység vagy büszkeség — vagy — valami rossz érzés okozza ám.

Maggie mind több és több nemes bánattal szólt s könnyezni kezdett. A Fülöp arczán visszatükröződő mély fájdalom kifejezése erős viszhangra talált a fiú bensejében is és testi hibáját még szánalomra méltóbbá tette.

— Tudom én azt, látok én mindent, a mit ön gondol — szólt Fülöp a bátortalanságtól gyöngülő hangon. Tudom én mi az, a mi mindkét részről elválaszt bennünket; de ez nincs rend-

jén, Maggie, s ezért ne haragudjék ön én reám, hozzá vagyok én szokva, hogy gondolatban önt csak Maggienek hívom; ez nincs rendjén, hogy mindent fölálldozzunk mások oktalán érzelmeinek. Sokat fölálldoznék atyámért, de barátságunkat, vagy — vagy más ilynemű ragaszkodást, nem áldoznék föl csak azért, hogy kívánságának eleget tegyek, a melyet nem ismerek el jogosnak.

— Nem tudom — válaszolt Maggie gondolkozva. — Gyakran, mikor haragos és elégedetlen voltam, úgy tetszett, nem vagyok arra kötelezve, hogy bármiről is lemondjak; gondolataim még tovább vittek, s úgy látszott, minden kötelességemet elhanyagolhatom. De ebből aztán nem mindig jó következik — sőt rossz kedélyállapot. Biztos vagyok benne, hogy bármit teszek, azt kívánom végre, bár semmi olyat ne tegyek, a mivel atyám életét még jobban megkeseríteném.

— De hát az megkeserítené az ő életét, ha mi néha-néha meglátnók egymást? — szólt Fülöp. Valami mást akart mondani, de elfojtotta a szót magában.

— Tudom, hogy nem volna kedvére. Ne is kérdezze, hogy miért — felelt Maggie szórakozottan. — Neki némely dolgok iránt igen erős érzéke van. Ő oly boldogtalan.

— Nem boldogtalanabb, mint én — szólt Fülöp hevesen. — Én sem vagyok boldog.

— Miért? — kérde Maggie szeliden. — De hát végre is az nem tartozik én rám. Én nagyon, nagyon bánkódom.

Fülöp megfordult, mintha már nem lett volna többé türelme ott álldogálni, s kiértek a völgyből s némán ballagtak tovább a fák és bokrok között. Fülöp utóbbi szava után meg nem állhatta Maggie, hogy rögtönös elválásokra ne tegyen célzást.

— Azóta sokkal boldogabb vagyok — szólalt meg a leány végre félénken — mióta mindenről lemondtam, a miben némi kedvet s örömet találtam, s elégedetlen voltam, mivel a magam akaratát nem követhettem. Életünk előre ki van szabva s az teszi az elmét szabaddá, ha minden vágyainkról lemondunk és csak arról gondolkozunk, a mi rajtunk áll s azt teszszük, a mi reánk van bízva.

— Csakhogy én nem tudok ám vágyaimról lemondani — szólt Fülöp türelmetlenül. — S azt hiszem, hogy addig nem is mondhatunk le reményeinkről s vágyainkról, míg az élet ere

erősen lüktet bennünk. Vannak bizonyos dolgok, a melyek szépeknek s jóknak tűnnek föl előttünk, úgy, hogy szinte mihán kell utánok kapnunk. Hogyan elégedjünk meg velök, ha el nem érijük őket, míg csak ki nem hal belőlünk az érzés? Például én gyönyörködöm a szép képekben s azt kívánom, bár én is tudnék olyanokat festeni. Rajzolgatok s nem tudok olyat alkotni, mint szeretnék. Ez fáj nekem s fájni is fog, míg csak tehetségem végkép el nem hagy, mint gyengülő szemem. Van más is, a mi után sovárgok — itt Fülöp egy kissé habozott s aztán folytatá — a mi más embereknek meg van adva, s a mi tölem mindig meg van tagadva. Az én életem minden nagytól és széptől meg van fosztva, bár ne is éltem volna.

— Oh, Fülöp — szólt Maggie — óhajtanám, bár ne így érezne. — De szíve dobogni kezdett a Fülöp elégedetlensége miatt.

— Hiszen — mondá, gyorsan megfordulva, szürke szemeit sovárogorva a leány arczára szegezvén — én megelégedett volnék, ha ön megengedné, hogy olykor-olykor láthatnám. — Aztán félbeszakítva a félelemtől, melyet a leány arcza sugalt, elforditá tekintetét és nyugodtabban folytatá: — Nekem nincs jó barátom, a kinek mindenről panaszkodni tudnék, nincs senkim, a ki velem törődne; de ha csak láthatom önt néha-néha, s ön megengedi, hogy hébe-korba beszélgessünk, s önön meglátszik, hogy gondja van reám, és hogy ha mi szívben mindig jó barátok maradunk s egymást segítjük, még örülni is tudnék az életnek.

— De hogyan láthassam én meg önt, Fülöp? — kérde Maggie habozva. (Vajon ezzel valóban jót tesz-e ő Fülöppel? Nehezére esnék ma «Isten hozzád»-ot mondani s többé nem beszélhetni véle. Íme egy új érdek a napok megválasztására, mert a lemondás sokkal könnyebb, míg az ember nem tudja, miféle érdek merül föl.)

— Ha megengedné ön, hogy néha-néha láthatnám s itt önnel sétálgathatnék, megelégedett lennék, ha csak egy hónapban egyszer-kétszer történhetnék is ez; ezzel senki boldogságának nem ártanánk, az én életemet pedig ez egészen megédesítené. A mellett — folytatá Fülöp egy huszonegy éves ifjú szerelmének egész találékony ravaszságával, — ha van valami ellenségeskedés hozzánk tartozóink között, meg kell

próbálnunk mindent, hogy azt barátságunkkal kiegyenlítsük. Azt hiszem, a mi mindkét részen való befolyásunk képes lenne beheggeszteni a multban ütött sebeket, ha én azokat teljesen ismerhetném. Nem hiszem, hogy atyám még valami ellenséges érzületet mutatna; azt gondolom, ő éppen az ellenkezőről tett bizonyyságot.

Maggie fejét lassan csóválni kezdé s hallgatott ellenmondó gondolatainak hatása alatt. Hajlama azt mutatá, hogy Fülöpöt látni néha-néha s jó barátságban élni vele: nemcsak hogy ártatlan dolog, hanem jó is, talán valóban segítségére lehet, hogy Fülöp némi megelégedést találjon, mint a hogy ő találta. A hang, a mely ezt sugalá neki, édes zeneként hatott reá, de átjárta a másik hangnak valami éles, egyhangú intelme, a melynek Maggie engedelmeskedni tanult; intelem, mely az ily összetalálkozásoknak némi titokzatosságot szokott kölcsönözni, hogy valami olyat tesz, a minek fölfedezésétől félni kellene, valami olyat, a mi, ha megtudják, aggodalmat és fájdalmat okoz, s valami oly tett megengedése, a mi közel jár a képmutatáshoz, megrontaná lelkét. De a zene ismét édesen zengett, mint valamely tovább ismétlődő szellő rezgésének összhangja, rábeszélve őt, hogy a szerencsétlenségnek mások gyengesége s hibája az oka, és hogy az olyan áldozatnak semmi értéke nincs, a melylyel másoknak ártunk. Kegyetlenség volna Fülöp iránt, hogy azért kerülje, mivel atyja iránt igazolhatatlan boszúval van eltelve az ő apja, a szegény Fülöp iránt, kit mindenki kerül hibás testalkata miatt. Az persze eszébe sem jutott, hogy Fülöp az ő kedvesévé lehet, vagy hogy a vele való találkozás miatt éppen gáncsolni fogják; Fülöp azonban elég korán átlátta e gondolat távollétét, még pedig nem csekély fájdalommal, ámbár a leány beleegyezése nem kisebb öröme volt. De keserőséggel tölté el annak a tudata, hogy Maggie majdnem oly nyíltan s korlátlanul viseli magát irányában, mint mikor gyermek volt.

— Én azt se mondom, hogy igen, azt se, hogy nem — szólt végre Maggie, egyet fordúlva s azon út felé indulva, melyen ide jöttek; — most még várnom kell, hogy rosszul ne határozzak. E részben útmutatóra kell szorúlnom.

— Hát mikor jöhetek megint, holnap vagy azután, vagy a jövő héten?

— Azt hiszem, legjobb lesz, ha megírom — válaszolt

Maggie, megint akadozva. — Néha St.-Ogg'sba kell mennem s akkor egy levelet könnyen postára tehetek.

— Oh, nem — szólt Fülöp sietve — az nem jó lenne. Atyám megláthatná a levelet — és — ő ugyan nem ellenkezik, úgy hiszem: de az enyémtől különböző fölfogása van, legtöbbet a gazdasággal és helyzetével törődik. Kérem, engedje meg, hogy legalább még egyszer eljöhessek. Mondja meg, mikor; vagy ha nem tudja, én mindaddig eljövök, míg csak megint nem találkozom önnel.

— Azt hiszem, úgy lesz legjobb — szólt Maggie — mert én nem tudom biztosan, mikor lesz olyan különös estém, hogy idejöhessek.

Maggie nagyon megkönnyebbülve érezte magát, hogy az elhatározást elhalasztották. Még örülhetett néhány perczig a barátságnak s már úgy gondolkozott, hogy még egy kicsit várhatnak; mert legközelebb, ha megint találkoznak, talán fájdalmat okoz Fülöpnek, ha kinyilvánítja elhatározását.

— Nem tudok maradni e gondolattól — mondá a leány néhány percznyi hallgatás után, mosolyogva tekintvén Fülöpre, — milyen különös, hogy mi most itt találkoztunk s beszélgettünk egymással, mintha csak tegnap lett volna, hogy Lortonban megváltunk egymástól. S mégis mily nagy változáson kellett keresztül esnünk ez öt év alatt — úgy-e öt éve? Mi csoda különös érzés sugalhatta önnek, hogy én ugyanaz a Maggie vagyok? Én nem vagyok ám olyan bizonyos benne, hogy ön is ugyanaz; tudom, hogy ön milyen okos, mennyit kellett látnia s tanulnia, hogy úgy kiképezze magát; én nem vagyok ám olyan bizonyos benne, hogy ön most is gondol reám.

— Nekem sohasem volt semmi kétségem sem abban, hogy ön most is a régi, mihelyt csak megláthatom önt — válaszolt Fülöp. — Azt hiszem, mindenben a régi, a kit én mindenkinél jobban szeretek. Talán nincs szükség reá, hogy kimondjam, mikép a legerősb hatás, a melyre természetünk egyáltalában képes, ki sem mondható. Mi sem azt a folyamatot ki nem tudjuk kémlelni, a melyen át odajuthatni, sem azt a módot, a mely szerint reánk hat. A legnagyobb festő is csak egyszer festett életében egy titokzatos, isteni gyermeket s maga sem tudta okát adni, hogyan tudta ő ezt megalkotni; mi meg arra sem vagyunk képesek, hogy megmondjuk, miért

érezzük ezt isteninek. Úgy vélem, az emberi természetben annyiféle vonás van, hogy arról semmilyen elme sem tudna teljes tárgymutatót készíteni. Némely zene rendkívül erősen hat reám, sohasem hallhatom a nélkül, hogy elmémet egy időre egészen át ne varázsolná, s ha ez a hatás tartós lenne, még a hősiségre is képes volnék.

— Oh, én jól tudom, mit ért ön e zenében, — úgy érzem — mondá Maggie, szokott heveességével csapva össze kezeit. — Legalább — folytatá elszomorodva — én hozzá voltam szokva, hogy úgy érzem, ha hallhattam valami zenét: most már sohasem hallhatok, hivéve a templom orgonáját.

— Pedig szeretne hallgatni, Maggie? — kérde Fülöp, mély szánalommal tekintve a leányra. — Oh bizony önnek nagyon kevés szép van életében. Van még sok könyve? Ön oly nagyon szerette a könyveket kis leány korában.

Erre visszaindultak a völgybe, a melyet vadrózsák kerítették körül, s mindketten megállapodtak a tündér esti szürkület varázsa alatt, a mely a halvány rózsaszínű bokrokból kiáradt.

— Nincs, én mind odaengedtem a könyveket — válaszolt Maggie nyugodtan — csak nagyon kevés maradt.

Fülöp már kivett zsebéből egy kis kötetet s címlapjára tekintvén, szóla:

— Oh, ez a második kötet, látom, különben elvihette volna haza magával. Azért tettem a zsebembe, mert egy jeletet tanulmányoztam valami képhez.

— Maggie hosszasan nézte a könyv címlapját, s megpillantá a címet, a mely ellenállhatatlan erővel újítá föl régi benyomásait.

— *A tengeri rabló* — szólta Maggie, a mint Fülöp kezéből elvevé a könyvet. — Egyszer már belekezdtem s addig haladtam, mikor Minna Clevelelanddal sétálni megy, de a többi sohasem tudtam elolvasni. Hanem magamban elképzeltem a befejezést is: ők mindnyájan boldogtalanokká lettek. Ilyen kezdetnek nem is képzelhető szerencsés kifejelete. Szegény Minna! igazán szeretném tudni, mi lett a vége valóban. Sokáig ki nem tudtam vetni eszemből a Shetlandi szigeteket; úgy tetszett, mintha érezném a durva tengerről fuvó szelet.

Maggie gyorsan beszélt, miközben szemei csillogtak.

— Vigye hát ezt a kötetet haza magával, Maggie —

mondá Fülöp, gyönyörrel függesztve szemeit a leányra. — Nekem most nincs reá szükségem. Helyette majd lefestem önt, a mint a skót fenyvesek s rézsút eső árnyékok közt áll.

Maggie nem hallotta, mit mondott Fülöp, egészen bele-mélyedt a kinyitott könyv olvasásába. Egyszer csak hirtelen becsukta a könyvet s visszaadta Fülöpnek különös fejcsóválással, mintha azt akarta volna mondani a föltűnt képeknek: «El innen!»

— Csak tartsa meg, Maggie — szól Fülöp esdeklőleg — sok gyönyört fog belőle meríteni.

— Nem, köszönöm — felelt Maggie, félretolva a könyveket s tovább indulva. — Megint fölébresztené a világ iránti szeretetemet, mint régen, megint vágyakat keltene bennem, hogy sokat lássak és tudjak, szóval megint sóvárganék a teljes életre.

— Hiszen nem marad ön mindig ebben a sorban: miért vonna meg így elméjétől minden táplálékot? Az nagyon szűk-körű asketái fölfogás, nem szeretném, ha ön makacsul meg-átalkodnék abban. A költészet, művészet s tudomány hatása tiszta és szent.

— De én reám nem ám, én reám nem ám — szól Maggie, gyorsítva lépteit. — Mert én nagyon sokat kívánnék belőle. Egy ideig várnom kell — ez az élet úgy sem tart soká.

— Ne siessen el tőlem a nélkül, hogy Isten hozzád-ot mondana, Maggie — szól Fülöp, a mint a skót fenyvesek csoportjához értek, s Maggie szó nélkül folytatta útját tovább. — Azt hiszem, én már tovább nem kísérhetem, úgy-e?

— Oh, nem, el is feledtem, Isten áldja, — szól Maggie, megállván s kezet nyujtván Fülöpnek, a mi az ő érzelmét mintegy erős áradatban bocsátá Fülöpre. Miután egy darabig ott álltak szótlánul egymásra nézve, egymással kezet szorítva, Maggie visszahúzta kezét s így szól:

— Nagyon hálás leszek ön iránt, ha évek múlva is így gondolkozik rólam. Édes az a gondolat, hogy vannak olyanok, a kik bennünket szeretnek. Mily csodálatosan szép az, hogy Isten az ön szívét olyannak alkotá, hogy gondoskodni képes egy különcz, kis leánykáról, a kit csak egy-két hétig ismert. Jut még eszembe, mikor azt mondtam önnek, mikép úgy hiszem, ön sokkal többet törődik velem, mint Tom.

— Oh, Maggie — szól Fülöp csaknem töprengőleg —

ön sohasem tudna engem úgy szeretni, mint a hogy bátyját szereti.

— Talán nem — felelt Maggie egykedvűen; — de tudja, az az első eset, a mire életemben mindig emlékszem, mikor Tommal együtt a Floss partján álldogáltam, míg ő kezemet megfogta: azelőtti időből minden homályos előttem. De önt sem feledem el soha — ámbár válnunk kell egymástól örökre.

— Ne mondja ezt, Maggie — válaszolt Fülöp. — Ha öt évig megőrzöm egy leányka emlékét: nincs-e hozzá valami joga? Önnek nem szabad tölem egészen elválnia.

— Nem, ha én egészen szabad volnék — szólta Maggie — de nem vagyok ám, nekem engedelmeskednem kell. — Kissé habozott s folytatá: — Azt akartam még önnek mondani, hogy legjobb lesz, ha semmit sem szól Tomnak, csak egyszerű fejbólintással üdvözlí. Ő egyszer azt beszélte, hogy sohasem szól önhöz, s ő nem igen változtatja meg ám véleményét . . . Istenem, már lement a nap. Most nagyon soká elmaradtam. Isten áldja meg. Még egyszer kezet nyújtott neki.

— Én annyiszor jövök ide, a hányszor csak lehet, míg itt nem találom önt. Őrizze meg irántam való érzelmeit úgy, mint mások iránt.

— Úgy, úgy, meg is őrzöm — szólta Maggie, elrohanva s gyorsan eltűnve az utolsó fenyűfa mögött, de Fülöp tekintete mozdulatlanul kísérte néhány perczig, míg csak láthatta.

Maggie a bensejében már megindult küzdelemmel ért haza, Fülöp meg otthon nem tudott mást tenni, mint emlékeit szövögetni s reményét élesztgetni. Olvasóm aligha tiltakozhatik az ő szigorú megrovása ellen. Négy-öt évvel idősb volt Maggienél s egész mértékben fölfogta az ő iránta táplált érzelmeit, hogy kiismerje a tervezett látogatás alkalmával jellemét, a milyet egy harmadik személy véleménye szerint mutat. Mindazonáltal azt még sem szabad róla föltennünk, mintha képes lett volna a durva önzésre, vagy mintha könnyen kielégíthető lett volna azon meggyőződés nélkül, hogy ő a Maggie életére némi boldogságot óhajt árasztani, sőt erre még inkább törekedett, mint a maga közvetlen céljára. Ő részvételt lehetett Maggie iránt és segédkezet nyújthatott neki. Maggie modorában a legcsekélyebb zálogát sem látta az iránta nyilvánult szeretetnek; az semmi egyéb nem volt, mint holmi édes leányos gyöngédség, mint a milyet már tizenkét

éves korában mutatott; talán sohasem tudná szeretni őt, talán egy nő sem volna képes belé szeretni: lehet, de Fülöp mindezt el tudná tűrni, csak legalább azt a boldogságot élvezze, hogy láthassa őt s azt az érzést, hogy közel volt hozzá. Aztán szenvedélyesen táplálta azt a lehetőséget, hogy hátha megtudja őt Maggie szeretni: talán szeretete még fokozódik is, ha a leány azzal a figyelmes gyöngédséggel társaloghat ő vele, a melyet a leány természete oly szívesen élesztgetett. Ha valamely nő képes volna őt megszeretni, az bizonyára Maggie volna, mert benne a szerelem egész gazdagsága megvolt, csak-hogy senki sem tartott reá számot. Aztán fölébredt benne a szánalom érzése, hogy a Maggieéhez hasonló kedély ifjúságában elhervad, mint az erdő fiatal fája, a melynek nincs világossága és tere, hogy kivirágozhassék. Vajon nem tudná-e ő ebben megakadályozni, ha meggyőzné őt arról, hogy magánya szűk köréből kiragadja? Ő valódi őrző angyala lenne, mindent elviselne kedvéért, csak láthassa.

II. FEJEZET.

Glegg nagynéni küsmeri a Bob hüvelykűjja szélességét.

Mialatt a Maggie életküzdelsei majdnem egészen erőtvettek lelkén, egy képzelt sereg viaskodván a másikkal, s a leölöttek megint mindig lábra állván,—Tomot porosabb és zajosabb csata foglalta el, sokkal nagyobb akadályokat gördítve útjába és sokkal határozottabb győzelmet ígérve neki. Így volt ez Hecuba s a lószelidítő Hector ideje óta: a kapukon belül az asszonyok szétzilált hajjal s imádságra emelt kezekkel virasztottak a távoli élet-halál küzdelem mellett, hosszú, tétlen napjaikat emlékekkel és félelemmel igyekezvén lemorzsolni; míg a kapukon kívül az istenekkel s emberekkel elszánt harcban levő férfiak tisztán látott céljaik mellett a multat feledni igyekeztek, elvesztvén a félelem, sőt még a tett hevében kapott sebek fájdalmának érzetét is.

A mint eddig láttuk Tomot, azt hiszem, ő nem oly ifjú, mint olvasóim jósolnák, hogy mindenben veszt, a mihez csak fog, sőt jó lélekkel lehet reá fogadni mind a mellett, hogy a classikusok tanulmányában oly csekély eredményt ért

el. Mert pályájának ezen a mezején sohasem vágyott sikerre; mikor pedig az ember szellemi alárendeltségének igazán virágzó korát eléri, semmi sincs, a mivel az elmét megtömje, mint egy olyan rakás dolog, a melyben semmi érdeket sem érez. Azonban, most a Tom szilárd akaratát becsületessége, büszkesége, családi bánata és személyes becsvágya mintegy megaczelózták s erőt adtak neki, hogy törekvéseit egy pontra egyesítse s a bátortalanságot legyőzze. Deane nagybácsi, a ki folyvást szemmel kísérte, reményt kezdve táplálni felőle s büszke volt, hogy a czég hivatalába unokaöcscsét bevihette, a kiről úgy látszott, hogy egészen rátermett kereskedői szellem szorult belé. A voltaképi szivesség, hogy nagybátyja őt először a raktárban helyezte el, nem sokára föltűnt Tomnak abból a pár szóból, a melyet nagybátyja mintegy kiszalasztott a száján, hogy idő múlva talán meg lehetne őt bízni a czég érdekében teendő utazással s különböző közönséges portékák bevásárlásával, a melyeknek elszámolásával itt olvasóim művelt füleit nem akarom fárasztani. Kétségtelenül ebből az elhatározásból történt, hogy Deane, mikor magánosan gondolta borát elfogyasztani, oda intette Tomot, hogy menjen hozzá s üljön mellé egy-egy óráig, mialatt sokat magyarázgatta s elemezgette a ki- és beviteli czikkeket, alkalmilag kitérve az ezekkel közelebből kapcsolatban álló hasznosság elvére, a mennyiben ez a st.-ogg'si kereskedők viszonylagos nyereségét illette, a kik portékáikat részint saját, részint idegen hajókon szállították oda, oly tárgy, a melyről mikor Deane, mint hajótulajdonos beszélt, szinte szikrázott, főkép mikor a bortól egészen belemelegedett a beszédbe. A második évben már javult a Tom fizetése, de az egész, kivéve a mit ebédjére s ruhájára költött, mind a kis katulyába vándorolt haza. A társaságot kerülte, hogy akarata ellenére költségbe ne verje magát. Nem azért, mintha ő a kereskedőinasok balga fajtájából való lett volna; ő is erős vágyakat táplált a gyönyör iránt; szeretett volna lószelidítő lenni, jól választott alakokat váltani szomszédjainak szemeláttára, okos előzékenységgel játszani másokkal szemben a szíves vendéglátót s azon vidék elegans fiatal ficzkóinak egyikévé lehetni; sőt el volt határozva, hogy mind e vágyait előbb-utóbb megtestesíti; de gyakorlati érzéke azt tanácsolta neki, hogy mindezek érvényesítésére az eszközöket csak önmegetagadása, önmegetartóztan-

tása adhatja meg a jelenben: míg eddig jutott, bizonyos mérföldköveken kelle átmennie, a melyeknek egyike atyja adósságának tisztázása volt. Erre vonatkozólag szilárd volt elhatározása, ragaszkodott hozzá s nem tért el attól, sőt némi szomorú komolyságot mutatott, a melyet gyakran láthatni oly ifjakknál, a kik korán önbizalmokra vannak utalva. Tom a szó szoros értelmében közös ügynek tekintette ezt atyjával együtt, a mi családi büszkeségéből eredt, s hajlandó volt megmutatni, hogy ő feddhetetlen fiú; de növekvő tapasztalata sokszor megítélte atyja régi életének hirtelenkedéseit s okatlanságát: hajlamok nem alapult kölcsönös rokonszenven, s Tom arcza kevés ideig tartó otthonléte alatt bizony vajmi kevészer látszott derültnek. Maggie bizonyos áhítatos félelemmel volt iránta, a mely ellen, mint hozzá mutatott méltatlanság ellen, folyvást küzdött, mivel ő ismerte a maga komolyabb gondolatait s annak mélyebben fekvő okait: csak hogy e küzdelemnek épen semmi haszna sem volt. A maga-magával egységes jellem eléri, a mire törekszik, minden ellenséges ösztönt legyőz, s a lehetőségen túl nem ábrándozik, sőt még tagadólagos tulajdonságaiban is erős.

Olvasóim elképzélhetik, hogy minél kevésbbé hasonlított Tom atyjához: annál jobban megszerezte anyai nagybátyjainak s nagynénjeinek kegyét. Deane kedvező tudósításai s Glegg előtti dicsekvései, hogy Tom mennyire rátermett az üzletre, a mit különféle jóváhagyás kísért, volt a köztök folyt beszéd tárgya. Ő, úgy látszott, helyreállítja a család hitelét a nélkül, hogy ezzel valami költséget vagy bajt okozna. Pulletné mindig különösnek tartotta, ha a Tom kitünő vérmérséklete — egészen úgy, mint a Dodsonoké — nem nyujtana teljes bizonyosságot arra, hogy ő jó útra tér, a pávák szétriasztásában elkövetett ifjúkori hibáit s nagybátyjai iránt mutatott tiszteletlenségét jóvá nem teszi, a minek különben is csak az volt az oka, hogy a Tulliver véreből is volt benne valami, ebből azonban már kétségtelenül kinőtt. Glegg, a ki óvatos kedvezéssel volt Tom iránt, mióta lelkesültségét s érzékeny magaviseletét tapasztalta a házokban történt árverezéskor, most azon elhatározásra hevült, hogy idővel még kedvezőbb kilátást biztosítson neki, ha alkalom kínálkozik, hogy mindezt okos számítással, minden kockáztatás nélkül meg lehet tenni; Gleggné azonban megjegyzi, hogy neki nem

adatott, mint némelyeknek, minden alap nélkül össze-vissza beszélni; hogy azok, a kik legkevesebbet beszélnek, legjobban megtartják szavokat, s hogy ha megérkezik a nehéz pillanat, majd kitetszik, ki tud valami okosabbat a fecsegésnél. Pullet nagybácsi, miután az egyes czukordarabkákról csöndesen elmélkedett, arra a következményre jutott, hogy ha egy fiatal ember magától is boldogul, jobb, ha senki sem avatkozik dolgába.

Tom akközben nem igen mutatott hajlandóságot, hogy bizalma lehessen valakiben, csupán önmagában, ámbár a kedvező vélemény minden indoka iránt természetes érzékenységgel viseltetett s örült, hogy Glegg nagybácsi néha egészen barátságosan figyelt reá üzleti órai alatt, s ha meghívta magához ebédre, jöllehet Tom a meghívást a miatt nem akarta elfogadni, hogy nem lehet ott a rendes időben. Azonban körülbelül egy évvel ezelőtt alkalmat adott valami Tomnak arra nézve, hogy a Glegg nagybácsi barátságos hajlamát próbára tegye.

Jakin Bob, a ki ritkán tért vissza kerületeiből a nélkül, hogy ne látta volna Tomot és Maggiét, egy este a hídon várt Tomra, a mint az St.-Ogg'sból hazafelé tartott, hogy valami kis magánügyben értekezzék vele. Azt a kérdést koczkáztatta előtte, vajon gondolkozott-e már Tom arról, hogy valami üzlettel a maga számára pénzt teremtsen. Üzlettel, hogyan? Tom szerette volna tudni. Hm, hát ha egy hajórakományt külföldi kikötőbe küldenék; ugyanis Bobnak volt egy különös ismerőse, a ki ajánlkozott arra, hogy ily módon a lacehami árúkból egy kis üzletet csinál s bizonyosan örülne, ha ilyformán Tomnak valami szolgálatot tehetne. Tom azonnal érdeklődni kezdett s kérte, hogy magyarázza meg azt neki Bob töviről-hegyire s egyszersmind csodálkozott, hogy ő azelőtt sohasem forgatta e tervet eszében. A számítgatás terve nagyon megtetszett neki, hogy a pénzszerzés lassú folyamát meggyorsíthatja, úgy, hogy egyszerre elhatározta, mikép atyjának is említést tesz ez ügyről s ha megnyeri beleegyezését, a mit megtakarít a kis hajórakomány eladásakor, annak egy részét a kis katulyába teszi. Ő szívesen nem kérdezte volna meg atyját, csakhogy utolsó negyedévi fizetését már éppen belerakta a kis katulyába, s más pénzforrása nem volt. Minden pénzecskéjük abban volt, a mit csak összekuporgat-

tak; mert Tulliver a világért sem adta volna ki pénzét kamatra, nehogy elveszítse. Mióta egyszer a búza eladására számítgatott s vesztett, azóta nem könnyen lett volna rábírható, hogy pénzét szemmel ne tartsa.

Tom gondosan kerülgette ezt a tárgyat, a mint atyjával együtt a kandalló mellett ült, s Tulliver, karosszékében előre hajolva, hallgatta, miközben gyanús pillantásokat vetett Tomra. Ösztöne először azt sugalta, hogy teljesen visszautasítsa Tomot, hanem némi tisztelettel kezdett viseltetni a Tom vágyai iránt s mióta beleszokott annak a tudatába, hogy ő «szerencsétlen» atya, a régi mester élességét s határozottságát is elvesztette. Kivéven zsebjéből az iroda kulcsát s kinyitván a nagy szekrényét: lassan emelte le a kis katulyát, mintha próbálni akarta volna, hogy a fájdalmas fölosztás pillanatát minél tovább húzza-halaszszza. Aztán az asztal mellé ült s azzal a kis lakatkulccsal nyitá ki a katulyát, a mely máskor mindig mellényzsebében volt. Ott voltak a szennyes bankjegyek s a fényes sovereignok. Tulliver mind összeszámította: száztizenhat font volt összesen két évi zsugorgatások után.

— Hát aztán mennyire volna szükséged? — kérde oly hangon, mintha a szavak fölégették volna ajkát.

— Azt hiszem, harminczhat fonttal csak belekezdhetek — válaszolt Tom.

Tulliver elkülönítván ezt az összeget a többitől, rátette a kezét s így szólt:

— Ez éppen annyi, mint a mennyit én egy évi fizetésemből meg tudok takarítani.

— Bizony, atyám, ez nagyon lassú munka abból a csekély pénzeeskéből takarítgatni, a mennyit mi keresünk. Így pedig majd meg is kétszerezhetjük az összetakarítgatott pénzt.

— Az ám, fiam — felelt atyja, még mindig a pénzre téve kezét — de el is vesztheted azt, egy évet elveszthetsz életedből, pedig már nem sok van ám hátra.

Tom hallgatott.

— Tudnod kell, hogy az első százzal nem fizethetem ki a részletet, mert valamennyit egy csomóban akarnám látni s csak úgy vagyok biztos, ha csakugyan egy csomóban látom. Ha bizakodol a szerencsében, akkor már ellenem vagy. Mert a szerencse a vén ördög kezében van; s ha én egy évet

elvesztek, azt többé helyre nem pótolhatom, a halál is útamba áll.

Tulliver hangja reszketett, s Tom néhány perczig hallgatótt, aztán így szólt:

— Én hát abba hagyom tervemet, atyám, ha annyira ellenzi.

Azonban nem szívesen hagyván abba az egész tervet, elhatározá, hogy megkéri Glegg nagybácsit, koczkáztatna vagy húsz fontot oly föltétellel, hogy a nyereségből azt ötös százalékával együtt visszakapja. Hiszen a kérés egészen egyszerű dolog. Mikor aztán másnap Bob kihívá őt a raktárból, hogy megtudja szándékát: Tom azt javasolta, hogy menjenek együtt Glegg nagybácsihoz s mondják el neki a tervezett üzletet. Tom bizalmas büszkeséggel csüngött barátján s úgy érzé, hogy a Bob beszélőképessége megkímélné őt holmi zavartól.

Glegg a forró augusztusi nap délutánján úgy négy óra körül nagyon jól érzé magát, s épen a rácsozatra füződött ágak gyümölcsét (wall-fruit) számlálá össze, meggyőződén, hogy a szám tegnap óta semmit sem változott. Tom benyitott hozzá egy — mint Glegg vélte — nagyon kétes czimbora kíséretében, a ki pakkot hozott hátán — mert Bob új útra volt fölszerelve — meg egy nagy tarka kutyával, a mely lassan sompolygott utánok, s ide-oda kapkodott, némi bizalmatlanság tűnt ki szemeiből, a mely mintegy elfödni látszott ellenséges szándékát. A Glegg szemüvege, a mely segédkezet látszott nyújtani neki a gyümölcs összeszámlálásában, nyugtalanul tette szembetünővé e gyanús részleteket előtte.

— Hé-hé, a kutyát vissza kell kergetni! — kiáltá, fölkapva egy karót s maga előtt hadonázva azzal, mintha védeni akarta volna magát, mikor látogatói három lépésnyire voltak hozzá.

— Mars vissza, Mopsz — mondá Bob, feléje rúgva. — Különben is, sir, ő olyan szelíd, mint egy bárány — oly megjegyzés, a melyet Mopsz hangos ugatással erősített meg, a mint gazdája mögé húzódott.

— Hát miért hívod ezt ide, Tom? — kérdé Glegg. — Talán hírt hozol azokról a gazemberekről, a kik fáimat kivágták? — Ha Bob valami ilyen besúgó képében jönne: Glegg arra is találna ürügyet, hogy némi rendetlenséget eltűrjön.

— Nem biz én, sir — felelt Tom — egy kis üzleti dolgom-ban szeretnék önnel beszélni.

— Hja — úgy — de hát mi szükség van a kutyára? — kérde az öreg gentleman megbékülve.

— Az az én kutyám, sir — válaszolt a beszédre kész Bob. — Aztán én üsztökéltem Tomot arra a kis üzletre, mer' Tom kicsi korom óta jó barátom, mikó még a madarakat riogattam az öreg úr felé. Osz't ha csak egy csipetnyi szöröncse ér, mindég arra gondolok, hogy abbúl egy szikrát Tomnak is juttatok. Csakugyan szégyön-gyalázat vóna, ha elszalajtaná a jó alkalmat, hogy portékák elszállításával egy kis pénzöcskét szörözzön; tíz-tizenkét százalék tiszta nyereség, ha a szállitmányt mög a költségek az embör kifizeti. Osz'tán ezek a lacehami portékák, teringette! ezekre mindön embör foga vásik, a ki csak egy kis szállitmányt akar küdeni; könnyük és kevés helyet foglalnak el. Az embör tizenkét fontnyit oly kicsi helyre összepakkolhat, hogy nincs mit látni; ezek olyan kézi munkák, a mik tetszenek ám a balgáknak, úgy hogy bizonynyal mondhatom, hogy egyetlen vásárbúl se hiányzanak. Én tehát, ha Lacehamba mék, a magaméval együtt Tomnak is vönnék ilyen portékákat. A kis hajó tulajdonosa, a ki azt magával hozná, jó ismerösöm, igen solid embör, itt ebbe' a városba' lakik családjá. Salt-nak hívják, sokat utazott ficzkó; különben, ha nem hiszi, idevezethetöm.

Glegg nagybácsinak szeme-szája elállt e zavartalan bőbeszédűség csodálkozására, a melyet alig volt képes fölfogni. Merően nézett Bobra szemüvege fölött, majd azon keresztül s ismét a fölött; mialatt Tom, kételkedvén a hatásban, a melyet látogatások nagybátyjára tett, azt óhajtá, bár el ne hozta volna ezt az együgyü Áront, a ki annyit fecsegett. A Bob fecsegése kevésbbé hatott reá, hanem rajta kívül még valaki más is megjelent, a ki rájuk hallgatott.

— Ön nagyon jártas-keltes ficzónak látszik — szólt végre Glegg.

— Az ám, sir, igazsága van — válaszolt Bob, fejével intve. — Az én fejembe' úgy tözsög valami, mint az érött sajtba', mer' tele van tervekkel, egyik a másikat üzi-hajtja. Ha nem volna a mopszlim, hogy elmondhassam valamennyit neki: szinte megbolondúnék. Úgy hiszöm, mind ez attúl van,

mer' biz én nem valami sokat jártam az iskolába. Ezér' szidott öreganyám mindég. Aszondom neki: biz egy kicsit többször elküldhetett vóna tán az iskolába: mondok; akkó' kedvem is gyünne a könyveket olvasni s fejemet hidegön mög üresen tarthatnám. Teringette, az én öreganyám most olyan csinos és kényelmes állapotba' van, az ám: mögkapja a maga sült húsát, oszt' theázik annyiszó, a hányszó akarja. Mer' én tömérdek pénzt keresök, már valami asszonyt köll magamhoz vönnöm, a ki segítene költeni. Csakhogy az asszony csupa vesződség, az ám — s löhet, hogy Mopsz nem is szeretné.

Glegg nagybácsi, a ki mióta az üzleti élettől visszavonúlt, tréfás embernek tartotta magát, mulatni kezdett Bobon, azonban rosszaló megjegyzést akart tenni, mi arczát komolylyá tette.

— Ah — szolt — gondolom, ön nem tudja, mire kell költenie pénzét, különben nem tartana ekkora kutyát, a mely annyit eszik, mint két ember. Szégyen-gyalázat! — De inkább szomorú, mint haragos hangon mondta ezt s csakhamar folytató:

— Azonban hadd hallom, mi van ezzel az üzlettel, Tom. Fölteszem, hogy neked nincs koczkáztatni való pénzed. Hol van a te saját keresményed? Hiszen te azt nem költöd mind el, úgy-e?

— Nem ám, sir — felelt Tom elvörösödve — hanem atyám nem örömet koczkáztatná s én nem merem unszolni erre. Ha kaphatnék húsz-harmincz fontot, a mivel belekezdének: fizetnék öt százalék kamatot érte s apródonként egy kis tőkét gyűjtenék s nem szorúlnék kölcsönre.

— Hiszen jó . . . jó — válaszolt Glegg, javalva a tervet: — ez nem rossz számítás, aztán nem akarom azt mondani, hogy én nem lennék a te embered. De szeretném azt a bizonyos Salt-ot látni, a kiről ön beszélt. Aztán meg . . . ez a te jó barátod, a ki ajánlkozik, hogy számodra portékákat vesz. Talán van is valakije, a ki kezességet vállal érte, ha a pénzt kezébe adod? — jegyzé meg az óvatos öreg gentleman, szemüvege fölött vizsgálgatva Bobot.

— Nem hiszem, nagybácsi, hogy ez szükséges volna — mondá Tom. — Legalább, reám nézve, úgy vélem, épen nem szükséges, mert én jól ismerem Bobot; hanem talán ön helyesnek találná, hogy biztosítékot követeljen.

— De hát ön csak megkapja a maga részét a bevételből? — kérde Glegg, Bob felé fordulva.

— Nem, sir, — szól Bob kissé méltatlankodva; — én nem azér' ajánlom föl almámat Tomnak, hogy abból még magam is harapdáljak. Ha az emböröket kijátszhatom, több kedvem telik neköm abba', mint ebbe'.

— De az csak jogos kívánság, hogy egy kis részt kapjon a nyereségből — szól Glegg. — Én nem sokat tartok az olyan üzletről, a melyben valaki minden haszon nélkül fáradt. Az mindig rossz számítás.

— No jól van — mondá Bob, a ki mint ravasz ficzko, azonnal átlátta, mire célzott Glegg. — Maj' mögmondom én, mi nyereség háromolhat én reám, ha a pénz végre zsebömbe' van. Annál több kilátásom van, minél nagyobb a vétel. Ez az, a mire én gondoltam. Teringette, én szömös ficzko vagyok; az ám.

— Glegg, Glegg — hangzék a nyílt nappali ablakából szigorúan — kérem, jön ma theára, vagy ott ácsorog és mulattatja azt a batyuhordozót, míg fényes nappal le nem szúrja önt?

— Leszúr? — kérde Glegg; — mit beszél ez az asszony. Hisz ez az ön unokaöcsese, Tom, a ki egy kis üzleti ügyben keresett föl.

— Le ám, le bizony; nincs valami nagy ideje, hogy egy ilyen batyuhordozó leszúrt egy fiatal nőt, a hol nem látták s ellopván gyűszőjét, testét egy gödörbe veté.

— Dehogy, dehogy — szól Glegg csillapítólag — te arra a bénára gondolsz, a kit kétkerekű szekeren tologatnak.

— 'Sz az mindegy, Glegg; csakhogy ön kedvét leli abban, ha velem ellenkezhetik; aztán ha az én unokaöcsém valami üzlet dolgában jön hozzám, talán illendő volna a szobába vezetni őt, hogy nagynénje is hallja, mi járatban van, a helyett, hogy itt egy sarokban suddognak, mintha valami cselt szőnének.

— Na, jól van, hát menjünk be — szól Glegg.

— Önnek pedig nem szükség itt ácsorognia — mondá a nő Bobnak oly főnhangon, a mely inkább a köztök levő erkölcsi, mint térbeli távolsághoz illet. — Nekünk nincs semmire szükségünk. Semmi közöm az ily batyuhordozókhoz. El ne feledje a kaput maga után becsukni.

— No várjon egy kicsit, ne siessen annyira — szolt Glegg. — Még nem végeztem ezzel a fiatal emberrel. Gyere be, Tom, gyere no — folytatá, belépvén az üvegajtón.

— Glegg — mondá neje, vészjelző hangon — ha ezt a fiatal embert és kutyáját szemem elé akarja vezetni az én szőnyegeimen keresztül, talán lenne szíves megmondani, hogy kicsoda. Reménylem, egy asszonynak joga van ezt megkérdezni.

— So'se nyugtalankodjon e miatt, asszonyom — válaszolt Bob, levéve sapkáját. Mindjárt átlátta, hogy Gleggné egy kissé olyan vad volt, a kire érdemes volt vadászni, ő meg szerette az ilyféle sportot. — Mi möglöszünk itt kívül is a földön; Mopsz is velem együtt. Mopsz ismeri a maga társaságát, ismeri ám. Egy óráig is elusztíthatnám, még olyan úri nőt bántani merne, mint asszonyom. Csudálatos, mennyire ismeri ű a tisztösségös arcú asszonyságokat, oszt' különösen szereti, ha csinosak. Teringette! — folytatá Bob, letéve batyuját a földre — ezörször kár, hogy olyan asszony, mint ön, nincs valami viszonyban ilyen házaló szatócsnal a helyett, hogy olyan ujdonsült boltokba jár, a hun egy féltuczat, fülíg érő gallérú nyalka ficsúr körülvöszli, a kik hasonlítanak holmi czifra dugóval ellátott üvegökhö' s mindnyájának kitelik az ebédje egy kis darab pamutszövet árábú. Még a vak is beláthatja, hogy önnek, asszonyom, háromszor olyan nagy árt kő itt fizetnie, mint fizetne egy házaló szatócsnak, a ki egészen természetös úton jut portékáihoz, osztán nem fizet bolt-árendát, mög nincs kényszerítve, hogy a lelkét is kiadja, míg hazugságait kiföcsögi, akár tetszik neki, akár nem. Hanem, teringette! Asszonyom, ön jobban tudja ezt, mint én; fogadni mernék, hogy ön ismeri a boltosokat,

— Úgy hiszem, igen, meg a házaló szatócsokat is — jegyzé meg Gleggné, azt akarván kifejezni, hogy a Bob hizelgéseí épen semmi hatást sem tettek ő reá; mialatt férje zsebbe tett kézzel és szétvetett lábbal állott háta mögött, s mosolyogva hunyorgatott férji örömében azon valószínűségen, hogy nejét körülhálózhatják.

— Hm, bizonyosan asszonyom — válaszolt Bob. — Csakhogy akkor köllött ám önnek sok házaló szatócsnal mögösmerködni, mikó még fiatal leány vót, mielőtt a gazdának szöröncséje lött vóna az ön szömeibe nízni. Én tudom, hun lakott ön akkó', tudom ám, azér' is níztem mög olyan sok-

szor azt a házat, a melyik közel van a Squire Darleigh-hoz, köbül épült ház, előküsöbbel . . .

— Ej no, az volt az csakugyan — szólt közbe Gleggné, egyet hörpintve a theából. — Ön valamennyire ismeri családomat . . . rokona ön annak a kancsal szemű házaló szatócsnak, a ki írföldi vásznat szokott volt nekünk hordani ?

— Ehun van ni — szólt Bob elhalványulva. — Hát nem tudom én, hogy a legjobb vásárt, a melyre ön emlékszik, egész életében egy házaló szatóccsal tette? Hm, látja, még egy kancsal szömű házaló szatócs is különb embör az igenyös szömű boltosnál. Teringette! ha mögérhetném azt a szöröncsét, hogy evvel a batyuval behívnának ahbó a kőházhoz' — lehajolt és tenyerével jól megveregette a batyut — osztán azok a csinos fiatal lányok mind kinnállnának a kölépcsön: akkó vóna ám csak élvezet kibontani a batyut, akkó' ám. Most csak a szegényebb sorsú házakhoz hívják a házaló szatócsot, ha csak a szolgálóknak a kedviért nem. Igazán hitvány idők járnak. Hm, asszonyom, nézze csak ezt a színös pamutot, és mögint azt, a melyet azelőtt viselt; persze könnyen belátom, hogy most ilyet a világér' se vönne mög. Természetösen annak elsőrendű portékának kő lennie, kézimunkának, a melyet mögvösz, a melyik oly sokáig megtartja jó színét, mint az ön arcza.

— Úgy-e, bizonyosan jobb minőségű, mint a milyennel ön kódorog; mert önnek, meg vagyok győződve, semmiféléje sem elsőrendű, csupán szemtelensége — felelt Gleggné fölülmulhatatlan okosságának győztes érzetével. — Glegg, le tetszik már ülni valahára theájához? Itt van neked is egy csészével, Tom.

— Igazsága van, asszonyom — mondá Bob. — Az én portékám nem olyan asszonyoknak való, mint ön. Azok az idők már rég elmultak: potomáron kell elvesztegetnünk portékáinkat. Itt-ott egy kis kár, a mi a nyírésnél esik s a mit a viselésben so'se vesznek észre; de ez éppen nem arra való, hogy a gazdagoknak is szolgáljunk vele, a kik embör nem látta dolgokér' is tudnak fizetni. Én a világér' se merném kioldozni batyumat ön előtt, asszonyom, de nem ám. Én vakmerő ficzkó vagyok, ön szerint, ezek az idők vakmerővé töszik az emböröket; de olyan mögbélegzött szömtelen még se vagyok ám.

— Nos, hát miféle portékákat czipel batyujában? — kérdé Gleggné. — Gondolom, tarka kendöket, shawlokat s efféléket, úgy-e ?

— Mindön fajtát, asszonyom, mindön fajtát — felelt Bob, megveregetve batyuját; — de engedje mög, hogy rúla hallgassak. Én Tom érdekébe vagyok itt, s nem olyan embör vagyok, a ki mások idejét a magam kedviért föcséröljem el.

— Hát kérem, miféle ügy az, a melyet eltitkolnak előttem? — kérdé Gleggné, kettős kíváncsiságtól sarkalva, kényszerülve levén egy darabig várni.

— Tom öcsénknek egy kis terve van — szólt a jó kedvű Glegg — s azt hiszem, nem is rossz. Egy kis terv, hogy miként lehetne pénzt csinálni; ez az igazi útja a fiatal embereknek e tekintetben, a kik haladni akarnak, úgy-e, Janka?

— Reménylem, nem olyanféle, a melyben mindent jó barátaitól vár: mert a legtöbb fiatal ember ezen ábrándozik manapság. S kérlek, mit akar ez a házaló, hogy a mi családkba befurakodik? Hát te nem tudsz a magad dolgában beszélni, Tom, hogy nagynénéd tudhassa, mi a szándékod?

— Ez Jakin Bob, nagynéni — szólt Tom, visszatartván ingerültségét, a melyet a nagynéni hangja keltett benne mindig. — Kis gyermekkorom óta ismerem, igen jó czimbora s mindig kész nekem valami szívességet tenni. Van némi tapasztalása abban, mikép kell a portékákat elszállítani, egy kis hajórakományt, mint magánvállalatot; azt hiszi, ha én is ilyen dologba kezdenék: szert tehetnék egy kis pénzecskére. Jó kamatot kaphatnánk ilyen úton.

— Jó kamatot? — kérdé Glegg nagynéni mohó kíváncsisággal; — mit értesz te a jó kamaton?

— Tíz, tizenkét százalékot — felelt Bob — a költségek kifizetése után.

— Nos, hát hogy nem tudtam én erről eddig semmit sem, Glegg? — kérdé Gleggné, férje felé fordulva, éles szemrehányással. — Nem azt mondta ön nekem, hogy öt százaléknál többet sehogy sem lehet kapni?

— Bah, bah, ostobaság, édes feleségem — szólt Glegg. — Úgy-e, nem akartál semmiféle üzletbe fogni? Ha az ember biztos nyereséget akar: nem kap többet öt százaléknál.

— Csakhogy én egy kis összegöt tudnék ám forgatni az ön számára, asszonyom — jegyzé meg Bob — ha kedve vóna valamit koczkáztatni, ámbár itt koczkáztatásról nem is igön lehet szó. Ha egy kis összegöt kölcsönözne Tomnak: ű fizethetne önnek hat-hét százalékot, s még magának is

maradna egy kis nyeresége; aztán egy olyan jólelkű nő, mint ön, azt hihetné, hogy több áldás lenne pénzén, ha abba unokaöcsce is részesülhetne.

— Nos, mit szólna erre, feleség? — kérde Glegg. — Megmondtam, hogy ha előbb valami kis nyomozást tartottam, egy kis csalétekkel talán megsegítem Tomot, hogy belekezdhesen, természetesen ő nekem megfizeti a kamatot; ha tehát vána a harisnyaszárba' vagy máshol egy kis eldugott pénzeeskéd...

— No, ez már mégis csak sok, Glegg; tehát kész volna ön egy közeli kóborlónak utasítást adni, hogy ide jöjjön és engem kiraboljon.

— Úgy, úgy, a mint mondtam; ha kedved volna vagy húsz fontot id'adni: én abból ötvenet csinálnék. Ez csak jó csalétek, úgy-e, Tom?

— Reményilem, én reám csak nem számít ön — szólt Gleggné. — Nincs kétségem, hogy valami ravaszságot akar az én pénzemmel kezdeni.

— Azt ám — felelt Glegg, kissé ráripakodva — no majd végzünk mi a nélkül is. — Szeretnék önnel elmenni, hogy fölkeressük azt a bizonyos Salt-ot — folytatá Bob felé fordulva.

— Fölteszem most már, Glegg, hogy ön egészen más úton akar haladni — szólt Gleggné — s ki akar engem zárni a tulajdon unokaöcsém üzletéből. Én so' se' mondtam, hogy nem áldoznék arra valamit; nem mondom, hogy épen húsz fontot, ámbár ön nagyon kész ezt meghatározni; azonban ő csak be fogja látni valamikor, hogy nagynénjének joga van nem kockáztatni a számukra megtakarított pénzeeskéjét, míg meg nincs győződve, hogy belé nem veszt.

— Hm, ez csakugyan kellemes módja a kockáztatásnak, az ám — jegyzé meg Glegg, meggondolatlanul hunyorítva Tomnak, a ki meg nem állhatá, hogy ne mosolyogjon. Bob azonban megakadályozá a sértett nő kitörését.

— Hm, asszonyom — mondá Bob csodálkozó hangon — ön átérti a dolog bibéjét, de át ám. S igazsága van. Ön látni akarja előbb, hogy üt ki a vállalat, s osztán majd szépekén leereszkedik hozzánk. Teringette, mégis csak jó, a kinek ilyen töhetős rokonai vannak. Én egy kis csalétökre — a hogy az úr hívja — a magam embörségéből töttem szört, tíz soveraigne volt mindössze, a mit a Torry-malom oltásakó kaptam

s ez mindég szaporodott kicsit-kicsit, míg osztán harmincz fonttal nem kezdhettem üzletöt, pedig éd's anyámat is kényelömbé' tartottam ám. De még többet is szöröztem vóna, ha oly engedelköny nem vónék az asszonyok iránt, mer' annak nagyon örülök, ha őket ilyen jó portékákhoz juttatom. Ehun ez a batyu (víg kedvvel veregetvén meg azt), mindön más házaló jókora összeg pennyt nyerne ezön. De én! . . . teringette, maj' csak ulyan jutányosan adom, mint a hogy magam vöttem.

— Hát van most valami jó reczéje? — kérde Gleggné pártfogói hangon, miközben fölkel az asztaltól s asztalkendőjét kezdé összehajtogatni.

— Ej, asszonyom, nem érdemös, hogy megnizze. Szégyönléném mög is mutatni, csak boszantanám vele asszonyomat.

— No, hadd lássam — szólt Gleggné folyvást pártfogói hangján. — Ha olyan portékák, a mikből kára van, talán valamivel jobb minőségűek is.

— Nem, asszonyom. Én ismeröm foglalkozásomat — mondta Bob, vállára vevén batyuját. — Nem akarom üzletöm csekélységét ulyan asszonynak, mint ön, az ítélete alá bocsátani. A házalás böcse nagyon lehanyatlott a világon: a szíve is elfacsarodnék, ha látná ezt a különbségöt. Szolgálatára állok, uram, ha szándéka Salt-ot fölkeresni.

— Mindent a maga idejében — jegyzé meg Glegg, egészen akaratlanul rövidítve meg a párbeszédet. — Nincs valami dolgod a raktárban, Tom?

— Nincs, sir; ott hagytam Stowet helyettesül.

— No csak tegye le a pakkját, hadd lássam — szólt Gleggné, egy széket tolva az ablakhoz és nagy méltósággal ülve le arra.

— Ne kívánja ezt, asszonyom — rimázkodék Bob.

— Szót se többet — ripakodott reá Gleggné szigorúan — tegye, a mit mondok.

— Ej, asszonyom, pe'ig nem örömet töszöm — nem ám — válaszolt Bob, csöndesen téve le batyuját a küszöbre s kedvetlenül kezdvén azt kioldozni. — De a mit ön parancsol, annak mög köll lönnie. (Beszéde szünetei között sokáig motozkált). Az nem úgy van ám, hogy egy csekély darabkát maj' mögvösz . . . Igön sajnálnám is . . . kívált ha azokra a

szögény asszonyokra gondolok, oda künn a mezőn, a kik so' se' vótak csak száz lépésnyire se' hazulról . . . kár vóna, ha valaki elkapná orruk elül ezöket a portékákat. Teringette, hisz az ünnepszámba mén náluk, mikó engöm batyummal együtt mögpillantanak . . . pe'ig ilyen portékákat soh' se' árulok nékik, legalább mostanába' nem, mer' ezöket Lacehamban kő eladnom. Hát tessék — folytatá Bob nagy gyorsasággal egy skárlátszínű gyapjú nyakkendőt tartva oda, a melynek sarka ki volt himezve; — ehun egy darab, a miér' mindön szolgáló iszik-víszik, s csak két shilling, mér? Mer' ezön az üres sarkon egy kicsit a moly kiötte. Teringette, azt hiszöm, a molyt mög a penészt azé' teremttötte az Isten, hogy a csinos asszonykák, a kiknek kevés a pénzük, olcsóbban vöhessenek efféle portékákat. Ha ezök a molyok nem vónának, mindön nyakkendőt a gazdag, csinos asszonyok vönnének mög, ulyanok, mint ön, asszonyom, darabját öt shillingen, egy pennyvel se' olcsóbban; de mit tösznek a molyok? Hát kirág-nak három shillingnyit az árából gyorsan, aztán ilyen házaló, mint én, a szögény szolgálóknak is, a kik sötét zugokban laknak, hordhat egyet-mást, hogy egy kicsit neki tüzesödjének ettü. Teringette, ez ám a tűz, ezön löhetne ám melegödni.

Bob csodálatosan távolra tartotta a kivett darabot, a mire Gleggné éles megjegyzést tett:

— Igen, de ilyenkor senkinek sincs szüksége tűzre. Ezeket a színes kendöket elteheti, hanem mutasson nekem reczéket, ha van.

— Ej, asszonyom, 'sz mondtam, mi van — válaszolt Bob, félretolván színes portékáit a kétségbeesés némi látszatával. — Tudtam, hogy asszonyomnak nem valami nagy kedve lösz ezökhö az ócska portékákhó, a minöket én hordok. Ehun hát egy darab divatos muslin, de mi haszna lösz, ha mögnézi is? Mögnézheti épen úgy a szögények eledelét is, asszonyom, csak el ne veszítse osztán az étvágyát. A közepén van egy rőfnyi, a hun mindön minta hiányzik; teringette, mer' a muslin ulyan, hogy Viktoria herczegkisasszony is elviselhetette vóna, csakhogy — tevé hozzá Bob, háta mögött a gyöpre dobva azt a darabot, mintha kímélni akarta volna a Gleggné szemeit — csakhogy e' maj' valami kofának jut a piactéren, annak ám, a ki az egész darabér tíz shillinget ad: tíz rőf, azt is hozzászámítva, a min károm vót; huszonöt

shilling lött vóna ennek az ára, egy pennyvel se olcsóbb. De már többé nem föcsögök önnek, asszonyom; itt nincs semmi se önnek való, egy ehho' hasonló darab muslin; háromszó' annyit is megbir ön fizetni ulyan portékáér', a melyik felényi jó sincs. Hanem valami reczérül is beszélt ön; van egy darabom, a mit azonba' ön csak kicsúfóna . . .

— Adja csak ide azt a muslint — szólt Gleggné — látom, hogy bőrsárga színű, én meg szeretem az ilyen színeket.

— Ej, csakhogy az ulyan szövet, a milyik hibás — válaszolt Bob, visszatartott megvetéssel. 'Sz ön úgy se használhatja azt semmire se', legfőlebb a szakácsnéjának ajándékozna, én tudom, hogy annak, oszt' így önnek is kára vóna belüle, különben ulyanokat, mint asszonyom, sokszor láthatni ilyen ruhába', nem is a cselédeknek való a'.

— No, hozza ide s mérje föl nekem — szólt Gleggné parancsolólag.

Bob engedelmeskedett, bár némi föltűnő ellenkezéssel.

— Tessék, milyen büven mögüti a mértéköt! — mondá Bob, a maga külön rőfét kapva elő, mialatt Gleggné a hamis rőf vizsgálatával volt elfoglalva, s hátrafordítá fejét, hogy lássa, mennyire vehető észre a csalás bizonyos távolságból.

— Adok ezért önnek hat shillinget — szólt, oly személyiség arczkifejezésével ejtve le a darabot, a ki megtette utolsó ígéretét.

— Nem mögmondtam, hogy a' csak boszantani fogja önt, ha mögnézi a batyumat? Ez a hibás darab most elvöszí önnek az étvágyát, látom — mondá Bob, fölötte gyorsan kezdván a muslint összehajtogatni, mintha pakkját hirtelen föl akarta volna hátára venni. — Ön má mögszokta, mikó abba' a kűházba' lakott, hogy különféle áruczikköket muto-gassanak önnek a házalók; ezőknek a böcsülete nagyon alá-szállt a világon; mondtam, hogy az én portékáim a köznépnek valók. Pepperné tíz shillingöt örömetst mögad azér' a muslinér, s oszt' bizonyosan sajnálja, hogy többet nem kértem érte. Az ilyen áruczikkök mögállják a helyüket a vise-lésbe', ki nem mén a színök, míg csak utolsó czernájukból a legkisebb porczika szét nem szakad a mosóteknőben, e pe'ig mög nem történik, a még én fiatal ficzkó löszök.

— No jó, hát hét shilling — szólt Gleggné.

— Ne is gondoljon arra asszonyom most — felelt Bob. — De itt van még egy recze-darab, mögnízheti, még én összekötözöm a batyumat: ebből láthatja, mennyire haladt már az én üzletem: láthatja, hogy pöttyözött s lombokkal vót átszőve szépen, de má' mögsárgúlt, mer' rossz helyre kerút, oszt' egészen hamis színe lött. Én soh' se vöttem vóna efféle czikköt, ha sárga nem lött vóna. Teringette, sok tanulmányomba kerút a' neköm, még kiösmérhettem ennek a czikknek a böcsit; mikö én először házalóvá löttem, ulyan tudatlan vótam, mint egy tuskó, recze vagy vászon mindegy vót a' neköm. Azt hittem, egy szövet annál drágább, mennél sűrűbb. Borzasztó volt e' neköm, mivel én nagyon öszinte ficzkó vagyok, a ki semmi fortélyhó nem értök, asszonyom. Csak azt mondhatom, hogy csupán az orromig látok, mer' ha azon túlnízők, könnyen elvesztöm mindönömet. Én magam öt shillinget és nyolcz pencet adtam érte, s hazudnám, ha többet mondanék: oszt' öt shillinget mög nyolcz pencet kérök érte, egy pennyvel se többet; mer' ez épen asszonyoknak való áruczikk, s neköm kedvem telik abba', ha az asszonyoknak valamivel szolgálhatok. Öt shilling és nyolcz pence hat rőfér'; épen ulyan potomár, mintha csak a sárba dobnám.

— Azt hiszem, nekem csak három rőfre volna szükségem — válaszolt Gleggné.

— 'Sz az egész hat rőf — mondá Bob. — Nem, asszonyom, én nem akarom idejét tovább rabolni; ön holnap elmöhet a boltba s megkapja ugyanezt a mustrát szépen kifehéritve. A' csak háromszó annyi árú lösz, de mi ez ulyan asszonynak, mint ön? — Erre erélyesen hozzálátott a batyu összecsomagolásához.

— No hát hagyja ki azt a muslint — mondá Gleggné. — Itt a nyolcz shilling érte.

— Ön tréfálni akar, asszonyom — jegyzé meg Bob, nevetve tekintvén föl. — Mindjárt láttam, hogy ön nagyon jó kedvű asszonyság, mikor az ablak alá gyüttem.

— No csak hagyja ki — szölt Gleggné parancsolólag.

— De hogy ha én ezt od'adom önnek tíz shillingér, legyen ulyan jó, hogy senkinek se mondja ám. Pellengérre állítanának s az egész házaló sereg rám kiabálna, ha ezt mögtudnák. Kénytelen vagyok elhíttetni, hogy én többet kérek portékáimér', különben azt mondják, nincs eszöm. Örülök,

hogy asszonyom elállt a recze megvásárlásától, különben a piactéren a Pepperné számára tartogatott két legjobb darabon köllött vóna túladnom, pedig ű neköm nagyon jó vövöm.

— Mutassa még egyszer azt a reczét — szólt Gleggné, beleszeretvén az olcsó pettyekbe s lombozatba, hanem azok most eltűntek.

— No, hát én nem tagadok el ön előtt, asszonyom, semmit — mondá Bob, újra kirakodva. — Ehun van e, nézze csak, milyen mustra ez. Valódi lacehami portéka. Épen ilyen portéka az, a milyennek a kivitelét Tom ifj'úrnak ajánlom. Teringette, milyen csinos portéka ez annak, a kinek csak egy kis pézöcskéje van, a lacehami portékák úgy tenyésznek, mint a levél-hernyó. Ha én asszony vónék, s vóna egy kis pézöm, hm, én ösmerök ulyat, a ki harmincz fontot is beleöl az ilyen portékába, egy parafalábú asszonyt, pedig oly élös-eszű, hogy senki se jár túl az eszin: mögláthatná, milyen gyorsan főtálálja magát, mielőtt mögindúna. Egy fiatal embörnek harmincz fontot kölcsönzött vásznakra, a ki lacehami portékákat vött rajta, oszt' az én ösmerőseim közül egy hajó-rakodó (nem Salt) szállította el ütet, s az asszony mindjárt az első izromban mögnyerte a nyolcz százalék kamatot. Most osztán vissza nem tudja az asszonyt senki tartani, hogy minden hajóval ne szállíttasson egyet-mást, míg ulyan gazdag nem lösz, mint a Jóska zsidó. Bucks a neve, de nem ebbe' a községbe' lakik. Hanem, asszonyom, ha ulyan szíves lönne s visszaadná neköm azt a reczét . . .

— No itt van hát tizenöt shilling a két darabért — mondá Gleggné. — De ez már czudar nagy ár.

— Dehogy, asszonyom, maj' nem mondja ezt csak öt év mulva se, ha térdreesve imádkozik a templomba' akkó. Csak ajándék lönne ez a portéka, az ám. Az a nyolcz pence bizony úgy levágódik az én nyereségemből, mintha csak egy borbély vágná le. Hanem hát, sir — folytatá Bob, hátára véve batyuját — ha úgy tetszik, én nagyon örülnék, ha utána nízénk, mi jót löhet a Tom ifj'úr érdökébe' tönni. Eh, bár csak még vagy másik húsz fontocskát tudtam vóna szörözni, különben nem álltam vóna itt, hogy kivalljak mindönt, mielőtt tudnám, hányadán vagyunk.

— Várjon csak egy kicsit, Glegg — szólt neje, a mint

férje a kalapját fogta — ön' soh'sem akarja engedni, hogy kibeszéljem magamat. Most majd elmegy, mindent rendbe hoz e dologban, visszajön és azt mondja, most már késő az én beszédem. Mintha bizony nem is én volnék unokaöcsémnek tulajdon nagynénje s anyai részről a család feje, a ki számára teljes súlyú guineákat hagyok, hogy tudja, ki iránt tartozik tisztelettel, ha engem egyszer sírba tesznek.

— Jó, hát mondd, mi a szándékod? — szólt Glegg sietve.

— Azt akarom, hogy tudtom nélkül semmi se történjék. Nem mondom, hogy nem kockáztatnék húsz fontot, ha ön rajta lesz, hogy a pénz biztos helyen legyen. De ha én megteszem ezt az áldozatot, Tom — végzé Gleggné, erőlesen unokaöccse felé fordulva — reményilem, te sohasem felejtetted el s mindig hálás léssz ilyen nagynéne iránt. Számítok reá, hogy a kamatot visszafizeted, ajándékozni nincs kedvem, ilyenre az én családomban soh'se számítottak.

— Köszönöm, nagynéni — szólt Tom, némi büszkeséggel. — Jobb is szeretem, ha csak kölcsönbe adnak nekem pénzt.

— Úgy, úgy, ez az igazi Dodson-szellem — válaszolt Gleggné, fölkelvén s azzal az érzéssel nyúlva kötéséhez, hogy most már nincs szükség semmi további megjegyzésre.

Salt, ez a «jéghátán is» kitünően «megelő» ficzkó, nagy pipafüst felhőben üldögélt a *Horgonyhoz* címzett korcsmában. Glegg azonnal tudakozódni kezdett, és Salt eléggé megbízható biztosítékot nyújtott a «csalétek» előlegezésére, a mihez Glegg nagynéni a húsz fontot kötötte. Így a legszerényebb kezdetben látja az olvasó azon cselekedet alapját, a mely különben egészen meglepheti, hogy tudniillik Tom atyja tudta nélkül egy kis tőkét tud gyűjteni, a mely nem valami hosszú idő alatt egyértékűnek ígérkezik a takarékoskodás lassú folyamatával s a hiányt egészen födözi. A mint egyszer az ő figyelmét e nyereség-forrás megragadta: föltevén Tom magában, hogy azt mentül jobban növeli s nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy értesítéseket ne kapjon s kicsiny vállalatát mentül inkább kiterjeszsze. Semmit sem szólván atyjának: azon ellentétes érzelmek furcsa vegyüléke kezdé őt hatalmába keríteni, a melyek gyakran egyforma igazságot szolgáltatnak annak is, a ki valamely cselekményt

ócsáról, annak is, a ki azt bámulja; részint, mert ellenszenvvel viseltetett azon bizalom iránt, mely közeli rokonsága között szemébe tűnt, s családi visszavonást vett észre, mely annyszor gúny tárgyává teszi életünk legszentebb viszonyait; részint, mert élt benne a vágy, hogy atyjának valami nagy örömmel meglepetést szerezzen. Azt nem látta be, hogy jobb lett volna azt az időközt új reménnyel enyhíteni s a nagyon hirtelen emelkedés mámorát megakadályozni.

Abban az időben, mikor Maggie először találkozott Fülöppel, Tom már közel százötven fontnyi összeg ura volt, s míg ők az esti szürkületben a vörös színű szakadéokban sétálgattak, Tom ugyanakkor Laceham felé tartott, büszkén, mivel az első utat a Guest & Comp. cég javára tette meg, s minden lehetőséget megforgatott elméjében, hogy a következő év vége felé már megkészszeresheti nyereségét, atyja nevééről elháríthatja az adósság szégyenét, s talán — mert már huszonegy éves volt — valami újabb üzletbe fog, mivel az üzlet magasabb lépcsőjére emelkedik. Megérdemelte-e ezt? Azzal tisztában volt, hogy megérdemelte.

III. FEJEZET.

Az ingadozó egyensúly.

Elmondottuk, hogy mikor Maggie azon bizonyos este hazaért a vörös színű szakadéokban tett sétájából, némi szellemi harc kezdett benne támadni. Olvasóim eléggé tisztán láthatták a Fülöppel való együttlétéből, mi volt ez a harc. A sziklafalon csakhamar egy nyílás támadt, a mely a siralom szűk völgyét elzárta, a hol minden kilátása a távoli, végtelen égboltozatra esett s az emlékezet-tápláló földi gyönyörűség némelyike nem volt többé elérhetetlen előtte. Talán könyvei lesznek megint, társalkodhatik az emberekkel, ragaszkodhatik hozzájuk, hallhat valamit a világról, a mely iránti érzékét még nem veszté el száműzetése alatt; mindez Fülöpre, a ki oly szánandó, s egyáltalában nem boldog, valóságos jótétemény lesz; talán itt alkalma nyílt, hogy szellemét mentül méltóbbá tegye a legnehezebb szolgálatra; talán a legnemesb, legtökéletesb önmegadás sem lehet el kissé szélesebb körű ismeretek nélkül; hát neki mindig ebben a lemondó fogságban kell

élnie? Épen olyan távol minden szégyentől, mint a milyen jó volt a közte és Fülöp közt kifejlődött barátság, s az ok, a mely azt gátolta, épen oly esztelen, mint keresztyénietlen. De a szigorú egyhangú intelem újra és újra fülébe hangzott, úgy, hogy Maggie lassanként elveszté életének tiszta egyszerűségét, mivel elfogadta a titkolódzás alapját, s mivel a lemondás egyszerű szabályaitól eltért és a határozatlan vágyak csábos vezetőjére bízta magát. Azt hitte, lesz annyi ereje, hogy az intelem sugallatára hallgasson, mielőtt a következő héten újra elkalandozott volna valamelyik este a vörös színű szakadékbá. De míg elhatározta, hogy meleg érzéssel mond Isten hozzá-ot Fülöpnek, mennyire sóvárgott a csöndes, rezgő árnyakkal takart mélyedésekben teendő esti séta után, hol a részvétlenségről s az emberek zordonságáról elfeledkezhetett; mennyire sóvárgott azon csodálkozó pillantások után, a melyekkel találkoznia kellett, a barátság után, a mely gyermeki emlékeit a régebbi s okosabb beszélgetésből táplálta, s végre azon bizonyosság után, hogy Fülöp mennyire figyelmesen hallgat mindenre, a mit ő mond, a mivel senki más nem törődik. Fél órája volt, a mely nagynehezen múlt el, azzal az érzéssel, hogy ehhez hasonló nincs többé számára. Hanem azért elmondá, a mit föltett magában. Szilárdan, de szomorúan nézett maga körül.

— Fülöp, én elhatároztam magamban, s helyes is, hogy nekünk le kell mondanunk egymásról egészen, csak az emlékezetben nem. Csak titokban láthatom önt . . . várjon csak, tudom mit akar mondani, más embereknek is el kell rejteniök gyanús érzelmeiket; de a titkolódzás, bármi okból ered, mindenképen rossz. Érzem, hogy az reám is, mindkettőnkre is veszélyt hoz. Azután, ha titkunk kiderül, csak nyomor, iszonyú harag lesz a vége; mindentől meg kell válnunk, a mi annál nehezebbünkre esik, mikor már hozzá voltunk szokva, hogy egymást láthassuk.

Fülöp arca lángba borúlt s egy pillanatra oly heves kifejezést öltött, mintha ő ennek a határozatnak teljes erejével ellenállt volna. De csakhamar megemberelte magát s tettetett nyugalommal szóla:

— Fájdalom, Maggie, ha már válnunk kell, próbáljuk meg, feledjük el ezt vagy fél óráig, hadd beszéljünk egymással még egy kis ideig, utóljára.

Ezzel megfogta a leányka kezét s Maggie nem látta be, miért ellenkezett volna vele. Fülöp enyhületét annál inkább éreznie kellett, mivel hogy ő okozta nagy bánatát s most be akarta neki bizonyítani, hogy ez mind akarata ellenére történt. Kéz a kézben, csöndesen sétáltak egymással.

— Üljünk le itt ebben a völgyben, — szólt Fülöp — a hol utóljára együtt voltunk. Lásza, a vadrózsák hogy elterültek a földön s opál-szirmaikat mennyire szétnyitották.

Ezzel leültek a lehajló kőrísa ágaira.

— Az ön képét, Maggie, ezek közt a skót fenyvesek közt kezdettem rajzolni, — mondá Fülöp — engedje, hadd tanulmányozzam egy kissé arcvonásait, míg itt lesz, hiszen úgy sem láthatom máskor. Tartsa, kérem, a fejét ilyenformán.

Mindez oly esdeklő hangon volt mondva, hogy Maggie-nek nagyon köszívűnek kell vala lennie, ha ezt megtagadja. A fényes, teli arc, körülvéve a ragyogó fekete hajfodorral, úgy tekintte reá, a halványan árnyalt, gyöngéd kifejezésű ábrázatra, a mely feléje fordult, mint egy istennő, a ki a neki följajánlott hódolatot fogadja.

— Tehát második arczképemhez ülök — szólt mosolyogva. — Nagyobb lesz ez, mint a másik ?

— Oh, sokkal nagyobb. Ez olajfestmény. Úgy képzelem önt, mint egy magas Hamadryadot, sötéten, erővel teljesen s nyájasan, épen mikor a fenyvesek közül kilép, s a fenyvesek délutáni árnyaikat a mezőre borítják.

— Úgy látszik, ön most többet foglalkozik a festéssel, mint egyébbel, nemde, Fülöp ?

— Talán igen, — szólt Fülöp szomorúan — de sok egyébbel is foglalkozom ; sok mindenféle magot elvetek, a melyek közül egy sem ad bő aratást. Minden tekintetben érzékeny vagyok s hatékony tehetségem semmihez sincs. Szeretem a festészetet, zenészetet, a classikai, középkori s újkori irodalmat, minden irányban próbálgatom szárnyaimat, de repülni sehogy sem tudok.

— De bizonyára az mégis boldogság, hogy annyiféle dolog iránt van érzéke, hogy annyi szépnek örülni tud, mikor azok birtokában vannak — szólt Maggie gondolkozva. — Nekem mindig csak olyasféle okosabb korlátoltságnak tetszett, ha valakinek csak egy irányú tehetsége van, mint teszem a postagalambnak.

— Boldogság volna rám nézve, hogy annyi minden iránt van érzékem, ha én is olyan ember volnék, mint mások — felelt Fülöp keserűen. — Csupa középszerű tehetséggel több hírnévre s kitüntetésre tudtam volna szert tenni, mint így; legalább az a közönséges megelégedés juthatott volna osztályrészemül, a mely az embereket minden különös nagy tehetség nélkül is megelégedettekké teszi. A St.-Ogg'sbeli társaság is kellemes lehetne reám nézve. De semmi sincs, a mi az életet méltóvá tehetné arra a fájdalomra, a mely vele jár, csak némi tehetség, a mely fölemelhetne a vidéki élet puszta színvonalára. Igen, mégis van valami: a szenvedély, a melynek ugyanaz a jó hatása van, mint a tehetségnek.

Maggie nem hallotta az utolsó szavakat, ő azon öntudatos érzés ellen küzdött, hogy a Fülöp szavai az ő elégedetlenségét csillapították, mint máskor szokták tenni.

— Értem, mire céloz ön, — szólt — ámbár sokkal kevesebbet tudok, mint ön. Megszoktam azt hinni, hogy soha nem tudnám elviselni az életet, ha minden nap ugyanegyformán múlték el fölöttem; mindig kellett valamit tennem csupa következtelenségből, de soh' se' tudtam valami kiválóbbat. Hanem, édes Fülöp, én azt hiszem, mi még csak olyanok vagyunk, mint a gyermekek, a ki okosabb, az inkább gondolkodik. Nem volna-e helyes lemondanunk arról egészen, a mi úgy is meg van tagadva tőlünk? Valóban, nekem nagy nyugalmamra, sőt örömömre volt az utóbbi két-három év alatt, hogy elnyomtam a magam akaratát.

— Igaz, Maggie, — mondá Fülöp hevesen — s ön abba az öncsaló, szűk fanatismusba zárkózott, a mely egyedüli útja a fájdalomtól való megmenekvésnek, hogy természetének legnemesb rugóit kiöli. Az öröm és nyugalom még nem lemondás; lemondás az el nem űzhető fájdalomnak önkéntes türése, a melyet nem is várhat, hogy elűz valaki. Az elkábulás sem lemondás, az az elkábulás, midőn az ember megmarad tudatlanságában, hogy minden utat-módot elzár, a melylyel felebarátjainak élete ön előtt ismeretes lehetne. Én még nem mondtam le, s alig hiszem, hogy elég hosszú legyen életem arra, hogy ezt a leczkét megtanuljam. De ön sem mondott le, csak megpróbálta magát elkábítani.

Maggiének az ajkai reszkettek; érezte, hogy van valami igazság a Fülöp beszédében, de még mélyebben meggyőződött

a felől, hogy ennek a leczkének közvetlen alkalmazása az ő magaviselésére semmivel sem jobb az öncsalásnál. Az ő kétszeres benyomása összhangban volt a beszélő kétszeres gerjedelmével. Fülöp komolyan hitte, a mit mondott, de hevesen szólt, mert az is bizonyíték volt azon elhatározás ellen, a mely ellenkezett vágyaival. De Maggienek az arcza, a mely még gyermekesebbé lön, a mint könnyezni kezdett, gyöngéd, kevésbé önző érzést keltett benne. Megfogta kezét és szeliden szólt:

— Soh' se törődjünk ilyen dolgokkal e rövid félóra alatt, Maggie. Csak arra legyen gondunk, hogy együtt lehessünk . . . Mi barátok maradunk, ha el kell is válnunk egymástól . . . Mindig egymásra gondolunk. Örvidenék, ha addig élnék, míg ön, mert azt hiszem, eljön még az ideje, mikor én, ha ön megengedi, valamiképen szolgálatára lehetek.

— Milyen kedves, jó bátya lett volna ön, Fülöp — szólt Maggie mosolyogva a könnyek fátyolán át. — Azt hiszem, ön sok mindent megtett volna értem, kedve telt volna benne, hogy én önt szeretem, s meg lett volna velem elégedve. Szeretett volna engem, eltúrt s megbocsátott volna mindent. Ez az, a mire én mindig esengettem Tomnál. Kicsivel semmiből sem elégedtem meg. Ezért jobb, ha minden földi boldogságról lemondok . . . Soh' se' éreztem elégnek, hogy értek a zenéhez; szerettem volna több hangszeren is játszani, teljesb és mélyebb hang után áhitoztam. Tud még mindig énekelni, Fülöp? — félbeszakítva hirtelen beszédét, mintha elfeledte volna, mit beszéltek azelőtt.

— Igen, — felelt Fülöp — majd minden nap énekelek. De hangom épen olyan közönséges, mint minden más én bennem.

— Oh, énekeljen valamit, csak egyetlen dalocskát. Meghallgatnám még, mielőtt elmennék. Valamit szokott ön énekelni Lortonban szombat délután, mikor csak magunkra voltunk a társalgóban, s én a kötőmet a fejemre borítottam, hogy jobban halljam.

— Tudom, — mondá Fülöp, mire Maggie kezével takarta el arcját s Fülöp sotto voce énekelé: «Szerelem mosolyg szemedben»; azután kérdé: — Ez az, úgy-e, vagy nem?

— Oh, nem ez; csakhoggy én már tovább nem maradhatok — mondá Maggie, hirtelen fölkelvén. — Az nekem

folyvást fülemben hangzott. Menjünk, Fülöp. Most már haza kell mennem.

Maggie megindult, úgy, hogy Fülöp is kénytelen volt fölkelni s utána menni.

— Maggie, — szólt Fülöp, figyelmeztetve őt — nem szabad megátalkodnia ebben az önkényes, érzéketlen lemondásban. Valódi gyötrelmem az nekem, ha látom, miképen kábitja el magát s miképen teszi tönkre természetét ily módon. Hisz olyan életre való volt ön még gyermekkorában, elgondoltam, minő pompás asszony lenne önből, szellemes és ragyogó képzelmű. Még most is az lángol arczán, a míg föl nem ölti a tompa nyugalom fátyolát.

— De hát miért mondja mindezt ön nekem oly keserűen? — kérde Maggie.

— Mert előre látom, hogy ennek nem jó vége lesz. Ezt az öngyötrődést nem viheti tovább.

— Akkor lesz erőm, hogy abbahagyjam, — válaszolt Maggie reszkető hangon.

— Nem, nem lesz, Maggie; senkinek sem adatott, hogy a természettel ellenkezőleg cselekedjék. Csak a gyávaság keres biztonságot a tagadásban. Így még egyetlen jellem sem fejlődött erőssé. Egyszer csak elkapja önt a világ örvénye s természetének minden észszerű kielégítése, a melyet most megtagad, mohó étvágyként fogja önt megtámadni.

Maggie szünetet tartott s nyugtalan arczczal tekintett Fülöpre.

— Hát szabad önnek engem, Fülöp, így megfélemlítenie? Ön kísértő.

— Nem, én nem vagyok kísértő; de a szeretet éleslátóvá tesz, Maggie, s az éleslátás gyakran sejti a jövőt. Hallgasson reám, engedje meg, hogy én önnek könyveket küldjek; tekintsen engem bátyjának s tanítójának, mint Lortonban. Kisebb rossz az, hogy ha ön én velem néha-néha együtt lesz, mintha hosszú haldoklásnak engedi át magát.

Maggie úgy érzé, hogy képtelen tovább beszélni. Csak a fejét csóválta s csendesesen ballagott tovább, míg a skót fenyvesek végére nem jutottak s itt búcsúra nyújtá kezét.

— Azután örökre elűz engem e helyről, Maggie? Úgy-e, eljöhettek megint ide és sétálhatok itt néha-néha? S ha esetleg itt találom önt: nem titkolózik többé?

Ez az a pillanat, mikor elhatározásunk visszavonhatatlannak tetszik, mikor a végzetes vasajtók becsukódnak előttünk, a mi próbára teszi erőnket. Az okos meggondolás és szilárd meggyőződés órái után azonban mindenféle álbölcsességhez kapkodunk, a mely semmivé teszi hosszú küzdelmünket s veszedelembe sodor, a melynek jobban örülünk, mint a győzelemnek.

Maggie úgy érzi, hogy szíve hangosan dobog Fülöpnek e szabadkozására s arcán majdnem észrevehetetlen rángatózás huzódott át, mely minden megkönnyebbülés kísérője. Fülöp észrevette ezt s csöndben váltak meg egymástól.

Fülöp tökéletesebben fölismerte a helyzetet, semhogy a gyakori töprengés gyökeret ne vert volna benne, míg legalább merész sakkhúzással közbe nem veti magát a Maggie lelkiismeretének kifürkészésébe, talán önző célból. De nem! ő meggyőződött, célja nem vala önző. Táplálta némi remény, hogy Maggie viszonzni fogja előbbi élénk vonzalmát. Az még épen jobb lesz Maggie jövő életére, ha ezek a kis családi akadályok az ő szabad elhatározása után eltűnnek, jelenét egészen föl nem áldozhatja, de lenne némi alkalmá kiművelődni s társalkodnia oly szellemmel, a mely magasan áll azok fölött, a kikkel most élnie kell. Ha elég távoli szempontból fogjuk föl saját cselekedetünk következményeit, az eredmény összevetésében mindig találunk egy-két pontot, a melyekkel e cselekvények igazolhatók; ha elfogadjuk a Gondviselés örökösének létét, mely a sikert intézi, vagy egy bölcsélettudósát, ki azt nyomozza, mindig lehetségesnek találjuk, hogy tökéletes megelégedésünk legyen azt tehetni, mi a jelen pillanatban reánk nézve legkellemesebb. Ily módon igazolta Fülöp finoman kigondolt sikereit, hogy erőt vegyen Maggienek a titkolódzás elleni nemes készségén, a mely kétszínűséget ültetett Maggie szívébe s újabb nyomorba dönthetné azokat, kiknek már természettől joguk volt hozzá. Szenvedélye azonban hatalmasan munkált benne, a mi őt félig-meddig fölmenté az igazoló okok hatalma alól. Az a vágy, hogy Maggiet láthassa s ez a Maggie életének elemévé válhassék, valami kegyetlen élvezetvágyat fejlesztett ki benne, mely olyannál szokott kifejlődni, a kinek elméleti és testi alkata a túlnyomó fájdalom hatását teszi. Nem vette ki teljes részét az emberek közjából, sőt nem egyszer holmi jelentéktelenségek közé kellett

rejtőznie és száanalomból kiválnia, kivételt tennie oly dologban, a mi másoknál egészen természetes. Még Maggiere nézve is kivétel volt ő, világos lévén, hogy az a gondolat, miképen Fülöp kedvese legyen, soha meg nem fordult eszében.

Ne ítéljük meg Fülöpöt szigorúan. A hibás testalkatú embereknek mindenha nagy szükségök van a szokatlan erényekre, mivel ilyenek nélkül végtelenül kényelmetlen helyzetben találják magokat; de az az elmélet, hogy a szokatlan erények a személyes hiányok egyenes következményeiből származnak, mint a hogy a szigorúbb éghajlat alatt vastagabb takaróval bírnak az állatok, talán egy kissé túlhaladott. Sokat lehet hallani a szépség kisértéseiről, de én azt képezem, hogy e kisértések csak olyan viszonyban állanak a hibás testalkatával, mint a kicsapongásra való hajlamok valamely vendégség alkalmával, hol az élvezetek épen úgy változnak a szemre, fülre nézve, mint az ingyencsésgre nézve, s kisértésre csábítanak, a mely az éhség iránti kétségbeeséssel szembe száll. A megtestesült éhség nem a legnagyobb kisértés típusaként szerepel-e mind arra nézve, a mi természetünkben emberi?

Fülöpöt soha sem enyhítette az anyai szeretet, a mely reánk annál bővebben árad, minél inkább rá vagyunk szorúlva, s annál gyöngédebben fűz össze bennünket, minél kevesebb reményünk lehet ahhoz, hogy nem leszünk vesztesek az élet kockajátékában. Azt az érzést meg, a mely az atyai szeretet s az iránta való engedelmesség következménye volt, atyja hibáinak éleselmű fölfogása gyöngítette. Távol tartva egészen a gyakorlati élettől, már természeténél fogva félig nőies érzékenységuvé lett Fülöp, a kiben volt valami a nők türelmetlen visszautasításából a világi hiúságot s az érzéki gyönyörök szándékos hajhászatát illetőleg, s ez az erős természeti kötelék életében, mint fiúnak apjához való viszonya, épen annyi fájdalmat okozott neki, mint fájós tagjai. Talán van némely emberi életben valami kikerülhetetlenül beteges, a mely a rendes föltételek alól mindenképen kedvezőtlen kivételt tesz, míg az alkalmas erő időt nyer a győzelemre; ez az erő pedig ritkán nyer időt huszonkét év előtt. Azonban Fülöpben nagy mértékben megvolt ez az erő, csakhogy maga a nap is bágyadtan tekint a reggeli ködön keresztül.

IV. FEJEZET.

Egy másik szerelmi jelenet.

Közel egy év múlva, a következő április elején, ama kétes elválás után, melynek olvasóm is tanúja volt, újra megláthatjuk Maggiet, ha kedvünk van, a mint a vörös színű szakadékba leereszkedik a skót fenyvesek csoportján át. De még csak kora délután van, nem este, s az éles tavaszi lég miatt nagy shawl-jába burkolózik, azután gyorsabban lépdél, ámbár körülnéz, mint rendesen, hogy kedves fäit minél előbb láthassa. Sokkal mohóbb, vizsgább tekintet tükröződik szemeiben, mint a múlt júniusban, s mosoly játszadoz ajkán, mintha valami mulatságos beszéddel várná igazi hallgatóját. Ez a hallgató csakugyan nem sokára megjelent.

— Vegye vissza *Corinnáját* — szólta Maggie, egy könyvet véve ki shawlja alól. — Jól mondta ön, hogy nem sok jót találok benne, de rosszul gondolkozott, ha azt hitte, hogy én szeretnék ehhez hasonlítani.

— Hát nem szeretne a tizedik múzsa lenni, Maggie? — kérde Fülöp, Maggiere tekintve, mint mikor a felhők szétoszlását látjuk először, a mi annál fényesebb napot ígér.

— De nem ám — mondá Maggie nevetve. — A múzsák igen kényelmetlen istennők voltak, úgy vélem, kötelességök volt tekerceiket s muzsikai szereiket magokkal hordozni. Ha én itt hárfát vinnék, tudja, valami zöld takaróba bújtatnám, s bizonyos vagyok benne, hogy a takarót valahol otthagynám tévedésből.

— Ön tehát megegyez velem abban, hogy nem szereti *Corinnát*?

— Nem olvastam végig — szólta Maggie. — Mihelyt addig értem, hol a szőke hajú fiatal hölgy a ligetben olvas, becsuktam a könyvet s föltettem magamban, hogy tovább nem olvasom. Tudtam előre, hogy az a világos arcú leány elragadja szerelmét *Corinnától*, s őt boldogtalanná teszi. Föltettem magamban, hogy nem olvasok többé olyan könyvet, a melyben a szőke hajú asszonyoknak jut minden boldogság. Rossz véleménynyel kezdtem lenni irántok. Ha most valami olyan tör-

ténetet adna ön nekem, a melyben a fekete hajú asszonyok lennének a győztesek, helyreállna az egyensúly. Szeretném megboszúlni Rebekát, Flora Mac-Ivort, Minnát s mind a többi fekete hajú szerencsétleneket. Mivel ön az én gyámolítóm, vissza kell önnek tartani elmémet az előítéletektől, különben is ön mindig vádolja az előítéleteket.

— Hát talán a fekete hajú leányt ön a maga személyében akarja megboszúlni, s unokatestvérétől, Luczitól, egészen elragadni szerelmét? Ő bizonyos abban, hogy ha egy csinos fiatalember St.-Ogg'sban lábaihoz borúl, önnek csak reá kell villantani tekintetével — a csinos kis unokatestvér egészen elhalaványul az ön fénye mellett.

— Fülöp, ez nem szép öntől, hogy az én balgaságomat valódira magyarázza — válaszolt Maggie, megsértődve tekintvén reá. — Mintha bizony én régi ruháimmal és csekély ismereteimmel vetélytársa lehetnék a kedves kis Luczinak, a ki az ígézet minden nemében jártasabb s tízszerte csinosabb nálamnál; még ha irigye volnék is és eléggé alacsony azt kívánni, hogy vetélytársa legyek. A mellett, hogy én soha sem megyek Deanené nagynénikéhez, ha valaki náluk van, ez csak azért történik, mert Luczi oly jó, annyira szeret engem, hogy eljön engem meglátogatni s azt akarja, hogy én többször menjek ő hozzájuk.

— Maggie, — felelt Fülöp meglepetéssel — öntől sem szép, hogy az én tréfámat el nem érti. Önnek ma reggel St.-Ogg's-ban kellett lennie, a hol az uralkodó eltompultságból valami önre is ráragadt.

— No jó, — szólt Maggie mosolyogva — ha ön ezt tréfának veszi, annál rosszabb, csakhogy én úgy hiszem, hogy ez igen helyén való szemrehányás volt. Úgy hiszem, ön emlékeztetni akart engemet arra, hogy én hiú vagyok, mintha azt óhajtánám, hogy mindenki csodálkozzék rajtam. De annak oka, hogy én különösen pártjára állok a barna asszonynak, nem az, mivel én magam is barna vagyok, hanem mivel én nagyon sajnálom a szerencsétleneket; ha szőke leány volna az elhagyatott, még jobban szeretném. A regényekben mindig a visszautasított szerelmesnek fogom pártját.

— Úgy-e, Maggie, önnek nem volna szíve valakit visszautasítani? — kérde Fülöp kissé elpirulva.

— Nem tudom, — felelt Maggie habozva s folytatá

vidám mosolylyal — talán volna, ha az a valaki nagyon önhitt volna, de ha azután megalázná magát egészen, én is kiengesztelődném.

— Sokszor csodáltam, Maggie, — szólt Fülöp némi felindulással — miért szeret ön valóban jobban egy oly férfit, a kit más nő épen nem szeret.

— Ez attól függ, miért nem szeretik őt mások — viszonzá Maggie nevetve. — Lehet, hogy talán nagyon ellen-szenves. Ha rám tekint szemüvegén keresztül, talán fintorgatja arczát, mint az ifjú Torry. Azt hiszem, más nők sem szeretik ezért, de én nem éreztem soha semmi részvétet a fiatal Torry iránt. Én soha sem éreztem részvétet az önhittek iránt, mivel úgy vagyok meggyőződve, hogy ezzel nagyon tetszelegnek magoknak.

— De tegyük föl, Maggie, hogy az a valaki nem volt soha önhitt, úgy érezte, hogy soha sem volt ilyen, a ki gyermekkorától kezdve a szenvedések különös nemére volt mintegy kijegyezve, a kinek ön élete csillaga volna, a ki szerette, bálványozta őnt annyira, hogy elég boldognak érzé magát, ha őnt csak néha-néha láthatta is . . .

Fülöpöt félbeszakítá a fájdalom, mert félt, hogy épen ez utóbbi bevallása rövidíti meg boldogságát, ugyanattól a félelemtől való fájdalom, mely némán megőrzé szerelmét annyi hónapon át. Lelkiismeretének vádja kelt ellene, hogy ő elég esztelen volt mindezt elmondani. Maggie modora e reggel épen oly korlátlan és közönyös volt, mint mindig.

Azonban tekintete most nem látszott közönyösnek. A Fülöp hangjának szokatlan fölindulásától találva, hirtelen feléje fordult, s a mint Fülöp tovább folytatá beszédét, Maggie arca nagy változáson ment keresztül, pír futotta el s görcsösen rángatódzott, mint az olyan embereknél láthatjuk, a kik valami újságot hallanak, a melytől azt várnák, hogy a multról alkotott fölfogásukat újra igazolja. Maggie egészen szótlanná lett s tovább ballagott egy kidőlt fa törzséhez, a melyre leült, mintha nem lett volna elég ereje tovább ott állani. Reszketett.

— Maggie, — szólt Fülöp, kit a csend mind jobban és jobban nyugtalanított — úgy-e balgatagság ilyeneket beszélni. Felejtse el, a mit mondtam. Meg leszek elégedve, ha viszonyunk tovább is fönnállhat úgy, mint eddig.

A fájdalom, a melylyel Fülöp ezt mondá, arra ösztönz Maggiét, hogy szóljon valamit.

— Igazán, úgy meg vagyok lepetve, Fülöp, ezt nem gondoltam volna. — S a fölindulás, melylyel ezt mondá, könnyeket facsart szeméből.

— Megvet ön ezért, Maggie? — kérde Fülöp hevesen. — Azt hiszi, hogy én csakugyan nem vagyok eszemen?

— Oh, Fülöp, — szólt Maggie — hogyan gondolja azt, hogy én úgy érzek? Mintha nem volnék annyira lekötelezve szeretetéért. De . . . de azt soha sem hittem volna, hogy ön nekem kedvesem legyen. Úgy tűnt ez föl előttem, mint egy álmkép, mint olyan regényes történet, a melyet valaki kigondol, hogy nekem még valaha kedvesem legyen.

— Azután el tudná tűrni azt a gondolatot, hogy én kedvese legyek, Maggie? — kérde Fülöp, leülve mellé s megfogá kezét a rögtöni remény kiáradó örömétől. — Hát szeret engem?

Maggie elhalványult; erre a határozott kérdésre, úgy látszott, nem könnyű feleletet adni. Tekintete azonban találkozott a Fülöpével, a mely ebben a pillanatban ellágyult s oly szép volt az esdő szerelemtől. A leány habozva kezdett beszélni, de édes ömledezéssel, egyszerűen és szűzies gyöngédséggel.

— Azt hiszem, jobban már aligha tudnék szeretni valakit; nincs is számomra semmi más, csak hogy önt szeretem.

Egy kissé szünetelt, azután folytatá:

— Csakhogy jobb lenne ránk nézve, ha nem beszélnék többet erről; mit szól hozzá, kedves Fülöp? Tudja, hogy még jó barátok sem lehetünk, mihelyt barátságunkat megtudják. Soh'se éreztem, hogy igazam van, mikor engedtem elhatározásomnak, hogy önt meglátogatom, jöllehet e találkozás mindenképen oly drága előttem, s most is újra erősen elfog a félelem, hogy ez rosszra vezet.

— De eddig semmi rosszra sem vezetett, Maggie; és ha önt e félelem vezette volna előbb, egy másik évet is csak félelmetes kábultságban élt volna át, a helyett, hogy új életet öntött lelke jobb felébe.

Maggie lesütötte a fejét.

— Tudom, hogy ez fölötte kedves volt reám nézve, együtt való minden beszélgetésünk, a könyvek s az az érzés, hogy tehetek oly sétát, a melyen önnel találkozhatok, mikor azután

elmondhatom önnek mindazon gondolataimat, a melyek eszembe ötlöttek, míg távol valék öntől. Csakhogy ez engem nyugtalanná tett, a világ újra gondolkozásra serkentett, nyugtalan gondolatok üzték fölöttem hatalmokat, untam az ott-hont, azután szivembe nyilalt az az érzelem, hogy talán atyámnak és anyámnak is unalmára vagyok. Azt hiszem, hogy az, a mit ön kábultságnak nevez, mégis jobb volt, legalább reám nézve, mert önző vágyaim is kábultak valának.

Fülöp megint fölkel s türelmetlenül tett néhány lépést előre-hátra.

— Nem, Maggie, önnek az önuralomról alkotott képzetek hamisak, mint azt már többször is mondtam. Mit tart önuralomnak? Vaknak s érzéketlennek lenni minden iránt, csak a hatás bizonyos faja iránt nem, ez csak a rögeszmének az ápolása olyan természetben, mint az öné.

Fülöp némi ingerültséggel mondá e szavakat, de azután leült Maggie mellé s megfogta kezét.

— Ne törődjék most a múlttal, Maggie, csupán szerelmünkkel. Ha ön valóban teljes szivéből ragaszkodik hozzám, idővel minden akadályt legyőzhetünk, csak várnunk kell. Engem eltáplál a remény. Tekintsen reám, Maggie, ismételje, vajon tud ön engem szeretni? De ne fordítsa el rólam tekintetét arra az elhasított fára, mert az rossz jel.

Maggie méla mosolylyal szegezte nagy sötét szemeit Fülöpre.

— Mondjon csak egy nyájas szót, Maggie; hiszen ön sokkal jobb volt hozzám Lortonban. Tudja, hogy azt kérdezte: szeretném-e, ha megcsókolna; nem emlékszik reá? Azután megigérte, hogy megint megcsókol, ha újra találkozik velem. Ön nem tartotta meg ígérését.

A gyermekkorra való emlékeztetés édes enyhülés gyanánt tűnt föl Maggienek; ezért a jelen pillanat kevésbé volt különös reá nézve. Megcsókolta őt, majdnem oly egykedvűen s nyugodtan, mint mikor még csak tizenkét éves volt. Fülöp szemei lángra gyúltak a gyönyörtől, de következő szavai mégis az elégedetlenség kifejezései voltak.

— Úgy látszik, Maggie, ön nem eléggé boldog; csak erőltette magát, mikor azt mondta, hogy szeret, csak százalomból.

— Nem, Fülöp — válaszolt Maggie, lesütve fejét, mint

gyermekkorában szokta. — Én igazat mondtam. Ez egészen új s különös reám nézve, de nem hiszem, hogy jobban tudnék valakit szeretni, mint önt. Szeretnék mindig önnel élni s önt boldogítani. Mindig boldognak éreztem magam, valahányszor önnel együtt voltam. Csak egy van, a mit az ön kedvéért sem tennék meg: atyámnak soha sem fogok semmi boszúságot okozni. Erre hiába is kérne bármikor.

— Én semmire sem fogom kérni, mindent eltűrök. Másik esztendeig is elvárok egy csókért, csak szívében az első helyvel ajándékozzon meg.

— Dehogy, — szólott Maggie mosolyogva — én nem váratok oly sokáig erre. — De azután, — újra komolyan tekintve reá, folytatá — mit mondana az ön atyja, Fülöp? Oh, az lehetetlen, hogy mi valaha többek legyünk, mint jó barátok, bátya és nővér titokban, mint eddig. Mondjon is le minden egyéb gondolatról.

— Én nem tudok önről lemondani, ha csak meg nem csal engem, ha csak úgy nem tekint valósággal, mint bátyját. Szóljon igazán.

— Hiszen igazat mondtam, Fülöp. Miféle boldogság volna reám nézve oly becses, mint az, hogy önnel együtt lehetek gyermekkorom óta, mikor még Tom engem úgy szeretett? Az ön szelleme úgy hat reám, mint a világ egy része; ön meg tudja nekem mondani mindazt, a mit tudnom kell. Azt hiszem, soha sem fáradnék bele az önnel való együttlétbe.

Erre megindultak, egymás kezét fogva s egymásra nézve. Maggie előre sietett, mert érzé, hogy szabad ideje már elmúlt. De az az érzés, hogy nem sokára el kell válniok, annál jobban aggasztá, hogy akaratlanul is valami fájdalmas benyomást ne tegyen a Fülöp szívére. Azon veszélyes pillanatok egyike volt ez, mikor a beszéd őszinte is, kétszínű is egyszerre, mikor az érzelem rendes korlátain fölülemelkedvén, kiáradásának oly nyomait hagyja hátra, a melyeket többé el nem érhet.

Egyszerre csak megállapodtak, hogy a skót fenyvesek alatt búcsút vegyenek egymástól.

— Életem ezután gazdag lesz reményben és boldogabb leszek, mint mások. Mi egymáséi vagyunk örökre! Vajon elváljunk-e, vagy együtt maradjunk?

— Szeretném, ha soha sem válnánk el, Fülöp; szeretném önt nagyon boldoggá tenni.

— Én valami másra is várok s kíváncsi vagyok, mi lesz az eredmény.

Maggie mosolygott, könnyei csillogtak s azután lehajtá fejét, hogy megcsókolja a Fülöp halvány arcát, tele esdő, félénk szerelemmel, mint egy asszony.

Maggie e pillanatban igazán boldog volt, mert azt hívé, hogy ha szerelmét önfeláldozás sugalta, azzal még gazdagabbá s még elégedettebbé lett.

Ezzel Maggie visszafordult és sietett hazafelé, úgy érezvén, hogy azóta az egy óra óta, mikor ugyanezt az utat előbb megtette, egészen új világ kezdődött számára. A határozatlan álmodozások szövetének mind szűkebbé és szűkebbé kellett lennie, s gondolatainak és fölhevülésének minden fonala lassanként emésztődött el a mindennapi életben.

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

KÖSZÖNET.

Eljött a végső óra, el!
Már innen is búcsúzni kell . . .
Oh! a mit itt alig talált más,
Titokban is hullt rám az áldás.

Elöttem a nyájas vidék
Kitárta minden kellemét,
Szivembe új bizalmat öntve,
Erdő, mező vígan köszönte.

A nap sohsem volt bánatos,
Az éj örökké csillagos,
Mindkettőnek hű tükre lelke,
Borongni én is elfeledtem.

A zöld hegyek kék fátyola
Körös körül elbájola . . .
Hogy' lebegett, hogy' tűnt, hogy' illant!
A mint a napsugár kivillant.

Édes dalban sem volt hiány,
Hűs árny alatt várt a magány,
Üdítő keblére borúlva,
Pengethettem lantomat újra.

S mindez áldás nem egyebért,
Csupán csak az én kedvemért . . .
A ki adta, annak köszönjem,
Ahhoz ragyogjon hálakönnyem.

LÉVAY JÓZSEF.

A HOLDHOZ.

Ujra ködös fényed ing
Cserjén s völgyeken
És e csöndben adsz megint
Enyhülést nekem.

Telkemet úgy nézed át,
Jósággal teli,
Mint a hogy a hű barát
Sorsunk' figyeli.

A mi kéj ért s a mi kín,
Ujra érzem én —
S bú s öröm közt bolygok, im,
A magány ölén.

Fuss folyócska, folyj tova!
Víg már nem leszek!
Tréfa, csók, hűség — oda,
Elfolyt, elveszett!

S mégis, birtam egyszer én
Édes üdvömet!
Hogy az ember, a szegény
Ilyet nem feled!

Zúgj folyó, míg gyors habod
Tör a völgyön át,
Énekemhez te adod
A melódiát!

Mikor téli éjszakán
Áradsz s rontva folyasz,
Vagy virágnyílás szakán
Bimbókat locsolsz.

Boldog, a ki gyűlölet
Nélkül félreáll,
Az egész világ helyett
Egy hivet talál.

S azzal élvezi csupán
Mi tudhatlanúl
A szív labyrinthusán,
Éjjel átvonúl.

GOETHE után, németből

KOZMA ANDOR.

D'ANNUNZIO GÁBOR REGÉNYEI FRANCZIA FORDÍTÁSBAN.

A *Revue des deux Mondes* évek hosszú során keresztül macacs harczot folytatott Zola és iskolája ellen, sok tudománynyal és ízléssel, bizonyos irodalmi orthodoxia szellemében. Újabban mintha ritkábban húzna kardot, talán mert kielégítőnek tartja a hadjárat eredményét, talán, mert észrevette, hogy új irányok, ízlésáramlatok leküzdésére a polemia egymagában nem elegendő. Két évvel ezelőtt egyszerre két jóslatszerű kijelentéssel lepte meg a világot: hogy a tudomány csőd előtt áll, a rationalismus bukása rövid idő kérdése; hogy a várva várt irodalmi megújulás, a latin renaissance, derengése föltetszett az olasz égen, D'Annunzio Gábor jeles fiatal olasz író műveiben. A nagy orosz költők, regényírók mellécsapásokon járdaltak, a skandinávok, Zoláék, a német naturalisták kimerültek az igazi ösvény keresésében; a jelek azt mutatják, hogy ismét Olaszországban fog föllobbanni a tűzoszlop, mely a tévelygő művészeti ízlést kivezeti a pusztából. D'Annunzio regényeit egyremásra fordították francia nyelvre, s nem tekintve a jóslatot, mely még ma, két év múlva, is csak jóslat s nyilván még hosszabb időre is csak az marad, tagadhatatlan, hogy az olasz író, kit bizonyosan akarátja ellenére vonultatnak föl Zoláék ellen, jó részt francia barátainak is köszönheti, hogy ma már Európaszerte a kiváló szellemek között emlegetik.

A ki, mint magam is, nem bírván az olasz nyelvet, a francia fordítások révén ismerte meg nevezetesebb regényeit, bizonyára költészetének formai szépségébe kellőképen bele sem hatolhatok; azonban írói tehetségének, irányának általános képét talán a fordítások alapján is szabad vázolni, ha csak kísérletképen, figyelemgerjesztés czéljából is.

A három regény, melyről itt szó lesz, *Episcopo et Cie*, *L'en-*

fant de volupté, és *Triomphe de la mort* címek alatt vonúlt be a francia szépirodalomba. Alakjaik, a bennök megnyilatkozó lelki és erkölcsi világ, háttérök, a társadalom, a természet, tetszettek az új olvasóknak, talán éppen annyira annál fogva, a mi bennök ismerős, megszokott, mint annál fogva, a mi bennök új és sajátos volt. A magyar olvasó, főképen ha ritkán vagy éppen nem nyúl külföldi regény után, s a hazaiak között is nem gyengülő szeretettel csüng Jósika és Jókai művein, már több felötlőt, szokatlant fog bennök, rajtuk találni.

Episcopo, szegény, amolyan apró üzleti alkalmazott, társai tréfáinak báránytürelmű martirja. Az estebédnél, a csapszékben, csúfondáros megjegyzések röpködnek a pinczérleány felé, a ki érti a tréfát. Milyen pompás dolog lenne, ha Episcopo feleségül venné; nyomban megalakulhatna az *Episcopo és Társai* cég. A boldogtalan elveszi, s a pajtások csapszéki élceze beteljesedik rajta. Elszenvedi a gyalázatot, elsánczolja magát apai érzése, apai öröme mögé, annak a romjai alá temetkezik, fiacskája védelmében pusztúl el.

Episcopo esze, szíve helyén van, a baj az akarat gyökerén rágódik. Nem tud, nem bír akarni; ítélete, érzelme és cselekvése nem egy úton jár; az utóbbi magától nem is jár, csupán külső lökésre, akkor is olyan irányban, mely szíve vonzalmával, esze járásával ellentétes. Meghunyáskodik, megalázkodik, emberi méltóságáról, férfiúi önértéséről lemond, tudva, jobb belátása s érzése ellenére, önmagát kárhozotva, önmagának szenvedést okozva. Egyetlen érzésben nyer és tud természetesnek, igaznak megmaradni, az apai érzésben, s ez az érzés kergeti bele a gyilkosságba, melynek száz mentsége van, mégis végzetes Episcopóra. Fatális ember ez, nyitott szemmel, vonakodás nélkül, ígézettől lebűvölten lép az elátkozott körbe, melyből nincs többé menekvése.

A tárgyban sok van, a mi humorra, gúnyra készítet; az előadás módja kizárja mind a kettőt. Episcopo, a gyilkosság után, maga gyónja meg élete szomorú regényét, el-elmaradozó lélekzete, lázasan lüktető érverése szakadozott rhythmusában.

Egészen más világban, változatosabb életviszonyok között forog s aratja diadalait az *Enfant de volupté*, a kéjencz. Sperelli Andor, D'Ugenta gróf, gazdag, fiatal, könnyűvérű főúr, az élvezet mestere, a csábítás művésze. Művészete érdekében fölhasználja rangja, vagyona, műveltsége, kiváló szellemi adományai, emberismerete gazdag segédeszközeit. Egyénisége szédítő varázsát meg-

érzi a nagyvilági hölgy, a ki még irtózik a botránytól, s az a kis angol leány, a ki Rómában már csak egy-egy este örömét és üzleti hasznát hajszolva rebegi: love me this evening, Andrew!

A regény voltaképen két szerelmi viszony története, kettőé a sok közül. Helént egyetlen vakmerő rohammal hódítja meg Andor, Máriát, a férjes asszonyt, a fiatal anyát, a tiszta lelkű nőt, lassú, mesterileg kiszámított ostrommal. S hol marad a férj neje mellől a kísértés nehéz óráiban? Kártyázik eszeveszett szenvedélyvel, s épen ekkor kapják rajta a hamis játékon, mikor a szegény nő borzadva ismeri föl a saját gyalázatát. A két szerelmi viszony nemcsak egymás után folyik le; hová lenne akkor az érdek egysége? egymáson gázol keresztül, az elsőnek följúdulása mérgezi meg a másikat. Érdeklődésünket, szánalmunkat az író teljesen Mária számára köti le. A mint küzd az ébredező szenvedély ellen; a mint végső erőfeszítéssel kapaszkodik bele a nő kötelességébe, az anya méltóságába, mint a meredeken megcsúszamlott hegyjáró a keze ügyébe eső bokrok ágaiba; a mint lejjebb-lejjebb csúszik a lejtőn, melynek aljában a csábító vágya eped utána, a drága zsákmány után: aggodalmunk, félelmünk egyre fokozódik. S a vége bizony mégis csak az, hogy Mária épen úgy el-ellátogat a Zuccari-palotába, Andor fényes legénylakására, a hogy Helén ellátogatott volt, a szerelem kényszerítő hatalmánál fogva, a szenvedély ellenállhatatlan, szemérmet, okosságot, kötelességet elhallgattató erejénél fogva.

A költő bizonyos eszményi színezéssel enyhíti ennek a szerelemnek képén a nyers, naturalisztikus vonásokat. Mária nemes, könyörületes szíve rabul esik annak a csalódásnak, hogy tiszta szerelmével fölemeli, megtisztítja, megváltja a könnyelmű, de nemes hajlamokkal megáldott, költői tehetséggel is fölruházott ifjút. Andornak nem a jelenére, melyet szerelmével, mint éltető napsugárral, teljesen betölteni vél, hanem a multjára féltékeny, melynek fátylát föllebbenteni retteg. Annál irtózatosabb a kiábrándulás, midőn tapasztalja, hogy a romlott ifjú az ő karjai között a régi kedves után, Helén után őrjög. Andor ismeretségek elején maga is érzi a megtisztulás vágyát, s a tisztelet egy nemét Mária iránt. Majd fölülkerekedik nyers érzékisége s azontúl már hazudik, tettét, számításból fékezi mohóságát, színleli az alázatot, hódolatot akkora művészettel, fiatal vérenek, költői természete hevületének akkora lángjával, hogy Mária elvakul belé, félelme, gyanúja elperzselődik. Sperellinek, ennek az Epikur hitvallására tért Petrarcanak, a ki

egy légyottot többre becsül tíz sonettnél, egész lényéből lyrai hév, a latin vérmérséklet heve árad ki. E vérmérséklet rakoncátlankodásainak rajzához D'Annunzio sokat meríthetett saját élményeiből, ha hihetni életrajza adatainak.

Az *Enfant de volupté* című regény írójának nemcsak lélektani, mondhatnám élettani bonczoló erejéről, hanem leíró, festő művészetéről is tanúságot tesz. A római főrangú világ azon körei, melyekbe Andor bejáratos s hová úgy beleillik, alakjaikkal, léha élvezethajhászatokkal, a botrányról kiméletesen suttogó, a kiméleteset a magok számára is viszont megkövetelő hölgyeikkel és uraikkal, megelevenednek szemeink előtt. Az alakok, az arcok ábrázolásában hol a festő, hol a szobrász ismeretei nyilatkoznak meg. Ha Rómáról beszél az író, régi palotáiról, kertjeiről, útczáiról, népéről, az olasz büszkeség csendül meg a hangjában, a nélkül, hogy érzelmes áradozásokra csábíttatná magát, a nélkül, hogy leírásának a tárgy által, a történeti nagy emlékek által megkívánt komoly, tisztos ódon színezetét megrontaná. S mennyi változatban festi a tengert s a rejtélyes kapcsolatot az ember és a természet között; azt az örömet, hogy élünk, hogy szívjuk az üde levegőt, szemléljük a fenséges tengert, fejünk fölött tudjuk az eget. A *Schifansia* villa rajza, a hol Andor a párban kapott sebből folyógyúll s Máriával először találkozik, szerelmök zsendülése a gyönyörű parkban, az olasz ég, az olasz nap szeptemberi ragyogásában, mutatja, mily mesterien illeszti a költő alakjait a külső környezetbe.

Az *Enfant de volupté*-t plágium vádjával sujtották. Elkövette-e az író, a mivel vádolták, nincs módomban megállapítani. Ha igen, önmaga ellen vétkezett. Az a tehetség, mely a *Halál diadalmát* (*Triomphe de la mort*) megalkotta, nem szorúl csempészetre. Ez a legjobb regénye s az utóbbi évtizedek regényirodalmának egyik kiváló terméke.

A szerelem a tárgya a *Triomphe de la mort*-nak is, de nem az Episcopo szerelme, nem is Sperellié, hanem Aurispa Györgyé. Azt akarnám vele mondani, hogy egyéni, sajátos. György, a jó módban élő, előkelő ifjú és Hyppolita, a férje mellől házasság életök legkezdetén megugrott nő, szeretik egymást szenvedélyes, bódult, halálos szerelemmel. Szerelmöknek mi sem áll útjában, hűtlenségnek, cselszövénynek, szóval akadálnak, avagy csak ütközőnek, semmi nyoma; egymáséi egészen. Miből fejlődjek itt a cselekvény melyben a halál diadalmaskodik?

György idegbajos ifjú, képzelődő, tépelődő, rögeszmék hatása

alatt álló. Gondolataival vesződik egyre, melyek villámgyorsan kergetik egymást, szakadozottan, ötletesen, kapcsolat nélkül. A jelen ki nem elégíti, a múlt emlékei (már két év óta szereti Hyppolitát!) aggasztják, ijesztik, leverik. Minden csekélységet különös jelentőséggel ruház föl; aggodalma igazolását, a fenyegető baj jóslatát látja benne. Érzéksalódásai vannak, gyakran látja meghalt nagybátyját, Demetriust, kinek vagyonával, úgy látszik, melancholiáját is örökölte, látja önmagát, majd kedvesét holtan, kiterítve. Kényszerképzetek lepik agyát, öntudata a kormányzékából kibillenőben van. Az életet szeretné a saját eszméi, vágyai képére átteremteni, s az ellentét egyre nő a valóság és a vágy között. A szerelemről is saját hitvallása van. A szerelem nem tarthat soká, két lény egyesülése tökéletlen. György nem éri be azzal, hogy kedvese az ő (a György) szemével lásson, az ő szívével érezzen, az ő agyával gondolkodjék; szeretné belehellni, mint az illatot, fölszívni, mint a harmatcseppait. Valójában a György szerelme érzéki, «Hyppolitára csak vágygyl gondol»; a vágy bilincseiben vergődik és pusztul el.

Íme a neurasthenia költészete, mondhatná a szíves olvasó. Van alapja a megjegyzésnek, azonban ne higyük, hogy György egyénisége, a mint a költő ábrázolja, száraz élettani és kórtani tanulmány, melynek adatai orvosi könyvekből kerültek elő. Nagy emberismerettel, biztos lélektani tudással, mélyre ható intuitióval megrajzolt lelki világa ez az egyénnek, mely megdöbbenően igaz, de hatásában művészi marad. Egyes nyilvánulásaiban finoman árnyalt, változatosan gazdag, fejlődésében egy cél felé irányozott. Származás, nevelés, környezet, műveltség, vallás, bölcsélet, költészet, zene, természet, mind rajta hagyta hatásának nyomát ezen az emberen, s e hatások mind egyéni vonásokban olvadnak a jellem (egyébíránt harmoniátlan) egységébe. Egy becses rakományval terhelt hajó az élet tengerén, melynek «sem árbocza, sem kormányja». György kényes ízlésű ember, nem épen vallástalan, de a vallásnak csak szertartásos nyilvánulása köti le lelkét, helyesebben művészi fogékonyságát; nincs hite, «olyan oltár előtt térdepel, melyről eltávozott az Isten». Kétkedő metaphysikus, marcangoló kételyei között áhitja a megtisztulást, a «fensőbb életet», szerelmét is «spiritualizálni» igyekszik; de útjában áll a nagy *Gonosz*, a nagy *Ellenség*, az asszony, a kinek vérében «sok a tisztátalan», szerelmében az aljas, véli ő maga; valójában pedig útjában áll tulajdon értelmi és erkölcsi erejének kimerülése. Férges gyümölcs az élet fáján, kényszeredve érik meg, le kell hullania. S épen a szere-

lem perzseli le, melytől az új életet várta. Hyppolita csekélyebb műveltségénél fogva nem sejtette, mi forronghat a tépelődő György lelkében. A hogy észre vette, hogy kezd kiszorulni ebből a lélekből, hogy az ifjú kezd félni tőle és szerelmétől, még erőszakosabban törekedett megtartani fölötte érzéki hatalmát. «Egy nagy, erős, valódi szerelem kigyógyítana bajomból», mondá György tavasz nyíltával, bár maga sem hitt abban, a mit mondott. Hyppolita vállalkozott az orvos szerepére, elvonúltak ketten San Vitóba, a tenger partjára «új életet élni». Ott a gyógyszer méreggá változott, az orvos öntudatlanul bár, hóhéra lett betegének, s még el se múlt a nyár, György ideje betelt, szinte a napot is előre tudta, a mikor meg kell halnia s erkölcsi és physikai ereje végső maradványával hirczolta Hyppolitát a meredek szélére, s rántotta magával a mélységbe, a halálba.

A regény fejlődése teljesen György lelki életébe, mondhatnám ideg-életébe van áthelyezve. Hogyan fogyasztja az életkedvet, az életerőt, az emésztő láz, a romboló nyavalya, a telhetetlen érzéki vágy, míg teljesen elfogyasztja, ezt ábrázolja a regény. Tárgyával a modern, a századvégi élet kettős közepébe markolt az író olyan erővel, mint előtte kevesen; a kidolgozásban meg teljesen hódolt a hagyományos művészeti alaptörvénynek, az egység törvényének. Szerkezet dolgában is ez a műve a legkülönb. A fejlesztés következetes biztosságát a fokozás művészete támogatja. Ez is belső indokokból merít, a cselszövény elnyűtt fogásait, a véletlen meglepetéseit megveti. Minden összevág; a kitünő részletek természetesen illeszkednek az egésznek tervébe. Az atyai ház rajza magában is kiváló alkotás; a san vitó-i élet alkalmat nyújt az írónak, hogy a föld népét is ábrázolja, cziczomátlanul, kegyetlen realismussal, úgy, hogy francia fordítója a búcsújárásról szóló részletet nem merte lefordítani. Bizony nem Virgilius boldog pásztorai ezek, nem is George Sand finom parasztjai. Ez a nép küzködve, nyomorogva él a tenger verőfényes partján, a babona homályában. Ezen a regényen érzik legsajátosabban az olasz föld íze, a talaj-íz, mint a borismerő mondja. Valamint Petőfi költészetében benne van a magyar pusztá varázsa, úgy D'Annunzioéban a tengeré.

A három regényben, melyet bemutattunk, az író fejlődésének egy külön fokozata tükröződik, mely világosan mutatja az kapcsolatot szüleit korunk divatos költészetével, de világos jeleit egy várható magasabb fokozatra is, a hol az író erős egyénisége még tökéletesebben is érvényesülni ígérkezik. Bizonyos alaptulajdonsá-

goknál fogva bátran a magokénak vallhatják őt a modern irány és elágazásai; de költészetének egésze már most sem fér bele egyik árnyéklat schablonjába sem; ez az ő költészete, D'Annunzio Gáboré, a ki egy fejjel magaslik ki a tömegből, a naturalista irány többé-kevésbé igaz hitű követői közül és mind azok közül, tartozzanak bármely iskolához, a kik egy kaptafára szabják alkotásaikat, s ha első munkájokat megírták, többet még irhatnak, de újat már bajosan. A specialistaság (pedig ennek s tudata, sokszor csak sejtelmé dagasztja a divatos irány hívének kebelét), egyrészt haszonnal jár a mélységre való ösztönzésnél fogva, másrészt kárral is a szűk-körűség korlátja miatt. D'Annunzio már rálépett arra az útra, melyen haladva a kiváló művészegyéniségek a mélységet a tágas lát-körrel egyesítik. Ő is az embert rajzolja, az egyént elemzi, a megromlott erkölcsi erőnek, a beteg akaratnak kóros jelenségeit bonczolja, de saját műszereivel, saját módszere szerint. Alakjai nemcsak a társadalmi környezet s a természeti hatások teremtményei, nemcsak a származás, az ősök vére nyomta bélyegét homlokukra, hanem ezerféle szállal kapcsolódnak, közlekednek, mint láthatatlan idegszálon keresztül, a természetfölöttinek rejtelmes világával. A rejtelmeshez, a mystikushoz különös vonzódása van költőnknek. Erkölcsi fölfogásában a determinismus hívének látszik. Olvasója, ha tudásának, hitének ágazatába beleolvadt a szabad akarat dogmája, nem egyszer döbbenve kérdezi: emberek, normális emberek ezek az erkölcsileg elnyomorodott regényalakok? Vagy talán eddig hibás fogalmaink voltak az erkölcsi emberről? Vagy talán a költőnek a kivételeket tartja kedve rajzolni? Ez az a «századvégi típusok» gyűjteménye, melyet minden naturalista tollforgató konok igyekezettel, a sokszorosító ipar szabadságával iparkodik, ha nem gazdagítani, hát sokasítani? Kérdezhet többet is, egyebet is; panaszolhatja, hogy itt-ott szemét sérti az erős fény, a rikító színezés; egyet azonban nem tagadhat, azt, hogy a költő azt a világot, melyet ábrázol, egészében el tudja velünk fogadtatni valónak, igaznak; hogy az a zománcz, mely műveiben a tárgyakat és alakokat beragyogja, művészlélekből áradt ki.

A *Revue des deux Mondes* múlt nyári füzeteiben D'Annunziónak egy újabb regénye olvasható *Les vierges aux rochers* cím alatt. Első része egy hosszabb sorozatnak, s így korai volna taglalni. Benne a rejtelmeshez, a mystikushoz való vonzódás, mely félig találkozó sejtésben, félig nyugtalan, kételkedő bölcsekedésben és magának medret, az eddiginél is nagyobb mértékben jelentke-

zik. Nyilván ez tetszik annyira a francziáknak, már a kik a hit győzedelmét a tudás romlása nélkül nem tudják elképzelni. Biztatóbbnak tartok két más jelenséget. Egyik az, hogy a költő hiszi, érzi a művészet különböző ágainak vérrokonságát; e hite az olasz művészet gazdag tárházainak tanulmányozásán nőtt nagyra s egyik erőforrása költői mély egyéniségének. Mintha a költészetet bele akarná meríteni az egy, egyetemes nagy művészetbe. Másik az, hogy ragaszkodik az irodalmi jogfolytonossághoz; pártszenvedélyből a más irodalmi hiten lévőket nem sújtja proscriptióval. A múlt irodalmi hagyományainak tisztelete nem akadályozza, inkább megkönnyíti neki a jelen föladatainak, törekvéseinek megértését és tolmácsolását. De, ismétlem, a forrongás korszakán még nem esett túl. Költészete a naturalismus talajából sarjadt ki, de eszményi magaslatoz felé tör; sok benne az érzékiség a görög művészet naivsága és derűje nélkül; világnézetében föl-fölbukkan egy-egy pogány, vagy őseemberi vonás; olykor mintha az ő Fátum suhanó rémalakja rebbentené meg szemünket. Hirnökei-e ezek a hajnalnak, a művészeti megújulás hajnalodásának? Mondja meg, a ki jósolni tud.

GÓBI IMRE.

É R T E S I T Ö.

Emerich Madách: La tragédie de l'Homme traduit du Hongrois par Ch. de Bigault de Casanove. Paris. Société du Mercure de France. XV. Rue de l'Echaudé Saint Germain. XV. 1896.

Az *Ember Tragédiájának* az 1865. évben megjelent Dietze Sándor-féle alapvető német fordítása óta többen, hol kisebb, hol nagyobb sikerrel próbálkoztak meg, hogy irodalmunk e kitünő termékét a német olvasó és színi közönségnek lefordítsák. Ide soroljuk az 1865. évben megjelent Dux Adolf tollából eredő német nyelvű szemelvényeket, az 1886-ban Fischer Sándornak a színpad számára készült, a művet egy harmadával megcsonkító, Liebenlist Józsefnek teljes fordítását, továbbá a lipcei Reclam-féle Universal-Bibliothekben 1888-ban megjelent Lechner Gyula-féle terjedelmes átültetést és a Spóner Andor által 1891-ben kiadott jeles műfordítást, végül az 1893-ban már harmadik kiadást ért Dóczi Lajos-féle gœthe-zamatú szabad fordítást. A sok próba tanúsága a műnek lefordítását okozó nehézségeknek. Mindezek között a Spóner Andor munkája a legjelesebb és a költemény szellemét, a költő intencióit teljesen fődöző fordítás.

1887. évben jelent meg A. S. C. Wallis tollából eredő holland fordítás, melynek főtörekvése, hogy a mű szellemével ismertesse meg az idegen nyelvű olvasót.

Az 1890. évben kiadott Iovanovics I.-féle szerb átültetés önkényes, szabad átdolgozása Madách művének, melynek minden sora idegenszerűleg hat reánk és melyet a fordító teljesen kiforgatott valójából.

Már 1882-ben jelentek meg egyes francia nyelvű szemelvények a *Gazette de Hongrie* III. évfolyamában és jelenleg előttünk

fekszik a teljes francia fordítás. Sokszor olvastunk készülőben levő olasz, angol és spanyol fordításokról, de mindeddig sem a sajtó, sem a tudományos kritika nem adott hírt megjelenésükről.

Készséges örömmel fordulunk tehát a műnek teljes francia fordítása felé, mivel az hivatta van, hogy a magyar költészetnek francia földön dicséretet és dicsőséget szerezzen. De Brigault fordítása úgyszólván elhangzott irodalmunkban. A napi sajtónak a műről a pusztá megemlékezésen kívül alig volt egyéb szava, pedig a fordító derék munkát végzett vele és a fordítás megérdemlette volna a vele való méltányos foglalkozást, már annál fogva is, mivel nemcsak az egyedüli teljes, hanem egyúttal a tragédiának legjelesebb francia fordítása. A *Société Mercure de France*, mely a modern symbolismusnak egyik hatalmas úttörője, melynek ősi jó hírneve kiadásainak mindenben biztosítékot és sikert nyújt, ezennel Madáchot vette föl sorozatába. Ch. de Bigault de Casanove, kinek nevéhez Strindberg *Mademoiselle Julie* és Ibsen *Empereur et Galélien* francia fordítása fűződik, az *Ember Tragédiájának* átültetésével nemcsak elismerésre, hanem köszönetre méltó föladatot is végzett.

Ismeretes dolog, hogy mindennemű fordításnak külföldi sikereit csakis a jó fordítás idézheti elő, tudjuk az eddig megjelent Madách-fordításokról, hogy Sponer Andoré és A. S. C. Wallisé a legsikeresebb, a többi német és az egy szerb átültetés a mű szellemét meghamisítja vagy átgoetheiesíti és hogy ez az oka annak, hogy a külföldi tudós szak- és közvélemény a gyarló Fischer Sándor és a terjengős Lechner Gyula-féle fordításból ítélte meg és el a művet és hogy sokszor nem látott benne egyebet, mint gyöngé Goethe-, illetőleg Faust-impressiót. A fordítást ítelték meg és nem Madách művét.

Kétszeres örömmel fogadhatjuk tehát a francia munkát, melynek főcélja volt, hogy az *Ember Tragédiája* a maga hamisítatlan valójában jelenjék meg. E cél vezérletében a fordító a verses formát mellőzte és azt prózában ültette át. A prózai alaknak választásával megoldotta egyúttal azon kérdést is, mint kell idegen olvasó számára nagyobb szabású idegen költeményt élvezhetővé tenni.

De Bigault tervezete két célt tűzött ki magának. Az első az volt, hogy a *Notice*-ben Madách életével ismertessen meg, a második pedig, hogy a műnek tartalmát szóhíven kövesse.

Az elsőben az ötvenes évek állapotát, a költő életkörülmé-

nyeit és a műnek szülő okát írja le. Ebben újat, mint azt Wallis tette, nem mond, sőt egynémely adata tévedésen alapszik. Szerinte Madách tizenhárom éves korában (A la fin de sa treizième année, il alla terminer ses études à l'université de Pesth . . .) fejezte be egyetemi tanulmányait. Noha az egyetemi tanulmányoknak ily korai befejezése az azon időbeli oktatási rendszernél (Ratio Educationis II.) nem volt lehetetlen, a tényeknek nem felel meg. Madách — Bérczy Károly emlékbeszéde szerint — 1838. és 1839. években volt a pesti egyetem egyik legkiválóbb tanítványa. 1823. évben született, volt tehát ekkor 16, illetőleg 17 éves. Hasonló tévedés a *Civilisator* című aristophanesi gúny-költemény kelte, melyet nem 1848. előtt, hanem — Gyulai Pál: *Összes művek. Előszó* alapján — 1859-ben írt. A fordító ez előszavában állandóan «Madách»-ot ír, jöllehet a könyv címlapján «Madách» áll, mi a név helyes írásának ismeretére vall. Azonkívül a költő néhány művét helytelen írással közli, másokat, mint például *Mária királynőt*, *Csák végnapjait* nem említi. Szól tehát: *Literaturai keverésről Litteraturai kevercs* helyett, *Négrádi képcsarnokról Nőgrádi képcsarnok* helyett, *Tündéralomról Tündérálom* helyett. Ezeken kívül nem szól a műnek színpadi sikereiről. A Madách-Göthe rokonság eldöntésében, helyes érzékkel követi más elődeinek példáját, midőn Göthenek a Byron *Manfrédjéről* mondott véleményét idézi, melyről Eckermannál olvasunk.

Mindezekkel azonban befejeztük a kifogásolható dolgokat, mivel a mű második része — a fordítás — ellen érdemleges gáncsot alig emelhetünk. A már előbb fölhozott prózai formának választása megkönnyítette a fordítónak a munkát a tragédia előnyére. A fordítás igen hű, az eredetit nyomon követő. Maga a prózai forma a műnek több olvasót és hívőt is fog szerezni, mivel a francia olvasó közönség némileg idegenkedik a verses drámáktól. Csupán három esetben mellőzte e prózai formát. Még pedig Lucifer elemidézésénél (II. sz. Ford. 18. old.), a földszellem idézésénél (III. sz. Ford. 30. old.), Hippiá és Cluvia dalainál a római színben, melyeknek főkelléke a recitálás, illetőleg a daloltatás. Szívesen olvasnók azonban a költemény egyéb dalos részeit (Angyalok kara T. XV., Boszorkányok dala VII., a londoni karok XI.) is versekben, ámde itt a fordító a sorválasztó gondolatjelekkel jelzi az eredetinek «ének» formáját. A fordítás erőteljes. Megóvja a költemény bölcselmi jellegét és ritkán tér el a költő gondolatmenetétől. Lelkiismeretes gondossággal arra törekszik, hogy néhol szó szerint fordítson a nélkül

azonban, hogy ez eljárásával a költemény becsének ártson. A fordítás ennél fogva úgy nyelvezetében, mint a gondolatok helyes értelmezésében kiváló munka. Lényeges eltérésekre ritkán akadunk. Az eredetinek megfelelő szónak vagy kifejezésnek hiányában hű körülírással, csekély toldással oldja meg földadatát, és éppen ekkor tűnik ki, hogy a választott prózai forma megmentette oly erőszakos és fölösleges toldásoktól, rövidítésektől, vagy magyarázatoktól, melyeket a versformának tökéletessége talán igen sokszor megkívánt volna, mint azt a német, a szerb, sőt a holland fordításoknál tapasztaljuk. Nem csábítja el a szépítési, vagy pedig a javítási viselkedet, melyet oly nagy kedvteléssel, de annál kevesebb tapintattal alkalmaztak egyes német fordítók és a mely a művet kivetkőzteti komoly lényegéből, egyszerű valójából. Csakis ilyen és hasonló szempontoktól vezetve nyújthatta a tökéletes *Ember Tragédiáját* tökéletes fordításban.

Midőn lépésről-lépésre haladva összehasonlítjuk az eredetivel a fordítást, némely — de sietünk kimondani — igen ritka helyen bukkanunk egyes eltérésekre. Nem a meddő szőrszálhasogatásnak fölösleges gáncsoskodása vezet az e helyekre való ráutalásban, hanem a műnek érdemleges megítélése.

Ilyen helyek: 8. old. «Imprudent» áll «Impudent» helyett. 10. old. «Notre souverain maitre» mond «ki törvényt hozott» értelmében. 25. old. «le péché et la misère» = «bűnös nyomor.» 27. old. «Tu es» a «je suis» helyett. 99. old. «serpents» = «csalárdok». 129. old. «à la paresse et à la jouissance» = «renyhe élvezettel». 157. old. «et tu seras libre!» = «ki a szabadba!» 216. old. «104!» «400!» helyett. 227. old. «les froides mathématiques» = «a rideg mathesis». 241. old. «du dernier héros de la croix» = első hőse a keresztnek». 9. old. «Ta Grandeur est bien chiche» mellől kimaradt az indokolás «de hisz nagy úr vagy». 132. old. A IX. színt nem jelzi külön «Paris». 150. old. A «Le misérable. Voici que je reste avec ma faute et mes larmes» nem a «Le courtisan» hanem Éva mondása.

Midőn e pár helylyel ismertetésünket bezárjuk, ismételten hangoztatjuk, hogy a fordítás Madách géniusának hű mása és hozzáfűggesztjük azon örömünket, hogy a fordítás egyenesen a magyar szöveg alapján történt, nem pedig valamely más nyelvű fordításán. Nem leljük benne azon föltűnő és szapora hibákat, melyek által más német fordítások oly fölismerhetetlenné teszik a költeményt.

Morvay Győző.

Nyílt levelek a Nemzeti Múzeum folyóirata ügyében.

I.

Herman Ottó úrhoz !

Kedves bátyám ! A *Természetrাজi Füzetek*, a magyar nemzeti Múzeum természetrাজi osztályainak ez a kiadványa, mely úgy mint sok más dolog, létrejöttét a te fáradhatatlan munkásságodnak, bölcs belátásodnak és erős hazaszeretetednek köszöni, a folyó 1897. évben immár a XX. kötetét érte meg. Megvallom, hogy az én szívem is csak úgy vonz engemet ez intézetünkhöz ma is, mint akkor, midőn 21 évvel ezelőtt mindketten 600 forintos évi fizetéssel javadalmazott «segédek» voltunk ottan. Tudom, hogy te is tökéletesen így vagy, mert hiszen nemzetünknek féltve őrizett kincses háza az. De mert a kit szeretünk, érte aggódunk is, most midőn a *Természetrাজi Füzetek* révén egy felhő árnyékát látom a nemzeti Múzeum nemes szabású homlokzatán végig húzódni, az aggodalom érzete fog el és az elmondottaknál fogva el kell hogy mondjam e dolgot neked.

A *Természetrাজi Füzetek* kezdettől óta magyar folyóirat volt, mely a tudományt magyar nyelven szolgálta. Volt egy közvetítő része is, mondhatnám úttörő e téren, a *Revue*, mely a magyar irodalom e termékeit a külfölddel megismertette. Míg a magyar nyelvű eredeti rész a hazai irodalom szempontjából fontos, addig csak olyan fontos ez a közvetítő rész is, mert vele igazán kiállunk a világ elé. Ezt a *Revue*-t én, mint e folyóiratnak utánad szerkesztője, szent örökség gyanánt vettem át tőled. Teljességében ragaszkodtam hozzá, mert nagy jelentőségéről feltétlenül meg voltam győződve és a tapasztalás mindenben igazat adott nekünk,

Utódaink a legújabb időkig megőrizték e hagyományt, mely szerzőre-szerkesztőre kettős és épen nem kellemetes munkát, a kiadóra pedig kettős költséget is ró. Ámde a magyar tudományosságunknak áldoztunk vele és ez megmagyaráz mindent.

A *Természetrাজi Füzetek* XX. kötete azonban, az eddig megjelent számokból ítélve, eltér a régi útról. A latin nyelven írt dolgozatokról nem szólok semmit, mert ez manapság a tudósok nyelve, mely a nemzeti irodalomnak most már nem igen ártogat, a nemzetközi érintkezésnek használ, sőt bizonyos dolgok kétsége-

len megértetésére egyenesen szükséges ma is. Hanem mikor dr. Madarász Gyula úr Biró Lajos új-guineai gyűjtéséről 4 oldal magyar bevezetőt és 34 oldal tudományos, de német nyelvű szöveget ír, Méhely Lajos *Zur Herpetologie von Ceylon*, dr. Daday Jenő urak *Beiträge zur Kenntniss der Microfauna der Tatra-Seen* cím-mel a *Természetrajzi Füzetek*-ben csakis német nyelven publikálnak, ez már gondolkodóba ejtő dolog.

A folyóirat XX. kötetének 3-ik füzetében *Revue* már nincs, dr. Madarász Gyula úr ceyloni gyűjtésének madártani eredményét hat és fél oldal magyar nyelvű kivonatos bevezető után 82 oldalon tisztán német nyelven adja, és külföldi szakférfiaknak egy árva magyar szócska kivonat nélkül német és olasz nyelven írt cikkeit is megtaláljuk benne.

Azt látom tehát, hogy a *Természetrajzi Füzetek* kezd egy többé *nem magyar* folyóirat lenni, hanem egy *soknyelvű, nemzetközi jellegű* irattá alakul lassanként át.

Mikor még alig-alig áll a lábán hazai szakirodalmunk, mikor nemzeti irodalmunk és hazánk érdekében kötelességünk minden téren magunkat összeszedni: vajon, kedves bátyám, mit szólasz te a *Természetrajzi Füzetek* e kezdődő átalakulásához? Múló borulásnak tartod te is ezt a dolgot és osztazol-e az én aggodalmamban is, hogy így szolgálunk ugyan valamit, de ez a valami nem a magyar irodalom többé?!

Én azt vallom, hogy tudós ugyan, de egyúttal magyar is legyen a magyar.

Buda-Pesten, 1897 június 24-én.

dr. Schmidt Sándor.

II.

Dr. Schmidt Sándor úrnak.

Kedves öcsém! Tisztán és örömmel emlékszem azokra a napokra, a melyek az éveken át folyt tusakodást, okoskodást és még több kétségeskedést követték, de végre mégis győzelmünkkel végződtek s én végre veled és Lóczy Lajossal vállvetve hozzáláthattam a magyar Nemzeti Muzeum természetrajzi folyóiratának berendezéséhez és indításához. Mi, a magyar természetrajznak akkoron igazán páriái, a szabad délutánokat fordítottuk erre a munkára,

meg voltunk győződve, hogy a kitűzött cél nemes, a nemzet tudományos művelődésére nézve üdvös, ezért szívesen fáradtunk, sőt áldoztunk is.

Az örök értekezlete, Pulszky Ferencz elnöklete alatt, az én tervezetemet egy szó változtatása nélkül fogadta el; evvel a határozattal és Trefort Ágoston miniszter hozzájárulásával *magyar* tudományos folyóiratnak vetette meg alapját. Ez a határozat tudtom szerint ma is kötelező; tiszteletben tartottam én, tiszteletben tartottad, mint utódom te s a folyóirat mostani szerkesztője, Moccsány Sándor úr, beköszöntőjében világosan kijelentette, hogy a programmon változtatni nem akarhat, mert az jó.

Mielőtt hogy bizonyos jelenségekre térnék s levonnám a tanúságot, szólnom kell a *Revue* ügyéről is, még pedig a legifjabb tudós nemzedék kedvéért, a mely — ezt ezerszeresen tapasztalom — nem ismeri azt a nehéz és szívós harczot, a melyet mi öregek a magyar tudományos irodalomért, igazán nehéz viszonyok között végig küzdöttünk, még pedig kettős irányban is. Egyfelől megküzdöttünk a magyar tudományos irodalom fejlesztéséért; másfelől azért, hogy mindaz, a mi magyar tudományosságnak valódi, a tudomány egyetemére kiható eredménye, abban az egyetemen mint a *magyar művelődés terméke* foglaljon helyet, tegyen bizonytságot e nemzet lételéről s tudományos tekintetben is nélkülözhetetlen voltáról.

Bennem ez már akkor is szilárd meggyőződéssé érlelt gondolatmenet volt, a midőn 1864-ben a csak az imént elhunyt Brassai Sámuel, akkora az Erdélyi Muzeum igazgatója, meghívott. Akkor már a muzeum tudományos folyóirata az *Évkönyvek* élt, annak harmadik kötete már megjelent volt. A negyedik kötet szerkesztése közben vettem föl egy más nyelvű kivonat szükséges voltának az eszméjét, avval a külön, a művelődés-politikai helyzetből is merített indokolással, hogy a külföld, különösen Erdélyre nézve, a szászországban látja az u. n. «Culturtraegert» és fogalma sincsen arról, hogy itt magyar tudományos élet is lüktet. Brassai ezt azonnal felkarolta s még csak külön tanácskozássra sem volt szükség, hogy oly szabású férfiak, mint Szabó Károly, Finály Henrik, Torma Károly és mások hozzájáruljanak; a választmány készségéről nem is szólva. A kivonat a mondott kötetben meg is jelent még pedig *Analyse* cím alatt, üdvös volta azonnal érezhetővé vált. Ez a *Revue* eredete.

Belátták azt különben mások is, és nem kisebb ember mint

b. Eötvös József vette fontolóra a m. t. Akadémia tekintetében, hol azonban a nyelvkérdés és különösen az alapszabály állott útjában.

Ez a *Revue* előzője s világos bizonyítéka annak is, hogy mindazok a magyarok, a kik a másnyelvű közvetítés eszméjével foglalkoztak, vagy azt tetté változtatták, sohasem feledkeztek meg arról, hogy első és legfőbb feladat s mindenha hazafiui kötelesség marad a magyar tudományos irodalom ápolása, a melyet semminek sem lehet, a minek mindent kell alárendelni.

Ez döntött 1876 végén a magyar Nemzeti Múzeum folyóiratának, a *Természettudományi Füzetek*-nek megalapításánál, iránya kijelölésénél és berendezésénél is; kettőnknek pedig semmi okunk, nincs oka az intézetnek sem, a választott irányt megbánni; abban pedig teljesen egyetértek teveled, hogy ez az irány ma is a helyes.

Épen csak ráutalok némely eredményre.

Legjobban tudhatod, hogy a midőn a folyóirat indult, a nyelv terén még erősen dult a harc; a tudományos műnyelv, teljesen el volt fájlva, ebben az elfajulásában pedig igazán oszlopos férfiak tartották fölötte a védő paizsot. Az első kötetekben megjelent irányczikkek s az ezeket követő működés azonban megtörte az ellentállást s a műnyelv mind tisztábbá, magyarosabbá válik.

Tisztára kimutatható, hogy mindazok a magyar természetrajzi írók, a kiket azelőtt tudományos érdeklődés és egy alkalmas magyar folyóirat hiánya a külföldre kényszerített — csak bold. Janka Viktort említem — nyomban itthon kezdtek publikálni.

És épen ilyen tisztára kimutatható, hogy a *Revue* mellett az a körülmény, hogy a folyóirat vezérlő szövege a magyar, az eredmények, mint a magyar tudományosság eredményei mentek át a tudományos irodalom főforrásaiba, ezeknek révén a tudomány egyetemébe, a *Természettudományi Füzetek*-nek, mint a magyar Nemzeti Múzeum folyóiratának forrásul való világos megjelölésével. Álljon itt, hogy Dana nagy ásványtani művébe bevétettek mindazok az ásványfajok, leírás és ábrázolat szerint, a melyek a magyar folyóiratban megjelentek; a közvetítő a *Revue* volt.

Ez irányunk helyes voltának mai — s gondolom ezentúl is megdönthetetlen igazolása.

Az a XX. kötet, a melyet a magyar Nemzeti Múzeum most is saját tekintélye alatt Mocsáry Sándor úr szerkesztése mellett világgá bocsátott, megszűnt abban az értelemben magyar folyóirat lenni, a hogyan ezt mi értettük, megalapítottuk, a külföld előtt is tekintélyessé tettük.

A folyóirat, a XX. kötet mintájára folytatva, csak kétféle magyar bélyeget viselhet magán; először, hogy magyar pénzen jelenik meg, másodsor, hogy megfelel a negyvenes évek magyar ruhaviseletének, a mennyiben akkor köcsög kalap mellé tűzték a darutollat és pantallóra varratták a vitézkötést; mert azok a négy és hat és fél oldalnyi magyar bevezetések bizony csak ilyenek. Ezeknek a magyar tudományos irodalom szempontjából távolról sincsen az a jelentőségök, mint minisztereink eljárásának, a mikor a külföldieknek szánt felkészöntöt néhány magyar szóval vezetik be.

A miniszter eléri célját, mert dokumentálja a magyar nyelv uralkodó voltát; a természetrajzi író nem éri el, mert a külföld tudományos világa nem a nyelv jogosultságát keresi ezen a téren, hanem azt: mi a magyar nyelven elmondott résznek a tudományos tartalma? A *Revue*-től erre kérte és meg is kapta a feleletet, azért számította be az eredményt a magyarságnak: ebben rejlik a mi eljárásunknak jelentősége; és ezért kell rosszalnom az új irányt, a melyet különösen a magyar tudományos irodalom érdekének szempontjából indokolni nem is lehet.

Én az új irány védelmére kétféle érvelést hallottam. Az első az, hogy kettős szövegre nem telik. Ilyen esetben mi régiek okvetetlenül a magyart adtuk ki, a magyar nemzeti intézetek folyóirataiban; az új irány logikája szerint ilyen esetben az idegen nyelvűé az előjog. És vajon miért? Azért, hogy a prioritás el ne vesszen.

De hiszen mi ezt a régi időben úgy oldottuk meg, hogy a megóvandó részt kiadtuk latinul, vagy valamely külföldi folyóiratban más nyelven is; az azonban soha senkinek sem jutott eszébe — sőt nem is juthatott — hogy a magyar nyelv elfojtása árán éadjunk czélt — a külföldön és csak ott! Mi ezt a hazafiui kötelesség megszégésének tartottuk volna.

A másik fajta érvelés még messzebbre vág. Azt mondják: mire való a magyar szöveg, azt úgy sem olvassa senki sem! Úgy is van, azt csakugyan kevesen olvassák. De már azt a logikát, hogy miután ezeket a magyar szövegeket senki sem olvassa, ergo írjunk németül; vagyis, mondjunk le a magyar tudományos irodalom fejlesztéséről, azt magyar ember nem fogadhatja el, mert képtelenség.

Fentartom magamnak, hogy azokról a szövegekről, a melyeket magyar ember nem olvas, a melyeknek kiadására azonban jó a

pénze, még akkor is, ha más nyelven adatnak ki, hogy ezekről majd elmondom véleményemet a minthogy reájok is fér. Itt egyelőre még csak ennyit: nem olvassa azokat a magyar, mert megértésüknek az a föltétele, hogy legyenek hozzá a magyar nyelven írott alapvető forrásművek — hát ez csakugyan nincs meg. De sohasem is lesz, ha a magyar tudományos irodalom épen specialis részében hűtlenné válik a nemzet valódi érdekéhez és nemzetközi irányba tér. Abban a perczben, a melyben ez bekövetkezik, elvesztette a magyar nemzeti intézet a nemzet legfőbb érdekét szolgáló folyóiratát; és a nemzetközi irányba tért folyóirat magyar nemzetiségi íróit soha senki sem tekintheti többé a magyar tudományos irodalom művelőinek. Méltán!

Köszönöm neked, kedves öcsém, hogy ezeknek megírására alkalmat nyújtottál. Szivemből örvendek, hogy hosszú évek múltával is teljesen egyetértünk.

Balaton-Bogláron, 1897 aug. 4.

Herman Ottó.

Új magyar könyvek.

Áruüzleti szokások és az áruüzleti beszámolás rendje. (Életbe léptek 1897. augusztus 1-én). Buda-Pest, 1897. Grill. (8-r. 172 l.) 1 frt 50 kr.

Balás Árpád. Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei. 1896. Emlékkönyv az 1896-iki ezredév emlékének ünneplése alkalmából. Kiadja a földművelésügyi m. kir. miniszter. Magyarország térképével, 5 képpel és 15 gazdaság térképével. M.-Ovár, 1897. Czéh S. nyomda. (8-r. VI, 243 l.)

Bollinger O. A kórbonecztan alapvonalai atlaszszal. Schmitson A. festőművész természet után készített rajzaival. Fordították Minich Károly dr. és Kelen Béla dr. I. kötet. A vérkeringési, a légző és az emésztő szervek, valamint a máj, az epeutak és a hasnyálmirigy. 60 táblán elhelyezett 69 színes rajzzal és 18 ábrával. (Orvosi kézi atlaszok. III. kötet). Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner (8-r. X, 190 l.) 8 frt 20 kr.

Deér Gyula. Reggel. Elbeszélések, rajzok, költemények. Eger, 1897. Beznák Gy. (8-r. 208 l.) 1 frt.

